ROMANS I VISIGOTS A LES TERRES VALENCIANES

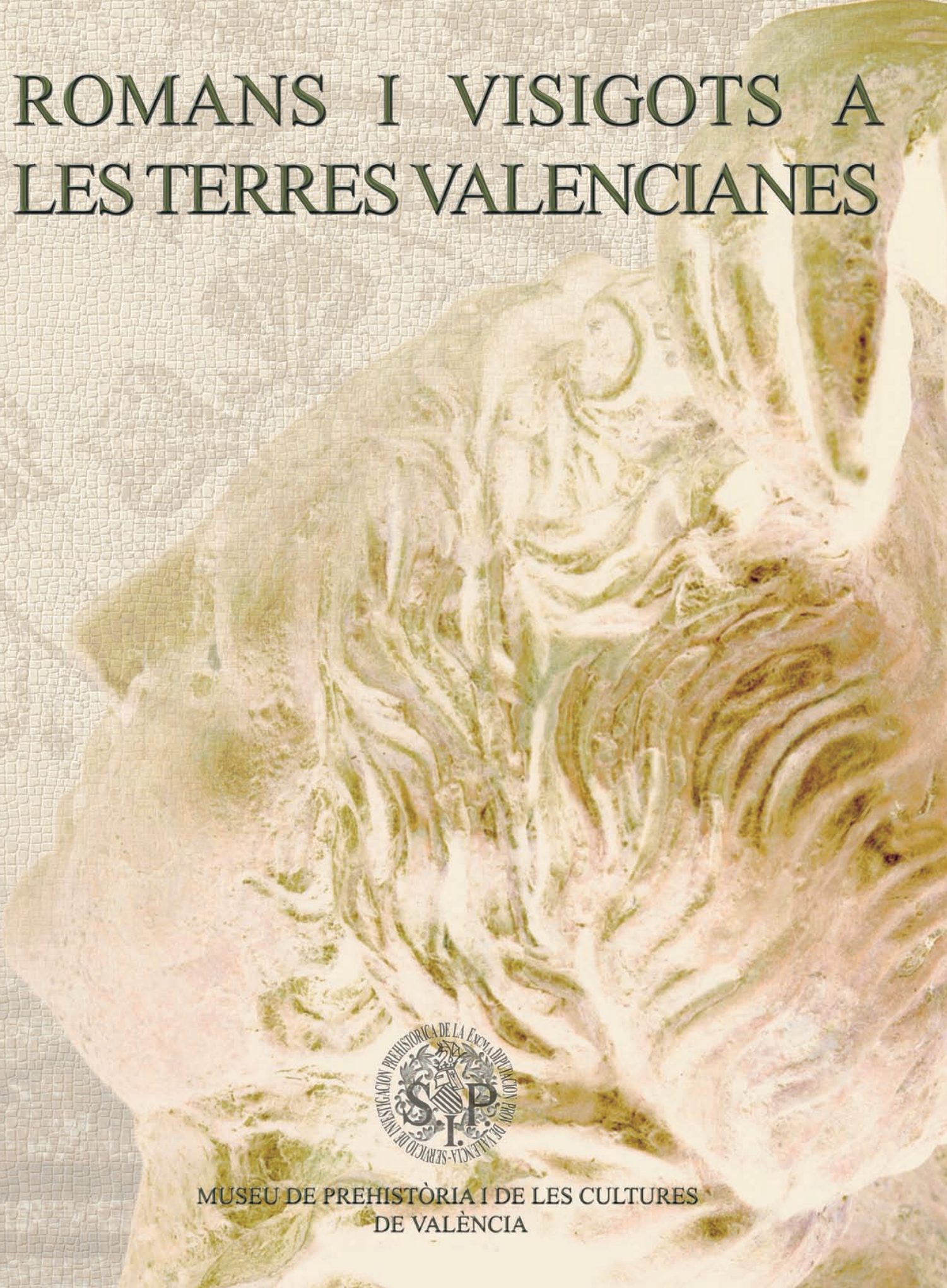

MUSEU DE PREHISTÒRIA I DE LES CULTURES DE VALÈNCIA

Romans i Visigots a les Terres Valencianes

Helena Bonet, Rosa Albiach i Manuel Gozalbes
(coords.)

VALÈNCIA
MMIII

Romans i Visigots a les Terres Valencianes

Helena Bonet, Rosa Albiach i Manuel Gozalbes
(coords.)

Textos de
Lorenzo Abad, Juan Manuel Abascal, Rosa Albiach, Carmen Aranegui, Ferran Arasa, Helena Bonet, Pilar Carmona, Rosario Cebrián, Jaume Coll, María Jesús de Pedro, Manuel Gozalbes, Elena Grau, José Luis Jiménez, Empar Juan, Joaquim Juan Cabanilles, Manuel Olcina, José Pérez Ballester, Albert V. Ribera, Pere P. Ripollès, Miquel Rosselló, Luis Sánchez González, Alfred Sanchis i Juan José Seguí

Dibuixos de
Ángel Sánchez i Francisco Chiner

Amb la col·laboració de
Isabel Caruana, Francesc X. Duarte, Francesca Minardi,
Juan Salazar, Alfred Sanchis, Jeroni P. Valor i Jaime Vives-Ferrándiz

L'edició del present llibre ha estat realitzada amb motiu de l'abertura al públic de les noves sales d'època romana del Museu de Prehistòria de València.

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

President
Fernando Giner Giner

Diputat de l'Àrea de Cultura
Enrique Crespo Calatrava

Director Xarxa Museus
Francesc Ferrando Vila

Director Museu de Prehistòria i de les Cultures de València
Joan Gregori i Berenguer

Directora del Servei d'Investigació Prehistòrica
Helena Bonet Rosado

Cap de la Unitat de Difusió, Didàctica i Exposicions
Santiago Grau Gadea

Projecte museològic
Rosa Albiach

Projecte museogràfic
Francisco Chiner

Equip tècnic
Rosa Albiach
Helena Bonet
Francisco Chiner
Manuel Gozalbes

Grafisme i dibuix
Ángel Sánchez

Coordinació muntatge
Francisco Chiner
Mark Spiering

Documentació
Biblioteca SIP, Isabel Caruana, Francesc X. Duarte, Francesca Minardi, Juan Salazar, Jeroni P. Valor, Jaime Vives-Ferrándiz y Alfred Sanchis.

Didàctica
Laura Fortea
Eva Ripollés

Coordinació restauració
Milagros Buendía
Inocencio Sarrión

Restauració
David Blanco, Beatriz Blas, Mila Buendía, Sandra Cervera, Eva Cueco, Ana Adela López, Carolina Mai, Ana Mª Martí, Izaskun Martínez, Juan Ortí, Trinidad Pasies, Mara Peiró, Elisa Perini, Inocencio Sarrión i Raquel Tamayo

Versió valenciana dels textos
Unitat de Normalització Lingüística de la Diputació de València

Producció muntatge
Free Manipulación de obras de arte, S.L.

Instal.lació
H2OF, Navarro Aislamientos y Recubrimientos S.L., Pepe Ludeña, Electrón, Nou Segle, TECMAVAL S.L., Ocean, Free S.L., Pablo Sedeño, Amparo Ripollés.

Composició musical
Luis Ivars

Audiovisual
NISA

Interactiu
Més a Més

Retolament
Juanjo López

Animacions vitrines
Lucía Pizarro
Carlos Cuesta
César Martínez

Equip manteniment
Vicente Calafat
Jesús Aroca
Juan Medina

Ajudants muntatge
Pepe Tamarit
Amadeo Moliner

Agraïments
MARQ, Alicante
MNAC, Gabinet Numismàtic de Catalunya
Museo Arqueológico Nacional, Madrid
Museo de Bellas Artes de Valencia
Museu Arqueològic de la Ciutat de Dénia
Museo Arqueológico de Llíria
Museu Arqueològic de Sagunt
Museu Arqueològic Municipal de Crevillent
Museo de Bellas Artes de Castellón
Museo Municipal d'Arqueología i Etnología, la Vila Joiosa
Museu Municipal de l'Alcúdia d'Elx
Museo Municipal de Xàtiva
Museo Nacional de Cerámica González Martí
Real Academia de la Historia, Madrid
SIAM, Ajuntament de València
Soprintendenza Archeologica di Pompei
Soprintendenza Archeologica di Roma
The Metropolitan Museum of Art, New York
Gas Natural
Martín Almagro, Ferran Arasa, Fernando Benito, Joaquim Juan Cabanilles, Rosario Cebrián, Mª Jesús de Pedro, Vicent Escrivá, Antonio Espinosa, Elisa García, Josep Gisbert, Pierre Guérin, Emilia Hernández, Laurence Krougly, Bernat Martí, Javier Martí, Asunción Martínez, Enrique Martínez Cossent, Consuelo Mata, Magdalena Monraval, Manuel Olcina, Arturo Oliver, Trinidad Pasies, Pau Pérez, Alex Peña, Rafael Pérez, Manuela Raga, Rafael Ramos, Albert Ribera, Pere Pau Ripollès, Miquel Rosselló, María José Sánchez, Marc Tiffagom, Julio Trelis, Ángel Velasco i Xavi Vidal.

Fotografia
Arxiu SIP, Arxiu SIAM, Arxiu MARQ, Biblioteca Universitària de la Universitat de València, MNAC-Gabinet Numismàtic de Catalunya, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Museu Arqueològic de la Ciutat de Dénia, Museu Arqueològic de Llíria, Museo Arqueológico Nacional-Madrid, Museu Municipal d'Arqueologia i Etnologia-la Vila Joiosa, Real Academia de la Historia-Madrid, Soprintendenza Archeologica di Pompei, Soprintendenza Archeologica di Roma

L. Abad, J.M. Abascal, R. Albiach, F. Alcántara, C. Aranegui, F. Arasa, H. Bonet, J.M. Burriel, P. Carmona, I. Caruana, J. Castelló, R. Cebrián, V. Escrivá, E. García, J.M. Gil Carles, J.A. Gisbert, M. Gozalbes, P. Guérin, E. Juan, A. Martínez, J.L. Jiménez, C. Mata, M. Olcina, A. Poveda, A.V. Ribera, P.P. Ripollès, M. Rosselló, J. Salazar, M.J. Sánchez i M. Tiffagom.

Disseny gràfic i maqueta catàleg
Concha Fernández
Manuel Gozalbes
Ángel Sánchez

Realització i impressió
Federico Domenech, S.A.

© del text: els autors
© del material gràfic: els propietaris, els dipositaris i/o els autors
© de l'edició: Diputació de València

Imprés a Espanya / *Printed in Spain*

ISBN: 84-7795-340-6
Dipòsit legal: V-958-2003

Quan la Diputació de València creà el 1927 el Servici d'Investigació Prehistòrica i el seu Museu de Prehistòria es proposà, de forma prioritària, estudiar i conservar els testimonis més remots del nostre passat, des dels temps prehistòrics fins a la cultura ibèrica. Això no obstant, sempre mantingué en l'horitzó dels seus projectes prosseguir en la investigació d'una de les etapes més suggestives de la nostra història, la romanització, i sense abandonar este objectiu, al llarg de més de 75 anys, s'ha anat formant una rica col·lecció d'època romana procedent de distintes ciutats i viles de la geografia valenciana.

Els fons arqueològics i documentals reunits pel Servici d'Investigació Prehistòrica i que alberga l'actual Museu de Prehistòria i de les Cultures de València ens sorprenen, una vegada més, amb motiu de l'obertura de les noves sales dedicades al món romà i visigot. Si bé la romanització suposà el lent declivi de la nostra cultura ibèrica, ràpidament les terres valencianes es convertiren en un dels territoris més pròspers de la Tarraconense. Ciutats com *Lesera, Saguntum, Edeta, Valentia, Saitabi, Dianium, Lucentum* o *Ilici* són un clar exponent de la importància d'esta etapa històrica i així queda reflectit en les sales, on poden contemplar-se verdaderes obres d'art, des de mosaics, escultures i tresors numismàtics fins a inscripcions i objectes de la vida quotidiana i d'ultratomba, recuperat tot això del nostre esplèndid patrimoni arqueològic.

Hui, feliçment, la Diputació de València, a través del seu Servici d'Investigació Prehistòrica, oferix a la societat valenciana una mostra del seu llegat romà, apostant per un nou concepte museogràfic que, sobre la sòlida base de la seua labor científica i patrimonial, permet al visitant submergir-se d'una forma més dinàmica i didàctica en el seu passat històric.

FERNANDO GINER GINER
President de la Diputació de València

L'Àrea de Cultura de la Diputació de València, de la qual són part important el Museu de Prehistòria i de les Cultures i el Servici d'Investigació Prehistòrica, pot mostrar amb vertadera satisfacció les noves sales dedicades al món romà on s'ha apostat per una oferta museística que combina el plaer estètic i el rigor científic amb una moderna línia expositiva on els aspectes divulgatius i didàctics completen aqueixa funció tan important que ens competeix des de l'Àrea de Cultura, com és la transmissió del nostre llegat històric de forma comprensible a l'ampli ventall de visitants que rep el museu.

Amb motiu de la inauguració de les noves sales podem, a més a més, oferir aquest catàleg dedicat als romans i als visigots en terres valencianes els articles del qual, a càrrec d'investigadors de prestigi de l'àmbit de les universitats i museus valencians, ens permeten analitzar el canvi que va suposar, en totes les manifestacions culturals i socials, l'entrada de Roma en les nostres terres. La lectura de les seues pàgines és una posada al dia dels treballs d'investigació sobre el món romà, com també de les troballes arqueològiques més recents, que ens acosten a la riquesa cultural i a la importància d'aquest procés històric que ens va introduir en l'òrbita de l'Imperi Romà.

És aquesta, doncs, una vegada més una ocasió esplèndida per a valorar la important labor que continua duent a terme el Servici d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València en la seua continuada i copiosa tasca per la conservació, la investigació i la difusió del patrimoni arqueològic valencià.

ENRIQUE CRESPO CALATRAVA
Diputat de l'Àrea de Cultura

CULMINACIÓ D'UNA ETAPA, INICI D'UNA ALTRA

Amb l'obertura de la sala dedicada a la presència romana en terres ibèriques el Servici d'Investigació Prehistòrica (SIP) posa colofó al seu dimensionament temporal d'investigació. En efecte, després de setanta-sis anys de vida operativa, la labor que començà al final dels anys vint del segle XX amb un nítid plantejament de ciència històrica centrat en el nostre més remot passat, assoleix, amb la simbòlica inauguració de la Sala de Fons Romans, el seu límit acadèmic en extensió, encara que no en intensitat. Roma és, alhora, el final del seu camp d'estudis i un nou principi per al SIP.

El límit ve donat per la lògica de l'origen, el plantejament i la finalitat del Servici. En el seu treball sobre períodes prehistòrics hagué de trobar-se per força amb el món ibèric. Un univers que encobria el final de la Prehistòria a través dels períodes dels metalls –especialment, del bronze– amb aquells en què l'escriptura es convertia en element distintiu del que convencionalment anomenem Història, l'Antiguitat.

No se li escapa a ningú que conéixer allò ibèric requereix imprescindiblement conéixer allò romà. El seu contacte mutu precipità un continu de fenòmens fonamentals, des de l'aculturació ibèrica a la creació de noves formes socioculturals romanes. En aquest context, endinsar-se en l'Antiguitat suposa completar una visió autènticament totalitzadora de la Prehistòria que supera els plantejaments acadèmics més rígids. El que els humans creen abans d'usar l'escriptura no es perd de sobte amb l'aparició d'aquesta. Al contrari, el continu que transcorre des de les primeres obres reconeixibles com a humanes, passant per les primeres tecnologies lítiques i els sistemes primitius d'acumulació i de distribució d'excedents i arribant a períodes on conviuen els metalls i l'escriptura qualla en una forma de producció ben definida, l'esclavisme i una fórmula cultural parella, el classicisme en el nostre àmbit romanitzat.

I és que Roma és alguna cosa més que Roma. És el gresol del món mediterrani clàssic: el llegat grec i semita, la immensa ombra d'Egipte i l'Orient Pròxim, les cultures nordafricanes i centreuropees, és Etrúria, és Tartessos... Roma, aqueixa Roma esplèndida, republicana i imperial interactuarà amb els ibers d'una forma absolutament decisiva. Per això és també simbòlic que el SIP dóna per conclòs el seu camp de treball en el moment en què naix el nom de *Valentia* i el seu peculiar gentilici, *Valentini*, *veterani et veteres*. Aqueixos «valencians, veterans i natius», fosos en una nova societat, presenten una cosmovisió substancialment distinta a l'arcaica, plantegen una forma de vida diferent, una nova economia i tecnologia, noves creences i sabers. Una societat escriptònica en la qual s'estanquen les formes socioculturals ibèriques i naixen noves formes d'entendre el món. Una societat que el SIP estudia com a culminació d'un procés mil·lenari.

La posterior irrupció bàrbara del nord, la imposició dels valors judeocristians i l'economia feudal trencaran aqueixa trajectòria coherent. L'espai visigot mira cap a una altra realitat, una altra forma de pensar, una altra economia, una altra societat. Queda així obert el camí a altres institucions valencianes –la Generalitat, les universitats– per a progressar en la investigació medieval.

El SIP, per la seua part, ha complit amb la primera fase del seu projecte original: posar les bases acadèmiques per a l'estudi arqueològic i històric d'un període conegut, paradoxalment, com a prehistòric. El seu desenvolupament s'ha completat. Ara el seu objectiu següent és el del creixement. Créixer en el coneixement dels períodes prehistòric i antic, en l'acumulació de dades i de materials tangibles d'informació, en treballs d'investigació científica i acadèmica, en l'oferta que li proposa a la societat valenciana actual per a endinsar-se en els seus orígens més profunds, per a reflexionar sobre si mateixa, per a conéixer-se millor. Això és el SIP ara i en el futur.

Francesc Ferrando Vila
Director de la Xarxa de Museus de la Diputació de València

Introducció

Helena Bonet Rosado

Quan l'any 1927 la Diputació de València decideix crear un Servici d'Investigació Prehistòrica es parla de la necessitat d'un Museu d'Arqueologia, dependent d'aquest Servici, capaç d'albergar les primeres col·leccions. Objectiu que havia d'aconseguir-se de manera gradual i que ja, el primer director del SIP, Isidre Ballester Tormo, considerà massa ambiciós i costós optant per la formació d'un Museu de Prehistòria més adequat a la realitat dels mitjans i de les seues col·leccions. Efectivament, les excavacions, les adquisicions i les publicacions de les primeres dècades se centraren en l'àmbit de la Prehistòria i de la Cultura Ibèrica i així quedava reflectit a través de les magnífiques col·leccions que s'exhibien, i continuen exhibint-se hui, en les sales del museu. Tanmateix, el seu interés científic per tot el patrimoni valencià, a més de les seues competències administratives, com a museu provincial, per a custodiar i conservar els materials procedents de les excavacions i troballes fortuïtes va fer que, amb el pas dels anys, s'hi anara formant una important col·lecció d'època clàssica. Així, a títol d'exemple, a la important col·lecció de la ciutat grecoromana d'Empúries, adquirida el 1929, s'hi afegiren successivament els fons procedents d'excavacions, com les realitzades en les necròpolis de les Foies de Manuel i de Tisneres d'Alzira, les vil·les rústiques dels Tunos i els Praos de Requena, del complex de Pla de l'Arc de Llíria, els forns terrissers de la Cargadora d'Olocau, Rascanya de Llíria i Vilanova de Castelló o els jaciments visigots de Punta de l'Illa de Cullera i Pla de Nadal de Riba-roja de Túria, per citar-ne els més importants.

L'increment i la riquesa dels fons d'època romana, fruit d'aquella trajectòria i de les últimes adquisicions i ingressos, feia necessària la renovació de la sala menuda dedicada al món romà i la conseqüent instal·lació d'una exposició més àmplia i actual que permetera mostrar la complexitat i la importància d'una de les civilitzacions més poderoses i opulentes de l'Antiguitat, l'Imperi Romà.

Aquestes noves instal·lacions mostren, per primera vegada, algunes peces d'un enorme valor artístic i científic, com ara la col·lecció de làpides funeràries, llànties i terracotes procedent de Roma; part del tresor de denaris imperials de Llíria, l'orfebreria i la vaixella de la ciutat de *Valentia* o l'esplèndid mosaic de Font de Mussa de Benifaió que, junt amb la coneguda escultura en bronze de l'Apol·lo de Pinedo, són referències destacades dels fons romans del museu. Al costat d'aquestes obres excepcionals també s'hi exposen objectes comuns de la vida quotidiana que ens ofereixen l'altra cara de la cultura romana, la que ens acosta a la realitat diària. Així, hi podem contemplar peces d'adorn personal, jocs, instruments artesanals i agrícoles, monedes i sistemes de peses i mesures, atifells de la vida domèstica com ara la vaixella de taula o de cuina, els envasos de transport destinats al comerç i inscripcions i aixovars funeraris que acompanyaven els difunts a la ultratomba. L'exposició, on es mostra amb rigor científic el luxe d'allò cívic i allò privat amb el benestar de l'utilitari i quotidià, ens submergeix, doncs, en una de les etapes històriques millor documentades per l'arqueologia i les fonts antigues. Al llarg de sis apartats, i seguint la línia expositiva de la resta del Museu de Prehistòria, la sala del món romà i visigot, que va des del segle II aC fins al segle VII de la nostra era, discorre per un itinerari temàtic que pretén oferir al visitant no sols la contemplació de les restes ar-

queològiques més rellevants sinó també la possibilitat de comprendre i reflexionar sobre allò que suposà la cultura romana en les nostres terres.

El recorregut s'inicia en la sala dedicada a la Romanització, presidida pel mosaic de Font de Mussa, on es mostren els canvis que patí la societat ibèrica en els segles d'assimilació de la nova cultura i l'adopció dels costums imposats per Roma, alhora que es presenten les ciutats romanes més importants de les terres valencianes: *Lesera, Saguntum, Edeta, Valentia, Saitabi, Dianium, Lucentum, Ilici* o la que hui ocupa el solar de la Vila Joiosa. Tot seguit, en la sala dedicada al comerç, recreat en el buc d'una nau mercantil, es poden veure els aspectes més importants de les relacions comercials en el món mediterrani: la circulació monetària, els sistemes de peses i mesures, les vaixelles d'importació, les àmfores i els productes que es comercialitzaven. L'àmbit urbà ve representat per una maqueta, de caràcter didàctic, d'una ciutat romana, complementada, d'un costat, amb objectes de la vida quotidiana i, d'un altre, amb els elements i els materials de construcció introduïts pels romans. L'ambient relaxat de la vida en el camp emmarca la magnífica escultura en bronze de l'Apol·lo de Pinedo, complementada amb les troballes de la vil·la de Font de Mussa i del Pla de l'Arc de Llíria. L'última secció de l'etapa romana ofereix una ràpida visió de la dualitat existent entre el món pagà i el cristià, reflectida en els cultes religiosos i els ritus funeraris. Dos importants jaciments visigots, el monestir de la Punta de l'Illa i la vil·la àulica del Pla de Nadal, tanquen aquest recorregut de huit segles, amb la intenció d'haver aconseguit entaular un diàleg comprensible, original i suggerent entre la cultura romana i el públic.

Una atenció preferent als escolars i la incorporació de les noves tecnologies fan que el vessant lúdic i didàctic d'aquestes noves sales es reflectesca en els corresponents audiovisuals, pantalles interactives i maquetes tàctils. L'itinerari finalitza en una àrea d'oci destinada als tallers didàctics.

Aquest catàleg, que du com a títol *Els romans i els visigots en terres valencianes*, és una recopilació de les troballes més importants de l'arqueologia romana i, sobretot, és el resultat de la posada al dia de la investigació arqueològica en tota la geografia valenciana realitzada per 23 especialistes procedents de l'àmbit universitari i dels museus. Els capítols s'estructuren seguint les àrees temàtiques que articulen l'exposició: «*Commercium*», «*Urbs*», «*Ager*» i «*Religio*», precedits de les necessàries referències a la historiografia romana valenciana, als autors clàssics, a la història de Roma en les nostres terres i als aspectes paleoambientals i faunístics.

No volem finalitzar aquesta introducció sense agrair la col·laboració desinteressada de tots els professionals que han participat en els textos d'aquest catàleg i, sobretot, a l'equip responsable del projecte i del disseny de les noves sales del món romà, Rosa Albiach, Manuel Gozalbes, Francisco Chiner i Ángel Sánchez, que amb la seua capacitat de treball, dedicació i il·lusió han aconseguit que siga una realitat. Cal fer extensible aquest agraïment a la resta de persones del Servici d'Investigació Prehistòrica i Museu de Prehistòria i de les Cultures, tècnics, becaris, bibliotecaris i administratius que han donat suport i han col·laborat intensament en el muntatge i la realització del catàleg. De la mateixa manera expressar el nostre agraïment als museus, les institucions, els servicis d'arqueologia i els particulars que han col·laborat en el muntatge de les sales, bé cedint les peces que il·lustren les ciutats romanes valencianes, bé proporcionant la documentació i la part gràfica complementària i necessària per a la seua realització. Esperem que aquest projecte, com també el catàleg, siga del seu gust i, en general, del públic valencià a qui, en definitiva, va dirigit.

Índex de continguts

I / EXPLICATIONES 17

L'arqueologia romana en la labor del Servei d'Investigació Prehistòrica (1927-2002), *M.J. de Pedro* i *J. Juan Cabanilles* 19

Les antiguitats valencianes en la Reial Acadèmia de la Història, *R. Cebrián* 27

Autors clàssics, *J. J. Seguí* 35

La presència romana en els cronistes valencians, *L. Sánchez González* 41

Autors moderns a l'entorn de les ciutats romanes valencianes, *C. Aranegui* 47

II / TERRA 55

La plana litoral valenciana en època antiga, *P. Carmona* 57

El paisatge, *E. Grau* 63

Restes faunístiques en contextos urbans, *A. Sanchis* 69

III / HISTORIA 77

La conquista romana i el procés de romanització en el món ibèric, *H. Bonet* i *A.V. Ribera* 79

L'imperi romà, *A.V. Ribera* 91

La fi del món romà i el període visigot (segles IV-VIII), *A.V. Ribera* i *M. Rosselló* 103

IV / COMMERCIVM 113

El comerç: rutes comercials i ports, *J. Pérez Ballester* 115

La producció monetària, *P. P. Ripollès* 131

La circulació monetària, *M. Gozalbes* 141

V / AGER 149

El territori, vies i centuriacions, *F. Arasa* 151

Les vil·les. Explotacions agrícoles, *F. Arasa* 161

Forns romans i producció ceràmica, *J. Coll* 167

Jaciments no urbans d'època visigoda (segles VI-VII), *E. Juan* i *M. Rosselló* 175

VI / VRBS 185
Urbanisme i arquitectura a les ciutats romanes valencianes, *M. Olcina* 187
L'escenari epigràfic a les ciutats, *R. Cebrián* 201
Les manifestacions artístiques, *J. L. Jiménez* 205
La vaixella romana, *R. Albiach* 215
La cultura de l'aigua, *J. L. Jiménez* 227
La ciutat tardoantiga, *A.V. Ribera* 235

VII / RELIGIO 243
Les necròpolis, *L. Abad* i *J. M. Abascal* 245
Ritus funeraris pagans, *L. Abad* i *J. M. Abascal* 253
El cristianisme primitiu, *M. Rosselló* i *A.V. Ribera* 259
L'epigrafia funerària, *L. Abad, J. M. Abascal* i *R. Cebrián* 265

BIBLIOGRAFIA 273

ÍNDEX
Onomàstic 291
Toponímic 295

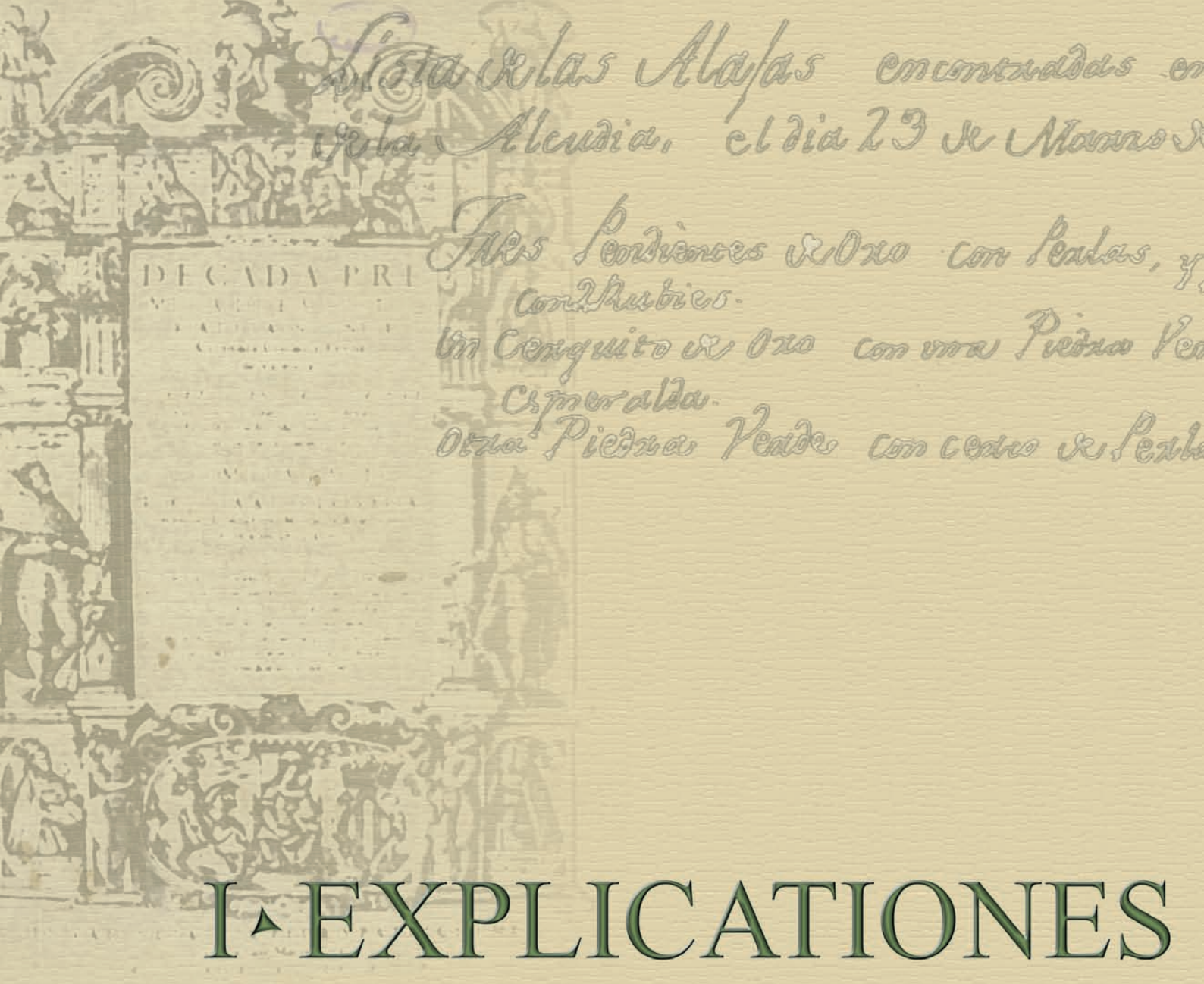

I EXPLICATIONES

- L'ARQUEOLOGIA ROMANA EN LA LABOR DEL SERVEI D'INVESTIGACIÓ PREHISTÒRICA (1927-2002)
- LES ANTIGUITATS VALENCIANES EN LA REIAL ACADÈMIA DE LA HISTÒRIA
- AUTORS CLÀSSICS
- LA PRESÈNCIA ROMANA EN ELS CRONISTES VALENCIANS
- AUTORS MODERNS A L'ENTORN DE LES CIUTATS ROMANES VALENCIANES

L'arqueologia romana en la labor del servei d'investigació prehistòrica (1927-2002)

M.ª Jesús de Pedro i Joaquim Juan Cabanilles
Servei d'Investigació Prehistòrica. Diputació de València

Després d'un període inicial marcat, sobretot, per l'interés despertat per les grans troballes de l'arqueologia prehistòrica, l'arqueologia romana ha anat ocupant un lloc creixentment important en la vida quotidiana de la institució, com bé reflecteix l'extensa nòmina de jaciments romans que avui formen les seues col·leccions. Per acord de la Comissió Provincial Permanent de la Diputació de València, el Museu de Prehistòria va ser creat el 20 d'octubre de 1927 com a part inseparable del Servei d'Investigació Prehistòrica. El seu primer director, Isidro Ballester, i un excepcional grup de col·laboradors, entre els quals destaca Lluís Pericot, van impulsar la creació d'un centre dedicat a l'estudi i la recuperació del patrimoni arqueològic valencià. Des d'aleshores, el SIP ha dedicat els seus principals esforços a la realització de campanyes d'excavacions arqueològiques en diversos jaciments valencians, amb la finalitat de construir un Museu de Prehistòria, centre d'investigació i arxiu documental de totes aquelles societats humanes que van viure en les actuals terres valencianes, des del Paleolític a la Romanització.

Es commemora ara, el 2002, el 75 aniversari de la institució, que coincideix amb la remodelació i ampliació de les sales permanents d'Època Romana, després de la seua instal·lació el 1995 en l'actual seu del Museu de Prehistòria, l'antiga Casa de Beneficència.

La història del SIP i el seu Museu i la formació de les col·leccions han estat tractades amb anterioritat. Ens ocuparem ara dels materials d'època romana, assenyalant el fet que I. Ballester, a l'hora de concretar el nom de la institució, digué que «*si la Excma. Diputación Provincial decide, pues, la creación de un Museo Arqueológico, seguramente que lo hará como parte de un Servicio de Investigaciones Arqueológicas que necesariamente, por la fuerza de las cosas, habrá de comprender aunque sea modestamente tres secciones: excavaciones, museo y publicaciones*», i matisa: «*Para lo Arqueológico, tan amplio, precisaría muchísimos miles de duros. El Museo Provincial de Prehistoria se puede montar gastando unos miles de duros en excavaciones y algunas compras, acabando por ser así una cosa digna. El de Arqueología exigiría no pocos millones de pesetas para merecer tal nombre. Quien mucho abarca… Así pues, a mi juicio los impresos han de llevar "Servicio de Investigación Prehistórica de la Excma. Diputación Provincial de Valencia". De aquí a un par de años… se debe cambiar la denominación dicha por "Museo y Servicio de Investigación Prehistórica"*». Això explica que, en els seus primers cinquanta anys d'activitat, quan les excavacions arqueològiques responen sobretot a un programa d'investigació i les intervencions de salvament són encara escasses, siguen les coves paleolítiques o neolítiques, els poblats de l'Edat del Bronze o les impressionants ciutats ibèriques les que atrauen l'atenció del SIP, mentre els jaciments romans i tardoromans excavats no superen la dotzena. En efecte, «*el SIP se ocupó mayormente de la Prehistoria del País Valenciano pero*

Llàntia procedent d'Empúries (Girona). Segles II-III. Col·lecció Cazurro. [Museu de Prehistòria de València].

Estàtera de bronze procedent de Vélez Blanco (Almeria). Col·lecció Motos. [Museu de Prehistòria de València].

intervino asimismo en la salvación de algunos de los materiales arqueológicos de la ciudad, como los aparecidos con motivo de la ampliación del Palau de la Generalitat». La creació del Servei d'Investigació Arqueològica Municipal (SIAM) de l'Ajuntament de València, el 1948, va limitar en bona mesura aquestes intervencions.

A part de les excavacions, han estat freqüents les troballes casuals, donacions i materials procedents de prospecció, sense oblidar les compres realitzades durant els primers anys. Les notícies recollides per E. Pla en les «Actividades del SIP» i les memòries anuals redactades per la direcció en «La labor del SIP y su Museo», així com els diferents articles, cartes arqueològiques, catàlegs de materials i monografies publicats en la sèrie «Trabajos Varios» o en la revista *Archivo de Prehistoria Levantina*, ens han permés reconstruir aquesta història de formació de les col·leccions fins ben entrats els anys 80 del passat segle. La documentació interna de la institució, és a dir, els arxius i fitxers de jaciments, registre, catalogació i fotografia, han estat també de gran ajuda.

La primera etapa, sota la direcció d'Isidre Ballester, està marcada per la compra de materials, concebuda sempre com a complement del nucli propi. Així, el 1929 s'adquireix la Col·lecció Motos de la qual forma part l'estàtera romana de bronze de Vélez Blanco. I, en sessió de 21 de gener de 1930 «*se acordó adquirir un importante lote de objetos prehistóricos de Ampurias que está formado por vasos, objetos de bronce y piezas de marfil y hueso griegos, ibéricos y romanos, producto de las excavaciones practicadas en la Colonia Hispano-Griega de Ampurias; y autorizar al Sr. Director del Servicio de Investigación Prehistórica de esta Corporación, para que adquiera dicho lote, y que su importe que es de 2.500 pesetas se satisfaga con cargo a la consignación especial que por este concepto figura en el Presupuesto de Gastos del corriente año*». Es tracta dels materials d'Empúries de la Col·lecció Cazurro: vasos de *terra sigillata* i de parets fines; ungüentaris, olpes i llànties; penjolls, fíbules, instrumental mèdic romà, objectes de metall i peces d'ivori i os diverses. Finalment, la Col·lecció Pérez Cabrero, comprada el 1930, i la Col·lecció Martínez i Martínez, del 1937, comprenen ungüentaris romans de vidre, ceràmica *sigillata* i vernís negre de Campània, llànties i llacrimatoris de ceràmica, tot això d'Eivissa.

Diverses donacions vénen a incrementar els fons del Museu, com la realitzada per Martí Garcerán de la cova i poblat de la Torre del Mal Paso (Castellnovo), el 1943. Amb posterioritat D. Fletcher i F. Jordà excavaren la cova, el 1946 i 1947, i hi recuperaren grans de collaret de pasta vítria, ceràmiques ibèriques i romanes, llànties, monedes i objectes de bronze; i una cadeneta d'or. L'exploració del poblat, el 1946, va aportar igualment ceràmica ibèrica decorada i *terra sigillata* hispànica, ceràmica estampada i grisa, i agulles d'os. De la Cova de les Meravelles (Gandia) procedeix un lot de 34 monedes ibèriques i romanes, així com llànties i idolets antropomorfs de ceràmica, pertanyents a la Col·lecció Ballester. I de la necròpoli de Gaià (Pego), dues ampolles de ceràmica descobertes el 1944-45 i donades al SIP per C. Giner Bolufer, datades entre les darreries

del segle VI i inicis del VII. A més a més, podem citar les troballes casuals del 1950 a casa Perot (Barxeta): vidres, un anell d'or i altres restes. O la visita de D. Fletcher a Guadasséquies, on es van recuperar àmfores i taps d'àmfora, *dolia*, carreuons i una estampilla circular d'argila decorada amb una llebre i un penjoll de raïm.

Les excavacions dutes a terme a València amb motiu de treballs en el subsòl del Palau de la Generalitat, el 1929 i el 1932, i posteriorment en les obres d'ampliació d'aquest, el 1945, dirigides per N. P. Gómez Serrano sota la supervisió del SIP, van donar com a resultat la troballa de construccions republicanes i d'època imperial, uns murs d'*opus incertum* travat amb argila. Els materials associats són ceràmica campaniana, *terra sigillata* aretina, sudgàl·lica i hispànica, *sigillata* clara, ceràmica comuna, llànties i àmfores.

Entre el 1950 i el 1987 assistim a un període d'intensa activitat de la institució, sota la direcció de Domingo Fletcher i Enric Pla, que inclou l'època de major estabilitat pel que es refereix a l'exposició de les seues col·leccions permanents al Palau de la Batlia, fins al seu trasllat el 1982 a la Casa de Beneficència. S'abandona la política inicial de compra i s'incrementa el treball de camp. Les donacions i les troballes casuals, però sobretot les excavacions i prospeccions, seran fonamentals en el creixement de les col·leccions de materials romans.

Ens referirem, en primer lloc, a les donacions. Del 1952 data la Col·lecció Jornet, de jaciments de la Vall d'Albaida, en la qual destaquen els vasos de *terra sigillata* amb marques de terrissaire del Tossalet, Beniprí i Camí de la Pedrera (Bèlgida); la inscripció funerària d'Otos i la cantimplora de bronze amb decoració de pasta vítria en groc, verd i blau, de Bèlgida. I la Col·lecció Monzó, de jaciments del Camp de Morvedre, que consta de ceràmica ibèrica, campaniana i *terra sigillata* dels Arcs i Sabató (Estivella), Muntanyeta de les Panses, partida del Calvari, el Planet i Muntanya Redona (Albalat dels Tarongers). Entre el 1952 i el 1954 ingressen en el museu diferents àmfores procedents de la costa entre Eivissa i Dénia, concretament dos exemplars de Dressel 20 amb marques i estampilla. Dels anys 60 és la donació de Luis Zalbidea de motles i fragments d'atuells romans del taller de *terra sigillata* d'El Endrinal (Bronchales, Terol); la Col·lecció Saludes, composta per quatre ceps d'àncora i vint-i-dues àmfores procedents de la zona del Saler; i la col·lecció donada per E. Pastor Alberola, de Castelló de Rugat, formada per ceràmica *sigillata* aretina, hispànica i clara, àmfores, monedes, *tegulae* i *dolia*, dels jaciments de Lauro, Ofra, Alt de la Perdiu, Xarxet i Pinar, entre altres.

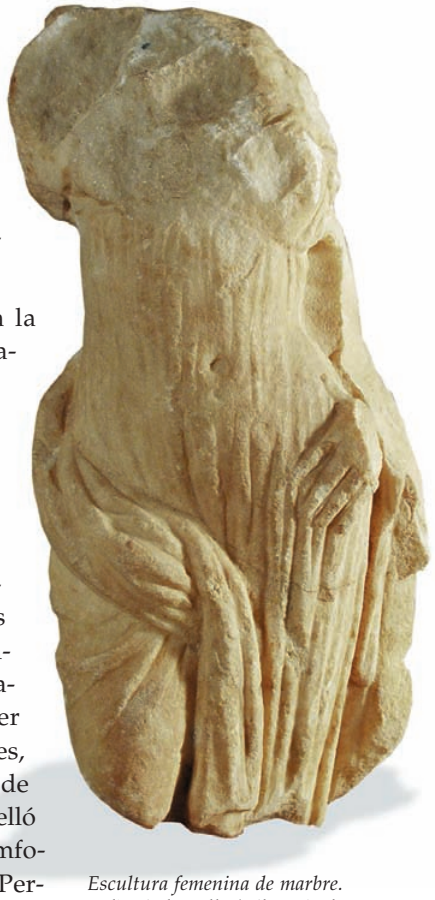

Escultura femenina de marbre. València la Vella (Riba-roja de Túria). Segles II-III. [Museu de Prehistòria de València].

El 1963 es produeix una troballa extraordinària en aigües properes a la platja de Pinedo, una estàtua de bronze descoberta en una zona en què anteriorment s'han trobat àmfores i ceps d'àncora. Es tracta de l'estàtua després coneguda com l'Apol·lo de Pinedo, exposat des d'aleshores en les sales del Museu i objecte d'una exposició monogràfica del SIP el 1994, després de la seua neteja i restauració i després d'haver-se-li reintegrat la cama esquerra.

Les donacions se succeeixen durant tot aquest període, i en són exemple: un osculatori de la Cova dels Francesos (Alzira); un amulet fàl·lic de bronze de Benibaire Alt (Carcaixent); una petita pàtera de vernís negre de Despenyaperros (Paterna); una *tegula* amb estampilla L HERENNI procedent del poblat de Sant Antoni (Bocairent), a més de ceràmica *sigillata*, parets fines i *marmorata*; l'estatueta

Estela funerària d'època imperial. El Reguero (Pedralba, València). [Museu de Prehistòria de València].

femenina de pedra, de 30 cm d'altura, procedent de Ribaroja de Túria i donada pel col·legi María de Iciar d'aquesta localitat el 1975; els materials procedents de les prospeccions de N. P. Gómez Serrano, donats pels seus hereus el 1976; o les ceràmiques romanes procedents de diversos punts d'Alzira, donades per A. Martínez Pérez el 1981, com a principals referències.

Les visites a jaciments fetes pels membres del SIP, com a comprovació de notícies de troballes casuals i com a documentació de restes arqueològiques diverses, permeten recuperar diversos materials d'època romana en les Paretetes dels Moros (Montcada), València la Vella (Riba-roja de Túria), i la Solana (Utiel), on es recullen àmfores, *tegulae* i ceràmica *sigillata* hispànica. En els Xarcons (Montserrat) s'excava una sepultura romana tardana i es recuperen grans de collaret de vidre i pedra, agulles i anelletes de bronze, i una ampolla ceràmica amb ansa, tot això d'època visigoda. I en la Falquia (Beneixida), procedents d'unes galeries subterrànies, es troben dues llànties, atuells, grans de collaret de pasta vítria i una fíbula, d'època tardoromana o visigoda.

De l'Ereta dels Moros (Aldaia) procedeix un marbre decorat amb una fulla d'acant. I una visita feta a Casa Zapata (Villargordo del Cabriel) motiva l'ingrés, el 1965, de la inscripció romana IVNIAE L FIL ANTIQVAE, a més de ceràmica romana i ibèrica. En les vil·les romanes de l'Encolla (Chiva) i Cambrillas (Cheste) es recullen nombrosos fragments de ceràmica romana i una moneda de Marc Antoni Gordià Pius. I el 1967 es produeix la troballa en El Reguero (Pedralba) d'una vil·la romana en la qual aparegueren fragments de ceràmica *sigillata* hispànica i clara, ceràmica comuna, fíbules, *dolia* i dues làpides romanes amb inscripció funerària.

Les excavacions portades a terme aquests anys són, entre altres, la necròpoli de les Foies (Manuel), del segle III-IV, en la qual s'exhumen tres sepultures el 1951; els materials trobats comprenen pitxerets, bols i vasets ceràmics, un fragment de cassó de bronze, una ampolla de vidre i àmfores. La cripta del Romaní (Sollana), excavada el 1952 per D. Fletcher i E. Pla, en la qual es van trobar quatre individus i part del seu aixovar: una botella ceràmica, una arracada i tres anells, un d'ells de bronze

Bols de terra sigil·lata hispànica. Llíria (València). [Museu de Prehistòria de València].

amb gemma decorada amb una creu, d'època visigoda. El forn ceràmic de la Cargadora (Olocau), excavat per J. Alcácer el 1953, que aporta nombrosos fragments de *dolia*, atuells de ceràmica comuna i *terra sigillata* amb marques de terrissaire, vasos de parets fines i pitxers. I l'excavació de M. Tarradell, D. Fletcher i E. Pla el 1955, a la Punta de l'Illa (Cullera), que permet identificar un edifici de caràcter religiós i departaments destinats a magatzem. La intervenció aquí continua el 1957 i 1966, i entre els materials hi destaquen les àmfores tardoromanes procedents del nord d'Àfrica i de Síria, de Palestina i del Mar Negre, dels segles IV a VI, i també troballes diverses com ara llànties, *tegulae*, ampolles, un «Bacus» de bronze, dues creus de bronze del segle VI, a més d'un conjunt de monedes vàndales.

Els treballs d'excavació s'estenen, així mateix, a la Moleta dels Frares (Forcall), l'àmplia cronologia de la qual arriba a la segona meitat del segle III, d'acord amb els materials recuperats: ceràmiques ibèriques i campanianes, *sigillata* aretina, sudgàl·lica, hispànica i clara, ceràmica comuna romana, àmfores, objectes metàl·lics i monedes. Al Castell de Cullera, sota la direcció d'E. Pla, en la zona del monestir i en la part baixa del vessant SO. I al Pla de l'Arc (Llíria), treballs dirigits per M. Gil-Mascarell, que posen al descobert una sèrie de construccions d'època augustea i posterior; d'aquí procedeix un *oscillum* de marbre blanc en una de les cares del qual hi ha una màscara tràgica i en l'altra una llebre agotnada, a més de ceràmica *sigillata* i comuna, llànties i vidres.

Àmfora palestina trobada a Punta de l'Illa (Cullera, València). Segle VI. [Museu de Prehistòria de València].

Tots aquests materials i uns altres, com monedes i inscripcions de diverses procedències, van ingressar en el Museu i van estar exposats a les sales del Palau de la Batlia, fins al 1982. Però el SIP va estar present també en altres excavacions els materials de les quals, per diversos motius, no van ser ingressats en el Museu. Així, en la factoria pesquera de la Punta de l'Arenal (Xàbia), troballes que van passar a formar part d'una col·lecció particular; en el Fossaret de la Catedral (València), materials –ceràmica de vernís negre, terra *sigillata*, ceràmica comuna, ceràmica estampada i monedes– que es van dipositar en el Museu Catedralici; o en el forn d'àmfores d'Oliva, les troballes de les quals, sobretot àmfores que imiten les formes Dressel 2-4, van ser dipositades en l'Ajuntament d'aquesta localitat. Mentrestant, el Departament d'Arqueologia de la Universitat de València assumia la direcció de les excavacions a la ciutat, i entre 1966 i 1968 es realitzaren els treballs a la plaça de la Reina, dirigits per M. Tarradell i G. Martín, els resultats dels quals, en la seua majoria, romanen inèdits.

Entre els anys setanta i vuitanta, continuant amb la labor de camp feta pel SIP, es porten a terme algunes excavacions amb caràcter d'urgència a la Balsa (Camporrobles), a Benibaire (Carcaixent), a la vil·la romana de la Catorzena/la Campina (Potries), al Pla de Penilla (Sumacàrcer), d'on procedeixen unes monedes i una llàntia, i en la necròpoli de Tisneres (Alzira), recentment publicada. A Benifaraig (Alberic), van aparéixer tres basses de caràcter artesà-industrial de planta rectangular i paviment d'*opus spicatum*; els materials recuperats són vasos de *terra sigillata* sudgàl·lica, hispànica, clara A, *lucente* i clara D, llànties, ceràmica africana de cuina i comuna, àmfores, *dolia*, material de construcció i diverses monedes dels emperadors August, Adrià, Claudi II i Constantí I, com també una ara funerària de calcària grisa amb les lletres picades.

Els treballs a València la Vella (Riba-roja de Túria), a càrrec de G. Pereira i de C. Aranegui, entre 1978 i 1980, permeten identificar una complexa edificació interpretada recentment com a part d'una instal·lació defensiva del segle VI; i l'excavació del Pla de Nadal (Riba-roja de Túria), per E. Juan,

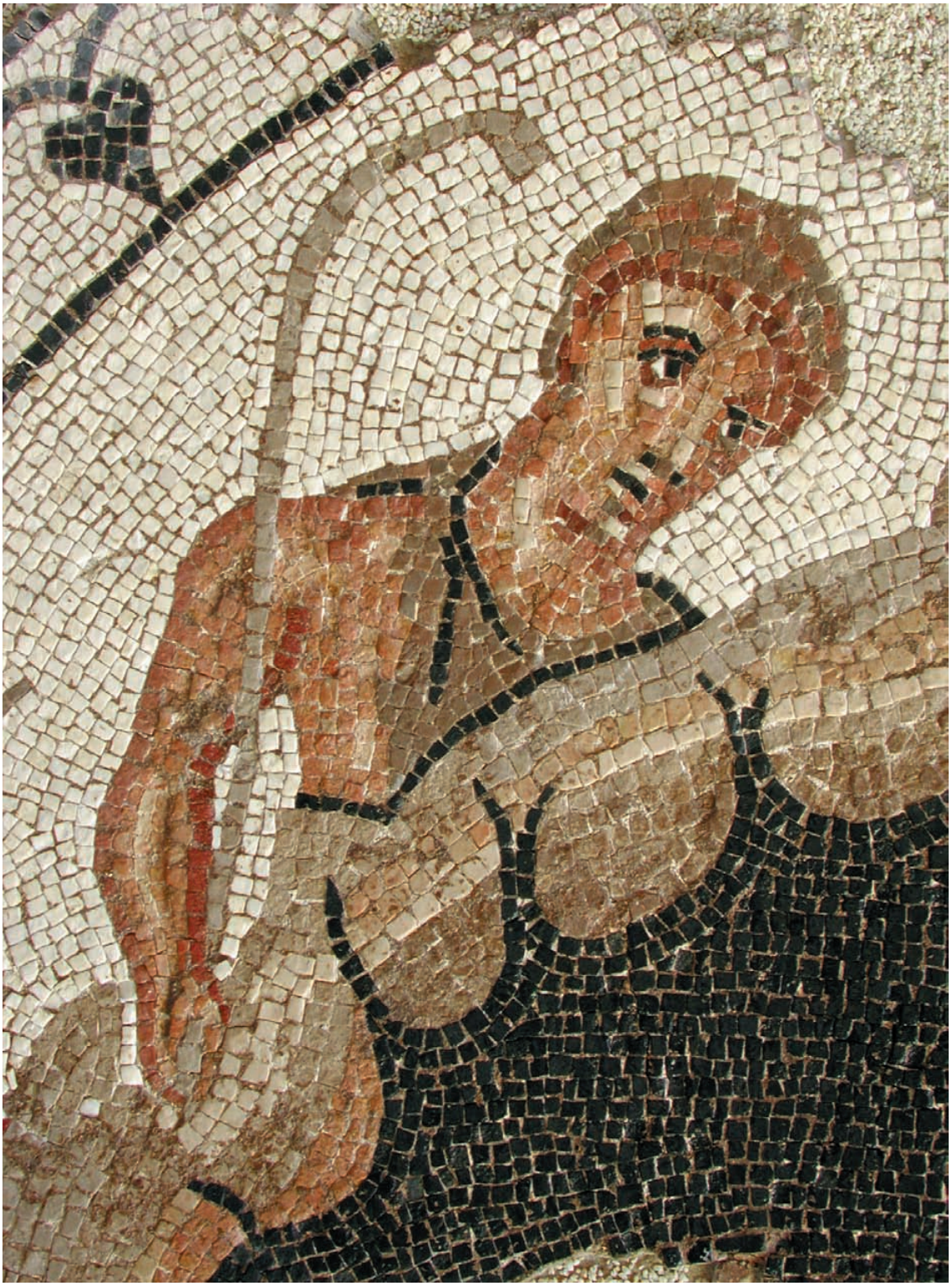

Detall del mosaic procedent de la vil·la de Font de Mussa (Benifaió, València). Segles I-II. [Museu de Prehistòria de València].

posa al descobert un important edifici de caràcter civil d'època visigoda i ha permés la recuperació de nombrosos elements arquitectònics i decoratius, com ara arcs, frisos, carreus, columnes i capitells, creus i esteles.

A partir del 1987, amb Bernat Martí en la direcció, després del trasllat de la institució a la Casa de Beneficència i la recuperació dels espais necessaris per a magatzems, laboratoris, biblioteca i sales d'exposició, prossegueixen les excavacions i les publicacions i, sobretot, les tasques d'inventari i catalogació de les col·leccions i la gestió dels arxius documentals, gràfic, fotogràfic i de jaciments. L'objectiu és ja el d'atendre al conjunt de fons d'època romana i, si bé el 1991 l'exposició «Un segle d'Arqueologia Valenciana» mostra els resultats del que havia estat una fructífera labor d'investigació sobre la nostra Prehistòria i Cultura Ibèrica fins als límits de la Romanització, les noves perspectives es manifesten poc temps després, el 1994, quan es dedica una exposició monogràfica a l'«Apol·lo de Pinedo» i s'inicien els treballs per al muntatge de les sales permanents del Museu de Prehistòria, que seran inaugurades el 1995, amb una sala dedicada a les col·leccions d'Època Romana i a la Numismàtica.

Arracada d'or d'època imperial. C/ Ambaixador Vic (València). [Museu de Prehistòria de València].

Les últimes adquisicions, procedents tant de donacions particulars com d'excavacions, són la Col·lecció Pallarés, composta per un centenar de peces, terracotes, inscripcions imperials i baiximperials, llànties, ceràmica comuna, vernís negre campanià i *terra sigillata*, material de construcció i escultures de marbre, procedents de Roma; les làpides amb inscripció procedents de Llíria, donades per la família Porcar; el tresor de Monforte B, compost per 101 bronzes datats entre els segles I i IV; les ceràmiques dels pous votius i el tresor de Llíria, procedent del carrer Duc de Llíria, de més de sis mil denaris dels segles I a principis del III; les agulles d'os per al cabell i altres materials procedents de l'excavació de Los Tunos (Requena), vil·la romana en la qual destaca un conjunt termal; els elements de construcció recuperats en els forns romans de Castelló de la Ribera; a més dels materials procedents de les excavacions efectuades els últims anys a la Font de Mussa (Benifaió), vil·la romana imperial de la qual es conserven en el SIP ceràmiques, objectes metàl·lics i ossis, restes de pintura mural i un mosaic. Materials que, des d'ara, passaran a formar part del nou muntatge expositiu.

Auri de Tiberi de la seca de Lugdunum. [Museu de Prehistòria de València].

L'impuls donat per l'Ajuntament de València a l'arqueologia de la ciutat, cap a la meitat del decenni dels huitanta, amb la incorporació del nou SIAM a les excavacions urbanes, sota la direcció d'Albert Ribera, com també la important labor investigadora de les universitats valencianes, i la gran activitat excavadora desenvolupada igualment pels museus locals i per l'arqueologia de gestió, les últimes dècades, completen la tasca empresa pel SIP fa setanta-cinc anys, en el transcurs dels quals l'arqueologia clàssica, malgrat no ser l'objectiu primordial de la institució, ha estat sempre atesa. En són una prova els nombrosos conjunts inventariats i catalogats i el gran volum de publicacions dedicades al tema.

Les exposicions dels darrers anys, com «Monedes d'ahir, tresors de hui» i «Els diners van i vénen», o l'elaboració d'una Guia Didàctica sobre Numismàtica, poden ser l'exponent de la permanent inquietud del SIP que, ara sota la direcció d'Helena Bonet, mamprén l'ampliació i la remodelació de les sales d'Època Romana i Visigoda, que disposaran des d'ara d'un espai expositiu més gran, estructurat d'acord amb una arquitectura interior dissenyada de forma coherent amb els continguts a exposar i que incorpora, a més a més, les noves tecnologies de la informació i els recursos didàctics adequats.

Les antiguitats valencianes en la *Reial Acadèmia de la Història*

Rosario Cebrián
Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València

La fundació de la Reial Acadèmia de la Història l'any 1738 va suposar un avanç important en l'estudi de les antiguitats d'Espanya. A partir d'aleshores, la institució va reunir la informació epigràfica i arqueològica que, des de diferents llocs de la península, hi enviaven, sobretot, els corresponents en les províncies. Aquesta situació es mantingué fins a 1844, moment en el qual es crearen les Comissions Provincials de Monuments, la qual cosa provocà, en certa mesura, la pèrdua dels privilegis de l'Acadèmia com a única conservadora de les antiguitats nacionals. Malgrat això, la Reial Acadèmia de la Història continua sent font primordial per a l'estudi de la investigació arqueològica a Espanya.

Al final del segle XVIII la creació de la Sala d'Antiguitats s'ocupà d'aquells projectes de caràcter històric que havia iniciat l'Acadèmia, com ara la formació del *Diccionario Geográfico-Histórico de España*, la Col·lecció Lithològica i el monetari o Museu Numismàtic. A més, va assumir la tasca de reconéixer i valorar els distints descobriments de monuments d'antiguitat. Mentrestant, en la Biblioteca de la Reial Acadèmia de la Història s'arxivaven els expedients sobre les distintes notícies d'antiguitats que s'hi remetien i que, prèviament, havien sigut tractades en les sessions setmanals de la institució. Així, a poc a poc, s'anà formant la Comissió d'Antiguitats, ordenada per províncies i que ha sigut objecte de publicació per part del Gabinet d'Antiguitats. S'hi conserven multitud d'informes i de correspondència sobre la gran part dels jaciments arqueològics excavats durant els segles XVIII i XIX a Espanya, troballes d'inscripcions i de monedes i dissertacions de caràcter històric.

Junt amb aquesta informació, la Biblioteca custodia una àmplia documentació que inclou no només les obres impreses, sinó també els llegats personals dels grans intel·lectuals del moment, entre els quals s'inclouen Lluís Josep Velázquez de Velasco, Aurelià Fernández-Guerra, Fidel Fita, Antoni Vives i Eduard Saavedra, entre d'altres.

La remissió d'informes de caràcter arqueològic i epigràfic incloïa, en ocasions, plànols, calcs, gravats i fotografies que es depositaren en la secció de Cartografia i Belles Arts. En l'actualitat s'ha iniciat la publicació d'aquesta documentació gràfica, de gran interés per a l'estudi de l'arqueologia i ciències afins.

D'altra banda, la Reial Acadèmia de la Història conserva una rica col·lecció arqueològica, les peces de la qual, globalment, queden incloses en el terme de Béns d'Interés Cultural. Hi cal destacar el conjunt de materials arqueològics, epigràfics i numismàtics que arribaren a l'Acadèmia procedents de donacions o compres.

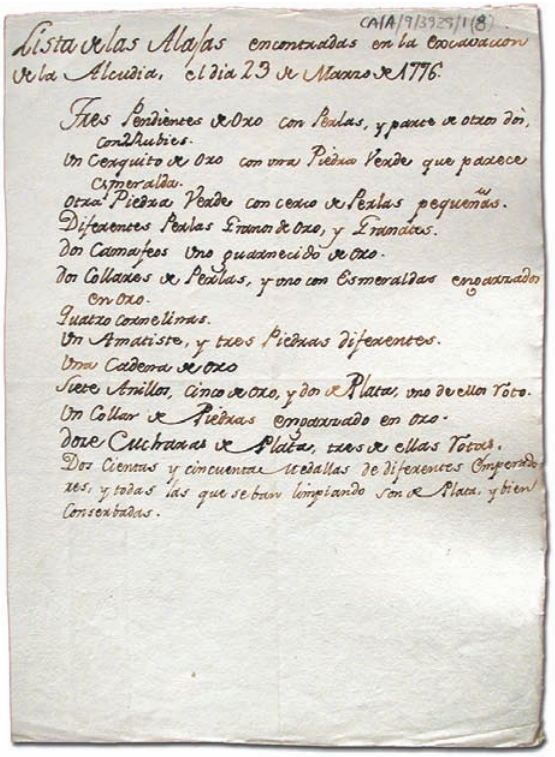
CAIA/9/3929/1(8)

Lista de las Alajas encontradas en la Excavacion de la Alcudia, el dia 23 de Marzo de 1776.

Tres Pendientes de Oro con Perlas, y parece de otro dos, con Rubies.
Un Cenquito de Oro con una Piedra Verde que parece Esmeralda.
Otra Piedra Verde con cerco de Perlas pequeñas.
Diferentes Perlas Finas de Oro, y Finadas.
Dos Camafeos uno guarnecido de Oro.
Dos Collares de Perlas, y uno con Esmeraldas encajadas en Oro.
Quatro Corneolinas.
Un Amatiste, y tres Piedras diferentes.
Una Cadena de Oro
Siete Anillos, cinco de Oro, y dos de Plata, uno de ellos roto.
Un Collar de Piedras empavonado en Oro.
Doze Cuchiaras de Plata, tres de ellas rotas.
Dos Cientas y cincuenta medallas de diferentes Emperadores, y todas las que se van limpiando son de Plata, y bien Conservadas.

Troballes de l'Alcúdia (Elx, Alacant). [RAH].

Es tracta d'una relació d'objectes trobats el 26 de març de 1776, remesa per José Camaño, Diego de Cuesta, Enrique Huertas i Leonardo Soler. En les últimes línies s'hi pot llegir, *'Dos Cientas y cincuenta medallas de diferentes emperadores ... de plata y bien conservadas'*.

Dibuix del mosaic de Bacus de Sagunt. [RAH].

El mosaic, actualment perdut, es va trobar el 1745 a conseqüència dels treballs de reparació del camí real de Sagunt. Felip V va ordenar el seu estudi i, gràcies a això, es conserven els informes i dibuixos que ens permeten conéixer-lo.

En aquest context, l'estudi de la documentació sobre antiguitats valencianes obliga a prestar atenció tant a la informació arxivada en la Comissió d'Antiguitats com a la continguda en les col·leccions del fons manuscrit de la Biblioteca de la Reial Acadèmia de la Història, sense oblidar l'anàlisi dels materials arqueològics procedents de l'àrea valenciana i la col·lecció de monedes del Numari de l'Acadèmia. Tot i això, aquest treball no pretén ser exhaustiu, ja que una bona part dels fons sobre arqueologia romanen inèdits, a pesar que la catalogació informatitzada dels documents ha sigut ja mampresa pel Gabinet d'Antiguitats, gràcies a la tenacitat del seu antiquari Martín Almagro-Gorbea.

La documentació de la Comissió d'Antiguitats de la Reial Acadèmia de la Història sobre la Comunitat Valenciana consta de 579 documents, dels quals 166 corresponen a Alacant, 59 a Castelló i 354 a València. Les primeres notícies sobre antiguitats començaren a arribar a l'Acadèmia a partir de l'any 1747, data en la qual Gaietà Rebolledo de Palafox, algutzir major de València, va remetre un informe sobre el mosaic trobat a Puçol. El 1797 arribà a l'Acadèmia un dibuix d'aquest paviment de mans de Josep Cornide, el qual l'havia rebut de Gregori Mayans.

Uns anys més tard centraren l'interés les excavacions realitzades en l'antiga *Saguntum*, a la partida de Vizcarra, on se situà l'antiga *Ilici* i les troballes a *Lucentum*. El 1771, Alonso Cano envià a l'Acadèmia una caixa amb monedes d'època ibèrica, romana, visigoda i àrab, a més de material arqueològic, entre el qual es trobaven tessel·les del mosaic de Bacus. El 1775, l'Acadèmia va obrir un expedient sobre les antiguitats descobertes a l'Alcúdia (Elx, Alacant); en destaca l'informe que elaborà la Sala d'Antiguitats sobre la conveniència o no de prosseguir amb les excavacions, que concloïa que no era necessari continuar-les ja que les antiguitats trobades pertanyien, segons el comte de Lumiares, als segles XII i XIII. L'il·lustrat comte va remetre el 1776 un altre informe a l'Acadèmia en el qual donava compte de les troballes en l'excavació realitzada a l'Albufereta (Alacant), que incloïa el dibuix d'una estàtua femenina de marbre.

Els primers anys del segle XIX, la Sala d'Antiguitats es preocupà per la formació de la col·lecció epigràfica d'Espanya, seguint el projecte impulsat el 1753 per Pedro Rodríguez de Campomanes. Antoni de Valcárcel Pío de Saboya, comte de Lumiares i corresponent de l'Acadèmia, va ser l'encarregat de recollir les inscripcions del Regne de València. El 1803 envià a l'Acadèmia els dibuixos i els gravats dels epígrafs que havia recollit, entre els quals es trobava la descripció i el dibuix de l'ara funerària trobada a Altea i que hui es conserva en el Museu de Belles Arts de València (CIL II, 3578). Dos anys més tard anuncià a l'Acadèmia la remissió de la seua obra, el manuscrit original de la qual es conserva en la Biblioteca de l'Acadèmia (ms. 9/4772) i que va ser publicada per la institució a mitjan segle XIX en les *Memòries de la Reial Acadèmia de la Història*. Lumiares també informà de la troballa del monument funerari de *Saenia Abra*, a Finestrat (Alacant), del qual només coneixem un dibuix realitzat per B. Ribelles.

El 31 d'octubre de 1806, en les obres de construcció del cambril en el santuari de Sant Miquel de Llíria, es va descobrir un recipient ceràmic amb prop de 1.000 denaris republicans, amb una cronologia entre els anys 211 i 44 aC. L'Acadèmia va obrir, set dies després de la troballa, un expedient sobre aquest assumpte a partir de l'ofici remés per Josep Canga Argüelles, en el qual informava del descobriment. Ell mateix va ser l'encarregat de realitzar la catalogació dels 992 denaris trobats a Llíria; el seu informe passà a José Antonio Conde, membre de la Sala d'Antiguitats, el qual trià un total de 110 monedes, que van ser adquirides per l'Acadèmia i passaren a formar part de la seua col·lecció numismàtica. L'anècdota arribà quan el 10 de novembre de 1806, Gregori Fàbrega, alcalde de Llíria, va pretendre informar l'Acadèmia del descobriment. Per error, l'ofici remés arribà a la Societat Econòmica de València, el secretari de la qual, Tomàs d'Otero, l'envià a la Reial Acadèmia de la Història, aprofitant l'ocasió per a demanar-li «algunas monedas a fin de colocarlas en el gabinete

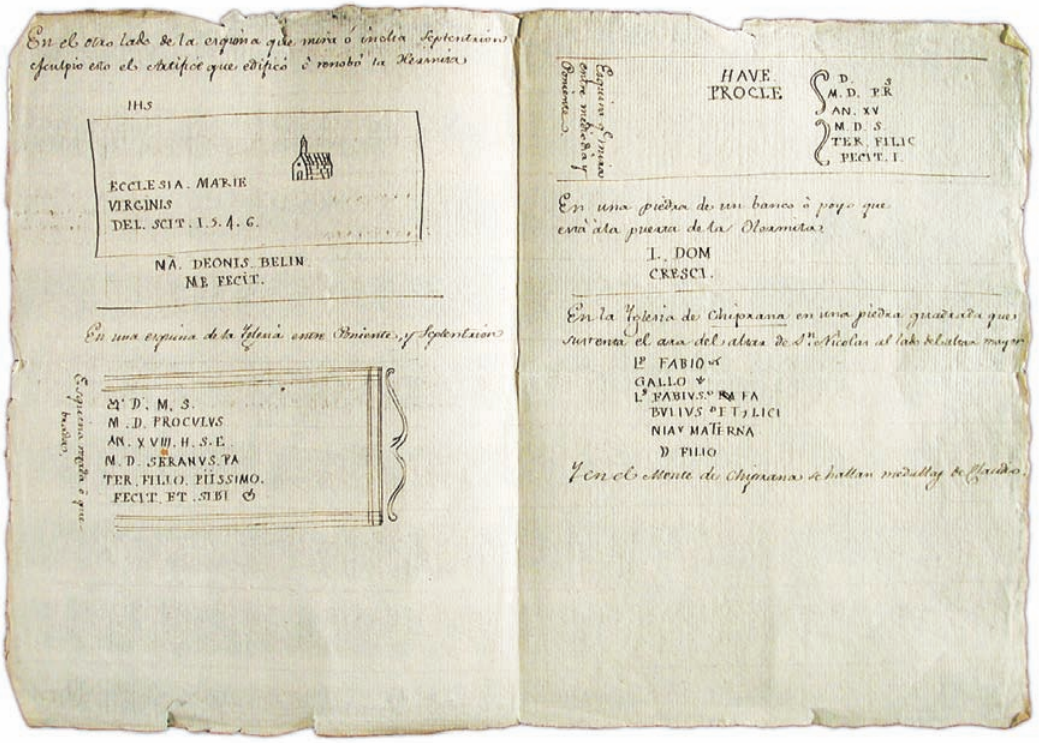
En el otro lado de la esquina que mira ó inclina Septentrion esculpio esto el Artifice que edificó ó renobó la Hermita

IHS

ECCLESIA. MARIE
VIRGINIS
DEL. SCIT. I. S. A. G.

NA. DEONIS. BELIN
ME FECIT.

En una esquina de la Yglesia entre Poniente, y Septentrion

Esquina mirada ó que bendice.

M. D. M. S.
M. D. PROCVLVS
AN. XVIII. H. S. E.
M. D. SERANVS. PA
TER. FILIO. PIISSIMO.
FECIT. ET. SIBI

Esquina q. mira entre mediodia y Poniente.

HAVE
PROCLE

D. S
M. D. P. R
AN. XV
M. D. S
TER. FILIC
FECIT. I.

En una piedra de un banco ó poyo que está á la puerta de la Hermita

L. DOM
CRESCI.

En la Yglesia de Chiprana en una piedra quadrada que sustenta el ara del altar de Sn. Nicolas al lado del altar mayor

Lº FABIO
GALLO
Lº FABIVS.º FA
BVLIVS ET LICI
NIAV MATERNA
D FILIO

Y en el Monte de Chiprana se hallan medallas de Claudio.

Dibuix fet per Luis José Velázquez del text de les inscripcions que es conserven en l'ermita de Nostra Senyora del Cid (La Iglesuela del Cid, Terol). [RAH].

Dibuix d'una estatueta d'Hèrcules trobada a Bunyol, remesa per José Cortines i Espinosa. [RAH].

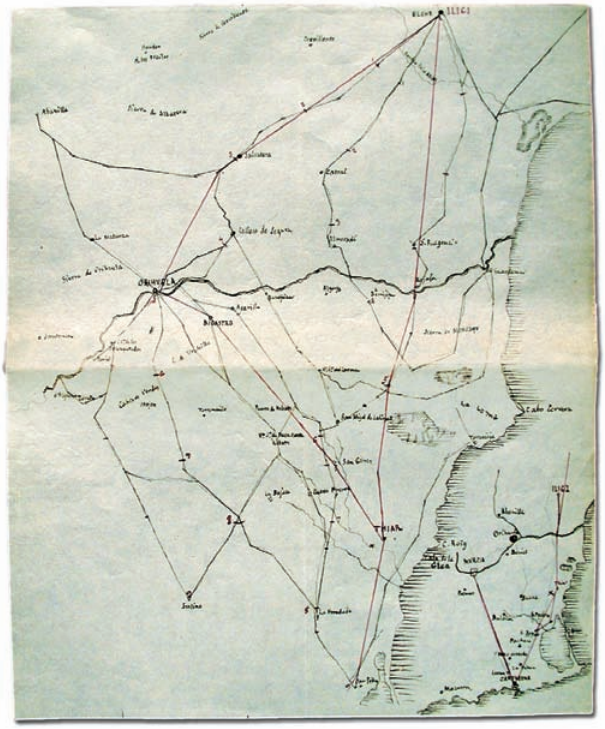

Mapa amb indicació del traçat de la Via Augusta entre Ilici i Thiar, elaborat per Fidel Fita. [RAH].

numismático del propio reino que está formando». Des de l'Acadèmia s'hi va respondre que «no teniendo este R[l] Cuerpo otro dro. q[e] la inspección gral de todas las antigüedades q[e] se descubran, no puede disponer de las referidas monedas, y si algunas elige p[a] aumentar la colección de su precioso museo, lo deberá ejecutar a costa de sus fondos, y conviniéndose con el dueño, como qualq[a] otro comprador particular (GN 1806/2(2)).

El canvi de rumb en l'estudi de les antiguitats esdevingut a partir de la segona meitat del segle XIX, amb l'augment en la quantitat d'excavacions quasi sempre amb finançament privat, va provocar l'arribada a l'Acadèmia d'un bon nombre de documents en què s'informava de les troballes casuals. En aquest sentit, en l'àrea valenciana cal destacar la labor de Vicent Boix i Ricarte, Miquel Cortés i López, Josep Cortines i Espinosa, Aurelià Ibarra i Manzoni, Pere Ibarra i Ruiz i d'Enric Palos i Navarro, sense oblidar l'acadèmic Antoni Cavanilles i Centi i el comte de Lumiares, els quals mantingueren correspondència amb l'Acadèmia.

Des d'Alacant, Aurelià Ibarra i Manzoni i el seu nebot Pere Ibarra i Ruiz comunicaren el 1861 el descobriment d'unes termes i de diversos paviments musius a l'Alcúdia, entre els quals es trobava el mosaic de Galatea. Ibarra i Ruiz tornà a cartejar-se amb l'Acadèmia a les darreries del segle XIX per a informar de la troballa de dues esfinxs i un bou de pedra a Agost i per a notificar la de la Dama d'Elx.

L'any 1827 l'alcalde i l'administrador de correus d'Alcalà de Xivert van informar l'Acadèmia del descobriment de diverses antiguitats en la partida del Mas (CAI-CS/9/3929/1). La informació oferida no permet identificar el lloc de la troballa, encara que tot sembla tractar-se d'una invenció, ja que en un dels oficis que formen l'expedient s'arriba a dir a propòsit d'aquestes restes que «tan pronto como percibieron el aire se redujo todo a polvo».

Aqueix mateix any Josep Cortines i Espinosa va remetre diverses notícies a l'Acadèmia. Hi destaquen les referides al descobriment d'algunes antiguitats al port de Las Cabrillas (Bunyol, València), durant les obres de la carretera Madrid-València, i la troballa d'una inscripció d'Alborache (CIL II[2] 14/56), hui perduda. Uns anys més tard, Miquel Cortés i López hi envià la còpia del text de sis inscripcions romanes trobades a València. L'any 1857 un particular sol·licità a l'Acadèmia permís per a realitzar excavacions en el castell de Cullera, i encara que es concedí el citat permís no sabem res sobre el resultat del seu treball. També tenim constància de les intervencions arqueològiques realitzades a Sant Feliu de Xàtiva i al castell de Montesa en la segona meitat del segle XIX.

Malgrat tota aquesta informació, va ser Sagunt la ciutat que acaparà l'interés arqueològic al llarg del segle XIX. Els problemes plantejats sobre la conservació del pòrtic superior del teatre de *Saguntum* van dur Enric Palos i Navarro a demanar a l'Acadèmia diners per a emprendre'n els treballs de restauració. Tanmateix, des de la Sala d'Antiguitats s'informà que la institució no finançaria les obres.

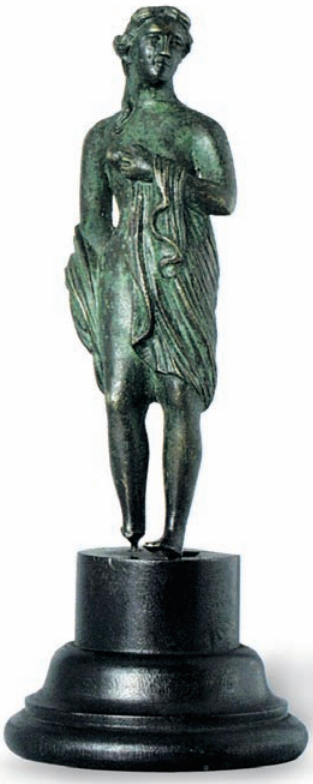

Estatueta de Venus trobada a Sagunt. Segle II. [RAH].

Fou donada per Antonio Delgado a l'Acadèmia el 1860.

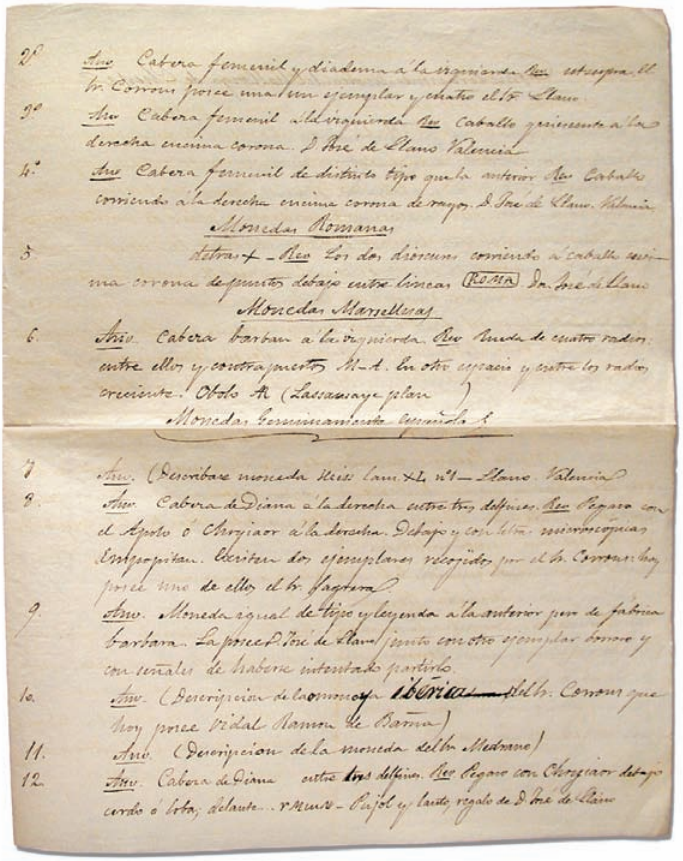

Còpia de la carta que Celestí Pujol va remetre a Àlvar Campaner el 1877, donant compte de la troballa del tresor monetari de Xest. [RAH].

El 1858, la construcció de la línia fèrria entre València i Tarragona obligava a l'enderrocament de les muralles, amb el consegüent perill per a la conservació del teatre; l'Acadèmia va decidir escriure als corresponents de València i llocs pròxims per a recaptar informació sobre aquest assumpte. Davant l'ordre d'enderrocament per part del Ministeri de la Guerra, la institució va exigir els mitjans necessaris per a preservar els objectes arqueològics que es trobaven en el lloc. Aqueix mateix any, per Reial Ordre, es concedí a l'Acadèmia permís per a excavar en el circ romà de *Saguntum*. Antonio Delgado, antiquari, viatjà a Sagunt per a avaluar l'estat de les seues antiguitats, moment en el qual es va fer lliurament oficial del teatre de Sagunt a la Reial Acadèmia de la Història perquè quedara sota la seua tutela. Finalment, el 1868, es va procedir a envoltar amb una tanca el teatre de Sagunt amb diners de la Diputació Provincial de València.

Entre la documentació de la Comissió d'Antiguitats de la Reial Acadèmia de la Història es troba el dibuix i la situació de les inscripcions que es conserven encastades en els murs de l'ermita de la Mare de Déu del Cid (La Iglesuela del Cid, Terol). En l'antiguitat, aquesta localitat formà part del territori del municipi de *Lesera*, identificada amb l'assentament ibero-romà de la Moleta dels Frares (el Forcall, Castelló) i, per això, hem cregut convenient incloure ací aquesta informació. Al segle XVIII, Lluís Josep Velázquez de Velasco, marqués de Valdeflores, va realitzar un dibuix de les inscripcions

conservades en l'ermita, que incloïa la còpia del text de dos epígrafs que formaren part del monument funerari dels *Domitii* (CIL II^2 14/778 i 779), una inscripció en llengua ibèrica i la inscripció que en data la construcció el 1546. El dibuix va ser copiat per algú, del qual desconeixem la identitat, i inclòs en la col·lecció Antiguitats i Inscripcions, que es guarda en el fons manuscrit de la Biblioteca. El 1819, Salvador Campillo, des de Terol, tornà a copiar les inscripcions conservades en l'ermita de La Iglesuela del Cid, document que va ser presentat en l'Acadèmia el 21 de maig d'aqueix mateix any.

El 4 de setembre de 1804, Joaquín Lorenzo Villanueva va remetre a la Acadèmia l'obra *Memoria sobre el fragmento de una cruz de piedra hallada entre las ruinas de la antigua Sétabis* (ms. 9/5995), que va llegir al seu discurs d'ingrés en la Reial Acadèmia de la Història. La creu, supossadament, fou trobada per algún llaurador i col·locada en la part alta de la façana de l'ermita de Sant Feliu. En l'actualitat, es conserva al Museu de l'Almodí. Representa la imatge d'un xai i una creu a la part central, però només conserva dos dels seus quatre braços. En aquesta memòria, Villanueva va considerar que estava localitzada a l'interior d'un temple cristià o bé va tenir un caràcter funerari i va datar el relleu entre els segles VI i VII.

La Biblioteca de la Reial Acadèmia de la Història conserva llegats d'antics acadèmics, amb una bona part de la correspondència, esborranys, dibuixos o fotografies, relacionats amb la troballa d'antiguitats al llarg dels segles XVIII i XIX, necessària per a completar el mapa de descobriments arqueològics a Espanya. Les mencions a les antiguitats valencianes s'hi reparteixen en les col·leccions d'Aurelià Fernández-Guerra, Fidel Fita, Enric Flórez, comte de Lumiares, Agustí Sales, Lluís Josep Velázquez i Jacobo Zóbel, entre d'altres.

El *Catalogus Numismatum*, escrit per Enric Flórez, descriu algunes monedes romanes trobades a *Ilici, Saetabis* i *Saguntum* que, posteriorment, es publicaren en 1757. En el llegat manuscrit d'Aurelià Fernández-Guerra es conserven alguns gravats, fotografies i dibuixos sobre antiguitats de l'àrea valenciana. Entre altres, el gravat de la inscripció cristiana (ms. 9/7387) descoberta el 10 d'abril de 1770 a València, la planta de l'edifici on es trobà un mosaic a Elx (ms. 9/7387) i una fotografia d'un fragment de relleu amb representació humana, remesa des de Dénia per Roc Chabàs (ms. 9/7369). Al costat d'aquesta documentació, trobem apunts de Fernández-Guerra sobre distints monuments d'antiguitat. Entre altres, recull la notícia de la troballa el 1740 d'un columbari de marbre, tallat sobre pedra de Buixcarró (ms. 9/7363), encara que copià la informació d'Antoni Valcárcel.

Fernández-Guerra realitzà un estudi sobre les vies romanes d'*Hispania*, que es va llegir en l'Acadèmia el dia 28 de desembre de 1862, en contestació al discurs d'Eduard Saavedra. Sobre aquest tema elaborà unes fitxes amb situació de les *mansiones* emplaçades en la via Augusta, en el tram entre *Valentia* i *Carthago Nova*. Al costat del nom de la *mansio Sucronem*, *ad Statuas, ad Turres, ad Ello, Aspis, Ilici, Thiar, ad Leones* i *Carthagine*, esmentades en l'Anònim de Ravenna i els vasos de Vicarello, cità la distància de separació entre elles, expressada en quilòmetres i milles, i la seua correspondència geogràfica (ms. 9/7369). Per a la realització d'aquestes fitxes es basà en la informació facilitada per Fidel Fita, que li envià un informe amb el títol *Nota sobre el itinerario* i un altre sobre el traçat de la via romana des d'*Ilici* fins a *Thiar*, que incloïa un plànol de la via.

La Comissió de Monuments Històrics i Artístics de la província de Castelló informà l'Acadèmia el 15 de setembre de 1868 d'alguns monuments d'antiguitat. Aquest informe, signat per Pere Sabau i Larroya i dirigit a José Amador de los Ríos, passà a Fernández-Guerra i quedà arxivat en la seua col·lecció (ms. 9/7389). D'una part, s'hi indica l'existència d'un temple dedicat a Venus a Almenara i es detallen les troballes arqueològiques en el lloc: «en aquel montón de escombros se encuentran restos de pavimento bastante bien conservados, bases de columnas con inscripciones, lápidas y trozos de piedras labradas, que indican la grandeza que aquel edificio tenía en antiguos». Molt prop

Dibuix remés a la RAH per Joaquim Llorenç Villanueva. 1804. [RAH].

Es tracta de la creu de pedra calcària trobada a Xàtiva amb el motiu de l'*Agnus Dei*. És un dels escassos vestigis que es conserven dels inicis del cristianisme.

d'aquest lloc es localitzà un depòsit d'aigua, de 40 peus de profunditat, que contenia les restes d'una estàtua i d'altres edificacions. D'altra part, s'hi al·ludeix a les excavacions arqueològiques que es realitzaren el 1846 a Bejís, que van posar al descobert les restes «de basamentos de columnas, trozos de piedras cinceladas y se creía que tal vez pudieran ser parte de algún pavimento de las fuentes o piscinas que tenían los gentiles en los atrios o inmediaciones de sus templos o mezquitas para sus purificaciones. Igualmente se descubrieron los cimientos de un edificio antiguo que, según su forma y localidad, no sería extraño fuese de algún templo dedicado a la Diosa Palas, de la que tomó el río que los baña y que se forma en las inmediaciones de la villa, el nombre antiguo de Palencia».

La col·lecció de Jacobo Zóbel de Zangóniz presenta també referències a antiguitats valencianes. Entre els seus papers es conserva la còpia de la carta que Celestí Pujol i Camps envià a Àlvar Campaner i Fuertes el 20 d'octubre de 1877 sobre la troballa del tresor de monedes trobat a Xest, datat en la Segona Guerra Púnica. Pujol hi copià la carta que va remetre a la Societat Arqueològica Valenciana informant del descobriment d'una gerra, en l'interior, de la qual es localitzaren prop de cinc-centes monedes d'argent, tres d'or, un torque d'or i tres braçalets decorats amb caps de serps (ms. 11/8002). Un any més tard, Zóbel estudià un conjunt de cinquanta monedes aproximadament procedents d'aquest tresor.

El Gabinet d'Antiguitats de la Reial Acadèmia de la Història conserva una variada col·lecció de materials arqueològics, que comprén objectes datats des de l'època prehistòrica fins a l'edat moderna. Entre les antiguitats romanes valencianes depositades en l'Acadèmia destaca una escultura de bronze menuda, que representa la deessa Venus, procedent de Sagunt i datada el segle II. La figura arribà a l'Acadèmia el 1860 de mans d'Antonio Delgado, el qual l'adquirí d'Antonio María Blanco.

Aquest ràpid examen de la informació sobre antiguitats valencianes conservada en la Reial Acadèmia de la Història serveix d'exemple de la intensa labor que la institució desenvolupà durant quasi dos segles i mig, gràcies a la qual va aconseguir reunir una de les col·leccions documentals més importants per a l'estudi de la història. Per això, s'ha convertit en un punt de referència bàsic per a la investigació arqueològica a Espanya.

Autors clàssics

Juan José Seguí
Departament de Història Antiga i de la Cultura Escrita. Universitat de València

Els textos dels autors clàssics, especialment dels historiadors i els geògrafs grecoromans, han estat i seguiran estant una font insubstituïble d'informació sobre l'antiguitat. Sense el concurs d'aquests moltes circumstàncies i esdeveniments del passat ens resultarien desconeguts o no podrien ser ben interpretats. Açò regeix també, com és lògic, per aquells textos que fan referència a les terres valencianes durant l'època romana. Però, de la mateixa manera que esdevé amb caràcter general en les fonts escrites, les nostres no estan exemptes de limitacions. Primer, perquè no són massa abundants. En la pràctica, es circumscriuen essencialment a unes poques notícies transmeses per un grup escollit d'autors. Hi ha moltes reelaboracions, material de segona mà, que es nodreix dels mateixos fons i no aporta res de nou, tot i que dóna una imatge quantitativa enganyosa. Però, tampoc les més solvents escapen a les limitacions epistemològiques de l'època, ja que acoten cap a camps molt precisos l'objecte de la seua atenció o es deixen influir per esteriotips contínuament repetits (*topoi*). Sobretot perquè les fonts clàssiques centren el seu interés en allò que anomenaríem història política que és, al marge de comptats autors, en la majoria dels casos una història militar. Els historiadors clàssics, que, per descomptat, assumeixen conscientment una visió ecumènica de la història de Roma, utilitzen el relat detallat del procés de constant incorporació de terres i gents com un escenari on es visualitza la construcció de l'imperi universal. Les gestes militars permeten crear als escriptors un panorama grandiós, on el geni romà i la providència divina assenyalen un destí extraordinari: «imposar els principis de la pau, respectar els sotmesos i castigar els soberbis» (*«paci imponere morem, parcere subiectis et debellare superbos», Eneida* VI, 852). Aquesta forma d'organitzar el relat històric a partir de l'expansió romana condueix a marginar els aspectes històrics que s'allunyen d'aquest nus vertebrador, el fet que produeix amb massa freqüència a l'hora d'agrupar-los un conjunt incoherent, desmanegat i ple de silencis. Així mateix, tampoc no hem d'oblidar que la història clàssica era, en última instància, un gènere literari, un art tant com una matèria científica, en la qual el rigor en el tractament dels fets del passat sempre havia de compaginar-se, quan no supeditar-se, amb les regles de la retòrica: elegància en el llenguatge, claredat, concisió i ordre en la narració, retrat personal i moral dels personatges i incorporació de discursos i arengues. Finalment, no podem oblidar que entre els historiadors clàssics hi havia una marcada inclinació per remarcar circumstàncies singulars de les províncies o regions de què es tenia notícia, inserides en les seues obres com curiositats dignes de ser ressenyades (*paradoxografia*). Un recurs per atraure els lectors és derivar en bastants ocasions cap a relats meravellosos, plagats de fantasia (*mirabilia*).

Si els historiadors formen el nucli bàsic de les nostres fonts escrites, cal tenir en compte que bastants textos d'escriptors de l'antiguitat contenen informacions històriques valuoses, malgrat que

Titus Livi, «De Secundo Bello Punico Libri X», Florència, 1480-1490. [Biblioteca Universitària, Universitat de València].

Titus Livi va fer un extens i grandiós relat de la presa de Sagunt per Annníbal.

Retrat de Titus Livi. T. Livius, «Historicus duobus libris auctus: cum L. Flori epitome ... Leonardo Aretino de primo bello punico», Venècia, 1520. [Biblioteca Universitària, Universitat de València].

L'historiador romà és un dels autors que ens oferixen més informació sobre la conquista romana de les terres valencianes.

procedeixen d'altres camps científics o literaris. Així ocorre en especial amb la lírica, els epistolaris i els repertoris tècnics o enciclopèdics. Tots desgranen ocasionalment alguna notícia que pot il·luminar-nos sobre aspectes econòmics, socials o culturals, temes en general molt oblidats entre els historiadors antics.

Finalment, s'ha de tenir ben present que durant la romanització les terres valencianes no mostraren mai uns trets que les individualitzaren especialment. Ni formaren una unitat administrativa comuna, ni presentaren als ulls de Roma una base ètnica diferenciada. Per conseqüent, les fonts no ofereixen mai un tractament col·lectiu, tret de les obres que s'organitzen seguint una pauta geogràfica, generalment centrada en la zona costanera, conforme als models molt trillats en aquest tipus d'enfocaments (*periègesis* i *corografies*). Per als autors clàssics el principi hispànic està molt arrelat i és el que es pren com a marc de referència. Com a molt, es reconeix la diferència entre la gent de la zona cèltica i la de la ibèrica o, el que és el mateix, la dicotomia entre l'interior i la costa. Així doncs, la zona valenciana s'engloba en marcs ètnics i territorials superiors que impedeixen en la pràctica reconéixer si les notícies generals sobre ibers i hispans poden aplicar-se-li amb seguretat, per la qual cosa és millor prendre-les amb les degudes precaucions.

Partint d'un criteri cronològic, el primer autor del període romà que ens ofereix un quadre històric estimable és, sense dubte, el grec Polibi. La seua excel·lent formació i el seu tracte amb el cercle d'Escipió, en el qual havia entrat per la seua estada a Roma, com a ostatge després de la batalla de Pidna (168 aC), li havien obert portes d'arxius i l'accés a valuoses informacions que li van permetre escriure unes *Històries* en quaranta llibres (dels quals se'n conserven complets només els cinc primers), on es recullen els esdeveniments mediterranis entre el 264 i el 146 aC. Malgrat la seua marcada inclinació per Roma, Polibi procura ser metòdic i objectiu, cosa que es veu a més afavorida pel seu coneixement directe de molts esdeveniments i països, inclosa la península Ibèrica, que va visitar en dues ocasions. Gràcies a la seua ploma podem percebre la situació del territori abans i durant la conquista romana, centrat en el relat de dos esdeveniments històrics transcendentals, lligats entre si: els tractats entre Cartago i Roma, en especial el de l'Ebre amb Àsdrubal, que adscriuria les terres al sud del riu als cartaginesos, i el conflicte al voltant de Sagunt que derivaria en la II Guerra Púnica, amb la subsegüent annexió de tota la zona a la potència romana (II, 13, 7 i III *pàssim*). Però també a Polibi devem notícies precises de gran interés: existència d'un temple d'Afrodita al nord de Sagunt (III, 97, 6) o comportament del reietó edetà Edecó com a client d'Escipió (X, 34 i 40).

Les informacions provinents d'historiadors d'època republicana decauen d'ara en avant de manera molt notòria. Hi ha una causa externa, ja que quasi totes les obres d'aquest període no es conseven (analística). Però aquesta circumstància és enganyosa, ja que poc és el que caldria esperar dels seus continguts amb relació a la zona valenciana per haver quedat molt enrere la conquista i, per tant, no presentar als ulls dels historiadors, cap interés militar. De tota manera, els nous gustos que incorporen els corrents històrics del moment ajudaran a pal·liar aquesta esterilitat. Gràcies, d'una banda, a les modes etnogràfiques que animen a autors com Artemidor o Posidoni que, encara que hui perduts, foren posteriorment utilitzats o imitats per altres, com Estrabó, per introduir mencions geogràfiques o costumistes. Però també per la supervivència d'algun tractat tècnic romà, com és el cas del llibre d'agricultura deAtó, de principis del segle II aC, on es mencionaven les figues saguntines (*De agricultura* X, 8, 1). El segle I aC destaca per l'aparició de les monografies històriques, relats especialitzats en esdeveniments concrets, dels quals el millor exemple fou Salusti, que a les seues *Històries* ens depara alguna notícia d'interés sobre les batalles del Sucró i sobre la sort de *Valentia* en temps de les guerres sertorianes (*Hist.* IV, *Ep. Pomp.* 6-8). En aquest marc, tot i que també concises, no són de menor valor les informacions que ens arriben d'autors contemporanis als últims decennis de la república romana, com les ressenyes de Ciceró sobre la fugida de sertorians a Sicília des de *Dia-*

nium (*Verr.* I, 87; V, 146, 151 i 154) o sobre les concessions de ciutadania per Metel i Pompeu als Fabis saguntins (*Balb.* 50-51); també la que ens serveix l`anònim autor de *La guerra d'Espanya* sobre la participació de Sagunt junt amb els pompeians contra Cèsar (*Bell. Hisp.* 10, 1).

La *Pax Augusta* assenyala una nova etapa. Animats per l'esperit de restauració que presideix el govern del primer emperador romà, els escriptors es llancen a produir obres que tenen una pretensió tan universal com el naixent Imperi Romà. Ací es situa la monumental *Història de Roma* de Titus Livi (*Ab urbe condita*) en 142 volums, dels quals se'n conserven 35, alguns incomplets, a més de resums posteriors (*periochae*). En general, Livi se centra en els mateixos successos que relatava Polibi, però les seues fonts no són les mateixes, ja que procedeixen de l'analística, cosa que contribueix a mostrar un quadre diferenciat. La pretensió d'objectivitat de l'historiador grec es perd completament en el relat livià. Amb tot a vegades adquireix el rang de font inèdita en donar-nos de notícies i esdeveniments com els orígens grecollatins de Sagunt (XXI, 7), l'alliberament dels ostatges ibers en aquesta ciutat el 217 aC (XXII, 22) i la seua conquista definitiva per les armes romanes entre el 214-212 aC (XXIV, 42), la revolta legionària contra Escipió en el Sucró el 206 aC (XXVIII, 24-29), les ambaixades saguntines a Roma posteriors a l'alliberament (XXVIII, 39; XXX, 21) o la fundació de *Valentia* per Juni Brut el 138 aC (*Per*. 55). En el panorama historiogràfic posterior només ens facilita alguna informació l'hispà Anneu Florus al seu *Epitome,* compilació de la història romana fins els temps de Trajà, que inclou un resum sense valor de la guerra saguntina (II, 5) i un altre sobre la fi de la guerra sertoriana, un poc més interessant (III, 22).

Molt més important és l'aportació que realitza el grec Estrabó. Tot i que la seua obra històrica no s'ha conservat, han sobreviscut 17 llibres de la seua *Geografia.* En el tercer recopila informació molt valuosa sobre la península Ibèrica d'historiadors i geògrafs, la majoria perduts, per això moltes de les seues dades són bastant més antigues que els temps de Tiberi en els quals passà els seus últims anys. Estrabó ens subministra un cabal informatiu únic, tot i que breu, sobre les ciutats, la gent i els recursos de la zona, d'especial importància és la referència a *Hemeroskopeion* i el seu temple d'Artemisa (III, 4, 6).

El canvi en la natura de les informacions dels autors clàssics que s'observa en Estrabó es consolida amb les aportacions de C. Plini Secund (Plini *el Vell*). Autor d'una *Història natural* (*Naturalis Historia*), vertadera enciclopèdia de sabers del món romà, en el seu llibre tercer ens facilita la millor descripció de l'organització territorial administrativa al llarg del segle I dC de les províncies hispanes. L'actual territori valencià, adscrit a la província *Citerior Tarraconensis*, ens apareix amb els estatuts de les ciutats anteriors a la generalització de la categoria municipal per a totes les *urbs* hispanes per decisió de Vespasià (III, 4, 19). Però l'obra de Plini, al seu immens cabal informatiu, facilita dades disseminades d'incalculable valor, com les seues diverses referències a Sagunt per les seues produccions de figues i ceràmica (XV, 19, 72 i XXXV, 12, 160) i pel seu temple de Diana (XVI, 79, 216), o la seua menció a l'obtenció d'ostres en el litoral il·licità (XXXII, 21, 62). Alguna de les seues ressenyes no està exempta del plaer pels fets prodigiosos, com quan se'n fa ressò del portent d'un xiquet que va tornar al claustre matern el mateix any de la destrucció de la ciutat saguntina (VII, 3, 35).

Però també autors de gèneres allunyats del conreu històric es transformen en fonts valuoses. El més antic, encara de finals de la República, és l'afamat poeta C. Valeri Càtul, qui als seus *Carmina* ens posa al corrent de la celebritat dels teixits de lli de *Saetabis* (XII, 14, 17), posteriorment lloats per Grattio al seu *Cynegetica* (XL). Ja en temps imperials obtenim de les *Satirae* de Juvenal un coneixement exacte de la venda de vi saguntí a Roma i, encara més, de la menyspreadora opinió que la seua baixa qualitat mereixia entre els seus consumidors (V, 24-32). Una actitud molt semblant a la manifestada per Marcial als seus *Epigrames* (IV, 46, 14-15; VIII, 6, 2; XIV, 108) pel que fa a la ceràmica d'aquesta ciutat. Finalment, en la gran obra èpica de Sili Itàlic (*Punica)*, de finals del segle I, se'ns presenta un

Claudi Ptolomeu, Cosmographia. Segle XV. [Biblioteca Universitària, Universitat de València].

Ptolomeu d'Alexandria va elaborar la geografia més precisa de l'Antiguitat, la vigència de la qual es va prolongar durant segles.

quadre mitològic egregi dels orígens de *Saetabis* i *Saguntum* (I, 271-275; III, 14-16 i 371-375; XVI, 473-474). Entre els textos altimperials fora del camp històric, hem d'incloure C. Plini Secund (el Jove). En les seues *Epístoles* es remarca la figura de *Voconius Romanus*, un cavaller saguntí al qui li unia una estreta amistat i a qui no dubta de recomanar a un senador i al mateix emperador Trajà (II, 13). Tanca tot aquest conjunt d'autors la figura de Plutarc. En les seues cèlebres biografies, que realitzades amb pretensions filosòfiques, inclou esdeveniments històrics relatius a la guerra entre Sertori (*Sert.* 18-21) i Pompeu (*Pomp.* 18-20) que són els únics que ens donen un quadre expositiu homogeni d'aquests fets, tot i que el seu valor real siga discutible.

Una menció molt especial mereixen les descripcions geogràfiques. La *Corografia* de Pomponi Mela, d'època de Claudi, és molt breu, i sense aportacions d'interés (II, 91-93). Tot el contrari esdevé amb la *Geografia* de Claudi Ptolomeu, del s. II, els topònims del qual sobre coordenades permeten traçar un mapa de ciutats i d'accidents costaners que, malgrat les seues equivocacions, és una aportació de primer ordre. També resulta molt interessant com a font per a les vies romanes de la zona l'anomenat *Itinerari d'Antonino*, segurament del segle III.

Escàs interés presenten les dos grans històries romanes de final de l'Alt Imperi. La d'Apià d'Alexandria afegeix molt poc –i amb algun que altre error–, tot allò circumscrit al període de les lluites entre romans i cataginesos a *Hispania* (*Iber.* 6-7; *Han.* 2-3; *Afric.* 6). De la mateixa manera ocorre amb la Dió Casi, encara que és més rigorosa, amb l'agreujament que les parts inicials de l'obra, on es refereix a esdeveniments hispans, només les conservem pel compendi medieval de Zonaras (*Ep.* 8, 21; 9, 3-4).

La decadència cultural dels dos últims segles de l'Imperi Romà va tindre un reflex directe en la producció literària. Disposem de molt pocs autors d'utilitat i la majoria marcats per preocupacions escatològiques cristianes. Entre els historiadors de la primera meitat del segle V podem destacar Orosi, autor d'unes *Històries* (*Historiarum adversum paganos libri VII*), encara que el valor concret per al

Plini el Vell, «Historia Naturalis», Nàpols, últim terç del segle XV. [Biblioteca Universitària, Universitat de València].

Veritable enciclopèdia de sabers del món romà, en el seu llibre tercer ens facilita la millor descripció de l'organització territorial administrativa del segle I de les províncies hispanes.

tema que ens ocupa és irrellevant (IV, 14, 1; V, 23, 6-8; VI, 16, 6-7). Més importància té Idaci, la *Chronica* del qual (1009-1017), composta en la segona meitat del segle esmentat, afegeix alguna nota de gran interés, com la menció de l'arribada de l'emperador romà Majorià el 460 per a posar-se al capdavant d'una flota preparada contra els vàndals, que aquests tanmateix van destruir, i que, per un altre text, sabem que estava congregada *ad Elecem* (Marius, Epis. Avent., *Chron.*, a. 460). Finalment, dins de la poesia cristiana del segle IV, comptem amb el relat del martiri del diaca Vicent (*Peristephanon*, V), tot i que el seu valor històric és molt escàs. El succés també fou recollit en algunes epístoles de sant Agustí (n. 272, 275, 276 i 277 = *Patrol. Lat.* 1252-1261) Al marge d'aquestes fonts destaca el llarg poema d'Avié, l'*Ora Maritima*, de finals del segle IV o principi del V, que pels passatges inspirats en un vell periple resulta un text de difícil i controvertida utilització (*Or. mar.* 449-505). També en aquest camp descriptiu destaca el diccionari geogràfic d'Esteve de Bizanci, amb l'esment d'algunes ciutats de la zona, tot i que el text original s'ha perdut i només se'n conserva un resum del segle VI (*Steph. Byz.* 73, 125, 294, 380, 566 y 615).

Les fonts escrites dels segles visigots constitueixen un pur epigonisme de les tardorromanes. Les escarides i descarnades cròniques són l'únic que es conserva d'algun valor. La *Historia Gothorum, Vandalorum et Suevorum* de sant Isidor només ens serveix de context general, mentre Joan de Bíclarum a la seua *Chronica* ens dóna la notícia del desterrament a *Valentia* d'Hermenegild pel rei Leovigild l'any 584 (*Ioh. Bicl.* A. 584 3) Els concilis toledans i, sobretot, la *Nomina Ovetensis*, ja del segle VIII, ens faciliten alguns noms de bisbes i de les seues seus.

La presència romana en els cronistes valencians

Luis Sánchez González

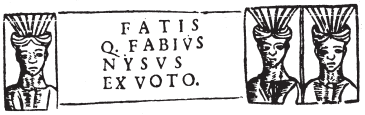

En el marc de la cultura del Renaixement la tornada als clàssics grecs i romans va propiciar, en gran mesura, l'examen dels antecedents llatins de la nostra història, al mateix temps que va suscitar un inusitat interès per les antiguitats. La recollida d'inscripcions, monedes i restes arqueològiques de tot tipus es va convertir en una activitat més o menys habitual. Cal recordar la inquietud del govern de Felip II per apilar dades de «*los edificios señalados que en el pueblo hubiere, y los rastros de edificios antiguos de su comarca, epitaphios, letreros y antiguayas [sic] de que hubiere noticia*» a través de les seues cèlebres *Relaciones*, si bé no van arribar al Regne de València. Afortunadament, la preocupació del monarca pel coneixement de les seves possessions ens ha brindat l'oportunitat de gaudir de les extraordinàries vistes plasmades per Anton Van den Wyngaerde, per ordre del mateix rei, i que ens ofereixen dades incognoscibles actualment.

De major importància, no obstant això, van ser les iniciatives més o menys individuals. Empreses particulars com les de Joan Andrés Strany, sacerdot valencià, del qual Ximeno afirma que «*no perdonava gasto, trabajo, ni diligencia por descubrir inscripciones, y otros cualesquiera monumentos, y juntar medallas, imágenes y monedas antiguas*». La seua obra *Nummismatum, Iconum, veterarumque plurimorum lapidum Hispaniae Inscriptionum explanatio* va sofrir la mateixa incúria, per a lament del mateix Gregori Maians, que la seua col·lecció numismàtica, fosa per a modelar morters de farmacopea. Un cas similar va ser el de Joan de Molina, conegut com el Batxiller Molina, l'obra del qual, *Collectanea de las piedras e inscripciones antiguas de Espanya*, es troba desapareguda, però fou de gran utilitat al seu moment per a altres autors, com ara Escolano. Particularment interessant és l'exemple de Llansol de Romaní. Estudià durant anys les inscripcions romanes, viatjant sense parar per terres valencianes, i arribà a tal extrem de penúria econòmica, segons Ximeno, que va ser incapaç de publicar el seu manuscrit *De los ríos y antigüedades de España* per no disposar de suficient peculi. L'original, per a més infortuni, va acabar custodiat per «cert religiós» que el va aprofitar per a escriure la seua pròpia història de València. Nicolau Antonio sospita que aquest erudit era Francesc Diago; no obstant això, Pérez Bayer, qui encara va consultar el document, comentava a Maians que va ser propietat de Gaspar Escolano.

Precisament Diago i Escolano formen, juntament amb Beuter, la tríade de grans cronistes que converteixen aquest període en un referent fonamental. Les seues obres històriques són un exponent clar de l'avanç historiogràfic respecte a èpoques prèvies. És cert que presenten defectes, però els seus mèrits han de dur-nos a una valoració positiva. No convé subratllar les seues mancances més que no els seus resultats, especialment, si es tenen en compte les circumstàncies històriques. Les acaballes

P.A. Beuter, «Primera part de la Història de València», València, 1538. [Biblioteca Històrica. Universitat de València].

Pere Antoni Beuter (1490/95-1555) és l'iniciador d'un nou model historiogràfic, imitat posteriorment en múltiples variants.

del segle XV i el principi del XVI conformen el marc de la gènesi dels estats moderns a través de l'aparició de les monarquies autoritàries. L'exemple hispànic és paradigmàtic. La Història s'empra com a suport per a prestigiar la monarquia i reforçar un passat d'unitat nacional, recalcant al·lusions com la resistència heroica de Sagunt i Numància enfront de l'invasor exterior, que es perllonga en la Reconquesta cristiana de l'Espanya dominada pels musulmans. En ocasions, la veracitat és anul·lada i no dubta de recórrer a notícies i dades falses, convenientment amanides per a aconseguir una impressió de credibilitat.

Aquest és el cas del religiós dominic Giovanni Nanni, conegut com Annio de Viterbo. Autor de l'obra *Commentarii super opera diversorum auctorum de antiquitatibus loquentium*, dedicada als Reis Catòlics, influirà enormement en escriptors posteriors, especialment amb les seves genealogies de reis primitius. Un exemple que ens toca molt de prop és la notícia que dóna sobre la fundació de *Roma* per Romo, rei mític d'Espanya. Aquesta ciutat seria l'actual capital llevantina, a la qual els romans posteriorment canviarien el nom pel de *Valentia*. La causa d'aquesta invenció d'Annio és la seua pretensió d'adular la família Borja, en concret als papes Calixt III i Alexandre VI, ambdós d'origen valencià, mitjançant la inversió de la notícia que dóna Solí sobre la fundació de *Roma*, anomenada en un primer moment *Valentia*, traduïda al grec com *Rhome*. Aquestes ficcions, i altres moltes, assentades en la imaginària atribució a escriptors antics o en la simple invenció d'autors, van generar una xacra perdurable de frau. Fins i tot en el segle XIX, la lluita contra els falsos cronicons i les seues nefastes conseqüències per a la veritat històrica va merèixer el reconeixement de la Reial Acadèmia de la Història a Godoy Alcántara.

Malgrat tot, el panorama historiogràfic millora. I millora perquè s'anul·len errors anteriors com la confusió de la Sagunt assetjada per Anníbal amb la ciutat de Sigüenza; perquè es busquen explicacions als problemes, com la primera presència romana a València; i perquè, sobretot, s'intenta sostenir el que s'escriu amb dades objectives procedents d'autors grecs i llatins i de restes arqueològiques. Un mèrit indiscutible d'aquests cronistes valencians és el seu extraordinari coneixement de les fonts, fins i tot d'obres menors. Pot semblar poc bagatge en l'actualitat, però al seu moment no ho va ser i, per a ser justos, cal afegir que algunes de les teories que hui es venen com a novetat són ja intuïdes, i fins i tot afirmades, per algun dels tres cronistes que analitzarem ara.

Pere Antoni Beuter (*ca.* 1490-1555), professor universitari i eclesiàstic, va escriure *Primera part de la història de València, que tracta de les antiguetats de Espanya i la fundació de València* (València, 1538), que anys més tard va publicar en castellà. En realitat, no és una història merament valenciana, sinó que, com indica el títol, s'estén a la resta d'Espanya. Avança, en gran mesura, el model historiogràfic im-

perant durant segles en atribuir la divisió dels espanyols com la causa de les múltiples invasions sofrides per la península Ibèrica. Aquesta característica és comuna amb l'altre tret destacable, el valor, del qual ressalta nombrosos exemples. Pot, per això, considerar-se com la precursora de les grans cròniques nacionals que comencen amb Florián de Ocampo i culminen en Juan de Mariana. Ja només el mateix concepte significa un important avanç historiogràfic. Però, a més, Beuter es va preocupar d'assentar el seu llibre sobre quantioses dades, començant per les fonts clàssiques, que moltes vegades lamenta per les seues llacunes, i acabant en les inscripcions romanes, algunes de les quals hui són conegudes gràcies únicament a la seua transcripció. La seua gran virtut és precisament la recerca de suports on sostenir les seues afirmacions; no es pot negar el seu afany en la recerca bibliogràfica. No obstant això, allí radica també gran part del seu error, en concedir pàbul a obres reblides de falsedats històriques que, si hui mouen a l'estupefacció, aleshores eren acceptades sense dilació. Un exemple clar d'aquesta actitud és la seua credulitat davant les fundacions de Sagunt pels sages i de València (batejada com a Roma) pel rei Romo, que pren d'Annio de Viterbo. Parla també del canvi de nom a València, que atribueix als Escipions, però no explica com es conjuga aquesta teoria amb la cita de les Periocas que parla de la fundació d'una ciutat anomenada València per Brut el 138 aC. En qualsevol cas, els seus esforços per oferir l'explicació més raonable són moltes vegades encomiables. El resultat no és el més encertat, però, donades les limitacions del moment, s'ha de valorar positivament, entre altres coses, perquè marca el camí a seguir i serveix de model a altres autors.

Un cas extraordinari suposa la figura de Martí de Viciana (1502-). Nascut a Borriana, aquest cavaller de noble família va estudiar Dret a València i va ser gran aficionat a l'estudi del passat. Fruit d'aquesta lloable inclinació és la seva obra *Libro primero de la crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su Reyno*, impresa a València en 1564, continuada per altres tres llibres que componen la seua Crònica de València. Lamentablement, no hi ha cap còpia coneguda d'aquest primer llibre, i no podem gaudir de la seua, de segur, apassionant lectura. Seria, sens dubte, un privilegi per a qualsevol bibliòfil disposar-ne d'un exemplar, però, tret d'un miracle «wiboradense», únicament disposem de testimoniatges restringits com el de Ximeno, qui afirma que en aquesta obra «*descrive (sic) en el topográficamente nuestra Ciudad de Valencia; señala su fundador y primer nombre*».

Gaspar Escolano (1560-1619), valencià, cronista reial i teòleg, membre de l'Acadèmia dels Nocturns, va compondre la *Década primera de la història de la insigne y coronada ciudad y Reino de Valencia*, publicada a València en 1610. En els inicis d'aquesta obra el mateix autor confessa haver treballat durant huit anys en recopilar el material necessari (autors clàssics, inscripcions, monedes, etc.) per a l'elaboració del seu treball i altres dos més en disposar-lo. Tanmateix, la precipitació última en la seua impressió explica, en part, una estructura desmanegada i confusa, només comprensible per al mateix autor. A pesar d'això,

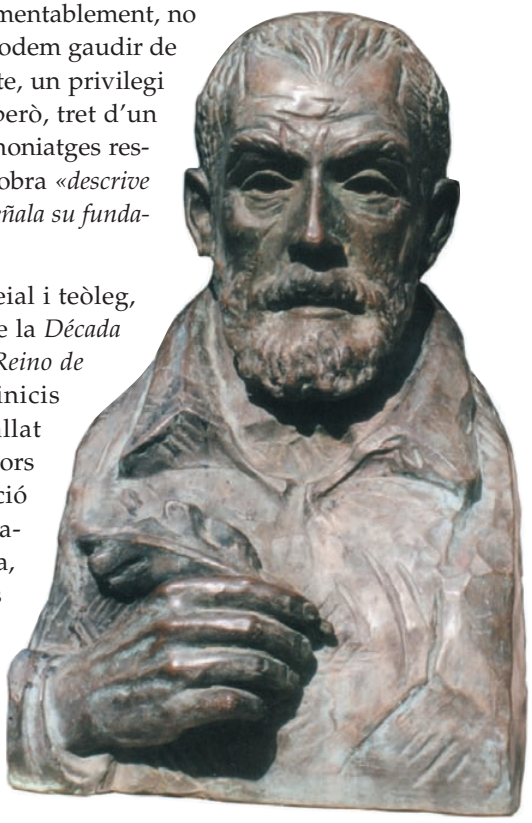

Retrat de Martí de Viciana. Traver Calçada, 1997. Borriana.

La desaparició del primer tom de la seua *Crònica* és una pèrdua irreparable.

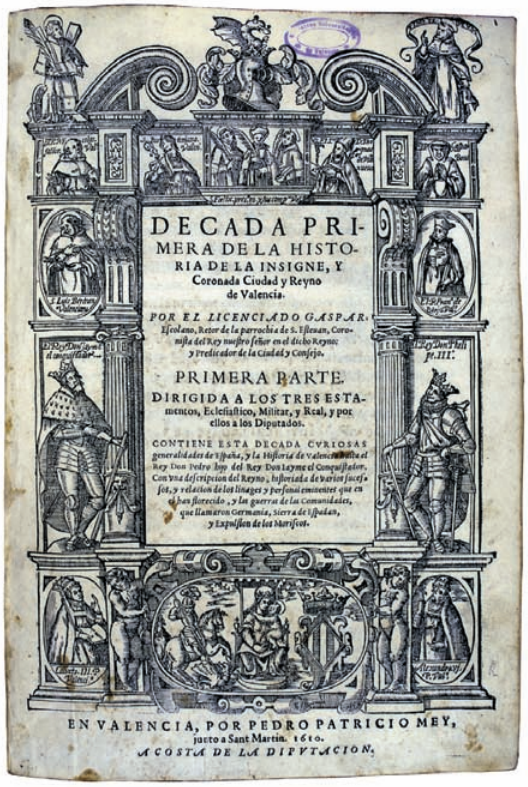

DECADA PRIMERA DE LA HISTORIA DE LA INSIGNE, Y Coronada Ciudad y Reyno de Valencia.

POR EL LICENCIADO GASPAR Escolano, Rector de la parrochia de S. Esteuan, Coronista del Rey nuestro señor en el dicho Reyno: y predicador de la Ciudad y Consejo.

PRIMERA PARTE.

DIRIGIDA A LOS TRES ESTAMENTOS, Eclesiastico, Militar, y Real, y por ellos a los Diputados.

CONTIENE ESTA DECADA CVRIOSAS generalidades de España, y la Historia de Valencia desde el Rey Don Pedro hijo del Rey Don Iayme el Conquistador. Con vna descripcion del Reyno, historiada de varias sucessos, y relacion de los linages y personas eminentes que en el han florecido, y las guerras de las Comunidades, que llamaron Germania, Sierra de España, y Expulsion de los Moriscos.

EN VALENCIA, POR PEDRO PATRICIO MEY, junto a Sant Martin. 1610.
A COSTA DE LA DIPVTACION.

G. Escolano, «Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad y Reino de Valencia», València, 1610. [Biblioteca Històrica. Universitat de València].

Gaspar Escolano (1560-1619) constituïx un nou gir en la historiografia valenciana, per la seua nova estructura i extraordinària exhaustivitat.

F. Diago, «Anales del Reyno de Valencia», València, 1613. [Biblioteca Històrica. Universitat de València].

F. Diago (*ca.* 1564-1615) va ser un rival acèrrim d'Escolano. La seua obra significa una continuïtat de la línia marcada per Beuter.

ANALES DEL REYNO DE VALENCIA.

TOMO PRIMERO,

QVE CORRE DESDE SV POBLACION despues del Diluuio, hasta la muerte del Rey don Iayme el Conquistador.

COMPVESTOS POR EL PADRE MAESTRO FRAY Francisco Diago de la Orden de Predicadores, Prior del Conuento de San Onofrio, y Calificador de los santos Tribunales de la Inquisicion de Barcelona y Valencia.

DIRIGIDOS AL SACRO SVPREMO Consejo de Aragon.

CON LICENCIA,
Impressos en Valencia, en casa de Pedro Patricio Mey, junto a Sant Martin. M DC XIII.

l'avanç que suposa el seu text és indiscutible. Així, divideix la primera Dècada (la segona, tot i que la va anunciar, no arribà a publicar-la) en dues parts de cinc llibres cadascuna. En la primera ens parla dels temps primitius, remuntant-se fins al Diluvi Universal, de les divisions antigues d'Espanya, de Sertori, dels pobles estrangers arribats, de l'Evangelització d'Espanya, dels martiris de sant Valer i sant Vicent, fins arribar en un relat més o menys cronològic fins al regnat de Pere III. A partir d'allí (llibre IV) se cenyeix a una descripció acurada i detallada del Regne de València, començant per la capital, sent d'especial interés la seua preocupació de rastrejar per onsevulla els orígens antics a partir de les restes perdurables de monuments, inscripcions, etc. Escolano rebutja ja les invencions nascudes d'Annio de Viterbo, i hi dedicà un capítol a demostrar-ne la falsedat. Precisament succeeix en tractar la fundació de Roma (València) remarcant que «*no podem assenyalar amb certesa qui va ser el primer fundador de València, ni en quin temps*», recull inscripcions que hui són conegudes gràcies a ell, i planteja problemes com la dualitat «*Valentini veterani et veteres*», encara sense solucionar, però oferint diverses explicacions. No obstant això, hi ha algunes llacunes en la seua obra. La principal, al meu entendre, l'ús de fonts sense criteri selectiu, de manera que empra la informació de Livi concedint-li la mateixa solvència que a Florus o a Paulo Orosi. Resulta estrany aquest ús, perquè també demostra un ampli coneixement d'autors clàssics, als quals, per cert, tradueix molt correctament, com en l'episodi del 138 aC.

L'altre gran punt de la historiografia valenciana d'aquest temps és Francesc Diago (*ca.* 1564-1615), membre de l'orde religiós dels Dominics i cronista de la Corona d'Aragó. Va ser autor dels *Anales del Reyno de Valencia*, impresos a València en 1613, a més d'altres obres de caràcter històric i religiós. Curiosament, va mantenir una rivalitat personal amb Escolano, al qual constantment al·ludeix negativament en la seua obra, sense citar-lo expressament, i s'oposa als seus arguments; potser tinguera alguna cosa a veure el fet que Escolano l'acusara de pretendre «intertextualitzar» l'obra de Llansol de Romaní. Diago retorna al model tradicional iniciat per Beuter, i elabora una Història que segueix un ordre cronològic. Així, després d'explicar les raons de la seua obra, comença amb una descripció geogràfica detallada del Regne en el llibre I, per a continuar amb els temps preromans, on dedica especial atenció a l'arribada de pobles estrangers, en particular grecs i cartaginesos, i al setge de la ciutat de Sagunt. Ja en el llibre III parla de la vinguda dels romans, seguint el relat dels historiadors clàssics, en especial Livi, la major part de les vegades, sense cap esperit crític. Així, embulla els sedetans amb els edetans, confon topònims, i tradueix malament determinats episodis, com el ja esmentat de la fundació de València. Similar actitud li esdevé amb les inscripcions, basant raonaments d'allò més pelegrins en un sol epígraf, tot i que, com en el cas de la inscripció de Sertori Abascant, corregeix Escolano amb encert. En definitiva, no hi ha dubte que la seua aportació és meritòria, gràcies a l'àrdua labor de recollida de dades per arxius, llibres i inscripcions. Però no es pot evitar una certa sensació de declivi en comparació amb Beuter. Diago és ja l'últim dels grans cronistes. A partir d'ell les obres són de caràcter menor i aborden temes molt puntuals, a l'estil de Vicent de l'Olmo. En similar decadència, fins els llibres sofreixen materialment una reculada amb pitjors enquadernacions, impressions i paper. A València caldrà esperar fins al segle XVIII, perquè es recupere i supere el nivell de temps anteriors, amb egrègies figures com Gregori i Joan Antoni Maians, el comte de Lumiares, el dean Martí i un llarg etcètera. Era difícil, no obstant això, mantenir la cota historiogràfica aconseguida. Tant de bo servesquen aquestes pàgines per a moure la curiositat i la lectura d'aquestes obres, ja clàssiques.

Autors moderns a l'entorn de les ciutats romanes valencianes

Carmen Aranegui
Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València

Reconstruir la història de la investigació de l'arqueologia romana és un exercici de revaloració de la memòria prolix i complicat. La historiografia és alguna cosa més que una crònica, perquè enllaça una successió d'estats de la qüestió que responen al que la investigació es formula a cada moment, en relació amb conceptes que pertoquen a la història, a les belles arts, enteses en un sentit ampli, i al pensament en general. Per això aquesta historiografia és alguna cosa més que l'enumeració d'antiquaris en qualsevol de les seues facetes.

ENTRE EL SEGLE XVI I 1811

En el cas valencià, el primer capítol de l'arqueologia romana està lligat al teatre de Sagunt, monument que reuneix les condicions per a la reflexió sobre el classicisme que la societat cultivada de qualsevol lloc d'Europa demandava reiteradament des del Renaixement. L'arqueologia romana estava pendent d'harmonitzar teoria i pràctica en la recerca dels valors universals en què, per principi, l'humanisme creia, i l'arquitectura clàssica es va erigir en paradigma de tals valors. El tractat de Vitruvi i les ruïnes de l'antiguitat eren tinguts en compte en totes les acadèmies, en tots els cenacles erudits, com a exponents d'una visió del món equitativa, ajustada a normes, model per excel·lència del triomf de la proporció subscrit, amb el pas del temps, per il·lustrats i neoclàssics. I no és accidental que les restes d'un teatre cobrassen així protagonisme, no només cultural sinó també polític, com es desprén dels repetits tocs d'atenció respecte a la necessitat de conservar-lo.

Però, tornant a l'ambient dels entesos en arqueologia romana, és convenient recordar que, atés que els llibres de Vitruvi no van acompanyats d'il·lustracions, hi havia un veritable afany de veure, dibuixar, amidar i modular els monuments per tal de contrastar la lletra escrita amb exemples, proposats, no sense debat, a Itàlia, a França i a Anglaterra. I també a Espanya, gràcies al valencià Josep Ortiz, degà de Xàtiva. Els arquitectes-arqueòlegs anaven a Itàlia a aprendre la seua professió, que tenia pendent la definició de la normativa amb la qual realitzar plànols, alçats, seccions i perspectives de l'arquitectura de l'antiguitat. Així es buscava la *verdadera* imatge d'aquesta realitat fins aleshores imaginada que era la ciutat clàssica, de la qual, fins a la Il·lustració, només es coneixien discursos canònics, que, no obstant això, reclamaven el concurs de la forma. I, a Espanya, l'únic teatre que preservava elements constructius a la vista era el de Sagunt.

La primera representació del teatre de Sagunt és la que va realitzar per a Felip II Van den Wyngaerde el 1563, que no està feta més que amb un interés paisatgístic, sense entrar en les anàlisis

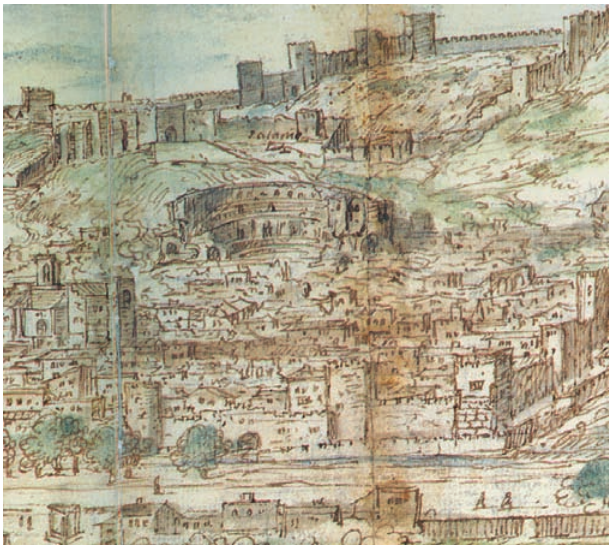

Detall del dibuix de Sagunt que va fer Van den Wyngaerde el 1563 per encàrrec de Felip II.

En la part central apareix la *cavea* del teatre, i esta és la primera representació coneguda que hi ha d'este magnífic monument.

Porta meridional del circ romà de Sagunt en l'excavació dirigida per Ignacio Pascual Buyé a mitjan dècada dels 90.

Antonio Chabret i Garrotxa va dur a terme la primera intervenció en el circ en la primera dècada del segle XIX, quan encara es conservava gran part de l'edifici. A partir del 1960, el desenvolupament urbanístic en va destruir els vestigis a poc a poc, i hui dia se'n conserva només la porta meridional.

indispensables per als objectius al·ludits més amunt. Per això, en la perspectiva de la historiografia que ens interessa, el modest plànol que per a la descripció epistolar del teatre del Degà d'Alacant Emmanuel Martí (1663-1737) va traçar Miñana, cap al 1705, obri la sèrie dels estudis sobre el monument, així com la contribució a aquests per part d'autors valencians. Martí va gaudir de la consideració de la societat valenciana i va tenir renom internacional; va ser corresponsal de Gravina, de Montfaucon i de Gregori Mayans i Siscar, i, sens dubte, desenvolupà estudis valorats en el seu temps. No obstant això, el dedicat al teatre de Sagunt va ser polèmic i es va veure desmerescut pel plànol, del qual va escriure Ponz, el 1789: ni és planta, ni és alçat, sinó un conjunt de coses que se li van figurar a qui no era professor, en al·lusió a estar traçat al marge de la convenció acadèmica, la qual cosa, al seu torn, va alimentar els desacords expressats per Ortiz el 1812.

Uns trenta anys després, E. Palos ofereix des de Sagunt una altra versió del mateix teatre, acompanyada d'un plànol amb escala, dibuixat tan a part de qualsevol pauta arquitectònica que suscita l'ira del més notable dels antiquaris valencians, Josep Ortiz i Sanz (1739-1822), actiu acadèmic de número de San Fernando, traductor de Vitruvi al castellà, que ja havia dissentit del treball de Martí, al qual va haver de tractar, tanmateix, com a interlocutor acadèmic. Distint va ser el tarannà amb què va arremetre contra Palos, de formació molt més modesta, contra les seues pretensions d'ésser subvencionat per part de l'Acadèmia, atés que Ortiz va ser arrogant en el seu indiscutible saber i despectiu, en conseqüència, amb els qui no entenien l'arqueologia des d'una pràctica internacional i il·lustrada. Certament, aquest autor va posar la seua obstinació a

dotar l'Acadèmia de San Fernando d'una versió pròpia del tractat de Vitruvi que aspirava a ésser, alhora, referència ineludible per a totes aquelles obres que se sotmetessen al seu dictamen. El seu plànol del teatre de Sagunt constitueix l'inici, després frustrat, d'un projecte a partir del qual pretenia il·lustrar l'arquitectura romana, com bé es veu en la triangulació del cercle de l'*orchestra*, que suposa un exercici de segell vitruvià repetit, fins a l'actualitat, per molts dels qui han estudiat aquest o altre teatre llatí. L'execució de maquetes a escala persegueix, també, per la seua banda, l'objectiu de crear models, seguint una pràctica innovadora que s'observa en les institucions cultes de l'època.

Distint és el criteri de Laborde, que il·lustra amb gravats de tall més romàntic, obra de mans expertes i refinades, realitzats a la fi del segle XVIII, tant el paisatge com la perspectiva del teatre de Sagunt, digne i predilecte edifici de la primera arqueologia romana valenciana.

Antoni de Valcárcel Pío de Saboya (1748-1808), citat correntment pels valencians amb el títol de comte de Lumiares –un entre els molts que ostentava–, representa en aquesta etapa la primera figura de savi valencià il·lustrat i arqueòleg, convençut de la responsabilitat de recopilar i ordenar els documents romans llegats per l'antiguitat, sense la pretensió de crear una teoria com perseguia el debat sobre el teatre romà, sinó com una noble tasca, d'acord amb la seua rellevància social, de conjugar la història i els seus vestigis. Així ho prova la seua dissertació, prologada per Gregori Mayans i Siscar, sobre els «fangs saguntins, tan celebrats i distingits pels antics, monuments dignes d'estima, però fins ara mirats amb molt poca atenció; per ells sabem les famílies que hi havia a Sagunt; la finor amb què aquells bons ciutadans van fomentar les fàbriques, la manera amb què signaven les peces, i l'excel·lència d'un dels més cèlebres municipis d'Espanya a llaurar-les», treball que el converteix en ceramòleg *avant la lettre*. Per a això no va dubtar a dotar-se d'un gabinet i a diagnosticar sobre el lloc la importància dels jaciments arqueològics, avançant-se al seu temps en l'estudi de la seua ciutat natal, Alacant, la qual va identificar amb *Lucentum*. Corresponsal de

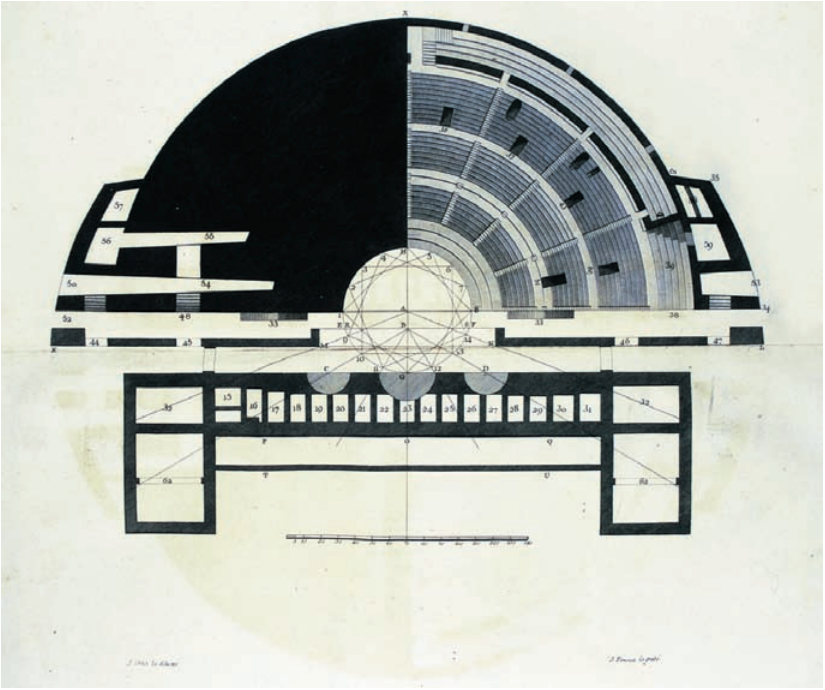

Plànol del teatre romà de Sagunt fet per Ortiz (1807).

En el seu treball es pot apreciar la influència dels cànons vitruvians, que hi van ser adaptats a la configuració del teatre saguntí.

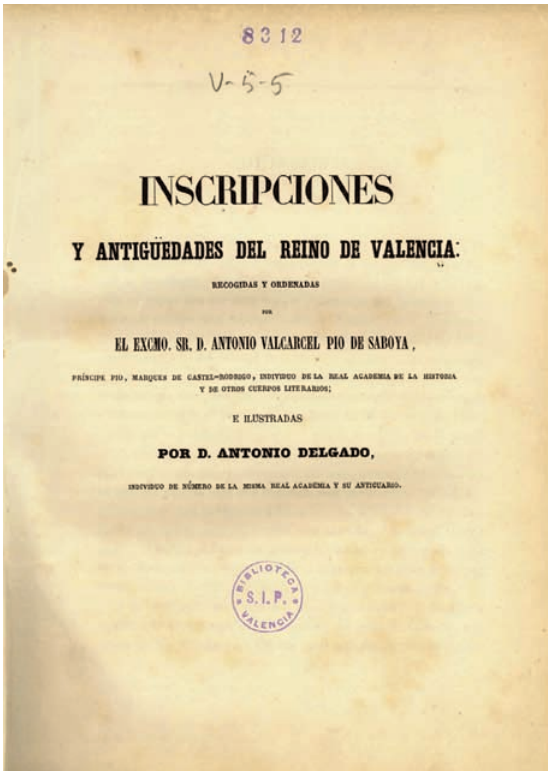
8312

V-5-5

INSCRIPCIONES

Y ANTIGÜEDADES DEL REINO DE VALENCIA:

RECOGIDAS Y ORDENADAS

POR

EL EXCMO. SR. D. ANTONIO VALCARCEL PIO DE SABOYA,

PRÍNCIPE PIO, MARQUES DE CASTEL-RODRIGO, INDIVIDUO DE LA REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA Y DE OTROS CUERPOS LITERARIOS;

E ILUSTRADAS

POR D. ANTONIO DELGADO,

INDIVIDUO DE NÚMERO DE LA MISMA REAL ACADEMIA Y SU ANTICUARIO.

BIBLIOTECA S.I.P. VALENCIA

«Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia» d'Antonio Valcárcel Pío de Saboya, il·lustrada per Antonio Delgado (1852) i làmina amb capitells procedents de Sagunt.

El comte de Lumiares representa la figura de savi valencià il·lustrat i arqueòleg. Encara que la seua obra va ser acabada a les primeries del segle XIX, no va veure la llum fins al 1852. La seua labor de recopilació donà com a resultat una extensa documentació sobre les antiguitats romanes valencianes.

l'Acadèmia de la Història, va lliurar a aquesta institució l'original de les seues *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia* el 1805, abans de les destrosses que va suposar la Guerra de la Independència, encara que el volum, correctament il·lustrat per l'acadèmic Antoni Delgado, no veié la llum fins al 1852.

Aquesta època assisteix també a la creació de les primeres col·leccions de rang institucional, no estrictament privades, de peces romanes valencianes. Destaca el Museu Arquebisbal creat a València sota el patrocini de l'arquebisbe Fabian i Fuero, on es van dipositar les troballes de la vil·la del Puig, de l'excavació de Puçol, com també algun mosaic sepulcral de Sagunt, tot el qual va ser dispersat, saquejat i, en definitiva, es va perdre en el curs de la guerra del 1811. Pareix que van córrer la mateixa sort algunes antiguitats romanes que hi havia al Palau Reial de València.

Aquesta etapa de la historiografia, en el context espanyol, atorga als investigadors valencians un lloc d'excel·lència, d'acord amb el que la ciència reclamava del passat romà en aquells temps, i constitueix una digna aportació historiogràfica en la qual, tanmateix, es fan evidents unes marcades diferències entre els qui tenien vinculació acadèmica i els qui no la tenien, estant els primers integrats, quasi sense excepció, en la jerarquia eclesiàstica o en l'aristocràcia. L'Acadèmia de Sant Carles, creada el 1764, amb la seua col·lecció artística, de la qual formaven part algunes peces romanes, en va ser un bon exemple.

L'ORIGEN ROMÀ DE LES CIUTATS

A partir de les guerres napoleòniques, l'arqueologia romana experimentarà, d'una banda, el procés de democratització que és palés, en general, en la cultura i, per una altra, un canvi d'objectius, d'acord amb la concepció de la història pròpia del moment. Respecte al primer punt es pot assenyalar que els autors dels estudis són ara, en major mesura, professionals liberals vinculats, d'alguna manera, a noves institucions, bé siga als museus que sorgeixen després de la desamortització, bé a societats modernes, lliures de molts dels antiquats prejudicis acadèmics, com les creades a l'empara de les Societats Econòmiques d'Amics del País. En relació amb els objectius, l'interés pel particular predomina ara sobre aquella despòtica obsessió divuitesca per l'universal, de manera que no pot estranyar-nos que el segle XIX siga, sobretot, el segle en el qual els arqueòlegs escriuen la història de les ciutats, enteses ara en la seua projecció humana.

El procés de desamortització dels béns de l'església comença el 1835 i engega la recuperació dels fons historicoartístics per tal de fer-los accessibles al públic. Per a evitar la pèrdua d'immobles i obres d'interés, es constitueixen les Juntes Cientificoartístiques en tot el país, alhora que comencen a plantejar-se els museus provincials. La creació d'un museu dipositari de tals riqueses s'inicia a València molt prompte, ja que el 1836 es destina el convent del Carme per a aquest fi, posant-lo el 1838 sota la direcció de l'Acadèmia de Sant Carles. Tal museu es va inaugurar el 1839 i, el 1864, es va constituir en el seu si el *Museu d'Antiguitats*, situat en la capella de la Mare de Déu de la Vida del secularitzat convent del Carme. Amb les Juntes Provincials de Monuments en funcionament des del 1842, es crea el Museu del col·legi de Sant Doménec d'Oriola amb rang provincial per a Alacant, i el 1845 el de Castelló, tots ells anteriors a l'obertura al públic del Museu Arqueològic Nacional, el 1867, entitat que havia funcionat prèviament com a gabinet.

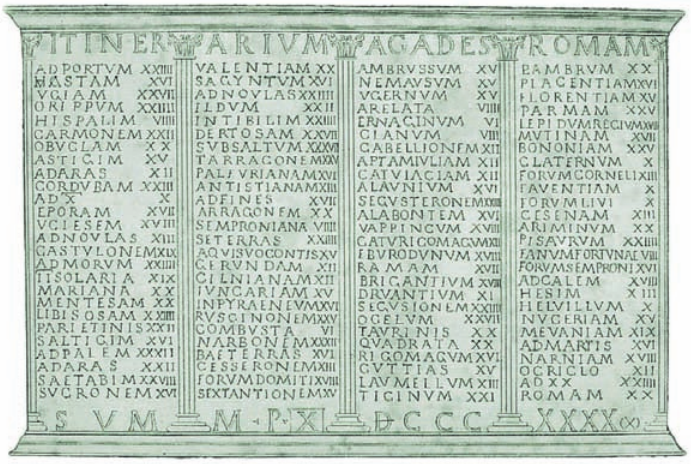

Foto i dibuix dels Gots de Vicarel·lo. Il·lustració dels quatre gots Apolinars de plata que van ser trobats al nord de Roma, en una estació termal, el 1852.

Són gots en forma de mil·liari que duen escrit l'itinerari per a anar des de Gades fins a les Termes d'Apol·lo, emplaçades a Vicarel·lo. S'hi esmenten els punts de passada situats en terres valencianes, així com també les distàncies entre ells (Roma, Museu Capitolí).

Tanmateix, les juntes, que en el cas de València es van mantenir fins a darreries de segle, no semblen haver exercit una labor arqueològica pròpiament dita, més enllà de la recomanació a les ciutats de catalogar els seus béns, com també, a Sagunt, de tenir cura de la protecció del teatre i del circ, com consta en l'article 3r de l'acta de constitució de la secció tercera –arquitectura i arqueologia– de la de València, que diu:

> *…habiendo tenido ocasión de admirar en la antigua Sagunto, hoy Murviedro, la magnífica obra del Anfiteatro* (sic) *y los restos del Circo: le ordeno al Alcalde para que con el celo que le distingue se dedique constantemente a su conservación para que algunos paredones y arcos no se arruinasen. 2º. Cómo se adquiriría la posesión de la huerta y edificio que ocupa el antiquísimo Circo. 3º. Qué cantidad sería necesaria así para la conservación del Anfiteatro* (sic) *como para la del Circo: añadiendo si el presupuesto municipal de aquella villa podría comprender alguna partida para este objeto.* Fdo. Miguel Antonio Camacho, a 28 de marzo de 1842

D'aquí l'interés de l'aparició d'altres associacions, com es desprén de la sol·licitud de creació d'una societat arqueològica que vetlara per la conservació de les antiguitats feta al governador de València el 1853 per Vicent Boix (1813-1880), cronista de València. Pel que fa a Sagunt, destaca la concentració que va fer el mateix Boix d'inscripcions i fragments arquitectònics en el teatre cap al 1860, actuació que posa en dubte tant el paper del Museu Provincial com l'autoritat de les juntes i comissions, que devien canalitzar cap aquell els objectes pertinents. Però més greus que aquesta decisió, que va afavorir la unitat del patrimoni arqueològic saguntí, van ser unes altres mitjançant les quals van eixir antiguitats cap a Madrid.

Major repercussió, malgrat la seua curta vida, va tenir entre nosaltres la creació de la Societat Arqueològica Valenciana (1871-1881) a instàncies de membres de la Societat Econòmica d'Amics del País, perquè va agrupar col·leccionistes, aficionats i investigadors, units per l'interés de conéixer i divulgar el passat que, si bé encara era entés, bàsicament, a partir del romà, es va ampliar en aquesta institució a les novetats de la prehistòria i al debat sobre el darwinisme, amb una posició progressista que destaca en l'ambient espanyol.

Però, malgrat això, pareixia sobreentendre's que les ciutats amb història, en el nostre medi, eren ciutats d'origen romà, de manera que València, Sagunt, *Ilici* (L'Alcúdia d'Elx) i Dénia van meréixer l'atenció dels antiquaris més acreditats, i és en els seus respectius estudis arqueològics on descobrim els millors resultats de la investigació vuitcentista en arqueologia clàssica.

E. A. Llobregat va resumir la categoria d'Aureliano Ibarra i Manzoni (1834-1890), membre fundador de l'Acadèmia Espanyola de Roma, en el pròleg de l'edició del seu *Illici, su situación y antigüedades* (1879) per part de l'Institut d'Estudis Alacantins de la Diputació d'Alacant el 1981, amb les següents paraules:

> *…muchas son las razones de ello: su calidad y riqueza de información la primordial, pues, junto con la* Historia de Denia, *del canónigo Roque Chabás, son los dos grandes monumentos de la historia y arqueología alicantinas que se salvan dentro de la copiosa producción decimonónica por la calidad de su información y la escrupulosidad de su investigación. Obras ambas dignas del más elevado juicio como continuadoras de la tradición ilustrada…*

És certament encomiable veure el treball invertit a documentar metòdicament textos, inscripcions, capitells, monedes… per a donar a la ciutat on s'ha tingut la fortuna de veure la llum una carta de presentació que eleva no només el seu rang sinó també les accions a les quals estan cridats els seus fills, car aquests llibres solen incloure un capítol amb la relació d'il·lustres del lloc. I, ço que és més important, obres com aquesta bandegen un recurs emparat en la ignorància que vinculava

l'origen de les ciutats al *diluvi universal* i als fills de Noé, propi de cronistes locals aliens a la modernització de les fonts històriques.

Roc Chabàs (1844-1912) suposa un altre cas de ruptura amb la falsa tradició genealògica de la *Diana Desenterrada* de M. A. Palau (n. 1543), a favor del document, i no és accidental el nom de la revista *El Archivo*, fundada pel canonge, incansable valedor de la conservació del patrimoni arqueològic valencià. La seua *Historia de la ciutad de Denia* del 1874 manté la identificació d'*Hemeroskopeion* com a germen de la ciutat romana, reunint tots els documents textuals i arqueològics que es conserven en aqueix moment i mostrant-los com a proves de la tesi defensada, que, si bé no ha estat subscrita per la investigació contemporània, no procedeix d'una lectura esbiaixada o inculta de tot tipus de fonts.

El cas d'Antoni Chabret (1846-1907) és diferent. D'una banda, perquè es tracta d'un metge culte que emprén l'objectiu de glossar la història de la seua ciutat, que ha recuperat el seu antic nom segons acord del seu ajuntament del 4 de maig del 1863, sense la pruïja d'enllaçar amb la tradició il·lustrada, com bé es desprén de les imatges deficients de la seua obra, i, per una altra, perquè *Saguntum* és una ciutat ibèrica la relació de la qual amb Roma passa per la guerra contra Cartago, i a la fi del segle XIX, més que als estudis sobre els seus grans monuments, que ja s'havien fet, el seu atractiu bascula cap a l'heroïcitat, la resistència i la noblesa de les seues gents ibèriques, fins al punt de convertir-se en sinònim d'aquesta hispanitat que es creix contra l'invasor, tan enaltida pel casticisme popular després de les guerres napoleòniques. Essent la

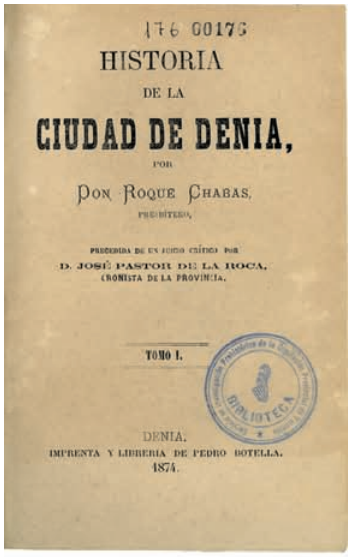

◀ *«Memorias de la Sociedad Arqueológica Valenciana» de 1876.*

Esta societat, de deu anys a penes de vida (1871-1881), pretenia conéixer i divulgar el passat des d'una posició progressista.

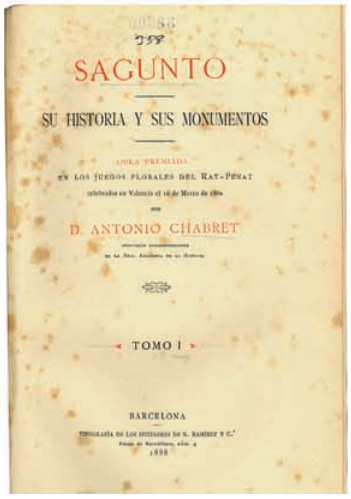

«Historia de la ciudad de Dénia», ▶ *de Roc Chabàs (1874), «Illici, su situación y antigüedades», d'Aurelià Ibarra i Manzoni (1879), i «Sagunto: su Historia y sus Monumentos», de Antonio Chabret i Garrotxa (1888).*

Estos investigadors de les darreries del segle XIX recopilaren i analitzaren amb gran exhaustivitat les dades sobre els vestigis romans de les seues respectives localitats.

Última restauració-rehabilitació del teatre romà de Sagunt. [Arxiu SIP].
Les intervencions fetes en este teatre han estat nombroses i molt diverses durant els segles XIX i XX. No obstant això, fins a l'any 1986 no es va dur a terme una actuació global en tot el monument.

ciutat hispana amb més referències en els autors clàssics, els textos sobre Sagunt són reiteratius fins a la sacietat en la seua temàtica sobre la Segona Guerra Púnica, principal raó, si no l'única, de l'atenció que mereix. D'això trau partit Teodor Llorente en el pròleg de l'obra de Chabret quan escriu:

…los saguntinos, abandonados por los pueblos comarcanos, envidiosos por su grandeza, abandonados también por la ingrata Roma, a cuya alianza lo sacrifican todo; nos conmueven con su expectativa ansiosa del esperado socorro, y nos indigna la llegada de los mensajeros romanos, que en vez de auxilios eficaces, no traen más que protestas inútiles, desoídas por el Senado de Cartago…

L'expressió de judicis de valor és el mètode de narrar la història, res més lluny del tractament de les fonts promogut pels il·lustrats.

Assistim a un canvi de mentalitat a favor de les arrels ibèriques de les senyes d'identitat valencianes, que tindrà la seua repercussió en l'associació del topònim *Tyris* de l'*Ora Maritima* de Ruf Fest Avié amb l'ocupació inicial del solar de *Valentia*, per tal de satisfer una sensibilitat que rebutja el paper de la romanització en la configuració cultural del País Valencià i, al postergar-la, marca distàncies pel que fa a altres regions d'Espanya. Encara que aquesta posició ideològica a penes no té ressonància, ni entre els historiadors ni entre els arqueòlegs, gaudeix de popularitat, sobretot a partir dels descobriments de finals del segle XIX, i especialment el de la Dama d'Elx el 1897, quan es comença a professar una admiració creixent cap a la cultura ibèrica pertot arreu de la geografia valenciana.

Precisament aquesta situació explica que, a primeries dels anys seixanta, un grup de professors i investigadors replantejàs la lectura de la fundació de València amb l'excusa del seu aniversari dos mil cent. Les excavacions de Tarradell en l'aleshores plaça de la Reina, les conferències pronunciades en l'Ateneu Mercantil, els articles editats en la revista *Saitabi*, que constituirien el primer volum dels *Papeles del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia*, insisteixen en la data del 138 aC, com a punt de partença de la ciutat, aplicant una lectura crítica tant dels textos com de les classes ceràmiques que es repeteixen en les excavacions urbanes d'aquells moments. Les col·laboracions de D. Fletcher, E. Pla, J. San Valero, G. Martín, A. Ubieto, E. A. Llobregat, J. Llorca, denoten l'àmplia voluntat de consens que marca l'inici de la normalització pel que fa a l'arqueologia romana valenciana, la qual es veié creixentment nodrida per estudis epigràfics i numismàtics i, més endavant, per memòries d'excavacions quan, a partir dels anys vuitanta, es multiplicaren les intervencions arqueològiques.

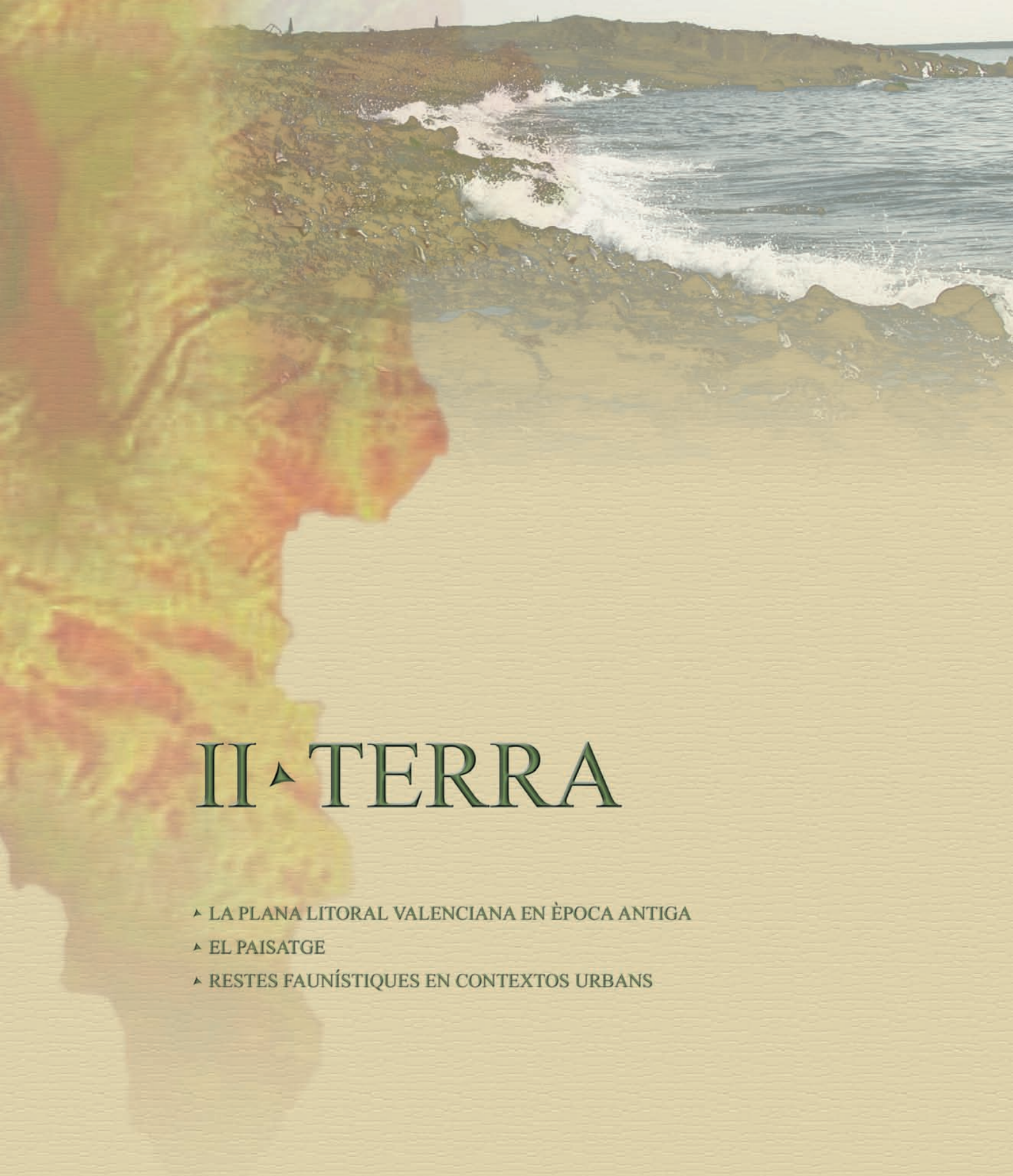

II TERRA

- LA PLANA LITORAL VALENCIANA EN ÈPOCA ANTIGA
- EL PAISATGE
- RESTES FAUNÍSTIQUES EN CONTEXTOS URBANS

La plana litoral valenciana en època antiga

Pilar Carmona
Departament de Geografia. Universitat de València

LA RECONSTRUCCIÓ PALEOGEOGRÀFICA DE LES PLANES LITORALS

Reconstruir el paisatge d'una plana costanera en època antiga és una tasca difícil, i encara ho és més quan ha experimentat un procés d'urbanització tan intens com el nostre. D'altra banda, a més dels canvis deguts a la urbanització, cal fer compte també de les modificacions que s'han produït durant els últims mil·lennis en tots els litorals mundials. La invasió d'aigua marina durant l'episodi transgressiu postglaciar que culmina cap al 6.000 B.P. va originar una costa de traçat més irregular, es van formar estuaris en les desembocadures dels rius, extenses badies i albuferes en les costes baixes i la sapa marina va crear penya-segats en diverses formacions continentals plistocenes. Durant els dos o tres mil·lennis que van seguir a la transgressió, els materials detrítics de la plataforma i els sediments aportats pels rius van continuar sent redistribuïts pels corrents litorals, donant lloc a l'aparició de noves formes, com ara platges, fletxes, restingues i llacunes. Aquests elements morfològics recentment formats constitueixen l'entorn o fins i tot el suport físic de molts establiments d'època antiga. Una sèrie de variables van determinar l'evolució geomòrfica posterior. En primer lloc, cal comptar el factor eustàtic, el ritme de l'ascens del nivell marí durant els primers mil·lennis de l'Holocé i la seua estabilització posterior. En segon lloc, la disposició dels elements morfològics preexistents (d'època plistocena o anterior) que determinen la paleogeografia de l'espai continental sobre el qual va avançar la transgressió. En tercer lloc, el rang de marees que determina les associacions d'ambients estuarins i deltaics i, finalment, les característiques hidrològiques i geomorfològiques del sistema fluvial afluent que aporta aigua i sediment continental al litoral flandrienc. Cal determinar el pes de cadascuna de les variables relacionades amb els factors citats per a explicar l'evolució de cada cas en particular. No obstant això, l'últim factor s'ha mostrat clau en l'evolució històrica dels litorals, per tal com està relacionat amb l'acció antròpica en les conques fluvials, la mineria, la tala de boscos, les pràctiques agrícoles i els seus efectes desencadenants de l'erosió. Les activitats humanes alteren les condicions ambientals a escales de temps molt curtes i són capaces de canviar substancialment el sistema hidrològic. En l'entorn de la conca mediterrània, la deforestació extensiva relacionada amb l'avanç de l'agricultura va crear un panorama obert i susceptible a l'erosió cap al 3.000 B.C. La degradació del medi natural va repercutir en l'empobriment del sòl a les terres altes (per rentat i erosió) i efectes hidrològics adversos (canvis en els caixers i fortes crescudes) a les terres baixes i al litoral. Els estudis geoarqueològics han posat en evidència, tant en el Pròxim Orient com en tota la conca Mediterrània i el nord d'Europa, que l'extensió de les pràctiques agrícoles va produir erosió accelerada en els sistemes flu-

Esquema geomorfològic de la plana al·luvial valenciana segons Carmona i Ruiz. [Tractament gràfic A. Sánchez].

La plana al·luvial valenciana està formada per una sèrie contínua de glacis, ventalls al·luvials, plans d'inundació i progradacions deltaiques. La restinga litoral aïlla de la influència marina els àmbits llacunars i pantanosos.

vials i al·luvionament en els fons de vall i en el litoral. Moltes investigacions realitzades en l'entorn de ciutats antigues situades en el litoral mediterrani evidencien aquestes transformacions; tal és el cas de la ciutat d'Òstia, port de Roma en el litoral del Tíber, la progradació del delta de la Medjerda en l'àmbit llacunar de l'antiga Útica o els canvis dràstics en la paleogeografia dels jaciments dels deltes del sud-est de la península Ibèrica.

LA PLANA LITORAL VALENCIANA

Les planes fluvials que envolten l'Albufera de València i la restinga litoral són el suport fisiogràfic del poblament antic romà i medieval valencià. La plana està modelada per una successió ininterrompuda de ventalls fluvials dels rius Carraixet, Túria, Torrent o Magre, planes d'inundació dels rius Túria i Xúquer, espais deltaics de transició cap a la llacuna de l'Albufera, pantans o marjals litorals (marjal de Puçol, el Palmar, Montolivet, etc.) i barreres litorals o restingues amb acumulacions dunars que regularitzen la línia de costa. El paisatge actual és fruit d'una llarga i complexa evolució històrica, ja que l'entorn d'algunes de les nostres ciutats litorals més antigues, com ara *Valentia*, *Sucro* o *Dianium,* i del poblament dispers ha canviat dràsticament al llarg del temps. A això ha contribuït l'acció antròpica i la varietat i dinamisme dels elements morfològics implicats, entre ells els pertanyents als àmbits fluvials i els llacunars, que són els que han experimentat els canvis més espectaculars.

LA PLANA DEL RIU TÚRIA

La badia-llacuna (antiga Albufera) del màxim de la transgressió flandrienca abastava un espai semiconfinat molt més ampli que l'actual. Pel nord s'estenia fins les actuals desembocadures del Carraixet i del Túria i pel sud contactava amb el delta del Xúquer i els àmbits marins molt pròxims a les muntanyes del Castell de Bairén, en el ventall pleistocé del Serpis. En la seua vora septentrional es va situar la ciutat de *Valentia,* a la vora del riu Túria sobre una terrassa al·luvial holocena d'argiles i llims fluvials. Els sediments de les excavacions arqueològiques urbanes han permés reconstruir importants fluctuacions ambientals des de la seua fundació fins a època islàmica (segles XI-XII). Les primeres restes apareixen sobre llims i argiles (estèrils des del punt de vista arqueològic) amb trets d'hidromorfia, indicadors d'ambients pantanosos o mal drenats. En època republicana (segle II aC) i fins al segle II i III dC, les restes urbanes apareixen recobertes per dipòsits d'inundacions (capes de sorres massives d'espessor decimètric) corresponents a vessaments sorrencs i sediments *overbank*. Tanmateix, en època tardoromana (segle V-VI) no hi ha registres d'inundació violenta, es decantaren argiles grises en la ciutat i l'anàlisi micromorfològica denota novament un ambient entollat o fangós. Des de l'època islàmica (segles X-XI), el riu inundava València de forma recurrent, dipositant sediment gruixut (barres de cantals, grava i sorra) que sepulten amb espessors decimètriques elements constructius del recinte islàmic.

Segons les troballes arqueològiques i els documents medievals, la navegabilitat del riu es va mantenir almenys des d'època romana fins l'Alta Edat Mitjana, però des dels segles XIV-XV la substracció d'aigua per al reg i els canvis geomorfològics en la desembocadura van impedir la navegació. L'aport sedimentari del riu Túria ha estat clau en els canvis del litoral. Unes excavacions allunyades dos quilòmetres de l'actual línia de costa van posar al descobert una secció amb una seqüència completa de progradació fluvial. La base del tall, a 0 m sobre el nivell de mar, representa la línia de costa, constituïda per paquets d'espessor mètrica de sorres de *backshore*, dunes

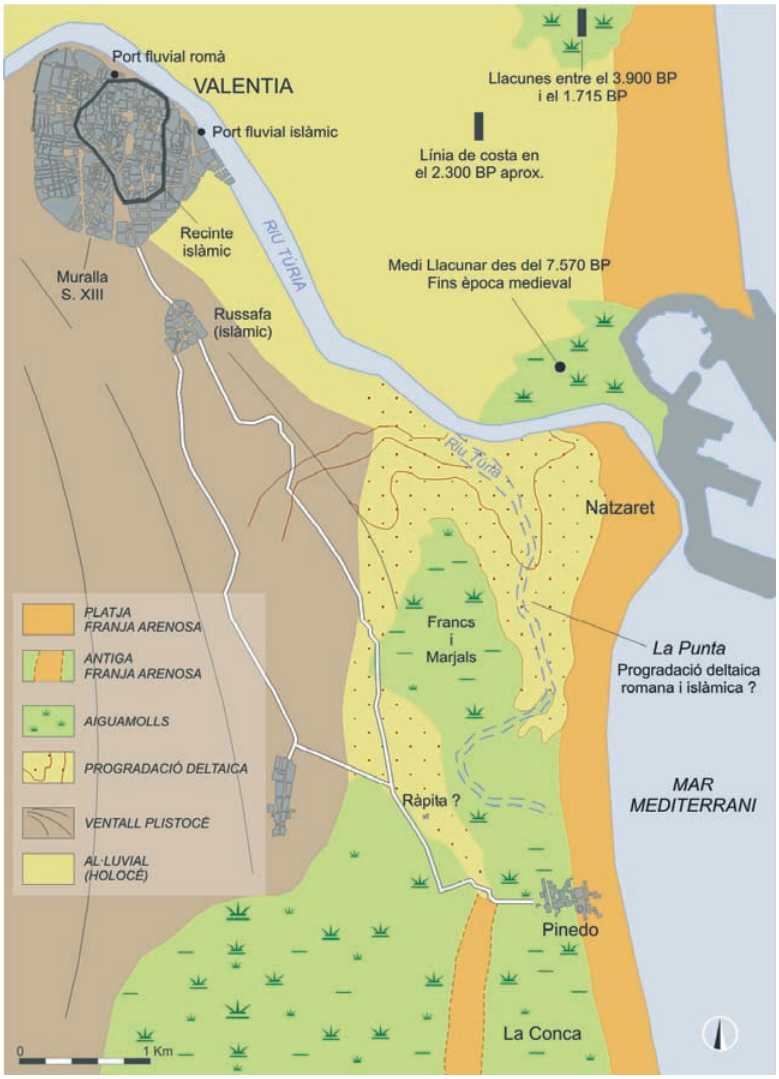

Esquema geomorfològic del litoral deltaic del riu Túria segons Carmona i Ruiz. [Tractament gràfic A. Sánchez].

Les zones pantanoses formen part de l'antic llacunar septentrional de l'Albufera. La Punta és una antiga progradació al·luvial del Túria. S'hi han destacat els camins històrics que comunicaven València-Russafa i el litoral.

(amb restes vegetals datades el 2.320 ± 60 i el 2.295 ± 55 B.P.) i sorres d'àmbits d'aigües succintes (datades entre el 2.330 ± 65 B.P.). En sostre apareixen entre 3 i 4 m de llims sorrencs massius fluvials, dipòsits de desbordament del riu Túria que contenen abundant ceràmica d'època històrica. La columna registra el procés de progradació del riu Túria en el litoral que provoca un trasllat horitzontal de la línia de costa de dos quilòmetres.

Els paquets de sorres i graves fluvials del llit del Túria es distribueixen en tres sectors del litoral, indicant successives posicions, desviaments o avulsions del riu (durant l'Holocé superior) que són la mostra del procés de farciment deltaic de la badia o estuari flandrienc. La posició més meridional de la desembocadura del Túria, i més recent en el temps, és la Punta d'En Silvestre. Potser contemporània a l'època romana i islàmica, la Punta formava un delta de càrrega mixta, amb dics al·luvials progradants sobre les zones palustres de Francs i Marjals, desguassant en el marge septentrional de l'Albufera, un sector denominat la Conca en època medieval, connectat hidrològicament amb el llac de l'Albufera.

LA PLANA DEL RIU XÚQUER

La plana deltaica del riu Xúquer al sud de l'Albufera de València va ser emplaçament de poblament romà i medieval i possiblement de la ciutat romana de *Sucro*. Aquesta plana s'estén entre Albalat de la Ribera, el Palmar (la Llonga), Cullera i la franja litoral meridional, la influència de la qual arriba més al sud de l'Estany Gran. Igual que la del Túria, la sedimentació holocena del Xúquer ha enterrat albuferes i aiguamolls flandriencs sota deltes lacustres i el cercle de meandres. En el litoral apareixen zones marjalenques residuals, tancades a la influència marina per una gruixuda restinga que hui dia s'estén de forma ininterrompuda al nord i al sud de la muntanya de Cullera. L'extensió de les llacunes flandrienques s'identifica en el substrat amb l'aparició de petxines de *Cerastoderma glaucum*, bivalve característic d'albuferes d'aigües salabroses connectades amb la mar, a través de discontinuïtats en la restinga. Cap al sector continental, sobre el substrat plistocé som, s'estenien llacunes d'aigua dolça alimentades pels aqüífers càrstics de la zona muntanyenca. La màxima inundació marina (aigües salobres) va poder haver remuntat tàlvegs i la vall del Xúquer uns quants quilòmetres aigües amunt fins a l'àrea de Sueca i Favara.

Entre el 6.000-4.000 B.P. hi hagué una fase de progradació de deltes lacustres que van abastar una gran extensió al nord i al sud del Xúquer en els sectors de la Llonga o Punta Seca, Alter de la Caldereria i els Allargats-l'Estany Gran. Inicialment, aquests llits de l'Holocé mitjà no desembocarien a la mar. Es tracta de sistemes fluviodeltaics, deltes lacustres de capçalera de badia que formen farciments sorrencs i fangosos extensos i soms que constitueixen el substrat de la plana d'inundació. Així doncs, durant l'Holocé superior les desembocadures del Xúquer s'han desplaçat desenes de quilòmetres. La datació d'un farciment de sorra gruixuda cap al 4.000 B.P. assenyala l'existència d'una desembocadura meridional que seguia almenys fins a la zona de l'Estany Gran (els Allargats) per darrere de la restinga. La restinga del sud de Cullera, de més de 2 quilòmetres d'amplària, ha progradat considerablement gràcies als aports del Xúquer. Realment es tracta d'un delta dominat per l'onatge, format per apilament de barres d'arena allargades i alimentades des de la desembocadura del riu. Al llarg de l'Holocé superior, les posicions meridionals de la desembocadura del Xúquer van aportar sorra abundant a la restinga enfront de Tavernes, on es preserva un cordó dunar interior de més de 6 m d'alçada, ara allunyat de la línia de costa.

Caixer del riu Xúquer en la plana d'inundació. [Fot. J.M. Ruiz].

La plana deltaica del riu Xúquer al sud de l'Albufera de València va ser lloc d'assentament de poblament romà i medieval i possiblement de la ciutat romana de *Sucro.*

Panoràmica de la plana al·luvial, l'Albufera i la restinga. [Fot. J.M. Ruiz].

La població en primer pla és Sueca, i al fons es distingixen l'àrea metropolitana de València i els contorns de la Serra Calderona

El Grau Vell (Sagunt, València). [Fot. Arxiu SIP].

El mar Mediterrani al costat del Grau Vell i la zona de marjal que se situa a la seua esquena.

Sobre la plataforma deltaica i durant els últims mil·lennis es va anar construint la cresta al·luvial o cinturó de meandres de la plana del riu Xúquer. Els seus dics al·luvials estan sobreelevats alguns metres sobre la plana d'inundació i la plana costanera. Aquesta superfície al·luvial a cotes destacades i millor drenada va ser colonitzada per les *villae* romanes fins a l'àrea de Sueca-Fortaleny. No obstant això, la superfície al·luvial més pròxima al litoral, entre els meandres estrangulats de Tol·lo i Alcorcoix, a l'oest de Cullera, no es degué consolidar com a terra ferma fins a l'època medieval islàmica. Els investigadors opinen que part del poblament romà es degué articular a l'entorn de la Via Augusta creuant el riu Xúquer a l'altura d'Albalat. El poblament aigües amunt del pas del Xúquer és dispers i apareix a vegades enterrat sota els sediments d'aquest riu. Sens dubte, el camí devia travessar el riu per un gual (el Gual) ara desaparegut com a conseqüència de dragatges portats a terme a primeries del segle XX. Des d'allí, la Via enllaçaria amb un ramal coster que es dirigia a *Dianium*. El *Portum Sucrone*, situat en algun lloc de la costa, connectaria amb el ramal litoral de la Via cap a localitats costeres com *Dianium* (Dénia) i *Lucentum* (el Tossal de Manises, Alacant). El topònim de la Calçada que apareix a Xeraco, podria pertànyer a un camí que seguiria per baix del castell de Bairén vorejant la marjal en direcció al sud. Segons la crònica de Jaume I (*Llibre dels Feits*) encara en la primera meitat del segle XIII el trànsit pel litoral al sud de Cullera estava interromput per goles que comunicaven les llacunes de Corbera i de Bairén amb la mar.

El paisatge

Elena Grau
Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València

El paisatge del territori valencià durant el període romà i visigot es pot conéixer gràcies a les anàlisis arqueobotàniques i arqueozoològiques d'una sèrie de restes de caràcter biòtic.

L'evolució de la vegetació en les comarques valencianes durant aquest període romà i visigot va en el sentit d'una degradació de les formacions boscoses com són els garrigars termòfils, inclosos en l'ordre de la *Quercetalia ilicis*, i l'establiment de comunitats de garriga tipus coscollars i llentiscars (*Querco - Lentiscetum*) i timonedes i romerals (*Rosmarino-Ericion*). Vora els rius i les rambles, hi havia una vegetació de ribera, com l'associació *Populetalia albae*, amb àlbers, xops, fréixens i salzes. En les zones d'ombria de les muntanyes o en les comarques interiors es desenvolupava una vegetació mesomediterrània caracteritzada pel *Quercetum rotundifoliae*, amb algunes formacions supramediterrànies, com el *Quercion valentinae*.

Els pins habitaven de forma natural en les etapes de degradació dels garrigars, com ocorre amb el pi blanc (*Pinus halepensis*), i de les suredes, com ocorre amb el pinastre (*Pinus pinaster*).

A més a més, hi trobem una sèrie de taxons que bé podrien pertànyer a la varietat conreada, tals com *Olea europaea* (olivera), *Vitis* (vinya) i algunes rosàcies. Cal destacar la presència de *Ceratonia siliqua* (garrofer) en època romana des del període republicà.

En tot moment s'hi han explotat biòtops diferents, com la ripisilva, muntanyes i planes, i és durant el període baiximperial i visigot quan es pot observar el màxim de degradació d'aquesta vegetació. Aquesta degradació està en relació amb l'acció antròpica (expansió demogràfica, pràctiques econòmiques) i el grau de resposta dels sòls davant aquesta acció. Els sòls estaven ja bastant erosionats i el clima, semblant a l'actual, tampoc no va afavorir la regeneració del bosc davant la pressió antròpica.

Aquests biòtops (boscos, matorrals, marjals, etc.) permetien disposar d'una gran varietat de recursos tals com:

– fusta, que es podia emprar tant com a combustible (en llars de tipus domèstic o en forns per a diverses activitats) com per a material de construcció (hàbitats, enginyeria naval, carruatges, mobles, instruments, etc.),
– fruits i altres elements vegetals (fibres, resines, etc.),
– caça d'animals característics dels distints biòtops (suíds, aus, etc.),
– pesca, tant d'espècies d'aigües marines costeres, salobres, com d'aigua dolça,
– mol·luscs marins i terrestres, etc.

Pineda de la província de Castelló. [Arxiu SIP].

Les comunitats vegetals valencianes van sofrir, durant el període romà i el visigot, una degradació de les formacions boscoses, i s'hi establiren comunitats de garriga tipus coscollars, llentisclers, farigolars i romerars. Els pins habitaven les etapes de degradació dels coscollars i de les sureres.

En aquest paisatge també es pot detectar la presència de camps de conreu, com indiquen les restes de cereals, lleguminoses i fruiters juntament amb espècies de males herbes. Aquesta economia agrícola es completa amb recursos ramaders d'espècies d'ovicaprins, bovins i suíds.

En època romana, l'explotació dels recursos naturals està en funció del grau de romanització a què la zona haja arribat. Així, hi havia territoris clarament romanitzats amb un poblament de plana i amb un espai agrícola dedicat al conreu de la vinya, l'olivera i els cereals (*ager*) que estava relacionat amb l'hàbit alimentós de consumir pa, vi i oli. D'altra banda, hi havia altres zones, amb una superfície forestal explotada molt més extensa, que posseïen un ús de l'espai dedicat principalment a la ramaderia i una alimentació fonamentalment proteínica, basada en els productes de la ramaderia, de la caça i de la recol·lecció (*saltus*).

L'*ager* valencià comptaria amb una explotació intensa dels sòls al·luvials per mitjà d'una agricultura d'irrigació, que ja havia començat en època ibèrica i que en època romana arriba a un gran desenvolupament afavorit, entre altres causes, per la construcció

Pla transversal de diferents carbons vists al microscopi. [Fot. E. Grau].

Són els taxons més comuns del registre arqueològic d'època romana en terres valencianes. Hi ha espècies que podrien pertànyer a les seues varietats conreades com l'olivera i la vinya.

d'aqüeductes i altres sistemes de canalització de l'aigua de reg. Les dades geomorfològiques indiquen que, a més a més, hi havia en època romana una sèrie de marjals paral·leles al litoral.

Les zones que havien estat guanyades al bosc eren aprofitades per al conreu dels cereals, la vinya, l'olivera, fruiters i hortalisses. De tots ells, en tenim coneixement tant per les restes carpològiques que han quedat en els sediments com per les notícies dels autors clàssics.

Altres dades indicatives de la presència de la vinya i de l'olivera són les àmfores que contenien vi i oli, els recipients relacionats amb el seu consum, les troballes de fusta de vinya o d'olivera, de llavors de raïm o pinyols d'oliva, i l'existència d'estructures relacionades amb l'elaboració del vi i l'oli (cups i almàsseres).

La vinya, i possiblement l'olivera, es conreen des del segle VIII-VII aC en assentaments vinculats amb la colonització fenícia, com l'Alt de Benimaquí (Dénia, Alacant) i la Ràbita (Guardamar del Segura, Alacant). Al segle VI aC, apareixen restes de vinya en el jaciment ibèric de Los Villares, i es confirma, a partir d'aquest moment, la seua presència de manera sistemàtica en la totalitat dels assentaments valencians. A partir del segle V aC, a més de restes de vinya i d'olivera, trobem restes de figuera, ametler, magraner i, possiblement, pomera. Entre els fruiters, la vinya és l'espècie més representada, seguida de l'olivera i de la figuera. Aquests tres conreus constitueixen la base sobre la qual s'assenta l'arboricultura en la Mediterrània.

Molt poques són les fonts que fan referència al conreu de la vinya a *Hispania* durant l'època republicana, i quan ho fan són poc explícites, com és el cas de Varró (*Res. Rust.*, 1, 8, 1), que assenyala, entre els tipus de vinya, les d'*Hispania*. Si a això afegim l'escassesa de dades arqueobotàniques sobre la vinya per a aquest període, tot pareix indicar que l'extensió i l'explotació d'aquest conreu eren encara limitades. En canvi, per a l'època altoimperial, les fonts escrites i arqueològiques demostren que la vinya constituïa la

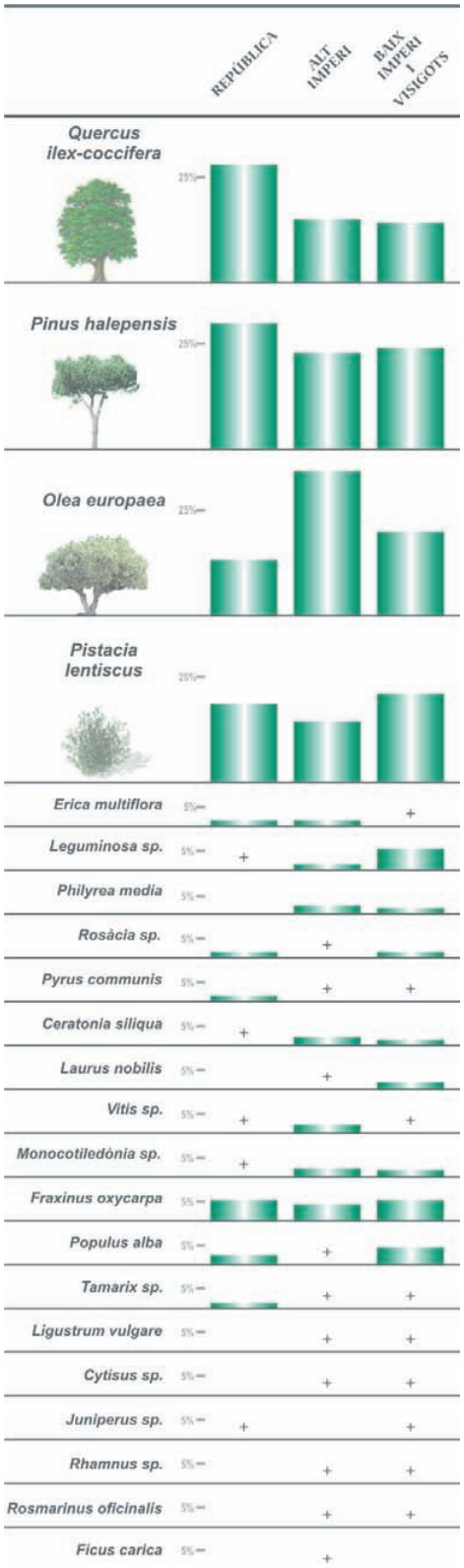

Diagrama antracològic de Valentia. [Dibuix A. Sánchez].

En el diagrama s'observen les variacions que van afectar els diferents taxons en època republicana, altimperial i baximperial. Hi destaquen la importància del *Quercus* en època republicana i l'augment d'*Olea* en l'alt imperi.

Vinyar de Caudete de las Fuentes, València. [Fot. C. Mata].

L'*ager* era l'espai agrícola dedicat al conreu dels aliments bàsics com ara el pa, el vi i l'oli. La vinya es va conrear des d'època republicana i va ser durant l'Imperi quan la seua producció, destinada al comerç, augmentà considerablement.

Olivera de Jaén. [Fot. C. Mata].

Encara que els ibers ja van conrear l'olivera, va ser durant el període romà quan l'oli, utilitzat per a diversos fins, es va convertir en un dels pilars de l'economia de la *Hispània* romana. Els latifundis d'oliveres ocuparen grans extensions de territori agrícola.

base agrícola fonamental de moltes de les explotacions rurals de la península. El vi hispànic era exportat en grans quantitats, segons els testimoniatges d'Estrabó, Columel·la, etc. Alguns autors indiquen que els vins hispànics no eren molt apreciats pels romans, tal és el cas del vi de *Saguntum* segons Juvenal. Però uns altres comenten, no obstant això, que són molt distingits; així els vins de *Lauro* elogiats per Plini, els de *Tarraco* per Marcial i els de *Saguntum* per Frontó. A més a més, les fonts escrites i arqueològiques mostren que l'exportació de vi hispànic no va patir cap interrupció amb motiu de l'edicte de Domicià que ordenava, l'any 92, arrancar la meitat dels ceps plantats a les províncies.

Per al període baximperial no hi ha tampoc moltes referències de fonts literàries sobre la vinya. Pareix que el conreu estava més restringit a Hispània, i que s'hi va deixar de produir per al mercat exterior. A *Valentia* hem pogut observar un descens dels percentatges de *Vitis* entre les restes antracològiques d'aquest període.

Quant a l'olivera, els romans van trobar el terreny preparat per a estendre'n el conreu per la península Ibèrica gràcies a les experiències dutes a terme amb aquesta planta pels ibers. Bona part de l'economia de la *Hispania* romana es basava en el conreu de l'olivera i en la producció d'oli. L'exportació d'oli a Roma es va fer des de temps molt primerencs, i el territori de *Saguntum* va ser un dels primers que van exportar aquest producte.

Els fruiters són també assenyalats entre els conreus pels autors clàssics. Hem pogut testimoniar la presència en terres valencianes de figueres, garrofers, pereres, pruneres i altres fruiters de la família de les rosàcies. Entre les referències de les fonts literàries podem destacar les de Plini en la seua obra *Naturalis Historia* sobre les figues (eren famoses les *sacontini* o de Sagunt), la perera, la pomera, la prunera, el presseguer, i els empelts de prunera en pomera, que donaven la *malina*, i de prunera en ametler, que donava l'*amygdalina*.

El desenvolupament d'altres espècies, com el noguer (*Juglans regia*) pareix també lligat a la romanització, ja que el trobem en els diagrames polínics de Casablanca i Almenara (Castelló) del període romà.

També hi havia una part del territori destinada a boscos en les terres comunals dels municipis i les colònies. Entre les activitats i els oficis relacionats tradicionalment amb el bosc, l'obtenció de fusta i el seu transport van ser els més importants. De la fusta explotada com a combustible s'aprofitaven tota classe d'espècies i branques de tots els calibres. Els arbres amb troncs més grossos, com els de *Quercus*, *Cupressus*, *Ulmus* i *Populus*, són recomanats per Vitrubi per a la construcció d'habitatges, però de fet s'hi van emprar també altres taxons, com ara *Juniperus* en el cas del temple de Diana de *Saguntum* i els pins blancs i els fréixens en les construccions de *Valentia*.

La fusta va servir, igualment, per a la construcció naval, i donada la importància d'aquest mitjà de transport en el període romà, es van utilitzar grans quantitats de fusta per a la fabricació tant de navilis comercials com de guerra.

A més a més, la fusta va ser emprada com a combustible en tot tipus de forns. Hem documentat restes de freixe, d'olivera, de pi blanc i de llentiscle en un forn per a fabricar vidre a *Valentia*, i encara que els tipus de forns estudiats per al període romà són escassos, observem que no existeix una regla general a l'hora d'utilitzar una o altra espècie com a combustible.

Els troncs més grossos procedien de les muntanyes interiors i degueren ser transportats per via fluvial fins a les zones planes, com assenyala Estrabó per a l'antiguitat o com han fet al llarg de la història els raiers dels rius Xúquer i Túria.

Els boscos proporcionaven altres productes, a més de la fusta, tals com la resina dels pins, de la qual s'extreia la pegunta per a impermeabilitzar les àmfores, el suro, alguns fruits i, indirectament, la mel. Els *Quercus* produeixen, a més de la fusta, suro i bellotes, i altres productes com ocorre amb els coscolls, que donen el *cusculium*, quermes vegetal usat per a tenyir els mantells imperials.

De la neteja dels boscos, efectuada tradicionalment, s'obté també tota classe de brancatge menut per a consum domèstic de les llars i forns (de pa, guix, calç, vidre, etc.), i per al farratge del bestiar, com és el cas d'algunes lleguminoses recomanades per diversos autors llatins, tals com els *Cytisus*.

Cal assenyalar la importància de l'explotació de la ripisilva. Alguns salzes s'han conreat per a obtenir vímet de les seues branques més joves. Les plantacions de salzes, segonsAtó, hi figuren com les terceres per la seua rendibilitat, després de les de vinyes i els horts de regadiu, i per davant de les d'oliveres. Alguns instruments es confegien emprant aquestes fustes, com és el cas de l'ús del freixe en l'emmanegament d'algunes de les armes trobades en els nivells de destrucció de *Valentia* el 75 aC, relacionats amb les guerres sertorianes.

Altres espècies de la ripisilva eren emprades en la construcció de les sostrades dels habitatges, com és el cas de la utilització de canyes (*Arundo donax*) en sostres i parets recomanada per Vitrubi i testificada per l'antracoanàlisi de *Valentia* i en altres contextos arqueològics. Segons Vitrubi, arbres que es poden trobar entre les espècies de ribera, com ara els oms i els xops, són idonis per a edificar. Finalment, els romans també van explotar l'espart, i fou molt important la zona destinada a aquesta planta a *Carthago Nova*, coneguda com *campus spartarius*. Aquesta, sens dubte, també es conrearia en altres zones termomediterrànies de la península, encara que en quantitats menors. També va ser important el conreu i la producció de lli, i segons Plini, els teixits d'aquest material de *Saetabi* eren els més famosos de la Mediterrània.

Restes faunístiques en contextos urbans

Alfred Sanchis
Sevei d'Investigació Prehistòrica. Diputació de València

Els assentaments de caràcter urbà en època romana i visigoda, a diferència dels hàbitats rurals, van concentrar un gran nombre de persones. Aquest fet va provocar l'augment de les exigències en volum d'aliments com també de les deixalles originades a través del seu consum. A més, mentre que en el camp es produeix una certa autarquia en el tipus d'economia animal, en les *urbs* el *macellum* és el que regeix les tendències càrniques a seguir segons la disponibilitat d'uns productes o uns altres.

La cuina o les tendències càrniques de l'alimentació en el món romà estan molt ben documentades en els textos clàssics i en algunes representacions artístiques com relleus o mosaics, però en aquest cas ens valem del registre arqueològic per a tractar d'inferir-ne més dades de tipus econòmic.

En analitzar els residus d'una ciutat actual, podem observar com pràcticament no hi ha diferències en la seua formació respecte als d'una *urbs* en l'antiguitat. Si separem les deixalles no orgàniques de les orgàniques, i a aquestes últimes les apliquem un filtre temporal de dos mil anys –amb totes les probables alteracions que això comporta– ens quedarà un conjunt de matèries dures, sobretot ossos i petxines d'animals i en menor mesura esquelets de peixos.

Aquests elements sobrants de l'alimentació humana són els que han perdurat fins als nostres dies i els que ens permeten valorar el paper exercit per certs animals en les economies i les societats pretèrites.

ANIMALS MENJATS, ANIMALS ESTIMATS

Podem dividir les restes de fauna presents en els jaciments arqueològics urbans en dues categories: d'una banda les que han servit de manera directa o indirecta a l'alimentació humana, mitjançant una relació d'explotació, i d'una altra les que no s'han consumit i denoten certes pràctiques de caràcter social i simbiòtic, entesa la simbiosi com la relació existent entre individus de diferents espècies, on ambdós simbionts obtenen profit d'una vida en comú. Entre els primers, porcs, bòvids, ovelles, cabres, pollastres, gallines i conills són engreixats i sacrificats per a aprofitar-ne la carn. A més, alguns d'ells aporten altres productes, com llet, llana, pells, plomes, ous i matèries primeres per a la fabricació d'instruments (clavilles còrnies o diàfisis òssies). El segon grup d'animals està compost per gossos, gats o d'altres de caràcter exòtic que ofereixen a l'home la seua companyia i aquest els alimenta.

Baixrelleu que representa un establiment carnisser d'època imperial. [Museu de la Civilització Romana, Roma].

Cansalader preparant la carn per a un client. En la botiga no apareixen animals sencers i alguns fragments estan desossats. Els embotits i altres productes preparats també hi són representats.

Les restes de fauna pertanyents a l'alimentació humana apareixen normalment fracturades, amb marques de l'instrumental carnisser, conseqüència d'haver patit distints processos des del sacrifici de l'animal fins al seu consum i posterior abandó. En l'àmbit urbà aquestes restes queden concentrades en abocadors localitzats en les proximitats de les cases, trobades en fosses habilitades per a aquesta funció o formant part de nivells d'amortització d'àrees domèstiques. En canvi, els animals que han mantingut una relació no alimentària amb l'home, solen aparéixer complets i en ocasions conservant la posició anatòmica pròpia del soterrament, que sol realitzar-se introduint els animals en petites fosses, situades en zones properes als habitatges dels seus amos.

Des del punt de vista econòmic, ens resulten de major interès les concentracions òssies de caràcter alimentari. Podríem diferenciar les vinculades al menjar diari d'aquelles que són conseqüència de banquets de caràcter ritual o festiu. En aquest últim supòsit, les acumulacions estan formades per un gran nombre d'animals (tot i que això depén en bona mesura de la quantitat de participants en l'acte) que són sacrificats, preparats, consumits i abandonats –les seues despulles– en un breu espai de temps.

Un exemple de banquet ritual de caràcter públic que commemora la fundació de València, es localitza en l'excavació del carrer Roc Chabàs i ha estat datat en el 150-130 aC. En la fossa, al costat d'abundant material ceràmic de taula, apareixen les extremitats posteriors d'individus neonats de diverses espècies: ovicaprins, bou, porc, cavall, gat, corfes d'ou i elements malacològics, a més d'un dit humà. Altres ofrenes votives (privades) de caràcter alimentari es manifesten en nivells republicans de l'Almoina (*Valentia*), com a celebració de la construcció d'un habitatge. Més proves d'aquests conjunts, originats en curts períodes, les tenim en un pou ritual situat a l'Almoina, en nivells augusteus, amb un rebliment, que a més d'abundants peces ceràmiques, presenta una elevada concentració d'ossos de porc (i d'altres espècies) pertanyents a 48 individus, sacrificats entre l'any i mig i els tres anys d'edat, on apareixen la majoria d'unitats anatòmiques. Aquests porcs van ser consumits en el que sembla un ritual de refundació de la ciutat, després de la seua destrucció, en el 75 aC.

En oposició a aquests conjunts, estan els que són resultat de l'alimentació del dia a dia que en la seua gran majoria són formacions de gènesi lenta. Es diferencien dels festins per presentar

una major abundància taxonòmica i una desigual representació d'unitats anatòmiques. Centrant-nos en aquest últim fet, podem dir que aquesta desproporció està causada per processos, previs a la deposició, als quals es veu sotmés el cadàver animal, tot i que també per d'altres d'origen diagenètic.

A les ciutats de l'antiguitat, està provada l'existència de mercats. En aquests es localitzaven tant carnisseries, on es portaria a terme un processat primari de l'animal, com xarcuteries, llocs de venda de productes càrnics més o menys preparats, com salsitxes i embotits. És en aquests llocs on es produiria el processat secundari de l'animal. En ambdós establiments és factible que es generaren despulles, sobretot aquelles parts marginals com les clavilles còrnies, el cap, els autòpods i els ossos d'individus de gran talla (bòvids) conseqüència del procés de desossat dels membres apendiculars. Els animals de talla mitjana, com ara els porcs i els ovicaprins, eren esquarterats i les zones càrniques que es posaven a la venda contenien abundants parts òssies, sent menys freqüent el descarnat dels ossos en aquests que no pas en els individus més grans. Els conills i les aus sovint es vendrien sencers i en ocasions vius, per la qual cosa el procés carnisser podria quedar vinculat en la seua totalitat amb el processat domèstic. Leguilloux és una investigadora que ha treballat sobre conjunts ossis procedents de xarcuteries romanes a Aix-en-Provance. A *Valentia* encara no s'han trobat abocadors vinculats a aquestes activitats, cosa que seria molt interessant a l'hora d'observar-hi diferències –fonamentalment de representació de certes parts corporals– respecte a les deixalles produïdes als habitatges. En aquests últims és on es documenta el tractament final dels animals i es genera un altre model d'abocador. Tot això pot explicar la desigual presència d'elements anatòmics (destacant-hi ossos fracturats associats a zones amb gran quantitat de carn) als llocs de caràcter domèstic que són els que habitualment proporcionen més quantitat d'ossos.

Llàntia del pou augusteu ritual de l'Almoina (València). [SIAM].

El disc presenta una escena on dues persones estan trossejant un porc. Pareix com si s'estigués enunciant el banquet ritual que s'anava a desenvolupar a continuació.

Lignereux i Peters han estudiat a la *Gallia* romana els diferents establiments urbans susceptibles de manipular carcasses o despulles d'aquestes i que poden generar acumulacions òssies i que cal distingir de les de caràcter merament domèstic. En els escorxadors podem trobar deixalles vinculades al sacrifici i a la carnisseria, com raquis i pelvis descarnades, com també ossos marginals que no contenen molta massa muscular, i també caps. L'aprofitament de les pells a les blanqueries pot concentrar falanges, metapodis, zones superiors cranials i també banyes i vèrtebres caudals. Els artesans de la banya es caracteritzen per la formació de conjunts amb elevats percentatges de clavilles còrnies; els de l'os i ivori, per fragments d'ossos llargs; els establiments de saladura de la carn, per caps i peus, ja que els elements apendiculars que es salen són exportats o venuts; les botigues de fumat de les restes càrniques concentren sobretot escàpules i mandíbules, i les fàbriques d'engrut recuperen els ossos no utilitzats deixant constància de la seua activitat a través de fragments de diàfisi i de zones articulars no aprofitades. Els establiments de la carn i de les activitats generades a partir d'aquesta, es situen a les afores de la ciutat, prop de portes i de cursos d'aigua, evitant causar molèsties als habitants de l'*urbs*.

Relleu en marbre d'una pollería del segle III. [Museu Torlonia de Roma].

En el cas d'aus, de conills i d'animals joves, com els porcs, és probable que es venguessen sencers o en fragments, sempre segons les exigències i els gustos del client.

A més dels animals domèstics, en les acumulacions ossíferes d'època romana, apareixen també restes d'espècies silvestres, sobretot cérvols i aus com perdius o coloms. La presència d'ossos de cérvol –tot i que escassos– en nivells republicans i imperials a l'Almoina indica que la caça continua practicant-se, i que existeixen en aquest moment zones boscoses, com el Saler, pròximes a la ciutat. El paper de la caça en l'economia és puntual i més aviat marginal en les àrees urbanes i un poc més destacat en zones rurals i vil·les, tot i que es converteix amb el pas dels anys en una activitat de prestigi vinculada a les elits.

Els conills deixen poques restes als abocadors, no perquè no es consumiren sinó perquè els seus ossos es deterioren o els gossos les han fetes desaparéixer. Els romans comencen a domesticar el conill tancant els exemplars silvestres capturats en petits recintes denominats *leporaria*, encara que no és fins a l'època medieval quan aquest animal és criat en conilleres.

Deixant de moment el tema de la carn, és convenient parlar de les mascotes ja que sembla que és en el món romà quan aquests hàbits s'estenen fonamentalment entre les classes socials més afavorides. El gos, des de la domesticació del seu agriotip fins a l'actualitat, ha sofrit un fort procés de manipulació per part de l'home que ha desembocat en l'existència de més de 300 tipus, alguns dels quals no tenen cap funció específica a part de la de simple possessió i companyia. A aquest punt ja s'havia arribat en època republicana i sobretot en l'Imperi. Són abundants les referències que ens parlen de gossos amb caràcters degeneratius: els nans, els acondroplàsics amb enanisme en les extremitats, deformitats i caps voluminosos, i també els braquimèlics amb ossos llargs desproporcionats, estructura molt gruixuda del teixit esponjós i diàfisis corbades. Tots ells eren considerats per les classes altes com animals de luxe, mentre que gossos de talla mitjana que no necessitaven tanta cura eren adoptats per gents més humils.

Els gats apareixen, en ocasions, en dipòsits de caràcter ritual o alguns dels seus ossos aïllats acompanyant la fauna de consum als abocadors. A pesar d'això, no són tan freqüents com els gossos. Sembla que el gat és introduït en època romana per legionaris procedents d'Egipte, tot i que no és fins a època medieval quan es fa més present a les ciutats, sobretot per l'expansió de la rata negra.

Els cavalls no solen consumir-se i quan apareixen els seus ossos amb marques de carnisseria se'ls relaciona amb moments puntuals o èpoques de fam. En nivells fundacionals de *Valentia*, al carrer Conde de Trénor, s'han documentat ossos d'èquid serrats i amb marques que denoten el seu consum per part dels primers colons. En altres ocasions apareixen soterraments de cavalls, ases o mules, que conserven als seus ossos la connexió anatòmica i sense marques carnisseres. Aquests èquids són animals de muntada o de càrrega que són llançats als abocadors dins o fora de la ciutat. A l'Almoina, en nivells tardoimperials, va aparèixer un cavall, encara que en aquest cas no estava complet a causa de l'alteració produïda per una fossa posterior.

DIVERSITAT D'ESPÈCIES

La utilització d'aliments d'origen animal en les dietes és un fet bastant arrelat en la majoria de cultures, i és una de les aportacions proteíniques fonamentals. Els paral·lels etnogràfics ens mostren l'existència de diferents preferències a l'hora de consumir certes espècies. Es documenten casos on l'hàbit d'ingestió de carn d'un animal pot arribar a nivells gairebé obsessius, i uns altres on la mateixa espècie és repudiada. Això queda explicat des d'un punt de vista social i cultural, tot i que també depén en bona mesura del gust personal i de la disponibilitat de productes en el mercat.

Traslladant aquesta problemàtica al món que ens ocupa, obtenim exemples de diverses tendències econòmiques en l'explotació de certs animals. Així, els registres procedents de jaciments arqueològics proporcionen suficients dades com per a realitzar càlculs de la importància relativa d'unes espècies respecte a unes altres en diferents llocs però en similars cronologies. En un treball recent, King ha valorat la influència de la dieta itàlica a les províncies romanes, posant en evidència patrons regionals relacionats amb el manteniment de models locals que comencen a modificar-se a causa de la introducció de les idees romanes en la dieta. A grans trets pot dir-se que els bòvids són els predominants a Centreuropa, a *Germania* i al nord de la *Gallia*. Els ovicaprins amb els bòvids en segon terme són els més importants a *Britannia*. Els porcs destaquen al sud de la *Gallia* i a Itàlia, mentre que a la península Ibèrica, depenent dels llocs, són majoritaris els porcs o els ovicaprins.

Es consideren factors que han pogut influir en la preponderància de certs taxons, des de l'assentament de pobladors itàlics en noves colònies, al paper de les legions (que transiten per moltes zo-

Ossos d'ovicaprins dels nivells republicans de l'Almoina (València). [SIAM. Fot. Marc Tiffagom].

Els ossos han estat fracturats com a conseqüència del processament carnisser antròpic i s'han trobat en fosses que fan d'abocadors domèstics.

nes) com a exportadors i importadors de nous elements culturals (entre els quals pot figurar l'alimentació), fins a la importància del substrat indígena als municipis.

Les diferències poden ser també diacròniques. Es tracta d'avaluar si en una zona concreta es produeix un canvi o evolució des del punt de vista econòmic. La nostra pròpia experiència es situa a *Valentia*, on s'han estudiat restes pertanyents al jaciment de l'Almoina i al del carrer Conde de Trénor. S'hi ha obtingut una seqüència des de la fundació de la ciutat (138 aC) fins a època visigoda, observant-se canvis en l'espectre faunístic. En el moment de l'arribada dels primers colons fundadors, els porcs hi destaquen com l'animal més consumit, fet que coincideix amb les dades que ofereixen ciutats franceses de similar cronologia com Bordeus o Lyón. Al llarg del període republicà, a la ciutat, les ovelles igualen als suids en importància o fins i tot poden arribar a superar-los com és el cas d'un altre jaciment (carrer Unió-les Corts) de València, on es detecta també una major diversificació d'espècies que pensem que està relacionada amb l'existència d'un veritable mercat a la ciutat republicana.

En època altoimperial els ovicaprins i, fonamentalment, les ovelles superen ja els porcs. Això sembla que és comú a la península, com pareix confirmar el jaciment de Tiermes (Sòria) amb nivells del segles I-III, tot i que en aquest lloc els bòvids se situen per darrere dels ovicaprins. A Sardenya, a la *Turris Libisonis* (segles I-III) el porc és la principal font de carn, que no canviarà fins al segle IV, quan els ovicaprins són els més consumits.

A *Valentia*, en nivells baiximperials, es produeix una variació destacada i els bòvids són els que més restes aporten, igualant-se la representació d'ovelles i cabres. En nivells del segle V del fòrum provincial de Tarraco, els ovicaprins mantenen percentatges del 60-90%, comuns a tota Catalunya, i s'aprecia un cert augment en la importància dels bòvids. A Arles (França), la representació específica és molt semblant a la descrita a Tarragona.

En el període visigot, els ovicaprins ocupen de nou el primer lloc, per davant dels bòvids, que semblen mantenir el seu paper en la dieta. Això coincideix amb l'observat en els nivells baiximperials i visigots del carrer Unió-les Cortes.

ANIMALS PER A L'ESCORXADOR

Les dents (erupció i desgast) i els ossos (fusió d'epífisis) ens informen de l'edat de mort d'un animal. Les restes trobades en llocs arqueològics poden haver pertangut a individus que han mort per causes naturals, com ara malaltia o vellesa o, per contra, haver estat provocada aquesta de manera intencional. Així, l'home és el principal responsable del sacrifici d'animals i de la conseqüent acumulació de restes faunístiques en zones d'ocupació antigues.

Banya de muda d'un cérvol (Cervus elaphus). Font de Mussa (Benifaió, València). [Museu de Prehistòria de València].

Estos elements tenen un caràcter ritual. Una gran majoria de banyes que apareixen en contextos romans van ser recollides durant la muda, per què a vegades no calgué caçar l'animal per a la seua obtenció.

En el cas de l'alimentació domèstica, cal fer referència a l'escorxador, per ser el lloc on es sacrifica els animals, des d'on són distribuïts a mercats i establiments carnissers i són preparats per a la seua venda. Els animals explotats per la seua carn són individus amb un pes corporal important però que no han arribat a l'edat adulta, i mantenen la seua carn tendra, que fa rendible la relació entre la despesa que comporta la seua alimentació i els productes que ofereixen per al consum humà.

La presència d'ossos d'animals adults i fins i tot senils en jaciments urbans no resulta estranya, i poden estar relacionats amb activitats econòmiques com l'obtenció de llet o de llana (ovicaprins). També pot deure's al manteniment d'individus reproductors (més femelles que mascles). Els bòvids utilitzats durant un cert temps com a bèsties de càrrega en ocasions són sacrificats, tot i que no és ben lògic que animals adults o vells, després d'haver complit una funció en la seua vida, siguen explotats per la seua carn. A *Valentia*, a l'Almoina, n'apareixen restes amb marques de carnisseria que n'evidencien el consum.

Ganivet i cullera procedents d'Empúries. [Museu de Prehistòria de València].

Els instruments carnissers i els relacionats amb l'alimentació no diferixen molt dels emprats en l'actualitat en algunes zones rurals.

MOSTRA ORIGINAL I RECUPERADA

El processat dels animals té com a objecte la seua reducció fins a convertir-los en formes fàcils de manipular, que es puguen cuinar i menjar. Depenent de la grandària de l'animal, aquest procés pot variar lleugerament.

Els animals grans (bòvids), una vegada conduïts del seu lloc de cria a la ciutat, són sacrificats emprant una destral que realitza un tall a l'altura del bescoll. Posteriorment són sagnats. Si són de molta grandària, se'ls subjecta cap per avall en terra, són oberts en canal i se'ls extrauen les vísceres. També se'ls tallen les banyes i la zona marginal de mans i peus. Finalment s'esquarteren i els trossos grans de carn són desossats. Els animals mitjans (suids, ovicaprins) són sacrificats mitjançant una punció en la zona posterior del coll i en direcció al cor. A continuació es sagnen. Es pengen de les potes de darrere en el *carnarium* i s'obrin en canal amb una destral de poca grandària anomenada *securicula*. Amb un ganivet se'ls trauen les vísceres i després són esquarterats, i alguns fragments càrnics són desossats.

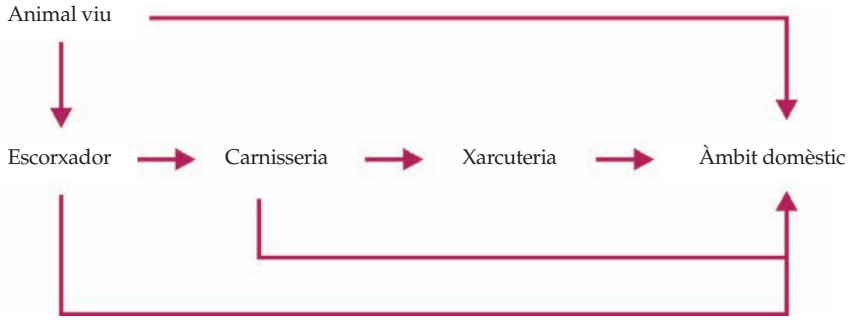

Procés principal de producció de deixalles en àrees urbanes.

Alguns caràcters dels dipòsits faunístics urbans.

	Animals consumits		Animals no consumits	
	Alimentació diària domèstica	Banquets rituals	Enterraments mascotes/cavalls	Ofrenes votives d'animals*
Diversitat d'espècies	Molt diversa i en funció del mercat	Menor diversitat	Enterraments individuals (una espècie)	Varies espècies (gossos i gats)
Fracturació antròpica/marques	Molt intensa i amb marques de carnisseria molt presents	Fracturació moderada i menys marques	No existeix	No apareixen
Representació anatòmica	No estan totes les parts anatòmiques	Presents una gran majoria de parts	Presents totes si no hi ha alteració, i en connexió anatòmica	Pot tractar-se d'animals complets o de parts
Edat de mort	Joves i subadults (carn) i de més edat (altres explotacions)	Subadults (carn)	Mort natural (adults normalment)	Neonats
Presència d'animals silvestres	Escassetat	Els animals silvestres donen més sentit ritual	No	En ocasions
Alteracions de gossos	Presents	Poc presents	No	No
Dipòsits actius o tancats	Semiactius	Actius durant el ritual	Tancats	Tancats
Velocitat de l'acumulació	Lenta	Ràpida	Molt ràpida	Ràpida

* Algunes s'inclouen junt a restes consumides en banquets rituals.

En la figura pot observar-se com és el procés de gènesi de deixalles des de l'animal viu fins als últims vestigis d'aquest en les cases dels consumidors. En els escorxadors, que algunes ocasions poden coincidir amb la carnisseries, es concentren deixalles com caps de grans animals, clavilles còrnies (les quals no es venen), extrems de mans i peus i totes les parts toves que no es consumeixen. Aquestes últimes no es conserven. A les carnisseries es poden generar les mateixes restes que a l'escorxador afegint-hi ossos llargs d'animals grans que han estat descarnats, raquis, pelvis i escàpules, a més d'ossos amb poca carn com metapodis, falanges i mandíbules. A la xarcuteria (quan és un establiment diferent a la carnisseria) arriben despulles càrniques que poden contenir o no matèria òssia (sobretot fragments de costella i alguns vertebrals) que s'utilitzen per a elaborar embotits i similars. Les despulles que es generen a la xarcuteria són més aviat mínimes. La zona domèstica pot rebre productes –i despulles– de la carnisseria i de la xarcuteria. De l'escorxador o carnisseria poden arribar animals sencers com conills o aus, i per això tots els ossos estaran presents en els abocadors domèstics. El mateix model s'origina en cas que aquests animals arriben vius a les cases. En última instància, les restes després de la preparació i consum de l'aliment es dipositen en els abocadors domèstics. Si la casa alberga un gos, a aquest se'l pot alimentar amb alguns ossos que ja no apareixeran en els dipòsits. Altres gossos poden accedir a aquests llocs i engolir ossos, deixant constància de la seua presència a través de les marques de les seues denticions sobre restes que no han engolit però sí rosegat i en les fractures irregulars creades en les diàfisis que han atacat.

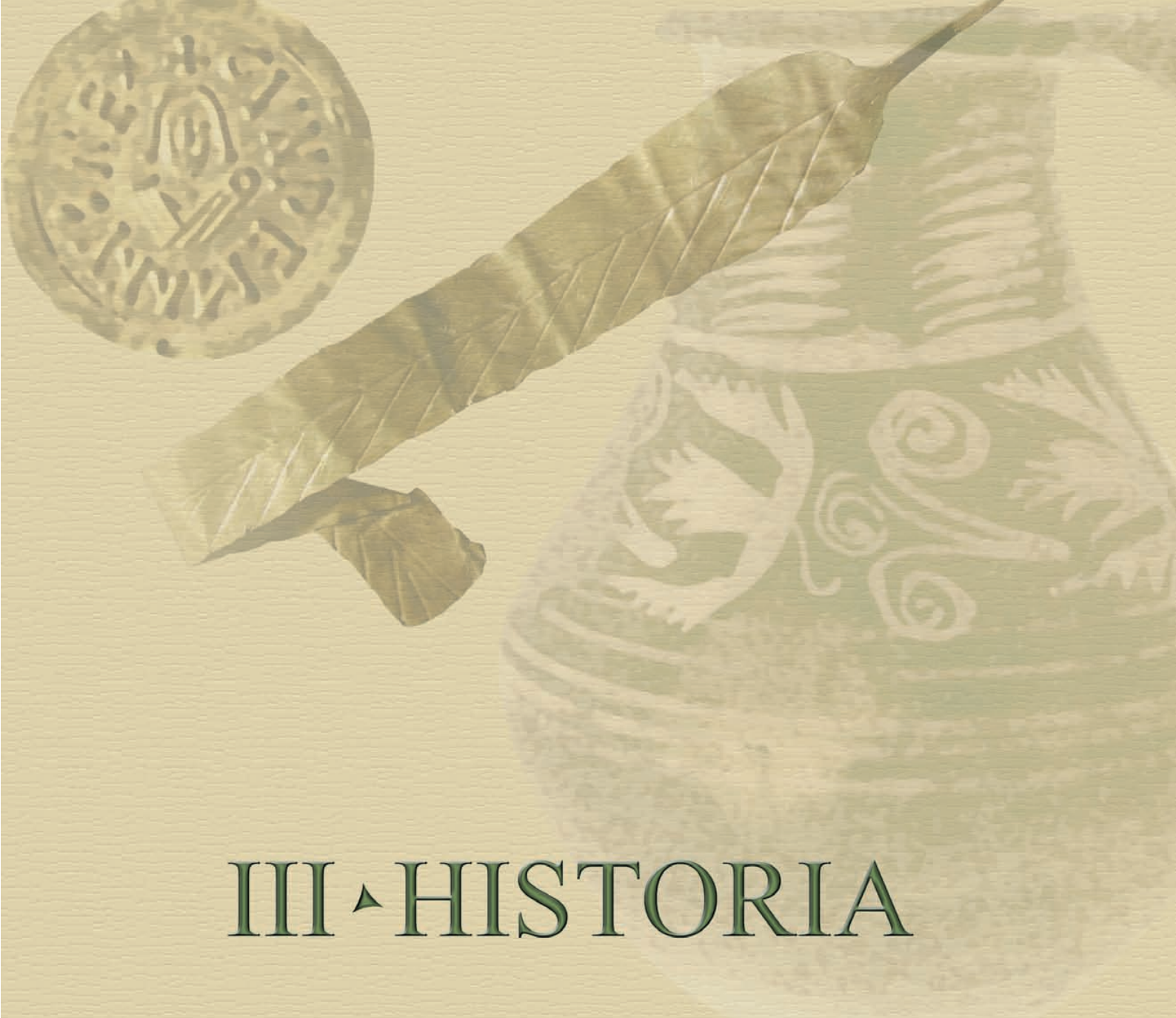

III ▸ HISTORIA

- LA CONQUISTA ROMANA I EL PROCÉS DE ROMANITZACIÓ EN EL MÓN IBÈRIC
- L'IMPERI ROMÀ
- LA FI DEL MÓN ROMÀ I EL PERÍODE VISIGOT (SEGLES IV-VIII)

La conquista romana i el procés de romanització en el món ibèric

Helena Bonet
Servei d'Investigació Prehistòrica. Diputació de València

Albert V. Ribera
Servei d'Investigació Arqueològica municipal. Ajuntament de València

LA CONQUISTA ROMANA

La presència de Roma a Ibèria està directament relacionada amb fets que van tenir lloc en el territori valencià, com el setge i destrucció, per part d'Anníbal, de la ciutat ibèrica d'*Arse/Saguntum*, aliada de Roma, encara que es trobava al sud de l'Ebre, que era el límit nord de la zona controlada pels púnics segons els pactes de l'antecessor d'Anníbal, Àsdrubal, amb Roma. Aquesta aparent contradicció entre els dos tractats subscrits per Roma s'ha interpretat com que el riu *Hiberus* dels textos antics no seria l'Ebre sinó el Xúquer, encara que també es pensa en una adulteració de la història per part de Roma per a justificar la seua intervenció en un territori sobre el qual no tindria arguments per a fer acte de presència. Siga com siga, el cas és que la presa *d'Arse* va desencadenar una llarga guerra que va tenir com a escenari Ibèria, el sud de la Gàl·lia, Itàlia, Sicília, Numídia (Algèria) i Àfrica (Tunis).

Encara que el desembarcament romà en la colònia grega d'*Emporion* el 218 aC marca l'entrada de Roma en *Hispania*, es pot assegurar que els romans no hi van arribar altruistament per venjar els seus aliats saguntins, encara que això també. Ja al segle IV, el 348 aC, es tenen notícies d'un possible tractat anterior entre Roma i Cartago que delimitava les seues respectives àrees d'influència en el cap de Pals, per la qual cosa el País Valencià quedava fora de l'àmbit púnic. Al llarg del segle III aC, especialment en els jaciments costaners, es troben més àmfores i altres ceràmiques procedents del món púnic que no del romà, encara que la presència d'àmfores grecoitàliques i de vaixella de petites estampilles i de Cales ja és un indici clar de l'existència d'interessos comercials romans, anteriors a la seua arribada, en concurrència amb els cartaginesos.

Però a més d'aquests interessos econòmics, és innegable que el que va impel·lir Roma a intervenir en *Hispania* va ser la política expansionista de la família Barquida, que amb la ràpida conquista de quasi tota la península, l'explotació dels seus recursos minerals i la disponibilitat dels ibers com a soldats, suposava un perill de primer ordre, més encara tenint en compte les ànsies de venjança que hi havia a Cartago després de la recent derrota en la Primera Guerra Púnica i la pèrdua de Sicília, Còrsega i Sardenya.

Després de l'ocupació d'*Arse* i l'audaç marxa d'Anníbal a Itàlia, molt poc més se sap sobre el desenvolupament dels fets en la zona valenciana, a no ser la recuperació d'*Arse* per Roma el 214 aC i l'aliança del general romà Escipió amb el cabdill ibèric Edecó, que dominaria la zona edetana, el 209 aC. Amb la

Desenvolupament de la Segona Guerra Púnica. [Tractament gràfic A. Sánchez].

guerra ja pràcticament acabada a Hispània, el 206 aC, es va revoltar la guarnició del campament romà de *Sucro*, a la vora del Xúquer, el que ens duu a conéixer la que degué ser la primera instal·lació fixa creada per Roma en el territori valencià i que posteriorment donaria lloc a una ciutat. La ubicació d'aquest topònim s'ha discutit molt, però pareix que es troba a Albalat de la Ribera.

Després de la Segona Guerra Púnica, que va concloure amb el domini de bona part d'*Hispania* per Roma, els historiadors antics no esmenten les tribus ibèriques valencianes, ilergavons, edetans i contestans, entre les que, a causa de la imposició de forts tributs, es van revoltar durant els primers anys de la presència romana, especialment a la vall de l'Ebre i a Catalunya. No obstant això, l'arqueologia valenciana ha posat al descobert gran quantitat d'evidències que mostren que entre el pas del segle III al II aC molts jaciments ibèrics van ser destruïts i, en la seua major part, no van tornar a ser ocupats. Entre ells se'n troben alguns dels més grans i importants, com ara el Tossal de Sant Miquel de Llíria, la Serreta d'Alcoi, l'illeta del Campello o l'Escuera de Sant Fulgenci, a més d'uns altres molt més menuts, que serien llogarets o fortins. Per aquesta mateixa època, també es van produir ocultacions de joies i monedes, ben representades pels tresors de Xest, Moixent i els Villares.

No obstant això, donat l'escàs lapse de temps que transcorre entre el que seria l'agressió cartaginesa (230-218 aC), la guerra entre romans i cartaginesos (218-205 aC) i la probable repressió romana dels indígenes (200-180 aC), en la major part dels casos és difícil assegurar amb quin episodi destructiu s'han de relacionar els nombrosos incendis i abandons que testifica l'arqueologia. Amb tot, pareix que la gran majoria dels casos coneguts s'han d'associar a la intervenció romana contra els ibers en finalitzar les guerres amb Cartago.

Conegudes les maneres d'actuar de Roma, un dels grans beneficiats del nou estat de coses degué ser la destruïda *Arse/Saguntum*, alguns supervivents de la qual van ser rescatats i retornats a la seua ciutat. Bona prova d'aquesta ràpida recuperació ens la donen les seues emissions monetàries i la reconstrucció de les seues muralles a primeries del segle II aC. Coetàniament, l'arqueologia ens mostra que la veïna *Edeta* va tenir un destí molt diferent, car no va ser reconstruïda després d'una violenta destrucció, que probablement fou obra dels mateixos romans.

Encara que *Edeta* i altres llocs importants van desaparéixer per sempre, unes altres ciutats es van reconstruir al poc temps. El cas millor conegut és el dels Villares, a Caudete de las Fuentes, solar de l'antiga *Kelin*, que va arribar a encunyar monedes al segle II aC. Però, en la zona valenciana, el poc que sabem dels assentaments ibèrics ens parla de la perduració de les tècniques i models urbans indígenes enfront del que ocorre, per exemple, a la vall de l'Ebre on al segle II aC apareixen algunes noves ciutats poblades per indígenes, però en les quals l'empremta urbana romana és molt evident. Al nostre territori, a més d'*Arse/Saguntum*, l'únic cas que podria ser semblant és el d'*Ilici*, o almenys el seu mosaic amb noms ibèrics, encara que el grau de coneixement científic d'aquest i altres aspectes de la ciutat il·licitana no permet més precisions.

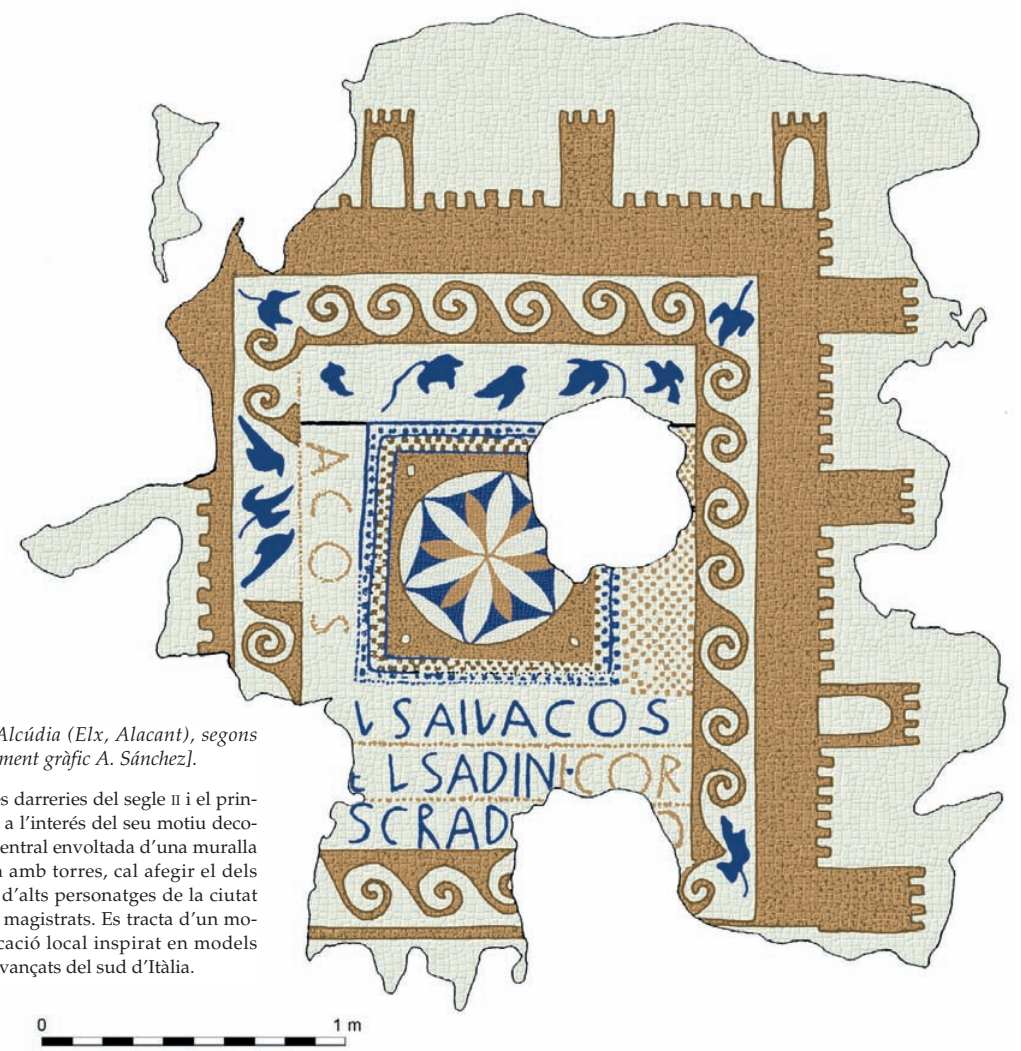

Mosaic de l´Alcúdia (Elx, Alacant), segons Abad. [Tractament gràfic A. Sánchez].

Datat entre les darreries del segle II i el principi de l'I aC, a l'interés del seu motiu decoratiu, roseta central envoltada d'una muralla emmerletada amb torres, cal afegir el dels noms ibèrics d'alts personatges de la ciutat d'*Ilici*, potser magistrats. Es tracta d'un mosaic de fabricació local inspirat en models hel·lenístics avançats del sud d'Itàlia.

LA FUNDACIÓ DE *VALENTIA*

La historiografia antiga parla de la seua fundació el 138 aC i de la seua destrucció el 75 aC. Les intenses i contínues excavacions dels últims 20 anys han permés confirmar reiteradament la veracitat i exactitud d'ambdós fets. No té, doncs, cap base arqueològica ni històrica la ja caduca hipòtesi que per baix de la ciutat romana n'existís una altra anterior, la *Tyris* que apareix en un poema del segle IV dC. El que no es pot descartar és que als voltants de València existís algun centre ibèric anterior de relativa importància, però encara que es coneix molt bé l'arqueologia d'aquesta nova ciutat romana, molt poc, o quasi res, es pot dir del seu entorn.

En l'època que diu l'historiador Titus Livi, el 138 aC, una plataforma fluvial un poc elevada sobre el Túria i altres canals fluvials que l'envoltaven va començar a poblar-se sobtadament i àmplia, per gent que preferentment utilitzava una cultura material (ceràmica, sobretot) i consumia productes alimentosos elaborats (vi, oli, peix) procedents d'Itàlia i d'altres regions de la Mediterrània (Àfrica, Eivissa, Rodes, Cadis, Líbia...).

Les motivacions estratègiques d'aquest nou centre urbà són evidents, ja que es troba just a mitjan camí entre *Tarraco* i *Carthago Nova* (Cartagena), que eren les principals i úniques ciutats romanes de la província Citerior, situades a 500 km, estant-ne València equidistant, a 250 km de cadascuna, prova de la seua intencionada ubicació per a controlar una àmplia província en la qual encara era molt escassa la presència romana directa. El moment d'aquesta nova fundació també coincideix amb una reforma de la xarxa viària d'*Hispania*. No és clar si la nova fundació es va crear al costat de la via Hercúlia, la predecessora de la Via Augusta, o si aquesta es va traslladar al lloc ocupat per la ciutat.

Termes de l'Almoina, València. [Arxiu SIAM].

Este edifici representa millor que cap altre el que va ser la fundació de València: una nova ciutat creada a la mesura d'una població de procedència itàlica que coneixia i usava amb normalitat els banys públics.

Els vestigis més antics de la presència humana són abocadors i restes de sacrificis i ofrenes rituals propiciatòries per a aconseguir l'aprovació divina, tal com era normal en la religió romana. Les primeres construccions són tendes i fons de cabanyes. Cal tenir en compte que els primers pobladors es van instal·lar en un espai natural i eren ells mateixos els qui havien d'alçar la nova *urbs*. Atés que allò prioritari sempre era l'erecció de les muralles, durant un temps van haver d'habitar en tendes, cabanyes i barracots, cosa que tampoc no els vindria de nou, atés que procedien de l'exèrcit i estaven acostumats a alçar fortificacions i a viure en campaments.

Làmina d'or en forma de fulla procedent de València. Segles II-I aC. [Museu de Prehistòria de València].

Amb el pas del temps, va sorgir una ciutat del més pur aspecte romà, amb una arquitectura totalment aliena al món ibèric. La troballa d'un cementeri d'aquest període és una altra prova concloent de la italianitat d'aquests primers habitants, com mostren els ritus d'inhumació i les ofrenes de caps de porc.

Si a això unim que els noms dels magistrats que es coneixen d'aquesta època procedeixen del centre-sud d'Itàlia, que la tipologia i el pes de les monedes de *Valentia* és semblant a unes altres encunyades per Roma i que el mateix nom de la ciutat, que significa força i valor, és del mateix estil que altres colònies fundades a Itàlia al segle II aC, amb topònims al·legòrics de virtuts militars, no hi ha cap dubte de l'origen i l'ambient cultural de la primera València. Per tots aquests motius, s'ha suposat que va ser creada com una colònia de tipus llatí.

L'aparició d'una ciutat d'aquestes característiques el 138 aC va suposar un episodi molt transcendent, per tal com, donada la seua categoria, es convertia en el principal centre urbà d'un ampli territori, per damunt dels més importants assentaments ibèrics, *Arse*, *Saetabis*, la Carència i *Kelin*.

La seua ubicació topogràfica facilitava els contactes marítims, com ha posat de manifest la recent aparició d'un port fluvial al costat de les torres de Serrans. Degué ser també un important centre econòmic des del qual es redistribuirien cap a l'interior bona part d'aquests productes importats, que apareixen en llocs tan allunyats com *Kelin* (Caudete de las Fuentes), sempre acompanyats per monedes de *Valentia*. L'influx d'aquesta nova ciutat també s'observa en les monedes de les seques ibèriques properes, *Arse* i *Saiti*, que n'adopten el pes i canvien els seus tipus, arribant *Arse* a reproduir el mateix anvers que *Valentia* i a usar l'alfabet llatí. La nova colònia degué servir així mateix de centre administratiu i fiscal, on es recollirien i emmagatzemarien els impostos en espècie als quals estaven obligats els ibers sotmesos i que tindrien el seu acomodament en l'*horreum* de l'Almoina.

EL CONFLICTE SERTORIÀ EN TERRES VALENCIANES

La puixança i notorietat de *Valentia* va tenir els seus efectes negatius quan va entrar en crisi la República romana i aquesta i altres colònies, creades per a consolidar la conquista, es van veure embolicades en els conflictes civils que tenien la seua base en les reclamacions de la *plebs* i dels pobles itàlics i de les colònies llatines d'Itàlia per a adquirir la ciutadania romana. Quan els avalots van arribar a *Hispania*, es va posar de manifest cruament la importància de *Valentia*, ja que, com a principal centre itàlic d'un ampli territori, es va convertir en objectiu militar de primer ordre.

El 83 aC va arribar Sertori a *Hispania*, fugint d'Itàlia, on la reacció senatorial, contrària a les reformes socials, havia vençut. Quasi del no-res, va aconseguir reunir un eficaç exèrcit nodrit tant per romans i itàlics, exiliats d'Itàlia o instal·lats a *Hispania*, com per indígenes hispans i númides. En pocs

Nivell de destrucció d'època sertoriana de Valentia. [Arxiu SIAM].

Una de les troballes arqueològiques més impressionants esdevingudes a València ha estat la que ha tingut lloc en una zona de l'Almoina, on s'han trobat les restes de més de 15 individus masculins joves, amb clars indicis d'haver estat passats per les armes allí mateix, sense oblidar les evidències d'actes tan cruels com l'empalament o els desmembraments de mans i cames.

Bellota de plom de l'exèrcit de Pompeu amb inscripció CNMAG. [Museu de Prehistòria de València].

anys, va aconseguir fer-se amb el control de quasi tota la península Ibèrica, quedant reduïdes les possessions del Senat a la Bètica, aïllada per terra, i a una part de Catalunya i de la vall de l'Ebre. És a dir, que el País Valencià va quedar en mans dels rebels. Els historiadors antics citen expressament que ilergavons i contestans van ser aliats de Sertori, però no diuen res dels edetans. Un dels més grans èxits de Sertori va tenir lloc en terres valencianes, en una ciutat que devia ser important, anomenada *Lauro*, que va romandre fidel a Roma, per la qual cosa el 76 aC va ser atacada i destruïda pel general rebel, que va derrotar Pompeu quan aquest va intentar socórrer-la. Aquest lloc s'ha arribat a identificar amb Llíria, el Puig o algun altre lloc proper, però en tots faltaria la confirmació arqueològica. En tot cas, pareix que estava en la província de València, cosa que podria indicar que els edetans no van secundar la rebel·lió.

El 75 aC, *Valentia* estava en poder del bàndol antisenatorial, encara que no se sap si s'hi va adherir voluntàriament o va ser sotmesa per força. Per la seua condició de ciutat itàlica, és més probable la primera opció. Siga com siga, aquest any, als peus de les muralles de *Valentia,* va tenir lloc una batalla sagnant entre Pompeu, que hi venia des del nord, i dos generals de Sertori. La victòria del primer va suposar la destrucció de la ciutat. Aquests fets històrics han estat corroborats per les excavacions arqueològiques, que ens mostren com la ciutat va ser totalment arrasada, i es coneixen troballes tan esborronadores com els cossos trossejats de quinze soldats amb les seues armes, apareguts en l'Almoina. També s'ha comprovat la destrucció de cases i edificis públics. Destaca un tresor de 195 denaris romans, la peça més moderna dels quals és del 77 aC, cosa que confirma l'exactitud de la data històrica.

Després d'aquesta victòria, Pompeu es va dirigir cap al sud, a *Sucro*, on es trobava Sertori esperant un altre exèrcit romà que venia des d'Andalusia per a trencar l'aïllament d'aquesta província. Aquí va tenir lloc una altra batalla que a punt va estar de costar la derrota i la vida a Pompeu, que només es va salvar per l'oportuna arribada de l'altre general romà procedent del sud. Sertori es va retirar a *Saguntum* i des d'allí va deixar les terres valencianes, que en la seua part nord i central van ser recuperades per Roma.

Els historiadors es fan eco de la important intervenció d'una altra ciutat valenciana en aquest conflicte, *Dianium* (Dénia), que va ser el port més utilitzat per la facció rebel i un dels seus últims refugis, des d'on van escapar els supervivents d'aquesta rebel·lió. Encara que no s'ha localitzat la *Dianium* sertoriana, als voltants de Dénia s'han descobert diversos jaciments fortificats en altura, com la Penya de l'Àguila i Segària, que són coetanis d'aquest conflicte i que pareixen formar un anell defensiu al voltant de *Dianium*.

Encara que els historiadors no esmenten més destruccions d'aquest període, l'arqueologia ha evidenciat que alguns assentaments indígenes d'importància van ser arrasats en aquest moment, com *Kelin* i Torre de la Sal (Ribera de Cabanes), que ja no van tornar a ser habitats.

Pel que es dedueix de la història i l'arqueologia, el País Valencià va ser molt afectat per aquesta contesa, ja que entre els anys 76 i 75 aC va ser creuat per ambdós exèrcits, la qual cosa va comportar saqueigs continus i la destrucció de diverses ciutats a mans dels uns o dels altres.

Atés que Sertori va basar gran part del seu èxit en la col·laboració i el respecte envers els indígenes, durant aquesta llarga rebel·lió s'ha suposat que hi va haver una renaixença del món ibèric, que estaria testificada principalment per algunes encunyacions monetàries, entre les quals se'n trobarien algunes d'*Arse* i *Saetabis*, que haurien tornat a l'alfabet ibèric i l'haurien mantingut.

PERVIVÈNCIES I TRANSFORMACIONS EN EL MÓN IBÈRIC

A primeries del segle II aC, amb la nova administració romana, s'inicia un període conegut com romanització, que s'entén com un procés complex d'interacció entre conquistador i conquerit, que es va desplegar a llarg termini i va estar dotat de múltiples manifestacions. Lluny de la pretesa uniformitat que es tendeix a veure sota l'epígraf de Roma, la diversitat cultural dels pobles ibers conquerits va fer que aquest procés fóra diferent d'unes àrees culturals a unes altres.

Cisterna púnica del Tossal de Manises, Alacant. [Fot. M. Olcina].

A la ciutat ibero-romana de *Lucentum*, s'han excavat una cisterna i uns habitatges púnics anteriors a la conquista romana. La cisterna, recoberta amb morter de calç, forma part d'una casa amb pati i conserva l'arqueta de decantació.

Tresor de Xest, València. [Ajuntament de València. Fot. Arxiu SIAM].

Este grup de joies va ser ocultat durant l'època de la Segona Guerra Púnica o amb motiu de la conquista romana. En tot cas, correspon a un període molt pròxim a l'arribada dels romans.

La seua difusió es va fer, essencialment, a través de les ciutats, per la qual cosa la prompta romanització d'una zona va dependre del nivell cultural i urbà del territori i del seu grau d'hel·lenització. En aquest sentit, les terres valencianes van entrar ràpidament en l'òrbita romana, on jugà un paper important la ciutat d'*Arse/Saguntum,* i també uns altres nuclis ibèrics amb una clara tradició cosmopolita, com ara l'Alcúdia d'Elx/*Ilici* o el Tossal de Manises/*Lucentum*. Al seu torn, la fundació de la colònia llatina de *Valentia,* el 138 aC, suposarà un impuls més en la reorganització i romanització del territori, car la ciutat es va fundar *ex novo* i amb pobladors aliens al món indígena de l'entorn.

No obstant això, el fort pes de l'element ibèric farà que durant els dos segles del període iberoromà es mantinga molt arrelada la cultura indígena en tot el territori, i que hi haja una pervivència del substrat cultural ibèric en pràcticament totes les seues manifestacions culturals. Així, l'arqueologia ens mostra que, a pesar dels canvis socials, econòmics, culturals, lingüístics i tecnològics que s'hi van imposar des de dates primerenques, la cultura ibèrica va perdurar i va evolucionar al llarg d'aquest període, resultant fins i tot una de les etapes de màxima esplendor artística. Aquesta pervivència és molt més evident en ambients rurals, on fins i tot els grans nuclis mostren el mateix paisatge urbà –absència de materials i tècniques constructives romanes– i una continuïtat ibèrica en tots els aspectes de la vida quotidiana. La presència de monedes, recipients i vaixella romans entre els seus estris domèstics, fruit de les relacions comercials amb el món romà de què formen part, evidencien l'assimilació de determinades necessitats i gustos però resulta insuficient per a poder determinar-ne el grau de romanització.

Per això, es pot parlar d'un procés d'assimilació gradual i desigual a través del qual els canvis que va adoptant la societat ibèrica se segueixen amb dificultat al llarg del segle II aC i es mostren més evidents a partir del segle I aC, i es pot donar per acabada l'etapa d'aculturació en època augustea, coincidint, per tant, el final de la Cultura Ibèrica amb el canvi d'era.

Nous models d'organització territorial. A pesar de tenir coneixement, a través dels historiadors i geògrafs clàssics, de l'existència de les *Regiones* d'Ilercavònia, Edetània i Contestània ocupant gran part de les actuals províncies de Castelló, València i Alacant, no hi ha suficient documentació històrica ni arqueològica per a poder remuntar aquest concepte territorial més enllà de la baixa època Ibèrica, és a dir, en el trànsit del segle III al II aC. Així, quan els romans van ocupar les terres habitades pels ilergavons, edetans i contestans, aquestes estaven configurades per distints territoris organitzats al voltant de les seues respectives ciutats, i el que es desprén dels estudis sobre l'organització del poblament d'aquestes terres és una tendència generalitzada cap a un canvi en el patró d'assentament des dels inicis del domini romà.

Però l'actuació de Roma en la nova organització territorial i administrativa no va ser uniforme ni la resposta ibèrica la mateixa arreu davant la seua presència. Com en tot procés de canvi, determinats territoris i sectors de la població es van beneficiar de la presència romana mentre que uns altres en van eixir clarament perjudicats. L'engegada de la nova administració passava per afavorir unes ciutats, i els seus respectius territoris, enfront d'uns altres. Així, mentre la majoria dels grans centres ibèrics es revitalitzaven, com ara la Moleta dels Frares/*Lesera*, *Arse/Saguntum,* Los Villares/*Kelin*, *Saiti/Saitabi*, el Tossal de Manises/*Lucentum* o l'Alcúdia/*Ilici*, uns altres, que gaudien d'un fort poder en el període anterior, com és el cas de les ciutats del Tossal de Sant Miquel/*Edeta,* la Serreta o L'Escuera, es destrueixen i s'abandonen.

En l'àrea valenciana, com ocorre en la comarca del Maresme (Catalunya), els exemples millor documentats de desmantellament de la xarxa defensiva de fortificacions i de l'abandó de l'hàbitat jerarquitzat ibèric se situen, preferentment, en les terres de l'interior, mentre que els assentaments costaners perviuen i fins i tot es reestructuren i creixen, possiblement per a acollir i reorganitzar els canvis de població.

Exceptuant la ciutat de *Saguntum,* i en menor mesura *Lucentum,* que viuen una forta monumentalització al segle II aC, els jaciments ibero-romans valencians no evidencien transformacions urbanístiques com ocorre a la vall de l'Ebre, amb *els oppida* ibèrics del Cabezo d'Alcalá de Azaila o el Cabezo

La Penya de l'Àguila, Dénia. [Fot. Josep Castelló].

En este lloc quasi inaccessible, molt prop de Dénia, es va construir un complex sistema de fortificacions amb tres recintes paral·lels, l'elaborat disseny i la tècnica dels quals no pareix que tinguen res a veure amb les tradicions ibèriques. Els materials que s'hi han trobat duen a l'època de les guerres civils de la primera meitat del segle I aC.

Got de Tanit de l'Alcúdia (Elx, Alacant). [Museu Arqueològic Municipal d'Elx Alejandro Ramos Folqués].

L'estil d'Elx-Archena és el màxim exponent de l'auge de la ceràmica ibèrica a la Baixa Època. Este focus artístic va desenvolupar un complex imaginari ibèric, ple de simbologies i divinitats, on les deesses alades i les aus amb les ales esteses són els personatges més representats.

de las Minas de Botorrita. Així, els poblats que tenen nivells ben datats d'aquest període, com ara el Puig de la Misericòrdia de Vinaròs, el Torrelló d'Onda, Cerro Lucena d'Énguera, el Tossal de la Cala de Benidorm o l'Alcúdia d'Elx, mantindran una continuïtat ibèrica en les manifestacions urbanístiques i culturals, donant a entendre que la presència de Roma no va arribar a pertorbar el ritme i els costums indígenes.

A la costa, centres ibèrics de clara funció comercial, com Torre la Sal de Cabanes o el Grau Vell de Sagunt, es configuren com importants ports/ancoratges l'auge econòmic dels quals es consolida en aquestes centúries.

Quant al poblament rural, al llarg del segle II aC s'aprecia un canvi generalitzat en el patró d'assentament amb l'abandonament gradual de l'hàbitat concentrat i emmurallat de l'etapa anterior i el desenvolupament d'un poblament dispers en petites explotacions agràries, sense emmurallar, situades en terres òptimes per al conreu i ben comunicades. Procés que es veurà accentuat al llarg del segle I aC i culminarà a partir del canvi d'era amb el sistema d'explotació agrària de les *villae* romanes.

L'ocupació sistemàtica de les terres situades en zones planes reflecteix una evident modificació del sistema d'explotació agrícola ibèric, abandonant l'autoconsum i orientant-se cap a la intensificació de determinades produccions que poguessen ser rendibles per a l'exportació dels nous interessos romans. La falta d'excavacions d'aquest tipus d'assentaments obliga a ser cauts a l'hora de fer interpretacions; no obstant això, les prospeccions realitzades en les terres valencianes ens mostren, a diferència del que ocorre a Catalunya, la vall de l'Ebre i Andalucia, l'absència de vil·les romanes republicanes i una continuïtat de les explotacions agrícoles ibèriques al llarg de tot el període íbero-romà que, de forma natural, es convertiran en futures *villae* d'època imperial.

Continuïtat ibèrica en les manifestacions culturals: l'auge de la ceràmica decorada. Durant la baixa època ibèrica es desenvolupa una de les expressions artístiques més representatives de la Cultura Ibèrica, la pintura vascular d'estil figuratiu i vegetal, amb dos focus ben definits cronològicament i geogràfica: l'estil Llíria-Oliva i l'estil Elx/Archena. Ambdós, a través de les seues imatges, introdueixen una nova dimensió al coneixement de la societat i la religió del món ibèric.

Olpe procedent d'Ilici. [Museu de l'Alcúdia. Fot. J.M. Abascal].

L'olpe és una producció romana genuïna de l'àrea alacantina en època imperial. Juntament amb el pitxer de dues anses, és la forma més duradora de ceràmica pintada de tradició indígena, mentre que la resta de formes ibèriques, com les gerres o *kalathoi*, tendixen a desaparéixer. Estan decorats amb motius geomètrics i vegetals estilitzats amb una gran acceptació en el territori alacantí i murcià.

Els gots pintats de Llíria, com també el coetani focus artístic de la Serreta d'Alcoi, es produeixen durant una etapa conflictiva, entre la Segona Guerra Púnica i els primers anys de la conquista romana, i ambdós tallers desapareixen a primeries del segle II aC. Reflecteixen el món i les activitats pròpies de l'elit aristocràtica ibèrica a través d'escenes de danses, caceres, desfilades militars, processons, etc., acompanyades en moltes ocasions de textos pintats que abonen el merescut terme d'estil narratiu.

En el transcurs del segle II aC, se segueixen produint gots de l'estil Llíria, encara que s'observa una evolució en la seua temàtica decorativa que s'accentuarà a partir del segle I aC. Els motius vegetals hi són cada vegada més abundants i la decoració figurada seguirà les pautes marcades en la centúria anterior però amb canvis notables en el pla temàtic. Les escenes són menys narratives, i s'imposa, a poc a poc, un món irreal amb personatges i éssers mitològics que reflecteix els nous gustos d'una societat en transició al món romà. Evoquen determinades figures de l'estil d'Elx, i s'allunyen, cada vegada més, de la realitat quotidiana, fins arribar aquest estil al seu punt culminant en els extraordinaris gots, d'època sertoriana, d'«els hipocamps» i «la lluita mítica» dels Villares/*Kelin* o el got «del cicle de la vida» de *Valentia.*

Al sud de les terres contestanes, la ceràmica decorada de l'estil Elx/Archena és un clar exponent de l'esplendor del món ibèric a la Baixa Època. La seua temàtica decorativa difereix notablement de l'estil de Llíria en representar un món iconogràfic replet de simbologies i divinitats. Els protagonistes de l'imaginari ibèric d'aquest estil són les deesses alades, identificades com la deessa Tanit, aus idealitzades amb les ales desplegades, llops o carnissers, llebres, conills, peixos, sense que hi falte la figura masculina i el cavall, tot això acompanyat de gran riquesa d'elements geomètrics i vegetals.

La seua extraordinària acceptació en tot el territori alacantí i murcià queda reflectida en la llarga pervivència d'aquest estil fins a l'època augustea i altimperial amb l'exemple de la necròpoli del Parc de les Nacions (Albufereta, Alacant) les urnes cineràries de la qual, d'estil Elx/Archena i de tradició ibèrica, són un clar exponent del trànsit entre allò purament indígena i allò romà.

Estela de Sinarques, València. Segle I aC. [Museu de Prehistòria de València].

A partir del segle II aC es generalitzen les inscripcions funeràries. L'estela de Sinarques assenyalaria la ubicació d'alguna tomba, amb un epígraf ibèric que s'assembla als models romans, on podrien figurar dades com ara el nom del difunt i la seua edat.

La convivència de dues llengües. El canvi lingüístic. El canvi lingüístic és una expressió més del canvi cultural que es va produir durant la romanització. Com ha assenyalat Arasa, la llengua, com a mitjà de comunicació i d'expressió entre els pobles, va ser el principal vehicle de transmissió de la nova cultura, tenint un pes decisiu en la introducció del llatí la presència continuada de l'exèrcit i, en menor mesura, comerciants, colons i funcionaris instal·lats, principalment, a les ciutats. A més a més, el seu ús obligat en la nova administració romana va imposar a les elits ibèriques aprendre ràpidament el llatí per a poder ascendir en l'escala social.

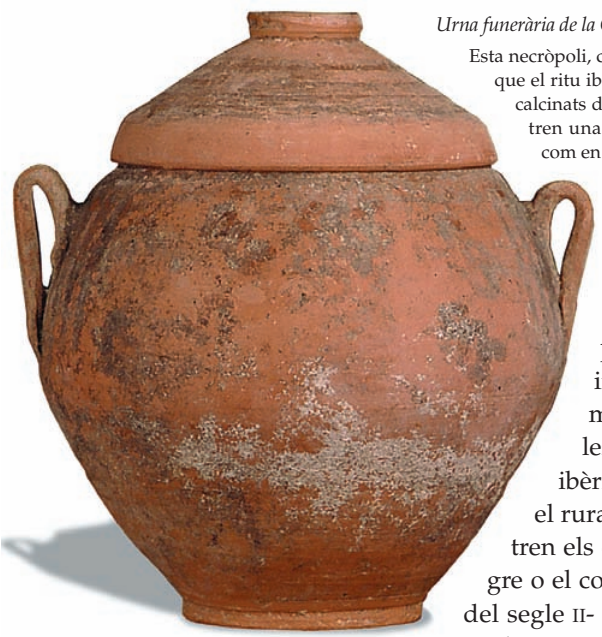

Urna funerària de la Calerilla de Hortunas (Requena, València). [Fot. A. Martínez Valle].
Esta necròpoli, coneguda pel monument funerari dedicat a *Domitia Justa*, mostra que el ritu ibèric d'incineració va perdurar fins a època altimperial. Els ossos calcinats del difunt es dipositaven en unes urnes amb tapadores que mostren una forta tradició indígena en l'àrea edetana, tant en la tipologia com en la decoració geomètrica i vegetal.

Però, curiosament, amb l'arribada dels romans, l'escriptura ibèrica no només no desapareix sinó que el seu ús i la seua àrea d'expansió augmenten considerablement, això sí, introduint suports nous, com les teseres o paviments, i generalitzant-se l'epigrafia en pedra i les inscripcions monetals. Així, l'ús de la llengua ibèrica es va mantenir, tant en el món urbà com en el rural, durant el període ibero-romà com ho demostren els epígrafs ibèrics sobre ceràmiques de vernís negre o el conegut mosaic amb antropònims ibers, de finals del segle II- principis de l'I aC, de l'Alcúdia d'Elx. La seua perduració fins ben entrada l'època imperial es constata igualment en els grafits sobre Terra Sigil·lata i en les inscripcions funeràries, com la de Requena datada al segle I dC o el *subsellium* de *Saguntum*, d'època de Claudi-Neró.

D'altra banda, les inscripcions monetals en llatí van ser un impuls decisiu en l'expansió i introducció del nou alfabet a tots els racons de l'Imperi. La substitució, a mitjan segle I aC, de les monedes amb llegenda ibèrica per les de llegenda bilingüe, i finalment la generalització de la llegenda llatina, és la prova més evident de la prompta imposició de la nova llengua.

Per a De Hoz, en aquest període, es produeix una convivència de l'epigrafia llatina i la ibèrica, amb la qual cosa aquesta adopta alguns tipus d'aquella; és el cas de les llegendes monetals i de les làpides sepulcrals. Així, l'estela de Sinarcas, datada al segle I aC, és l'exemple millor conegut de com es comencen a utilitzar, per a la senyalització d'algunes tombes, làpides funeràries amb epigrafia ibèrica seguint un model molt similar al romà –nom del difunt, dedicació, filiació, edat, etc–. Altres estel·les funeràries ibèriques de l'àrea de Castelló, com les de Bell-lloc, Cabanes o Canet lo Roig, datades en època tardoibèrica, també recullen, a pesar de presentar unes característiques morfològiques i epigràfiques més rústiques, la moda de gravar inscripcions funeràries, costum desconegut abans de la presència romana.

En contrapartida a aquesta nova estètica en el paisatge funerari, el ritu ibèric d'incineració amb deposició de les restes calcinades del difunt en una urna sota terra, sense cap tipus de senyalització, perviu fins al segle I dC, com en la necròpoli del Fapegal (Albufereta, Alacant), on les urnes cineràries amb decoració ibèrica conviuen amb el ritu d'inhumació, o en la necròpoli de la Calerilla de Hortunas (Requena), amb urnes funeràries, igualment, de tradició ibèrica.

L'IMPERI ROMÀ

ALBERT V. RIBERA
Servei d'Investigació Arqueològica Municipal. Ajuntament de València

INTRODUCCIÓ

El País Valencià al llarg i ample del segle I aC ja estava inserit en el context de la fase final de la República romana i de l'inici de l'Imperi, de manera que qualsevol esdeveniment que hi tinguera lloc era totalment dependent de processos polítics, econòmics o socials de caràcter més general. A més, en tractar-se d'una zona «pacificada» des de l'inici de la conquista romana al segle II aC, els seus pobladors a penes participaren, sinó com a simples testimonis o víctimes, dels pocs fets rellevants per als historiadors antics, els que tenien a veure amb episodis militars, que sempre tenien la seua raó de ser en enfrontaments d'exèrcits vinguts de fora. Aquesta escassa rellevància històrica, que augmentarà amb la implantació de l'Imperi, i que és una cosa quasi general a tota Hispània, se supleix amb el recurs a altres fonts d'informació, especialment l'arqueologia i els seus acompanyants més valuosos per a aquesta època, l'epigrafia i la numismàtica.

Des del final de les guerres civils sertorianes (82-72 aC) se'n coneix molt poca informació històrica. Les destruccions d'aquest episodi bèl·lic afectaren *Valentia, Sucro, Lauro* o *Dianium*, segons narren els autors antics, però el seu efecte negatiu, manifestat en l'arrasament i en el càstig de les ciutats, va ser molt més estés, com testimonien les excavacions a *Kelin* (Caudete de las Fuentes) o a Torre de la Sal (Ribera de Cabanes). La condició de *Dianium* com a ciutat estipendiària, categoria gens envejable puix significava que havia de pagar un tribut (*stipendium*) a Roma, degué ser un càstig per la seua participació a favor del vençut Sertori.

Encara hi ha menys informació del conflicte civil romà que enfrontà Cèsar i Pompeu, del qual, per al nostre territori, els historiadors només esmenten el pas de Cèsar per *Saguntum* de camí cap a Andalusia, on, junt amb la vall de l'Ebre, tingueren lloc els combats més acarnissats. En relació amb aquests conflictes cal posar el tresor de quasi 1.000 denaris trobat a Llíria el 1806 i que degué ser ocultat poc després del 44 aC, la qual cosa coincideix plenament amb aquest moment d'inseguretat. El buit provocat per la destrucció de la itàlica *Valentia* degué ser ocupat per *Saguntum*, que es convertiria en el principal nucli urbà de la zona. De l'altra ciutat important, *Saetabis*, només en sabem a través de les seues monedes, que ara comencen a usar l'alfabet llatí al costat de l'ibèric.

L'ÈPOCA D'AUGUST: LES JERARQUIES URBANES

El llarg regnat del primer emperador romà és un període de pau en l'àmbit mediterrani, precedit per la conclusió definitiva dels conflictes civils i la conquista d'Egipte. Des d'aquest moment, les guerres tindran lloc en les llunyanes fronteres del Rin i del Danubi o en els deserts d'Àfrica i de Síria. A Hispània encara s'hagué de sotmetre els últims reductes en les muntanyes cantàbriques, però en el plàcid Mediterrani la situació era ben distinta i les preocupacions i les prioritats de l'emperador eren d'un altre ordre. Hom era conscient de la caòtica situació heretada de la caduca República i dels estralls causats per les guerres civils i les seues seqüeles, com la desmobilització dels grans exèrcits reclutats i la necessitat d'organitzar i reconstruir no sols la malmenada i superpoblada Itàlia, sinó les ja nombroses províncies.

Com ja hem avançat, el que exposarem per a la zona valenciana sempre serà el reflex particular d'una situació general a l'àmbit de l'Imperi. La plasmació d'aquest nou estat de coses tingué el seu reflex més immediat en les ciutats, que, d'una manera o d'una altra, es van convertir en el suport del sistema a tots els nivells, des de l'econòmic fins a l'administratiu. Des de Roma es va fer veure a les altres urbs que eren com clons seus a una escala reduïda i que havien de funcionar com a menudes Romes, especialment les noves colònies de ciutadans romans. Cal tenir en compte que la societat romana estava molt jerarquitzada, però que també ho estaven les ciutats, cada una de les quals tenia el seu status diferencial, des de les esmentades colònies romanes, al cim, fins a les estipendiàries, en la seua base, que eren les que havien oferit resistència activa a la conquista, passant per un ampli repertori de categories intermèdies: municipis romans, colònies de dret llatí, ciutats federades...

Vista de Sagunt, València. [Arxiu SIP].

El municipi saguntí, que representa la continuïtat de la ciutat ibèrica, en contraposició a les noves fundacions colonials, va assolir un notable i prematur desenvolupament urbà des dels mateixos inicis de l'Imperi romà, però a partir de les darreries del segle III va experimentar un llarg declivi, de manera que en època medieval va arribar a perdre el seu antic nom.

Aquesta jerarquització urbana no va ser cap invent d'August, sinó que era una herència del llarg procés de l'expansió de Roma, que s'havia basat no sols en la submissió dels enemics sinó també en la seua assimilació a través de la integració gradual de les seues ciutats (i els seus ciutadans) en l'esquema romà i en la instal·lació de colònies romanes i dels seus aliats en els territoris sotmesos. Com no podia ser d'altra manera, el País Valencià es va veure afectat per aquest procés de conquista i assimilació basat en el control de les ciutats. Si durant la conquista, al segle II aC, unes van ser destruïdes, *Edeta*, unes altres creades, *Valentia*, i altres van ser aliades, *Saguntum*, amb l'adveniment de l'Imperi assistim a la repetició de l'esquema, encara que aquesta política de reurbanització d'August es pot considerar com la culminació i l'apogeu d'aquest llarg procés, que va suposar que en unes poques dècades es crearen una bona quantitat de noves colònies al llarg de tot l'Imperi i es procedira a la regularització, bàsicament la municipalització, de moltes de les ciutats existents. En èpoques posteriors se seguí encara amb aquest esquema, encara que mai no tornà a aconseguir les proporcions d'aquest període.

Anell d'or procedent de Llíria. Època imperial. [Museu de Prehistòria de València].

Ja entrant en l'àrea valenciana, el millor exponent dels nous temps és l'antiga ciutat ibèrica de *Saguntum*, fidel aliada de Roma des del segle III aC. Com era habitual, per aquest motiu sempre va ser privilegiada. Se suposa que des d'un principi seria una ciutat federada fins que en un moment indeterminat de mitjan segle I aC es convertí en municipi romà, un dels primers d'Hispània. Recentment, a través d'una nova lectura d'una moneda, s'ha plantejat que al segle I aC adquirí el rang de colònia llatina abans de convertir-se en municipi, amb la qual cosa tindríem un exemple hispànic del que era habitual a Itàlia en aquesta mateixa època, que les antigues colònies llatines es convertiren en municipis romans, amb la qual cosa els seus habitants passaven a ser ciutadans romans.

L'arqueologia i la rica epigrafia saguntina ens mostra que al llarg del regnat d'August la ciutat desenrotllà una intensa activitat constructiva pública com a conseqüència de l'adquisició del rang municipal, canvi jurídic al qual ineludiblement seguia una profunda renovació urbanística. O el que és el mateix, quan una ciutat es convertia jurídicament en romana adquiria el que s'anomenava la *civitas* i tot seguit procedia a donar-se la imatge i l'aspecte d'una *urbs* veritablement romana. Aquesta mutació en la categoria urbana està en la base de la major part dels grans projectes de les ciutats de l'Imperi.

Semis de Tiberi encunyat a Ilici. [Museu de Prehistòria de València].

La creació de la colònia d'*Ilici* en l'època d'August va comportar l'arribada de llicenciats romans de les legions, que van contribuir a desenvolupar la romanització en la zona valenciana meridional.

Reconstrucció infogràfica de Lucentum i el seu entorn cap al canvi d'Era. [Arxiu MARQ].

El municipi de *Lucentum* va ser un petit enclavament marítim situat entre el mar i un llac, l'Albufereta, hui desaparegut. Va tenir poca importància en època romana i en el segle III ja s'havia abandonat. Hui se'n poden visitar les restes, recentment obertes al públic.

En el territori valencià també s'instal·là una colònia romana, la *Colonia Iulia Ilici Augusta*. Encara que l'espai triat estava ocupat per un important i antic nucli urbà ibèric, en aquest temps i lloc el que succeí va ser la instal·lació de colons procedents de dues legions, que hi dugueren el rang colonial, convertint-se així en la ciutat de major categoria. No hi ha informació sobre el que va passar amb els pobladors indígenes, però el més probable és que a la majoria se li llevara les terres, com era habitual en aquests casos, fins i tot en les colònies que es crearen en la mateixa Itàlia. L'arqueologia i l'epigrafia il·licitana no han sigut encara molt explícites pel que fa a la fundació colonial, però les encunyacions monetàries, amb els seus estendards legionaris, no poden ser més revel·ladores al respecte. També representen un temple de Juno, que podria ser un dels dos testimoniats en excavacions recents en la zona del fòrum.

El procés de reorganització urbana afectà també altres ciutats del territori valencià. Unes, com *Edeta, Saetabis* i *Lucentum*, es convertiren en municipis de dret llatí, encara que en disposem de menys informació. *Edeta* encara està per ubicar amb exactitud malgrat la intensa activitat arqueològica i les espectaculars troballes efectuades. La mateixa cosa succeeix amb *Saetabis*, famosa per la seua artesania de lli, i l'ampli repertori epigràfic de la qual s'inicia ja el 6 aC amb una dedicació a Gai Cèsar, fill adoptiu d'August. Només molt recentment ha aparegut un edifici públic d'època romana, un probable nimfeu, que devia estar en la perifèria. En els últims anys s'ha comprovat l'àmplia difusió dels seus marbres de Buixcarró. Se suposa que la ciutat ibèrica i romana es trobaria en la vessant superior del castell. Millor conegut és el menut municipi augusteu de *Lucentum*, que tan sols ocupava 4'5 has, i que s'assentava sobre un anterior nucli urbà de probable origen púnic. El seu fòrum i les seues termes revelen que en l'època d'August la ciutat va ser restaurada, això sí, a l'escala d'una ciutat menuda com aquesta. No es pot assegurar que el municipi de *Dianium* es remunte a aquesta etapa, encara que la seua condició de ciutat estipendiària en la primera meitat del segle I dC semblaria entrar en contradicció amb aquesta possibilitat.

Valentia entre el 10 aC i el 10 dC comença a donar alguns modestos però clars indicis del seu renaixement, encara que durant aquest període només es pot parlar d'una mena de reocupació. D'aquesta etapa es coneix un gran mosaic d'*opus signium* en una zona probablement pública al nord del fòrum. Va ser unes dècades més tard quan començà a recuperar la forma urbana amb tota la seua esplendor.

Junt amb aquestes ciutats que s'anaven organitzant dins de l'esquema romà, cal cridar l'atenció sobre altres assentaments menors dependents d'aquelles, que es crearen o desenrotllaren amb major intensitat en aquesta època. Ens referim als ports que cada vegada anem coneixent millor, especialment el Grau Vell de Sagunt i el *Portus Ilicitanus*, l'actual Santa Pola. Però n'hi havia més, com l'efímer de la Torre d'Onda, a Borriana, que no passa del segle I aC, el *Portus Sucrone*, a Cullera, en la desembocadura del Xúquer, esmentat per autors tardans, o el de tipus fluvial recentment descobert a *Valentia* vora el Túria. *Dianium* i *Lucentum*, per la seua ubicació vora mar, eren ciutats portuàries.

LA DINASTIA JULI-CLÀUDIA: ELS ÚLTIMS CALIUS IBÈRICS

El procés iniciat en el regnat d'August s'anà desenrotllant amb els seus successors. Les ciutats van anar adquirint gradualment i en la mesura de les seues possibilitats l'aspecte d'autèntiques urbs romanes. Quin millor exemple que el teatre de *Saguntum* per a il·lustrar-ho. Amb el seu recent fòrum monumental terrassat i aquest nou gran edifici, el municipi saguntí va ser el nucli urbà més important d'aquesta època.

En un dels pocs textos coetanis que coneixem, la descripció geogràfica del gadità Pomponi Mela, trobem que les ciutats més conegudes del nostre territori eren *Saguntum* i *Valentia*, encara que la seua menció cal veure-la més com un reflex del seu passat històric que del seu present esplendorós, que en el cas del municipi també, però en el de l'antiga fundació itàlica no tradueix la seua precària situació en aqueixos moments. Tot i que *Valentia* s'anà recuperant, la nombrosa evidència arqueològica només ens permet pensar en una modesta reurbanització que té els seus elements més representatius fora de l'antic recinte republicà: les termes d'època de Tiberi del carrer Cabillers i l'edifici públic de l'excavació Banys de l'Almirall. Topografia que indica l'inici de l'expansió de l'àrea urbana cap al sud-est, signe evident de vitalitat, que no es detecta en l'antiga àrea central, on només al final d'aquest període, i especialment en el Flavi, comença una gran reforma urbana que deu coincidir amb la creació de la colònia romana, episodi que tingué lloc en un moment indeterminat de la segona meitat del segle I dC.

Poc es pot dir d'altres ciutats romanes. A *Ilici* es coneixen algunes termes, que anirien completant els equipaments d'aquesta colònia. Per a aquest període, els geògrafs antics esmenten també les ciutats de *Sucro* (¿Albalat de la Ribera?) i *Allone* (¿la Vila Joiosa?).

Els efectes de l'anomenada romanització no afectaren només els centres urbans, sinó que es van fer àmpliament extensius al món rural. Encara que són poques les vil·les que es coneixen amb algun detall, ja es comença a constatar el gran desenrotllament que en algunes zones pròximes a la costa assolirien les explotacions intensives destinades al comerç exterior, que tenen la seua millor expressió en les terrisseries d'àmfores per a envasar aquests productes, principalment el vi i, en menor mesura, l'oli. Aquestes instal·lacions quasi industrials indiquen l'alt grau d'implantació de l'economia de tipus romà i la interacció del territori valencià en el circuit comercial que abraçava bona part de l'Imperi. Aquestes terrisseries es coneixen del nord al sud del País Valencià, a Cervera del Maestrat, *Saguntum*, Catarroja, Oliva i Dénia, normalment no molt allunyades d'alguna ciutat, que a més de centre consumidor, seria el lloc on es centralitzaria la producció i des d'on s'embarcaria a l'exterior. El primer cas esmentat estaria vinculat amb *Dertosa* (Tortosa), al territori de la qual pertanyia la major part de l'actual província de Castelló.

Un altre dels millors indicis que testimonien el canvi en els costums el trobem en la vaixella d'ús quotidià, que per a aquest moment ja ha adoptat quasi en la seua totalitat els tipus romans. La tradicional decoració pintada en roig, de profundes arrels indígenes, encara hi va subsistir durant algun

Valentia en època imperial.

Les troballes dels últims vint anys han permés una vertadera revolució en el coneixement urbanístic de l'antiga *Valentia*, que s'ha convertit en la ciutat romana millor coneguda.

El santuari d'Edeta. [Fot. Museu Arqueològic de Llíria].

Les excavacions dels últims anys han ofert el descobriment d'un dels conjunts arquitectònics més monumentals de tota Hispània, format per un santuari associat a un complex termal de grans dimensions.

temps, però fins i tot aquestes últimes ceràmiques decorades que podríem anomenar de tradició ibèrica, ja es feien amb formes típicament romanes. Una cosa pareguda s'esdevé amb l'ús de l'alfabet ibèric, proscrit de les monedes ja a mitjan segle I aC; encara es troben signes ibers en alguns grafits sobre ceràmiques aretines de l'època d'August i Tiberi, però posteriorment ja desapareixen, substituïts per l'omnipresent llatí.

La primera meitat del segle I dC també va veure el final de les seques de les ciutats provincials, la qual cosa s'emmarca en un procés general a tot el Mediterrani Occidental, que va veure desaparéixer les en altre temps abundants encunyacions monetàries locals, substituïdes per les monedes emeses a Roma. En l'àmbit valencià, *Saguntum* encara va encunyar en època de Tiberi i *Ilici* també tancà el seu taller al final d'aquest mateix regnat. En la resta d'Hispània, poc després, en l'època de Claudi, també deixaren de funcionar les poques seques que encara perduraven.

L'ÈPOCA FLÀVIA: ES COMPLETA L'ESQUEMA

En els trenta anys en què estigué en el poder aquesta família d'arrels itàliques es van produir canvis profunds en l'organització de la província hispana, especialment tinguda en compte en ser-li concedida el *ius latii*, la qual cosa significava que els hispans ascendien globalment en la seua categoria dins de l'Imperi i que les elits urbanes podien accedir amb relativa facilitat a l'anhelada ciutadania romana. Açò significà un nou impuls per a completar l'entramat urbà del territori, que era sobre el que descansava el sistema administratiu i fiscal de l'Imperi. En el territori valencià, com en molts altres llocs d'Hispània, van sorgir nous municipis els nous ciutadans dels quals es van adscriure a la tribu Quirina, la dels Flavis. Però ja no n'eren grans i antigues ciutats les beneficiàries, com la *Saguntum* o la *Saetabis* de l'època d'August, sinó que ara es tracta de nuclis menuts que serveixen per a aglutinar territoris que encara no estarien molt integrats, com la *Lesera* de l'extrem nord-oest de la província de Castelló, en la muntanyenca comarca dels Ports de Morella, situada en el mateix lloc en altura que un anterior jaciment ibèric i que a penes arribà a les sis hectàrees. Un altre nou municipi, *Alonis*, estaria en la rodalia o sota la Vila Joiosa, on ha aparegut una inscripció d'un magistrat adscrit a la tribu Quirina i altres que esmenten un *macellum* (mercat), a més de diverses funeràries. Aquesta ciutat ompliria el buit entre *Dianium*, que també degué convertir-se en municipi en aquest moment, i *Lucentum*.

Però al costat d'aquestes noves ciutats que s'integren en l'organització territorial, crida l'atenció el gran desenrotllament que ara assoleixen dues ciutats interiors: *Edeta* i *Valentia*. Dels inicis del municipi edetà en l'època d'August poc es pot dir, però les troballes arqueològiques de l'última dècada certifiquen l'esplendorós moment que suposà l'etapa Flàvia, on la confluència d'arqueologia i epigrafia permeten entendre l'especial evolució del seu urbanisme monumental. El gran complex que s'ha excavat al nord de la Llíria actual és una de les millors mostres de l'arquitectura romana hispànica. Està format per unes enormes i molt ben conservades termes del final del segle I dC, situades al costat d'un temple menut que s'ha relacionat amb una mena de santuari oracular, que deu ser anterior, i que cal considerar com un lloc sagrat que donà peu a la construcció d'aquest gran complex al seu voltant. Cal veure la mà i els diners de l'edetà Corneli Nigrí, que sembla que estigué a punt de ser emperador en lloc de Trajà, darrere de l'edificació d'aquesta gran obra. Malgrat les excavacions recents i les abundants troballes, encara no es coneix la ubicació i les dimensions exactes de l'edifici edetà. La inscripció més antiga que s'hi ha trobat és del regnat de Vespasià.

Per aquesta mateixa època, o un poc abans, *Valentia* havia aconseguit la categoria de colònia, per la qual cosa, junt amb *Ilici*, era la ciutat del territori valencià de més alt rang jurídic. Aquesta nova condició coincideix amb una àmplia renovació de l'organisme públic i amb l'expansió cap al sud-est, que duplica amb escreix l'extensió de l'anterior urbs republicana. De la zona del fòrum es coneix el

Nimfeu de Saetabis. Vista frontal de les exedres. [Fot. F. Blay-F. Molina].

A pesar de les contínues excavacions, l'arqueologia de la Xàtiva romana ha estat molt parca. Mereix destacar-se la molt recent aparició de part d'un nimfeu, del qual cal ressaltar l'ús d'una tècnica constructiva típica de Roma i poc usada a Hispània.

seu pòrtic oriental, la cúria, la basílica, un mercat i altres edificis annexos, com també un nimfeu situat un poc més cap a l'est i que s'alçà sobre l'antic santuari republicà i vora la Via Augusta. No ha de ser casualitat que la inscripció imperial més antiga que s'hi coneix siga una dedicada a Flavi Titus, la qual cosa contrasta, per exemple, amb l'ampli repertori juli-claudi de la propera *Saguntum*.

EL SEGLE II. L'APOGEU

Al llarg d'aquesta centúria, coincidint amb l'ascens de la dinastia Antonina, la primera d'origen provincial, concretament hispànica, l'Imperi arribà a la seua màxima extensió exterior i al seu ple desenrotllament interior amb la consolidació i la vitalitat de l'organització urbana i territorial. La major prova d'açò la tenim en la construcció d'edificis públics tan grans i costosos com els circs dedicats a les carreres de carros de cavalls. Per les seues mateixes dimensions eren una cosa que es podien permetre molt poques ciutats. De fet, a Hispània, a més dels instal·lats en les tres capitals provincials, *Tarraco, Emerita* i *Corduba*, se'n coneixen molt pocs i bastant allunyats entre si: *Olisipo, Mirobriga, Toletum, Calagurris*. No deixa de resultar un tant peculiar, doncs, que en el territori valencià se n'hagen localitzat dos molt propers entre si, *Valentia* i *Saguntum*, i construïts per la mateixa època, a mitjan segle II dC. Darrere d'aquesta inusual ostentació edilícia, que suposava alçar aquests recintes de 350 metres de llarg per 70 d'ample, amb parets de 5 metres de grossària, devia haver-hi una certa rivalitat entre les dues ciutats veïnes per superar o emular en magnificència l'altra. Del segle II dC és la llista de ciutats de l'Imperi elaborada pel geògraf egipci Ptolomeu, que, al costat de les ja conegudes, ens permet saber de l'existència a la Contestània d'una desconeguda, *Saitabicula*, que pel seu nom no deuria estar allunyada de *Saetabis*. També esmenta *Alonae* i *Iaspis*, topònim aquest últim que també apareix en els itineraris de carreteres i que deu estar al Castillo del Río, a Asp. La identificació, gràcies a l'epigrafia, de *Lesera* amb el jaciment de la Moleta dels Frares de Forcall, permet situar un altre dels topònims citats per Ptolo-

Vista aèria de l'hemicicle del circ de Valentia. Segle II. [Arxiu SIAM].

La pràctica sistemàtica i coordinada de l'arqueologia urbana va permetre, a partir de les troballes disperses de nou excavacions, proposar i demostrar l'existència d'un circ de 350 m de llargària a *Valentia*. Per les seues dimensions i tècnica constructiva, és del tot semblant al que va existir a *Saguntum*.

meu, *Bisgargis*, a Aragó i no al nord del País Valencià com s'havia fet anteriorment. Precisament l'epigrafia ha permés suposar que a Jérica degué existir una altra ciutat romana, donada l'anòmala gran quantitat d'inscripcions, 27, que es coneixen d'aquesta localitat, que supera en nombre les que han aparegut en altres urbs millor conegudes. En destaca una que fa esment de la construcció d'un arc que costà 40.000 sestercis. Tanmateix, faria falta la confirmació arqueològica i, per descomptat, conéixer el nom que tindria.

Les residències privades destaquen en aquest període més que en cap altre, tant a *Valentia* com a *Saguntum* o *Ilici*, d'on procedeixen luxoses cases decorades amb mosaics i pintures murals.

Però aquesta bonança urbana no seria del tot general, perquè ara comencen a insinuar-se els primers indicis que algunes ciutats no poden competir amb les seues veïnes i comença a haver-hi signes de decadència urbana. El cas més notori és el de *Lucentum*. Aquesta urbs portuària menuda degué veure's superada per la seua veïna *Ilici*, el millor port de la qual superaria el més exposat d'aquest sempre menut municipi, que a partir del final del segle II dC dóna inequívoques mostres de deteriorament.

Al final del segle II dC, i després de quasi dos segles de *Pax Romana*, Hispània tornà a ser escenari d'esdeveniments bèl·lics. Els primers tingueren lloc a la Bètica, durant el regnat de Marc Aureli, quan bandes de moros travessaren l'Estret i saquejaren algunes ciutats andaluses. Encara que aquestes incursions no sembla que afectaren les terres valencianes, un ciutadà d'*Edeta*, enrolat en l'exèrcit, morí en aquest conflicte, el *Bello Maurico*, com en deixa constància la seua inscripció funerària trobada a Llíria. Un altre episodi bèl·lic d'aquesta època també afectà Hispània durant la guerra civil que seguí l'enderrocament de Còmmode, el dolent de la pel·lícula *Gladiator*. Bastants hispans donaren suport a Clodi Albí front a Septimi Sever, els dos africans. La victòria d'aquest últim a Lyón va suposar la confiscació i la conversió en propietats imperials dels béns de bona part de l'aristocràcia hispana, especialment la de la Bètica.

EL SEGLE III: EL FINAL DE LA PAX

Aquest segle comença amb la concessió de la ciutadania romana als habitants de condició lliure de l'Imperi, la qual cosa suposava la culminació jurídica d'un llarg procés arrelat en els orígens mateixos de Roma. Açò implicava tancar la vella porta de les reclamacions per a accedir al rang de romà de ple dret i obrir-ne una nova que donarà lloc a un altre tipus d'organització social que es guiaria per altres paràmetres distints als de l'antiguitat.

Al segle III dC, al llarg de totes les fronteres de l'Imperi, la *Pax* romana no va ser més que un record llunyà, com també ho va ser l'anterior i estable dinastia Antonina, substituïda per una infinitat d'efímers usurpadors militars que van fer més per acabar amb la *Pax* romana que els bàrbars mateixos. Tot i que aquests fets inevitablement afectaren també la província hispana, donada la seua situació perifèrica en un dels extrems del vast Imperi, va poder quedar al marge de la major part de les guerres civils i de les invasions dels pobles limítrofs.

Les ciutats existents sembla que havien arribat al límit de les seues possibilitats i pràcticament no es coneix cap edifici construït en aquesta centúria. Ara és l'epigrafia la que ens dóna mostres de l'activitat de la classe dirigent local, que no escatimà ocasions per a manifestar, per mitjà d'inscripcions, la seua lleialtat al governant de torn, la qual cosa, donada la seua ràpida remoció del càrrec, explica la relativament abundant sèrie de dedicacions a aquests breus personatges i a les seues famílies. *Valentia* i *Saguntum* són les ciutats més aduladores i, per tant, les que manifesten més indicis d'activitat de la seua cúria. *Valentia* homenatjà Heliogàbal, Alexandre Sever, sa mare i la seua esposa, els dos fills de Deci, Claudi II i Aurelià. *Saguntum* Trebonià Gal, Gal·lié, Claudi II (3 vegades), Aurelià i Carí. Amb menor evidència, altres ciutats del territori valencià també manifestaren la seua adhesió epigràfica, cas d'*Edeta* amb la dona de Filip I i *Saetabis* amb Claudi II, la qual cosa ressalta la continuïtat d'aquests centres urbans i de la seua classe dirigent.

Però al llarg d'aquesta centúria es documenta l'abandonament d'alguna ciutat; el cas millor constatat n'és el de *Lucentum*, encara que també pot succeir el mateix a *Lesera*. L'arqueologia del segle III dC no registra fets positius, com la construcció de nous edificis, però en alguns llocs sí que es fa eco d'activitats de tipus negatiu, com seria el cas de nivells de destrucció, canals i desguassos obstruïts i certa proliferació d'ocultacions monetàries. Molt s'ha escrit d'unes invasions de pobles germànics que en la segona meitat del segle III dC haurien arribat en dues ocasions al litoral mediterrani hispànic amb la destrucció, fins i tot, de *Tarraco*. Tot i que sembla que el final de *Lucentum* no es deu només a aquest motiu, sinó a un procés lent de decadència econòmica, almenys a *Ilici* i a *Valentia* sí que

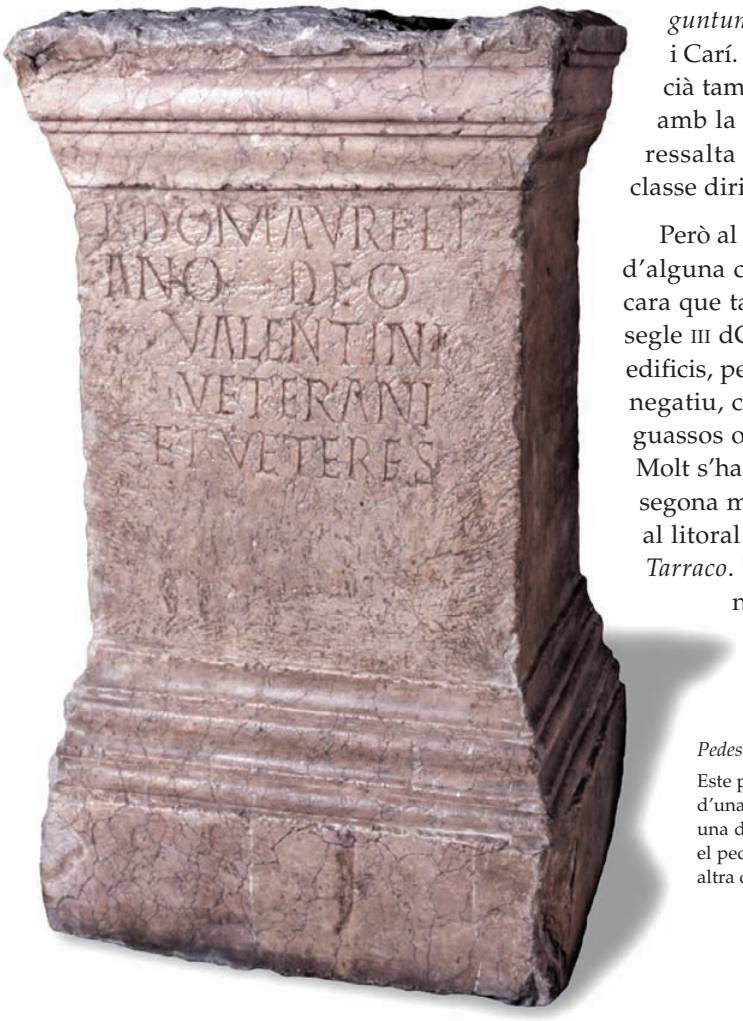

Pedestal dedicat a l'emperador Aurelià. 270-275. [Arxiu SIAM].

Este pedestal es va trobar en l'àrea del fòrum de *Valentia* i va ser erigit, al costat d'una estàtua, pel govern colonial a l'emperador regnant, en este cas Aurelià. És una de les últimes inscripcions que es coneixen de l'època romana, encara que el pedestal pertany a una època anterior ja que, en la cara oposada, va albergar altra dedicatòria imperial que fou esborrada.

Nivell de destrucció de la casa de Terpsícore, València. [Arxiu SIAM].

En diversos llocs del territori valencià han aparegut evidències de les destruccions ocorregudes a la fi del segle III. A *Valentia* totes les cases romanes que s'han trobat, com esta, situada en el solar que hui ocupen les Corts Valencianes, van ser arrasades per estes dates.

s'ha assenyalat amb claredat l'existència d'un episodi destructiu més o menys coetani unit a altres evidències com el rebliment definitiu de la xarxa de clavegueres. A *Valentia* s'ha constatat la destrucció de tots els habitatges que s'han excavat, amb nivells d'incendis i enderrocaments associats amb monedes de Gal·lié i Claudi II. En el món rural destacaríem l'aparició de tresors de monedes, com els del Mas d'Aragó, les Alqueries, Almenara i Crevillent, a més del localitzat a *Valentia*, tots prop de la Via Augusta. No deu ser coincidència que d'aquest període, després d'alguns segles sense presència militar, es conega l'aparició d'un destacament legionari per la zona de Dénia.

Siga com siga, bàrbars o revoltes civils, el País Valencià va ser afectat en la dècada 260-270 per diverses convulsions de les quals no escaparen algunes ciutats, encara que no se sap amb seguretat si van ser la causa de la posterior desaparició d'algunes d'elles, com *Edeta* i *Saguntum*, durant l'Antiguitat Tardana.

La fi del món romà i el període visigot (segles IV-VIII)

Albert V. Ribera i Miquel Rosselló
Servei d'Investigació Arqueològica Municipal. Ajuntament de València

ELS SEGLES IV-V: EL FINAL DE L'IMPERI ROMÀ

Igual que per a les etapes anteriors, són molt escasses les fonts històriques, per la qual cosa cal recórrer a un marc genèric per a descriure aquest moment. El pas de l'Alt al Baix Imperi Romà ve marcat pel debat històricoarqueològic a l'entorn de l'anomenada crisi del segle III, un llarg període convulsiu tancat per les reformes de Dioclecià i Constantí, que van configurar una organització política, social, econòmica i religiosa molt distinta a la del món romà clàssic. Un altre pas d'aquest procés serà la reorganització territorial plasmada en la nova divisió provincial de Dioclecià, per la qual part del País Valencià es va segregar de la Tarraconense i va passar a la nova província Cartaginense. Els antics territoris dels contestans i edetans es van adscriure a Cartagena, mentre els dels ilergavons va dependre de Tarragona. Aquests límits provincials es mantindran al llarg del període tardoantic.

L'únic fet històric que coneixem per al segle IV és el martiri de Sant Vicent, cosa que indicaria que a principis del segle IV *Valentia* degué ser un important centre administratiu, com també ho manifesten les troballes arqueològiques. En el territori valencià, doncs, sols es disposa de l'arqueologia per a conéixer els avatars d'aquesta etapa canviat, encara que són molt pocs els llocs que proporcionen informació destacable. A *Valentia* i *Ilici* es detecten reiterats episodis destructius similars. En altres nuclis urbans, com ara el cas d'*Edeta* i *Saguntum*, l'escassesa de dades arqueològiques amb posterioritat al segle III dC, parla de la crisi urbana que es va produir a final del segle III dC. L'abundància d'ocultacions monetàries entre els anys 260-280 és un bon indicador de l'extensió d'aquesta inestabilitat.

Valentia i *Ilici* no van tardar molt a superar aquesta fase convulsiva. L'arqueologia ha demostrat en ambdues la ràpida recuperació de la vida urbana després de l'indubtable desastre del segle III dC. No obstant això, no es va produir una mera reconstrucció de la danyada ciutat, sinó que en la nova *Valentia* que va sorgir, trobem tant elements de continuïtat com de ruptura pel que fa a l'anterior. Una primerenca prova seria la presència a la ciutat del *legatus iuridicus* de la *Tarraconensis, Allius Maximus*, que l'any 281 li dedica una inscripció a l'emperador Probe en el fòrum de *Valentia*. Aquest personatge, l'últim que coneixem de la València romana, va poder estar en relació amb la immediata recuperació del pols de la vida urbana, després del funest període dels anys 270-280. Però aquesta inscripció també enllaçaria amb el procés de major control del poder central i la conseqüent pèrdua de poder i autonomia de les ciutats, tret característic d'aquest període. L'epigrafia saguntina encara

Nivells tardans del Grau Vell de Sagunt. [Fot. I. Caruana].

Durant els segles IV i V van florir diversos establiments portuaris del litoral valencià, com ara el Grau Vell de Sagunt, el *Portus Sucronensis*, sota l'actual Cullera, i el *Portus Illicitanus*, a Santa Pola.

registra una dedicació a l'emperador Carí en el 283, l'última que es coneix en aquesta ciutat. Encara que hi ha molt poca informació de la *Saguntum* dels segles IV-V, i que se n'ha arribat a dubtar de la seua continuïtat com a seu urbana, les excavacions en el seu port marítim, el Grau Vell, manifesten una contínua activitat edilícia i comercial durant el segle IV i part del V.

Saetabi i *Dianium* són parques en notícies per a aquesta època, però la seua aparició en l'etapa visigoda com a centres episcopals suggeriria la seua perduració al llarg d'aquests segles. Per contra, el silenci arqueològic i històric que plana sobre *Lesera*, *Edeta* o *Lucentum*, permet suposar-ne la desaparició o la conversió en petits nuclis rurals adscrits al territori d'altra ciutat. L'arqueologia ilicitana, amb la seua basílica, erròniament identificada amb una sinagoga, també demostra la continuïtat de la ciutat, que al costat del *Portus Ilicitanus*, constitueix una de les zones més dinàmiques d'aquesta època.

Coincidint, no casualment, amb la reducció de la grandària o la desaparició de les anteriors ciutats romanes, assistim al desenvolupament de grans vil·les rurals, per part de les anteriors elits urbanes, poc disposades ara a subvencionar les despeses públiques. Una bona mostra d'aquestes residències baximperials la tenim en els Banyets de la Reina de Calp, en l'Albir (l'Alfàs del Pi) o la Torre de Xauxelles (la Vila Joiosa).

Però si del segle IV només coneixem la dada històrica del martiri de sant Vicent, per a tot el País Valencià, amb l'excepció de l'atac vàndal al *Portus Ilicitanus*, no tenim cap referència històrica ni epigràfica del segle V. No disposem d'informació de temes tan importants com el moment de la instauració de les seus episcopals, que va tenir lloc en aquesta etapa, o de les destruccions a mans dels bàrbars, que a partir del 409 van travessar els Pirineus i durant diversos anys es van dedicar a saquejar Hispània, «*urbs incendunt...*» diuen les fonts en referir-se a aquests tràgics fets. La província Tarraconense, especialment la seua part litoral, va estar més o menys fora de perill d'aquestes correries i es va aconseguir mantenir en mans de l'Imperi d'Occident gairebé fins al seu final, i és només cap als anys 472-473 ocupada pels visigots del rei Euric. Entre el 410 i el 420 hi ha nombrosos testimoniatges de la fugida de molts hispans de les classes acomodades, especialment al nord d'Àfrica.

L'Imperi, molt ocupat amb les invasions a Itàlia i després pels huns d'Àtila, no va poder prestar molta atenció a Hispània. Els vàndals es van acabar instal·lant a *Karthago* i es van convertir en la potència marítima preponderant de la Mediterrània occidental, saquegen Roma en el 455 i dominen Còrsega, Sardenya, Sicília i les Balears. Es coneix l'atac que la flota vàndala va dur a terme l'any 460 contra l'esquadra imperial ancorada en el *Portus Illicitanus* (Santa Pola), com a conseqüència del qual van ser destruïts els navilis romans i destituït el mateix emperador Majorià, que precisament va anar per aquestes terres reunint un exèrcit per a atacar els vàndals, que van acabar per anticipar-se a les seues intencions. Aquest incident reflecteix que la zona litoral hispana va romandre sota domini romà gairebé fins el final de l'Imperi d'Occident. A pesar de tots aquests episodis bèl·lics, les troballes arqueològiques manifesten certa continuïtat de les relacions comercials amb el nord d'Àfrica i l'Orient Mediterrani, que només es van restablir plenament a partir de les últimes dècades del segle V, i es van mantenir durant el VI i part del VII.

Les dades arqueològiques del segle V són eminentment destructives. Seria el cas de dos edificis públics i un pou de *Valentia*, que van ser arrasats en la primera meitat del segle V per un incendi. En un es va trobar un petit tresor de 88 monedes de bronze, les més modernes dels emperadors Arcadi (402-408) i Honori (410-423). El circ de *Valentia* presenta indicis de l'abandó de la seua activitat original, que coincideix amb les fonts, que relaten que cap al 445 dC en la major part de les ciutats d'Hispània havien cessat els jocs de circ i teatre. Encara hi ha alguna aïllada referència a la reinstal·lació d'aquestes activitats lúdiques en el segle VI, en concret a *Caesaraugusta* i a principis del segle VII, quan el rei visigot Sisebut amonestà el bisbe de Tarragona per la seua desmesurada afició a les representacions teatrals i als jocs amb animals, però aquestes serien ja les excepcions que confirmen la regla.

En altres jaciments també es constaten episodis coetanis similars, com el Grau Vell, el port de *Saguntum*, que acabà els seus dies en la primera meitat del segle V, com ho testifiquen les monedes i les ceràmiques del seu moment final. A *Ilici* també s'ha trobat una ocultació numismàtica i de joies dels primers anys del segle V, amb 3 monedes d'or, igualment d'Honori i Arcadi, que s'han relacionat amb el pas dels bàrbars. Al llarg de tota Hispània, les nombrosíssimes ocultacions de monedes d'inicis del segle V són la millor

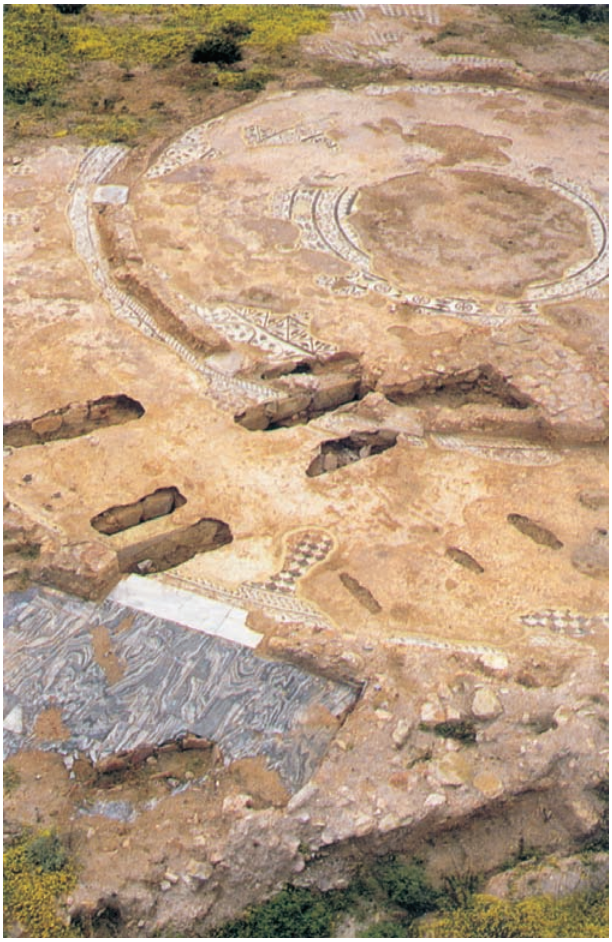

La vil·la de Banys de la Reina (Calp, Alacant). [Fot. J.M. Abascal-R. Cebrián].

El Baix Imperi va ser una època d'auge de les grans residències i factories rurals, com la recentment excavada en el litoral de Calp.

Arracada procedent dels Xarcons (Montserrat, València). Segles VI-VII. [Museu de Prehistòria de València].

prova de la gran inseguretat existent en aquest període. Comencen a haver indicis clars que el País Valencià va patir algun episodi destructiu al llarg del segle V, sense que es puga precisar encara ni el moment exacte ni, per conseqüent, la causa concreta d'aquesta catàstrofe.

ELS INICIS DEL DOMINI VISIGOT

L'expedició dels visigots del rei Euric en el 472, assentats al sud de França i enfrontats al que quedava del poder romà, va acabar amb la submissió de les últimes possessions hispanes de l'agonitzant Imperi romà d'Occident. Només hi va haver certa resistència entre els aristòcrates romans de *Tarraco* i *Dertosa*. L'Imperi no va tardar a sucumbir, en el 476. El poder visigot en els seus primers moments no només es va preocupar de pacificar la península, sinó que ja va donar els primers passos per a reconstruir d'alguna manera la infraestructura urbana, almenys en alguns llocs claus com Mèrida. A partir d'aquest moment, el domini polític i militar visigot, que no l'arribada de nova població, va suposar l'inici d'una llarga etapa de relativa tranquil·litat i reconstrucció, només jalonada per alguna revolta de la noblesa hispana, eminentment catòlica, que en molts casos va arribar a independitzar-se, especialment al sud de la península. Els nous amos eren acèrrims arrians, però estaven molt allunyats d'Hispània i només van prestar veritable atenció als assumptes de la península quan van haver de refugiar-se en ella després de ser expulsats de les Gàl·lies pels francs en el 507. Però aquesta instal·lació de nova gent va repercutir escassament en l'àrea mediterrània. A més, durant el primer terç del segle VI tampoc no es pot parlar d'un autèntic estat visigot independent, ja que van estar molt tutelats pels seus «cosins», els ostrogots d'Itàlia, per tallar l'expansió dels francs. Aquest període «ostrogot» (507-548) va suposar també l'arribada de gent d'aquesta ètnia per a ocupar els llocs claus i fer-se càrrec de la situació. Un d'aquests ostrogots, Teudis, va arribar a ser rei, i gaudí d'un llarg regnat (531-549). La llarga etapa que aniria des de l'ocupació nominal visigoda (472-473) a les guerres civils que van sorgir a la mort de Teudis, amb la perillosa aparició dels bizantins, significaria un dilatat lapse de pau i tranquil·litat. Al mateix temps, es va crear un cert distanciament amb el poder central, unit a la recuperació de moltes ciutats, promoguda pel clergat i la noblesa local, que ara són gairebé la mateixa cosa. Al mateix temps, es va registrar un augment de l'autonomia i el poder de diverses regions, especialment en la *Baetica*, però en absolut exclusiu d'aquesta província. Però, com ja hem indicat, res concret sabem de la zona valenciana en aquests anys.

En aquests moments creixeria la figura del bisbe, que assumirà el paper de cap de la ciutat. El més antic bisbe valencià conegut és l'ilicità Joan, entre 514-517, de qui coneixem l'existència per la seua correspondència amb el Papa, encara que pot tractar-se d'una confusió amb un prelat de Tarragona. De *Valentia*, l'esment segur més antic que tenim d'aquest càrrec és el de Justinià, ja de mitjans del segle VI. Dins del context hispà baiximperial, *Valentia* va ser una ciutat important i, a més, hi va tenir lloc el martiri de sant Vicent, sens dubte el màrtir hispànic més destacat i admirat en l'època. Per conseqüent, es podria suposar, amb molt pocs dubtes, que ja en el segle IV arribaria al rang episcopal, més encara, si tenim en compte que l'organització episcopal hispànica ja degué estar completada a l'inici del segle V. De fet, quan trobem aquesta primera referència segura, la del

bisbe Justinià, gran constructor d'edificis, ja se'ns presenta com una seu ben consolidada i organitzada, on té lloc un Concili de la província *Carthaginensis*. Per tant, ja deuria fer molt de temps que disposava del rang episcopal. Aquests bisbes procedien de l'antiga noblesa hispànica, que amb el temps va adoptar la nova religió però va seguir mantenint les regnes del poder polític i econòmic a escala local, ocupant el buit deixat per l'extinta administració imperial. És interessant ressenyar que tres germans de Justinià també van ser bisbes d'altres tantes ciutats de la *Tarraconense*. Bastants ciutats estarien governades *de facto* pels seus bisbes, mantenint esporàdics contactes amb un poder central distant que sols va aparèixer pel territori valencià a mitjan segle VI per a plantar cara a la invasió bizantina i acabar amb la pràctica situació d'autonomia de la noblesa i el clergat hispà. Els últims decennis del segle V i la primera meitat del segle VI sembla que van ser un període tranquil i semiautònom en el qual es reconeixia formalment l'autoritat del rei visigot de Tolosa, molt allunyat, i després dels seus successors a Hispània, que van estar molt ocupats pels seus problemes interns i les lluites amb els vascons, els sueus de Galícia, els francs a les Gal·lies i amb els bizantins a Àfrica.

ELS BIZANTINS I LA REACCIÓ VISIGODA

El període d'estabilitat de la primera meitat del segle VI va suposar una reduïda «època daurada» per a la diòcesi episcopal valentina i la possessió d'una virtual independència sota l'episcopat de Justinià. Aquesta situació es va veure desbaratada amb l'adveniment d'Àkhila (549-555) i l'inici de continus enfrontaments interns per la successió al tron, la conseqüència més greu del qual va ser la conquesta d'un part d'*Hispania* pels exèrcits imperials (554) cridats per l'usurpador Atanagild.

Els bizantins van ocupar una franja costanera el límit nord de la qual no està del tot clar. El pacte entre Atanagild i els imperials possiblement establiria com a límit septentrional de les possessions bizantines el riu Xúquer. En qualsevol cas, *Dianium* formaria part de la província bizantina de *Spaniae* i *Valentia* hi quedaria exclosa.

No serà fins el regnat de Leovigild (569-586) quan s'inverteix la tendència de continuat desordre i deteriorament territorial, gràcies al fiançament del poder real. Leovigild va posar en marxa una sèrie de campanyes militars, paral·lelament a una profunda reorganització interna del regne, dirigides

Basílica del Monastil (Elda, Alacant). [Fot. A. Poveda].

Este interessant jaciment d'altura, que domina la Via Augusta, degué estar integrat en la línia defensiva bizantina, protegint *Ilici*, durant les guerres amb els visigots. S'hi han trobat restes d'una petita església i algunes peces del seu mobiliari litúrgic.

Ceràmica d'època visigoda trobada a Valentia. [Arxiu SIAM].

El repertori de formes de les terrisseries visigodes és encara bastant desconegut. Les nombroses troballes de València seran molt útils a l'hora d'establir les pautes que regien l'elaboració de les ceràmiques d'esta època.

contra els bizantins, la rebel aristocràcia hispanorromana d'algunes ciutats i regions de la Bètica i la Cartaginense, el catòlic regne dels sueus, el qual annexionarà, i contra els sempre insubmisos vascons. El balanç d'aquestes operacions va ser positiu i així ho va assenyalar el contemporani Joan de Bíclarum en la seua *Crònica*: «torna admirablement als seus límits primitius la província dels gots, que per diverses rebel·lions havia estat disminuïda». Va ser durant el regnat d'aquest monarca quan *Valentia* va quedar integrada en el regne visigot de Toledo.

Prova fefaent d'aquesta integració és l'aparició d'un bisbe arrià, Ubiligiscle, en la seu episcopal valentina, que va ser un dels que van abjurar de la fe arriana en el III Concili de Toledo de l'any 589. La seua existència aniria paral·lela a la presència de tropes godes a la ciutat, conseqüència tant de la recent incorporació d'aquests territoris al domini efectiu, no sols nominal, del regne visigot, com de la seua situació de frontera davant dels bizantins. Amb l'ocupació bizantina d'una part del País Valencià, aquest es converteix en terra de frontera i *Valentia*, el més important nucli urbà de la zona, en el principal enclavament enfront de les aspiracions imperials.

Consolidades les posicions, des d'un punt de vista territorial, tant per part dels visigots com dels bizantins, alguns autors defensen l'establiment d'un llindar, present en altres parts de l'Imperi, constituït per dues línies defensives successives, formades a partir d'una sèrie de ciutats fortificades, normalment seus episcopals i centre d'una seca, i altres fortificacions menors, tipus *castellum*, articulades a l'entorn de calçades estratègiques (Via Augusta). València i el seu territori compleixen amb l'esquema anterior i la investigació ha pogut confirmar la creació d'assentaments fortificats que responen al model militar i administratiu creat per l'estat visigot per a l'organització, el control i la defensa del territori. Un exemple eloqüent el constitueix el *castro* fortificat de València la Vella, a Ribaroja de Túria, o la transformació del Circ de *Valentia* en una àrea fortificada, ambdós fets posats en relació amb l'arribada de contingents militars gots.

En el sistema defensiu bizantí es podria incloure el jaciment en altura del Monastil, a Elda, que podria ser un *castellum* que defensaria *Ilici*, que degué ser el nucli bizantí més important de l'actual territori valencià.

València torna a esmentar-se amb motiu de l'exili del rebel catòlic Hermenegild (a. 584), fill coregent de Leovigild revoltat en la Bètica i perillosament aliat amb els bizantins. La seua estada va ser breu ja que l'any següent va ser assassinat a la ciutat de Tarragona. El conflicte religiós entre arrians i catòlics va acabar oficialment amb el III Concili de Toledo l'any 589, que va significar la unitat sota la fe catòlica.

EL SEGLE VII

A finals del segle VI Toledo va crear les seus episcopals d'*Elo* i *Begastri* per a regir els destins espirituals i temporals dels territoris conquerits als bizantins i que pertanyien a les seus d'*Ilici* i *Carthago Spartaria*, encara en mans bizantines. Des del regnat de Leovigild, per la seua ubicació fronterera va ser molt important el paper estratègic i militar jugat per València, que es va mantenir fins a l'expulsió definitiva dels bizantins, tal com sembla apuntar l'emissió de moneda per part d'alguns monarques (Gundemar, Sisebut, Suíntila) a *Saguntum* i *Valentia*, emissions que coincideixen amb el moment de major pressió visigoda enfront dels bizantins, que va culminar amb la destrucció de Cartagena en el 625, capital de la província bizantina de *Spania*.

Amb anterioritat, la seu de *Saetabi* estava ja en mans dels visigots des d'època de Leovigild, ja que el seu veterà bisbe Mutto va signar en el III Concili de Toledo del 589. Les altres dues seus episcopals, *Ilici* i *Dianium*, sembla que van romandre sota domini bizantí fins a l'últim moment de la presència imperial a *Hispania*. *Ilici* no apareix representada fins el IV Concili de Toledo del 633 i *Dianium* un poc més tard, en el V Concili de Toledo del 636. Com ja apuntara en el seu moment el Dr. Llobregat, la importància del port de *Dianium* seria un factor essencial en el manteniment dels bizantins fins al final.

L'activitat comercial amb el Mediterrani, majoritàriament ocupat pels imperials, no es va interrompre durant l'ocupació bizantina i es constata el seu manteniment fins després de la seua expulsió d'*Hispania*. Els assentaments costaners van ser els principals destinataris dels intercanvis comercials. A part de les ciutats ja es detecta, des del segle IV, un creixement d'aquests assentaments al

Trient de Gundemar encunyat a Sagunt. [Gabinet Numismàtic de Catalunya].

L'única referència de l'existència de *Saguntum* durant el període visigot ens la proporciona alguna rara moneda d'or encunyada a la ciutat al llarg del segle VII. Potser es tracta d'emissions relacionades amb tropes acantonades aquí davant l'amenaça bizantina.

llarg del litoral, principalment abundants al sud de València. Alguns d'ells, Punta de l'Illa (Cullera), Punta de l'Arenal (Xàbia), Banys de la Reina (Calp), Barri de Benalúa (Alacant), *Portus Ilicitanus* (Santa Pola)... i uns altres pitjor coneguts, es mantenen actius durant els segles VI i VII.

La distribució de productes importats, principalment les últimes produccions de vaixella fina de taula procedent d'Àfrica (*sigillata*), algunes ceràmiques de cuina i àmfores, és un fenomen propi de les zones costaneres, tant de ciutats com de monestirs i *castros* fortificats, assentaments vinculats a les elits urbanes, civils, militars o eclesiàstiques. La principal zona d'aprovisionament va ser el nord d'Àfrica, que va exportar les últimes ceràmiques fines de taula, l'Africana D, àmfores que transportaven oli i vi, i ceràmica de cuina. Del Mediterrani oriental van arribar àmfores de vi de Palestina i Síria i més esporàdicament, ungüentaris (*Late Roman Unguentarium*), vaixella de taula i de cuina.

Les últimes investigacions a València encara documenten materials importats de la segona meitat del segle VII, similars als apareguts a Roma, Marsella o *Tarraco*, com els últims contenidors cilíndrics nord-africans (Keay VIII, LXI, LXII), àmfores «globulars de fons umbilicat», *spatheia* de reduïdes dimensions, formes tardanes d'Africana D (Hayes 91D, 109 B) i olles «*Constantinople ware*».

El final del regne visigot, principalment a partir de la segona meitat del segle VII, va estar marcat per una sèrie de calamitats de les quals es fan ampli ressò les cròniques de l'època, la legislació i els cànons dels concilis. Sequera, collites roïnes, plagues de llagostes, episodis cíclics de la terrible pesta bubònica, fams, i alguns episodis bèl·lics, principalment contra els veïns del nord, els francs i vascons, i esporàdicament alguna escaramussa naval contra els bizantins.

Un dels problemes més greus va ser la inestabilitat política, amb continus i violents problemes successoris protagonitzats per diversos clans familiars, i una clara i evident ruptura social: problemes amb els jueus, esclaus fugitius, bandolerisme, militarització de la vida civil i creixent autonomia de la poderosa noblesa en un incipient procés de feudalització.

TEODOMIR I LA SEUA ÈPOCA

Foren aquests problemes successoris els que van accelerar el final del regne visigot i la posterior conquesta musulmana. La mort de Vitiza en el 710 sense associar el govern a cap dels seus fills, va ocasionar l'intent de la seua família de retenir el tron. Tal pretensió de successió dinàstica en la figura d'Àkhila, fill major del difunt Vitiza, no va prosperar a causa de l'enèrgica oposició d'una bona part de la noblesa visigoda, partidària de la designació reial per elecció, a pesar que el jove Àkhila aconseguirà establir-se en el nord-est, i arribarà a encunyar moneda. Mentrestant, l'assemblea electiva va designar a Roderic com a rei. Els vitizans, per la seua banda, van reclamar l'ajuda dels àrabs per a aconseguir les seues pretensions polítiques, acció que no era estranya en la història del regne visigot hispànic, amb fatals precedents en època de Atanagild i Sisenand que van propiciar la invasió del regne pels bizantins i els francs, respectivament. L'arribada de l'exèrcit àrab va agafar per sorpresa Roderic que va ser derrotat i mort a Guadalete.

Anell procedent d'una tomba d'època visigoda del Romaní (Sollana, València). [Museu de Prehistòria de València].

La conquesta musulmana es va succeir de manera fulminant i els fills de Vitiza i els seus partidaris van actuar d'acord amb els àrabs, facilitant la presa o rendició de les ciutats més importants del regne, a canvi de conservar la possessió dels seus béns patrimonials. A les ciutats importants que van capitular els visigots van conservar-ne els béns, a més de l'organització política, religiosa i social, a canvi degueren tributar allò que la llei islàmica imposava als no musulmans. Al sud-est de la península va tenir lloc un d'aquests pactes entre un personatge visigot, Teodomir, i 'Abd al-'Aziz, que va suposar la continuïtat, durant algun temps, de les estructures visigodes fins a l'inici de la islamització del territori, procés que en aquesta zona no seria anterior al segle IX.

IV COMMERCIVM

- EL COMERÇ: RUTES COMERCIALS I PORTS
- LA PRODUCCIÓ MONETÀRIA
- LA CIRCULACIÓ MONETÀRIA

El comerç: rutes comercials i ports

José Pérez Ballester
Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València

COSTES, PORTS I ANCORATGES

Costes. Com bé ha explicat P. Carmona més amunt, les costes valencianes entre l'Ebre i el Segura presenten aparentment unes característiques poc aconsellables per a les instal·lacions portuàries. És un litoral molt dinàmic on predominen les costes baixes i obertes, formades per aports al·luvials dels rius Millars, Palància, Túria, Xúquer, Vinalopó i Segura; depressions i enfonsaments costaners que donen lloc a nombroses zones inundades, llacunes o marjals que es tanquen totalment o parcialment a la mar a causa de les aportacions de sediments precisament dels rius abans esmentats, formant barres o restingues; i ocasionalment, costes escarpades que no permeten cap refugi (Serra d'Irta, caps de Sant Antoni i de la Nau, etc.).

Rutes de navegació i carregaments. Els escassos pecis detectats en les nostres costes amb carregaments homogenis ens parlen de rutes directes des de *portus* com *Puteoli*-Nàpols i possiblement *Gades*, amb carregaments de vi i salaó de peix cap a ports com *Saguntum* i *Dianium*. Però no era fàcil accedir fins aquí per la manca de zones protegides i de llocs amb instal·lacions suficients per a garantir una càrrega i descàrrega còmoda. Per una altra banda, i gràcies als estudis de Ruiz de Arbulo, coneixem els problemes que tenia la navegació en abordar el litoral valencià. Així, s'aconsella evitar sempre el golf de València desviant-se cap a Eivissa, tant si es procedeix del nord com del sud del Mediterrani, i s'assenyala com a zona perillosa el cap de Sant Antoni si es navega cap al sud de la península Ibèrica. J. Molina arriba a parlar d'una zona de separació d'influència marítima (*Carthago Nova* i *Tarraco*) situada entre els caps de Sant Antoni i de la Nau, a causa de les turbulències, barreja de corrents i vents que es produeixen en l'àrea.

Des d'Itàlia, s'arribava a les nostres costes pel perillós encara que directe estret de Bonifaci, havent d'apegar-se les naus tot seguit a les desprotegides costes valencianes per arribar a la destinació elegida; també s'hi podia arribar pel sud de Sicília i de Sardenya, per a acostar-se per Eivissa o bé directament a les costes alacantines. Des de l'estret de Gibraltar o *Gades* s'havia de seguir el corrent cap a l'est, pujar a Eivissa i d'allí baixar cap a les costes alacantines. *Dianium*, situada al nord del cap de Sant Antoni i des d'on es veu Eivissa els dies clars es revela, al costat del Grau Vell de Sagunt, com un dels punts d'atracada més interessants de la costa valenciana en època romana.

La ruta preferent que duia els nostres vins a la Roma imperial feia que els vaixells vorejassen pel sud l'arxipèlag balear, a recer dels vents de N i NE i arribassen a l'estret de Bonifaci, per a baixar després cap a Òstia.

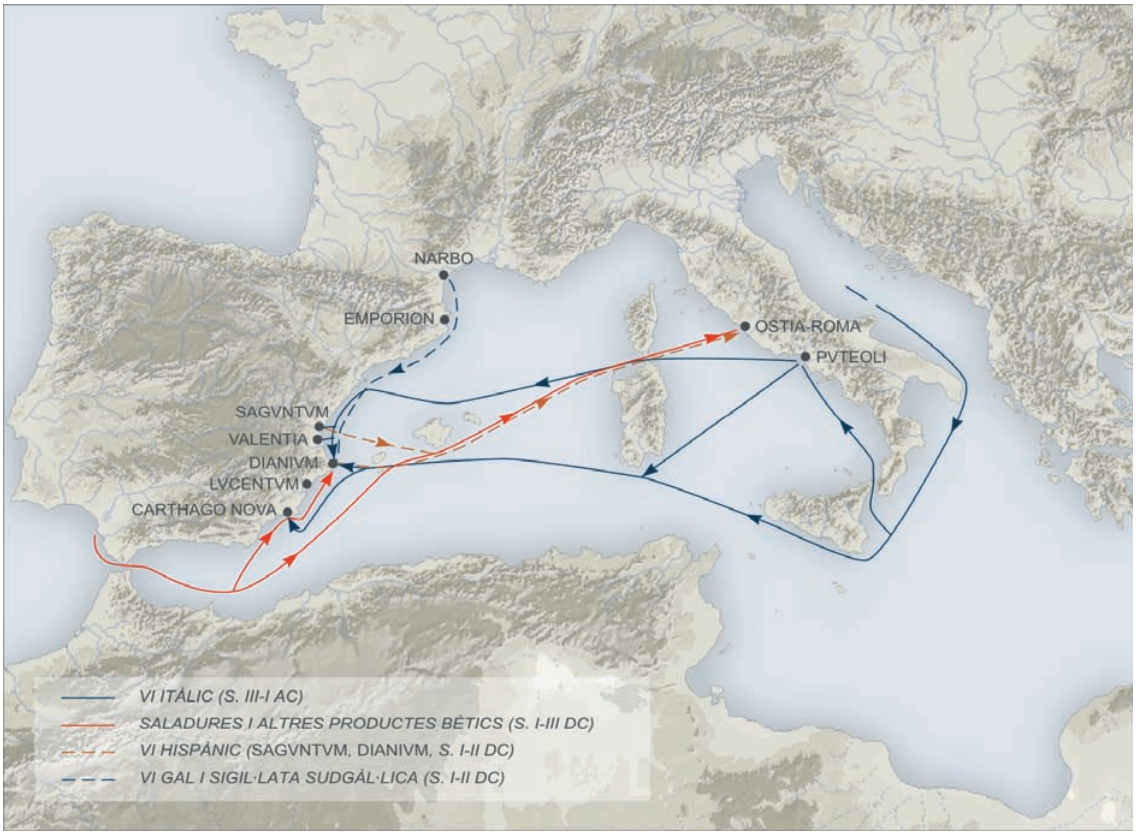

Rutes comercials marítimes. [Tractament gràfic A. Sánchez].

A través d'elles es van comercialitzar el vi, l'oli i la saladura de peix entre els ports de la costa valenciana i les principals ciutats romanes de la Mediterrània Occidental, entre els segles III aC i III dC. [Elaboració pròpia a partir de Ruiz de Arbulo i Díes Cusí].

Però aquests importants condicionants nàutics de vents i corrents afectarien només els grans navilis que efectuaven rutes mediterrànies d'altura, connectant *portus* de primer ordre com *Gades*, *Òstia*, *Narbo* o *Tarraco*. Tanmateix, el tradicional coneixement de les costes mediterrànies per part dels experts navegants que les recorrien habitualment, feia que la navegació de cabotatge entre llocs costaners allunyats una mitjana d'entre 100 i 200 km, pogués donar lloc a una xarxa d'intercanvis comercials que connectaven tot el territori valencià, i aquest amb àrees confrontants com ara Eivissa, Laietània, *Carthago Nova*, etc. Utilitzaven per a això embarcacions de poc calat, transportaven carregaments heterogenis i realitzaven trajectes que podien anar de port principal a port secundari, o de secundari a secundari, com ha demostrat X. Nieto amb l'estudi del peci de Culip IV.

Amb tot, estem lluny d'esgotar el coneixement sobre les xarxes locals i regionals de transport marítim en època romana; cada nou peci, cada ancoratge científicament estudiat, ens obri noves possibilitats d'interpretació d'unes rutes comercials que en aquella època van ser tan vitals per als nostres antecessors com ara ho són els ferrocarrils o les autopistes.

El Portus. El concepte de *Portus* és per als especialistes, que es recolzen en la definició vitruviana de *limén kleistós*, un lloc tancat arrecerat dels vents dominants, capaç d'albergar dipòsits on emma-

gatzemar mercaderies variades (*horrea*), amb possibilitat de reparar o construir embarcacions (*navalia*), disposar d'una zona comercial (*emporium*) o acollir grans naus comercials (*oneraria*) en una dàrsena sovint artificial. Però a més d'aquesta definició 'arquitectònica' n'hi ha una altra més social i comercial, segons la qual és un lloc enclavat en el marc de circuits comercials marítims, de rutes en les quals el *portus* és lloc de recepció i exportació de mercaderies. Aquestes, procedents del seu territori o de llocs més llunyans, són després redistribuïdes a ports 'secundaris' del seu entorn que podrien correspondre al terme *statio*, o bé dutes en viatges directes o amb escales tècniques a altres *portus* que tindrien igualment el caràcter de 'principal' pel que fa a la seua zona d'influència. Un *portus* ha de ser capaç també d'admetre grans naus amb càrregues principals procedents d'altres *portus* mediterranis.

Però no hem d'oblidar una matisació important: el *portus*, encara disposant d'una completa infraestructura portuària, pot perdre la seua categoria de principal al llarg de la història a causa de canvis polítics, estratègics o comercials. Així va ocórrer amb la dependència mútua entre *Massalia* i *Narbo*, la d'aquest mateix *portus* i *Emporion*, *Emporion* i *Tarraco*, i també entre alguns dels ports del territori valencià.

Vista aèria del Grau Vell de Sagunt.

El jaciment se situa en la parcel·la triangular al costat de la mar. Les excavacions i els estudis dirigits per la professora C. Aranegui n'han confirmat la importància com a principal infraestructura portuària de la zona entre els segles V aC i IV dC.

Peci de Bou Ferrer. La Vila Joiosa, Alacant. [Fot. Museu Municipal d'Arqueologia i Etnologia, la Vila Joiosa].
Amb un carregament d'àmfores hispàniques del segle I i ben conservat, va ser descobert recentment i és un dels jaciments subaquàtics més prometedors del País Valencià.

En el Mediterrani, i per a l'època en la qual ens trobem, el Pireu, Alexandria, *Puteoli*, Òstia-Roma, *Narbo*, serien *portus* de primera magnitud i amb caràcter de 'principals'. A Hispània, *Gades*, *Carthago Nova*, *Tarraco*, *Emporion* i segurament *Saguntum*, van ser, durant tot el període o en distints moments, *portus* principals en els circuits mediterranis i peninsulars.

L'absència de proteccions o barreres naturals contra els vents i temporals, com també la manca de capacitat logística per a la construcció de grans infraestructures portuàries, és habitual a *Hispania*; és veritat que sí que les trobem en els grans *portus* com *Emporion*, com demostra el recent descobriment de la seua dàrsena d'època preromana, i el conegut moll d'època republicana; *Tarraco*, amb un espigó que penetrava en la mar, que va ser derruït no fa molts anys; o *Carthago Nova*, amb epigrafia i dibuixos antics que ens parlen de molls construïts sobre arcs en la seua dàrsena natural.

Ports en el territori valencià. Infraestructures. En les terres valencianes i atenent a les infraestructures portuàries, destaca el Grau Vell de Sagunt, on hi ha un possible espigó o moll construït denominat 'Trencatimons' avui submergit, una torrassa defensiva més antiga i algunes estances allargades, presumiblement utilitzades com a magatzems ja en época tardoromana. Recents treballs subaquàtics realitzats per Carlos De Juan, pareixen indicar l'existència d'un gran espigó de més de 100 m de longitud. A *Valentia* vam esmentar un possible *horreum* en les proximitats del seu embarcador fluvial, dotat a més a més d'unes escales d'accés a la ribera. En la zona portuària de *Dianium* coneixem estructures allargades de magatzematge en bateria, i edificacions semblants es troben també enfront de l'ancoratge de la platja de la Vila Joiosa i en el *Portus Ilicitanus* (Santa Pola).

Altres construccions, relacionades amb activitats industrials o artesanals, són més freqüents en les proximitats dels ports: factories de salaó, pedreres, tallers de fabricació d'àmfores, etc., i es documenten en molts dels nostres enclavaments portuaris.

Ubicació. La mancança generalitzada d'estructures de protecció com molls, espigons, etc, va fer que les zones portuàries valencianes es localitzaren i s'organitzaren segons criteris d'optimització de les condicions costaneres. Així, a Cullera (¿*Portus Sucronem*?) i potser a Calp s'aprofitaria l'existència d'una península o promontori sortint per a la seua utilització com a embarcador o varador, a l'abric dels predominants i perillosos vents de l'E i NE; a *Dianium*, l'ancorada portuària varia el seu emplaçament segons la forta dinàmica costanera de les barres sorrenques, tenint com a única protecció l'aflorament de barres rocoses paral·leles a la costa, que ajuden a trencar l'onatge dels temporals; el Grau Vell de Sagunt, instal·lat sobre una restinga fòssil, va utilitzar segurament una llacuna interior per a protegir naus de poc calat i poder accedir a la ciutat de *Saguntum* per via terrestre; a *Valentia*, l'accés a la ciutat per via fluvial s'aconseguia pel sud amb el pas al Túria d'embarcacions de poc calat a través de les goles obertes en la restinga de l'Albufera, llavors més pròxima a la ciutat; i pel nord amb el sistema que després veurem d'ancoratges externs, que estaven situats enfront de les actuals platges de la Malva-rosa i el Cabanyal. A Altea, es va aprofitar l'existència d'una barra entre l'illa de l'Olla i la costa; al Tossal de Manises (*Lucentum*) es va utilitzar l'ancorada existent al peu de l'assentament, una antiga llacuna contigua al mar (l'Albufereta); i el *Portus Ilicitanus* va aprofitar una ancorada interior, protegida pel cap de Santa Pola dels vents dominants de N i NE.

Principals ports documentats. Saguntum. Els treballs de C. Aranegui han contribuït molt a desvetlar el paper d'*Arse-Saguntum* i el seu port, el Grau Vell, que degué ser un important *portus* o millor un *emporion* entre els segles V i II aC en relació amb el *oppidum* ibèric d'*Arse* i el seu territori, però també amb l'entorn costaner pròxim. Entre els segles IV aC i V dC, va funcionar com un important *portus* per a un territori més ampli, que inclouria les terres compreses entre el riu Millars i Puçol i fins Xèrica, en l'Alt Palància, per l'interior. Els fons baixos i sorrencs, subjectes a l'acció de la dinàmica marina superficial i als fàcils saqueigs i expolis, han facilitat amb tota seguretat la desaparició de pecis en l'entorn del Grau Vell de Sagunt, entre Canet d'En Berenguer i Puçol, que serien testimoniatge d'una navegació d'altura i costanera que només coneixem per les abundants restes materials (àmfores, vaixella ceràmica, monedes) que es troben a *Saguntum* i al seu territori. Els recents treballs de documentació subaquàtica i terrestre auguren importants descobriments per al port de *Saguntum*.

Valentia. Situada a la vora del Túria, a 1,5 km de la mar en època romana, els aterraments deguts als enormes aports sedimentaris del riu en la seua desembocadura han provocat la reculada de la línia de costa actual prop d'1 km, i una pujada del nivell del sòl d'uns quants metres en la ciutat i el seu entorn. Això fa impossible, com bé ha escrit A. Ribera, documentar cap resta d'estructures relacionades amb un port o embarcador, car deuen trobar-se sota alguns metres de sediments, com ha ocorregut en altres llocs amb dinàmica fluvial semblant, com en el jaciment de San Rossore de Pisa.

La procedència itàlica de la major part de les àmfores, vaixella de taula i cuina de *Valentia* en època republicana, demostra l'origen i els costums itàlics dels seus pobladors, que van rebre subministraments regulars sobretot de Campània, però també d'Etrúria i de l'Adriàtic. L'existència en la ciutat d'importants *horrea* en època republicana i altoimperial, ha fet pensar a Ribera que estaríem davant un important centre comercial a escala regional, que duria tot el pes de la comercialització i distribució dels productes itàlics, púnics o de l'àrea de l'Estret en el seu entorn.

Barranc de l'Aiguaoliva
Roques de la Barbada
Peníscola
Alcossebre
Torre la Sal
Platges Morro de Gos i "La Conxa"
L'Olla
Benafeli
Torre d'Onda
El Calamó
Gola d'Estany
Torre Derrocada
SAGVNTVM
VALENTIA
Malvarrosa/Cabanyal
Pinedo
El Saler
El Perelló
PORTVS SVCRONEM
Penya del Moro
DIANIVM
Duanes
Punta de la Galera
L'Olla
Morro de Toix
Desemb. R. Algar
Racó de l'Albir
Racó de L'Oix
Finestrat
Platja de la Vila
LVCENTVM
PORTVS ILICITANVS
PORTS
Molls i platges de varat
0
20 Km

Secció transversal de l'estiba o disposició de la càrrega d'àmfores en la bodega d'una nau onerària romana, segons Bost i altres. [Tractament gràfic A. Sánchez, a partir de publicació].

El dibuix està basat en la reconstrucció del peci de *Cabrera III*, publicada per Bost i altres autors, una nau que transportava oli bètic i tripolità, i olives i saladura de peix lusitanes des de Cadis cap a Roma, a mitjan segle III.

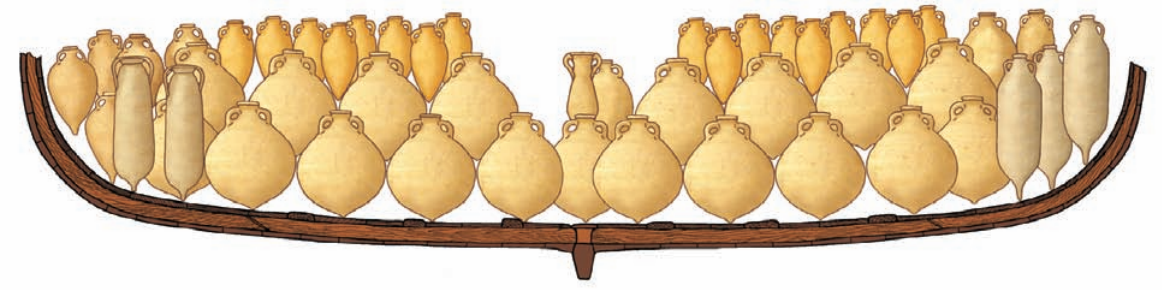

És interessant de constatar que al costat de les modestes infraestructures portuàries fluvials detectades recentment en la ciutat, el funcionament dels ancoratges del Saler i de la Malva-rosa-Cabanyal s'inicia o reactiva respectivament cap a la meitat del segle II aC, coincidint amb la fundació de la ciutat.

Dianium. En la rodalia de *Dianium* s'han documentat recentment diversos pecis amb carregaments homogenis de procedència itàlica datables en el trànsit dels segles II-I aC (àmfores Dressel 1), augusteus, o altoimperials amb carregament d'àmfores vinàries Dressel 2-4 d'origen local (l'Almadrava), o amb àmfores de salaó Dressel 7-11 de procedència bètica (Bou Ferrer). Aquest fet, al costat de l'existència de les infraestructures portuàries abans esmentades, abona la possibilitat que estiguem davant un *portus* important que redistribuiria les càrregues que li arribaven directament almenys des de les zones de producció itàliques i bètiques, a més dels productes de la propera *Ebusus*, especialment en època republicana i altoimperial.

Per al territori il·licità, pareix que els ports del Tossal de Manises (*Lucentum*) i *Portus Ilicitanus* es reparteixen l'hegemonia en l'arribada i redistribució de productes mediterranis, si atenem als distints estudis realitzats sobre les seues àmfores. El Tossal de Manises va ser important en època tardorepublicana (on, a més a més, el 1933, Figueras Pacheco va trobar restes d'una embarcació púnica o romana) i el *Portus Ilicitanus* en època imperial.

Ancoratges. Embarcadors de fusta com els que existien al mateix port de València fins el segle XIX, o varadors en la platja, constituirien els llocs habituals d'accés a terra de les embarcacions menudes.

Què ocorria amb la possible arribada de grans naus oneràries?, i amb els llocs del nostre territori que no podien disposar d'unes mínimes condicions per a la instal·lació d'embarcadors?

Els treballs i investigacions tant subaquàtiques com en terra, de Fernández Izquierdo, C. Aranegui, F. Arasa, A. Ribera, A. Espinosa i altres, han documentat la freqüència d'una altra modalitat d'aproximació naval a la costa: els ancoratges. Són llocs situats en mar oberta, sovint sense protecció natural, enfront de les desembocadures de rius i barrancs d'escàs cabal, però que constitueixen vies d'accés a l'interior del territori. També els trobem enfront de les restingues i barres que tanquen parcialment aquelles zones baixes llacunoses, a vegades albuferes, que a més de constituir un bon refugi per a naus de poc calat permeten igualment l'accés a l'interior i sovint contenen ullals, per la qual cosa són aptes també per a l'aprovisionament d'aigua dolça.

9 *Ports, ancoratges i platges d'encallat utilitzats en època romana en el litoral de l'actual País Valencià. [Tractament gràfic A. Sánchez].*

Se situen a una distància de la costa que oscil·la entre 250 m i 1.000 m aprofitant l'existència, a profunditats d'entre 4 i 20 m, d'unes barres rocoses paral·leles a la costa, segurament antigues restingues o inclús dunes fòssils, que permeten l'ancoratge d'embarcacions de gran calat. La troballa d'àmfores, ceràmiques i ceps de plom d'una àmplia cronologia i la quasi total absència de pecis, advoquen per aquest model d'aproximació costanera que coneixem com ancoratge.

Entre l'Ebre i el Palància trobem ancoratges enfront de les desembocadures dels rius Sec, Millars, i del barranc d'Aiguaoliva, com també en les zones pròximes a depressions inundades amb presència d'aigües dolces o en planes litorals com a Alcossebre, Cabanes, Orpesa, Benicàssim, Onda, etc., des d'on en molts casos parteixen camins que creuen perpendicularment les planes castellonenques, salven les serres paral·leles a la costa i arriben a les comarques més interiors. L'existència al costat del mar, en la zona de Cabanes, Borriana i Onda, d'importants assentaments de funcionalitat quasi exclusivament comercial en època republicana (la Torre d'Onda, la Torre de la Sal) ens marca la possibilitat d'aquest model d'intercanvis comercials que ha estudiat bé F. Arasa.

Al nord de *Valentia*, trobem els de la Malva-rosa i el Cabanyal prop de la desembocadura del barranc de Carraixet, una important via de penetració cap a l'interior; al sud, Pinedo i el Saler, el primer prop de la desembocadura del Túria i el segon enfront de la restinga que separava la mar de l'Albufera.

L'ancoratge de la Penya del Moro en la desembocadura del Xúquer, estaria en relació amb l'existència d'aqueix *Portus Sucronem* citat en l'Anònim de Ravenna, que no sabem si estaria en el cap de Cullera, enfront del qual hi ha un altre ancoratge o darrere de la muntanya, com a port fluviomarítim de *Sucro* (Cullera?) en una època en la qual el riu Xúquer era navegable uns 30 km a l'interior.

En la costa de la Marina a causa del perfil espadat i abrupte de part de les seues costes, trobem els ancoratges en zones molt concretes. A Xàbia es troba enfront de la desembocadura del Gorgos, on hi ha un assentament costaner, Duanes, mentre que a Altea els ancoratges estan en relació amb la desembocadura del riu Algar, com també enfront dels llocs de la Punta de la Galera, el Morro de Toix, el Racó de l'Albir (l'Alfàs del Pi) i el de l'Olla esmentat més amunt. A l'oest del promontori conegut com Illa de Benidorm, trobem l'ancoratge del Racó de l'Oix, i un altre enfront de la cala de Finestrat, on es situa el Tossal de la Cala, centre actiu en època republicana; aquests dos es protegeixen, a més a més, dels vents de Llevant i NE, encara que estan a la mercé dels ocasionals ponents que bufen des de l'interior cap al mar. A la Vila Joiosa, l'ancoratge està enfront de la Platja de la Vila, oberta i baixa amb important poblament romà, possiblement un *municipium*, i ullals d'aigua dolça.

De les comarques de l'Alacantí i el Baix Vinalopó sols tenim documentació dispersa sobre la presència d'ancoratges, que evidentment degueren d'existir, donades les seues característiques costes baixes i les llacunes interiors que la conformen.

Pàtera de ceràmica de vernís negre de Cales (Campània). [Fot. Museu Arqueològic de la Ciutat de Dénia].

Procedix d'un peci romà republicà del litoral de Dénia (de les darreries del segle II o primera meitat del I aC). Formava part del carregament secundari de vaixella de taula que n'acompanyava un altre principal d'àmfores amb vi itàlic.

Cep de plom. Segles III aC-I dC. [Museu de Prehistòria de València].

El cep era la part essencial de l'àncora romana de fusta. La seua pèrdua era freqüent en àrees d'ancoratge.

ELS INTERCANVIS COMERCIALS EN ÈPOCA ROMANA

El període republicà tardà. Amb el desembarcament dels Escipions a *Emporion* el 218 aC, els intercanvis comercials que fins aquest moment es portaven a terme entre la costa oriental peninsular i altres punts de la Mediterrània patiran uns grans canvis. Estem immersos en els inicis de la Segona Guerra Púnica, i *Hispania* per als romans es reduïa a la costa mediterrània des dels Pirineus fins l'actual Almeria, i per l'interior s'estenia com a màxim fins la zona minera de Càstulo, a Jaén.

Encara que les principals bases romanes es van localitzar aviat al nord i al sud del territori valencià (*Tarraco* i *Carthago Nova* respectivament), a la fi del segle III aC al nostre territori ja hi havia emplaçaments estretament relacionats amb Roma, com ara la *civitas foederata* de *Saguntum*, o el campament militar de *Sucro*.

A aquests moments corresponen els inicis de l'activitat comercial marítima que detectem a través de la presència d'àmfores itàliques en els principals assentaments ibèrics propers a la costa de les comarques valencianes, com també en els ports, ancoratges i zones d'atracament del litoral.

El vi. Les àmfores vinàries grecoitàliques procedien del sud de la costa tirrènica, especialment de la Campània, i són més abundants en la costa hispana que no en les Gàl·lies entre les darreries del segle III i mitjan segle II aC. Hi arribarien per a satisfer les necessitats de les legions romanes, dels incipients nuclis d'itàlics (*publicani*, *mercatores*, *negotiatores*, *veterani*, etc.) i un intercanvi amb els indígenes segurament restringit encara a les elits dels *oppida* ibèrics. La immediata assumpció de les explotacions mineres anteriorment en mans púniques (Serra de Cartagena i àrea de Càstulo) va fer també afluir grans quantitats de vi cap a aquests punts, encara que no a les nostres terres. Algun investigador ha posat de relleu no obstant això la possibilitat d'un alt consum indígena de vi, basat en els significatius percentatges d'àmfores grecoitàliques en llocs com el Castell de Sagunt, el Tossal de Manises o el Monastil d'Elda.

El consum de vi itàlic a les nostres terres es multiplicarà extraordinàriament entre l'últim terç del segle II i la primera meitat del segle I aC, seguint una pauta que es repeteix en tota la Mediterrània Occidental. La generalització a Itàlia d'un nou tipus d'explotació esclavista de la terra amb grans *fundi* dedicats al monocultiu de la vinya, multiplicava una oferta molt ben acollida pels pobles romanitzats o en vies de romanització de la Mediterrània Central i Occidental, que s'adherien amb entusiasme al que Tchernia va anomenar 'la cultura del pa i el vi', que s'imposava a Roma a partir del

Alguns dels principals envasos d'època romana que apareixen en pecis i jaciments costaners de l'actual País Valencià. [Museu de Prehistòria de València].

1. Àmfora vinera Grecoitàlica evolucionada. De les darreries del segle III a mitjan segle II aC.
2. Àmfora vinera Dressel 2-4 (Tarraconense). De les darreries del segle I aC a la primera meitat del segle II dC.
3. Àmfora de saladura de peix tipus Beltran IIB (Bètica). Segle II.
4. Àmfora oliera Dressel 20 (Bètica). Des de mitjan segle I a mitjan segle III.

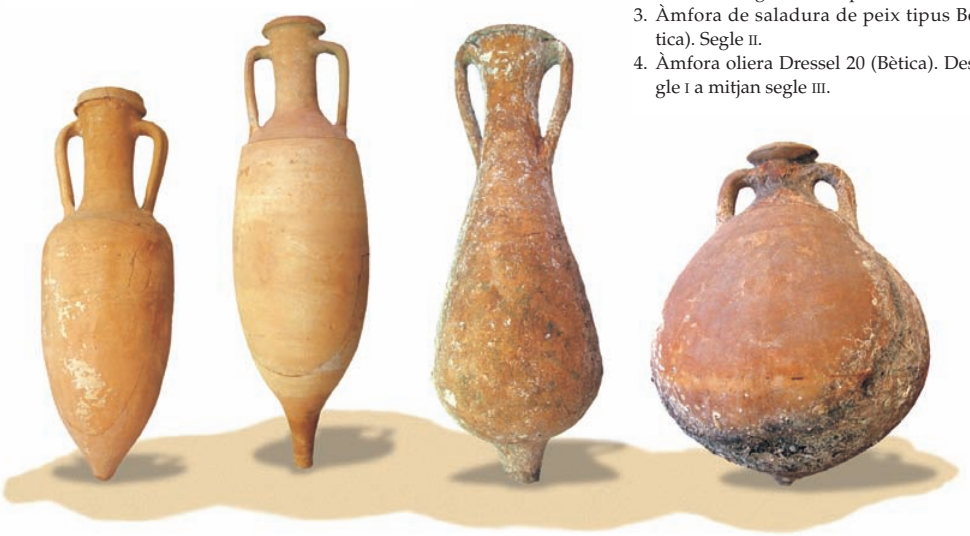

control de fonts d'aprovisionament de cereals com Sicília i Egipte i de la comuna producció de vi que hem comentat. L'àmfora Dressel 1 va ser l'envàs escollit pels viticultores de l'àrea tirrènica des de Sorrento (sud de la Campània) fins a *Cosa* (nord d'Etrúria), mentre que l'àmfora Lamboglia 2 i la seua successora, la Dressel 6, van envasar vi adriàtic procedent, pel que sembla, més de l'àrea picena i nordadriàtica que no de la brindisina. La Dressel 1 és, de bon tros, la més freqüent en tota la Mediterrània Occidental, ja que la producció de vi adriàtic es va orientar més cap a l'Egeu i les costes de l'antiga Iugoslàvia; no obstant això, en alguns enclavaments de les costes valencianes com ara *Ilici* i el Tossal de Manises, les troballes d'àmfores Lamboglia 2 són majoritàries enfront de la Dressel 1. Aquest mateix fenomen es repeteix en l'àrea de *Carthago Nova* i ha servit per a donar suport a la hipòtesi d'una dependència comercial de l'àrea alacantina esmentada pel que fa al *portus* de *Carthago Nova* en aquesta època.

Per l'estudi dels pecis sabem que les àmfores de vi itàlic arribaven des dels ports tirrènics més importants (*Puteoli*, *Neapolis*, *Populonia*, *Cosa*) en vaixells de transport (*naues onerariae*) com a carregament homogeni i en un trajecte directe o amb molt poques escales fins a un port 'principal' d'Occident, des d'on es redistribuïa en petites naus cap a la seua àrea d'influència.

Vaixella ceràmica i altres objectes. Aquests enviaments de vi s'aprofitaven per a comercialitzar altres productes dels quals lamentablement només han perdurat els de naturalesa ceràmica, metàl·lica o pètria, que s'estibaven en els buits deixats per la càrrega d'àmfores, normalment a proa i a popa de l'embarcació. Entre ells hi havia un producte que tenia un cost de transport nul –car el vaixell es noliejava per al vi– i sovint procedia dels mateixos *fundi* i terrisseries que les àmfores: ens referim a la vaixella de taula envernissada de negre, la anomenada 'ceràmica campanesa' i la ceràmica de cuina itàlica.

La primera, la tècnica decorativa de la qual és en un primer moment de tradició àtica, va tenir una gran acceptació entre els habitants de les nostres terres, atès que no eren estranys a aquest tipus de gots, car van ser igualment receptius als de vernís negre àtics i als d'imitació d'aquests entre els segles IV i III aC. Lligada al consum del vi (bols i copes), va constituir a poc a poc tota una vaixella de

taula amb plats, tasses i gotets com a formes més freqüents. La ceràmica de cuina itàlica aportava novetats tecnològiques: quasi tota oxidant (a les terres valencianes, la ceràmica de cuina era reductora, de color gris o negre), suportava fortes temperatures i era apta tant per al foc com per a graella i forn, la qual cosa va poder ajudar a un canvi en els hàbits alimentaris, línia d'investigació que està ara en ple desenvolupament. Les unes i les altres, embalades en caixes en un nombre que oscil·lava entre les 500 i les 7.000 peces per vaixell, constituïen un benefici afegit al de la comercialització del vi. Llànties d'oli (*lucernae*), ungüentaris, gotets per a beure de parets fines, etc., s'afegien sovint a aquests carregaments.

L'aparició de petits percentatges d'àmfores vinàries gregues procedents de les illes de Rodes, Quios o Cos, poden posar-se en relació amb ampolles (*lagynoi*) i bols decorats amb relleus també d'origen grec oriental i fabricats especialment per al consum del vi, que trobem testimonialment a les ciutats de *Saguntum*, *Valentia*, *Ilici* o *Lesera*.

Variats béns de consum es transporten en els mateixos enviaments: *tegulae* o teules ceràmiques, molins de pedra, etc. Molts altres no podrem detectar-los mai, com ara teixits (catifes, túniques, vels), espècies, animals i, certament, esclaus.

Procedents de la costa hispànica de l'actual Catalunya, trobem pràcticament en tots els assentaments valencians costaners uns gots ibèrics pintats d'aspecte cilíndric: els càlatos, que esmentem ací perquè és general l'opinió que es tracta d'un recipient per al transport. És també el got ibèric predominant a la Mediterrània Central i Occidental, fora de la nostra península: golf de Lleó, costa ligur, costa tirrènica, Sardenya, Sicília i nord d'Àfrica, entre l'últim terç del segle II i la primera meitat del segle I aC. Anàlisis recents confirmen el que ja se sospitava: el contingut d'aquests gots degué ser un producte de ruscs d'abelles: mel o cera, segurament. La seua difusió marítima es va fer a través de rutes comercials romanes, com es dedueix de les troballes subaquàtiques i de la precoç romanització de l'àrea tarraconense on es van fabricar.

També podem trobar, sempre entre les darreries del segle II i la primera meitat del segle I aC, tant en els pecis com en jaciments terrestres, vestigis d'altres productes alimentaris: oli i salaó de peix, encara que en molta menor quantitat que el vi.

Oli. L'oli arribava de l'Adriàtic en les anomenades àmfores ovoides brindisianes i de Tunis en les Tripolitanes antigues; possiblement també d'Eivissa, en les bicòniques Mañá I (PE 16 a PE 18). Els tres tipus estan ben testificats en les excavacions de l'Almoina a la ciutat de *Valentia*, i les ebusitanes són més freqüents al sud del cap de la Nau.

Salaó i peix. La salaó de peix va ser un altre dels béns de consum que arriben a les costes valencianes entre mitjan segle II i mitjan segle I aC; la seua procedència era tunisenca i de l''àrea de l'Estret', que comprén la badia de Cadis i punts de la costa marroquina, com el territori de *Lixus*. S'envasava en àmfores tipus Mañá C2 (Tunis i àrea de l'Estret) i les CC.NN. o dels Campaments Numantins (badia de Cadis), anomenades així per haver-se trobat en els campaments romans que assetjaven Numància cap al 136-133 aC. En alguns assentaments costaners aquestes importacions d'àrees púniques superen fins i tot els envasos itàlics (el Tossal de Manises, la Torre de la Sal), encara que en general van tenir un caràcter secundari en comparació amb les importacions de vi itàlic. Atés que les importacions tunisenques van prosseguir amb normalitat després de la destrucció de *Carthago*, es pot pensar que arribarien ja dins de circuits comercials itàlics.

Època altoimperial. El vi. Durant la segona meitat del segle I aC assistim a una reducció dràstica de les importacions de vi itàlic en l'occident romà, *Hispania* inclosa. Les causes d'això són variades, i s'expliquen més pels efectes: una Roma que creix desmesuradament absorbeix ara la producció de vi suditàlic

i centroitàlic i admetrà cada vegada més vi de les províncies; els vinyers són més competitius allí, molts d'ells en mans de personatges romans d'alt rang (consular) o de les seues famílies; crisi del sistema esclavista en l'*ager* itàlic i desastres puntuals en vinyers campanians; facilitat de transport dels vins tarraconenses, a través de l'estret de Bonifaci; auge de la producció vinària del nord de l'Adriàtic, etc.

A *Hispania*, després de les Guerres Civils i amb August, es va accelerar el procés de romanització, amb la concessió d'estatuts colonials i municipals a nombrosos nuclis urbans. S'hi va establir un model romà d'explotació del camp amb l'aparició de nombroses *villae rusticae*, i es van dedicar àmplies extensions al conreu de la vinya seguint el model iniciat a la Laietània, des d'on van arribar a les nostres costes àmfores amb vins hispans des del 50/40 aC (a àmfores Pascual 1, Dressel 2-4 i Laietanes o Tarraconense I).

Al segle I dC trobem ja testimoniatges, tant escrits com arqueològics, de la producció de vi en terres valencianes. Concretament sobre el vi de *Saguntum* citat per Plini, Juvenal, Frontó i Marc Aureli com un vi popular, ordinari i barat. Aquestes citacions permeten suposar la producció i la comercialització a llarga distància del vi saguntí durant els segles I i II dC, com bé ha vist C. Aranegui.

Pel que fa a les al·lusions al vi de *Lauro* citades per Plini i documentades en rètols pintats (*tituli picti*) sobre àmfores d'Óstia i Castro Pretorio a Roma, en l'actual estat de la investigació sembla que es refereixen a un vi tarraconense procedent d'una localitat amb aquest nom localitzada en la comarca del Vallès (Tarragona), encara que s'accepta també l'existència d'una *Lauro* valenciana, que alguns han identificat com la successora de l'antiga *Edeta*.

La producció d'àmfores vinàries a les nostres terres és molt extensa, amb dos focus molt destacats: *Saguntum* i *Dianium*, amb els seus respectius territoris. En l'*ager* saguntí se n'han localitzat almenys cinc tallers productors: ciutat i port de Sagunt, vila del Puig, vila dels Arcs (Estivella), i la Punta (la Vall d'Uixó), que potser al costat del Clot de Rascanya a Llíria van produir àmfores vinàries del tipus Dressel 2-4. La comercialització d'aquests vins saguntins, com ens indica la dispersió de les seues marques, va arribar a les Illes Britàniques, a l'interior de la Gàl·lia i a Roma, i estan presents també, per descomptat, en ciutats meridionals com *Ilici* o el Tossal de Manises.

En el territori de *Dianium* s'han localitzat fins a 15 tallers amb forns per a la fabricació d'àmfores, entre els quals destaquen els de l'Almadrava i els d'Oliva. La producció d'aquests tallers es data entre els segles I i III dC, amb envasos per al transport de vi dels tipus Dressel 2-4, Gaulois 4 (imitació de les àmfores gal·les) i Oliva 3, encara que aquestes últimes pareix que van ser utilitzades per a l'exportació d'oli. Aquests productes eren comercialitzats a través del port de *Dianium* i segurament estan representats en els mateixos assentaments alacantins esmentats per al vi saguntí.

Altres punts del territori valencià registren també tallers amfòrics: el Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat), Castelló de la Ribera, i recentment Paterna, amb àmfores Dressel 2-4 que apunten cap a un conreu de la vinya generalitzat a les comarques valencianes excepte en la meitat sud de l'actual província d'Alacant, d'on no disposem de documentació suficient.

Al seu torn, van arribar a la nostra terra vins procedents de la Bètica, de l'àrea de l'Estret. Es van comercialitzar en àmfores del tipus Haltern 70, que contenien l'anomenat *defrutum* o vi cuit, i a vegades olives conservades en ell. No van venir en carregaments homogenis, sinó acompanyant altres productes com ara oli o salaons de peix.

Salaó de peix. Producte a base de trossos de túnids salats que procedia de la badia de Cadis, on s'han localitzat més d'una trentena de factories dedicades a la seua elaboració que també envasarien diverses salses de peix. Les àmfores utilitzades són dels tipus Dressel 7-11 i Beltrán II, i les hi trobem des d'època augustea fins al segle II.

Conjunt d'àmfores recuperades en el litoral del Saler la dècada de 1960. [Fot. Arxiu SIP].

Poden identificar-se àmfores hispàniques de vi, oli i saladura; itàliques i gal·les també vineres, i africanes d'oli i saladura. Cobrixen un arc cronològic que està entre les darreries del segle II aC i el segle IV dC.

Des del *Portus Ilicitanus* (Santa Pola) fins a les costes castellonenques, tant en troballes subaquàtiques com en les registrades a les distintes ciutats romanes valencianes, aquests envasos de salaó i derivats del peix són una constant durant el període citat.

Oli. No són molt freqüents els envasos dedicats al transport d'oli que apareixen a les nostres costes; es tracta quasi sempre de l'àmfora Dressel 20, que transporta de forma massiva l'oli bètic entre mitjan segle I i els inicis del segle III, i constitueix el subministrament oficial de Roma i de les seues legions des de Britània fins la Dàcia. Per al romà, l'oli era un bé imprescindible: s'usava en la cuina, en fregits, salses i rostits, com a combustible de les *lucernae*, i en el gimnàs i la palestra dels establiments termals per a oliar-se el cos i el cabell.

La troballa en algunes *villae rusticae* d'instal·lacions per al premsat d'oli o vi (*torcularia*), podria indicar l'existència d'un cert autoabastiment d'aquest producte.

Les àmfores Dressel 20 només són abundants en el *Portus Ilicitanus,* encara que estan pràcticament absents a *Ilici*, cosa que fa pensar en un transvasament d'oli a altres envasos (*dolia*, odres de pell) per al seu transport a la ciutat il·licitana des del seu port. Molt escasses en la resta del territori alacantí, les trobem entre les troballes subaquàtiques de l'àrea del Saler, un possible ancoratge enfront de la barra o restinga que delimita la llacuna de l'Albufera, en consonància amb les que apareixen a *Valentia*. També en l'àrea saguntina, al nord del Palància, es documenta en alguns ancoratges, essent molt escassa en el dens poblament rural romà de l'interior. El peci Culip IV (Girona), mostra que aquestes àmfores arribarien a les nostres costes en carregaments heterogenis des de ports com *Tarraco* o *Carthago Nova*, o es redistribuirien des de Sagunt, si es confirma la seua importància com a port principal en aquesta època.

Vaixella de taula. És ara el moment de la ceràmica *sigillata*, és a dir segellada o amb marca de terrissaire, de cocció oxidant i superfície de color roig viu brillant. Les produccions itàliques aretines

Sigillatae procedents de Sagunt (Primus), Anna (Vitalis) i Bugarra (Sabinus). [Museu de Prehistòria de València].

Marques sobre terra sigil·lata sudgàlica dels terrissaires *Primus, Vitalis* i *Sabinus*, que trobem en el peci Culip IV (Girona) i en ciutats romanes de l'actual País Valencià, com ara *Saguntum, Valentia, Edeta, Portus Illicitanus* i *Lucentum*.

Mostres de marbres. [Fot. R. Cebrián].

S'utilitzaren en monuments públics, religiosos i funeraris romans del territori valencià. Tots són importats, excepte el de la pedrera de Buixcarró (Barxeta, València), de certa qualitat i bellesa, que va ser un dels més emprats.

d'època augustea són més freqüents a les grans ciutats com *Saguntum*, *Valentia*, *Ilici*; prompte són substituïdes per les que vénen de tallers gals, les peces de Terra Sigil·lata sudgàl·lica, que procedeixen principalment de La Graufesenque, localitat situada prop de Lyón. La seua dispersió a *Hispania* és marítima, com ho proven mapes de troballes que es concentren en grans ciutats de la costa i penetren capil·larment cap a localitats de l'interior, sense arribar més enllà de 50 km terra endins. La concurrència amb tallers hispans de sigil·lata establerts sempre en l'interior: Trício a la Rioja, Granada, Andújar, Abella i Solsona a Catalunya i Bronchales a Terol, segurament en va impedir una distribució més àmplia. El peci Culip IV ha demostrat l'existència d'aquest comerç marítim de sigil·lata sudgàl·lica, en aquest cas partint des de *Narbo* cap a un dels ports de la seua àrea d'influència, *Emporion*, compartint càrrega amb àmfores d'oli bètic Dressel 20, més d'un miler de gots de parets fines també de la Bètica i altres mercaderies menors.

Marbres. A partir d'època d'August, les ciutats costaneres valencianes comencen a monumentalitzar-se, utilitzant marbres i altres pedres calcàries de qualitat per al revestiment d'edificis públics i mausoleus, tallar els repertoris decoratius d'aquests, realitzar inscripcions commemoratives o funeràries i, en menor mesura, escultures de cos redó. A partir d'August i durant els segles I i II, van arribar tot tipus de marbres de diverses tonalitats, procedents dels llocs més llunyans de l'Imperi. Els marbres blancs eren importats sobretot des del port de *Luni*, situat al costat de les pedreres de Carrara, en el nord d'Itàlia; altres marbres blancs usats ací van ser els del Pentèlic i els de l'illa de Paros, en l'Egeu, al costat d'uns altres de pedreres hispanes difícils d'identificar.

Els marbres de color que trobem al territori valencià procedien de pedreres del mar Egeu: el *caristium* o *cipollino*; *chium* o *portasanta*; *taenarium* o *rosso antico* i *lacedaemonium* o *serpentino*. De les costes de Turquia arribava el *Phrygium* o *pavonazzeto* i de Tunis el *Numidium* o *giallo antico*.

Tots aquests marbres eixien de ports principals com Nicomedia (Àsia Menor), Pireu (Grècia), Òstia o *Luni*, sovint preparats per a obres concretes i ja pretallats per picapedrers en origen. La importància d'aquest comerç va fer que durant els segles I i II les principals pedreres de l'Imperi anaren passant a propietat estatal.

Possible norai o piló d'amarratge, trobat als encontorns del Grau Vell (Sagunt). [Arxiu SIP].

Pel seu pes i grandària, no devia estar molt lluny el seu lloc d'ús, potser en un moll de l'establiment portuari saguntí.

El seu alt preu va fer que en les províncies occidentals sovint se substituïren per calcàries locals, com la calcària grisa de Sagunt o la bella calcària marmòria de Buixcarró (Xàtiva).

Serà en les ciutats més importants, com ara *Saguntum*, *Valentia*, *Lucentum* o *Ilici*, on trobarem una major quantitat i varietat de marbres importats, encara que el seu ús es reduirà preferentment a plaques fines per a inscripcions (sobretot funeràries), ja que les pedres locals seran les destinades a la construcció i l'embelliment d'edificis públics, mausoleus, altars, pedestals i inscripcions de caràcter honorífic.

El segle III i el Baix Imperi. És escassa la documentació de síntesi de què disposem sobre el comerç i els intercanvis per a aquesta època al nostre territori; tanmateix, l'estudi realitzat sobre els dipòsits d'àmfores a Òstia, de les Termes del Nadador i de La Longarina, reflecteix el que hi degué d'ocórrer; allí desapareixen les exportacions de vi hispà i hi ha una dràstica reducció del vi gal a favor no de brous itàlics, sinó d'uns altres que procedeixen de l'Egeu o del Nord d'Àfrica. L'oli ja no ve de la Bètica, sinó de Mauritània tingitana o de la Tripolitània.

Un estudi recent sobre el conjunt dels recipients amfòrics del *Portus Ilicitanus* mostra per a aquesta època una activitat important, i és el vi la mercaderia menys representada, segurament pel desenvolupament d'una viticultura local suficient per a l'autoabastiment, però no per a l'exportació, com ho demostra el fet que al segle III la majoria de tallers d'àmfores vinàries valencians coneguts, amb excepcions com l'Almadrava a Dénia, han finalitzat la seua activitat.

Els productes bètics, i ara també els lusitans, segueixen tenint acceptació: l'oli bètic, escàs al territori valencià, està present durant el segle III amb les últimes àmfores Dressel 20 i les seues successores, les Dressel 23, i són freqüents els productes derivats del peix, com delaten les nombroses àmfores Almagro 50 i 51 que trobem també més al nord, a *Valentia* o al Grau Vell de Sagunt.

La gran capacitat productora i exportadora de les províncies romanes de Tripolitània i Mauritània Tingitana en aquests moments de crisi política i social de l'Imperi es reflecteix en els envasos del *Portus Ilicitanus* amb la presència d'àmfores d'oli tunisenques dels tipus Keay III a VII al segle III i amb envasos més variats però menys freqüents per als segles IV i V. Les importacions de salaons i salses de peix de procedència africana són més escasses, per estar cobertes quasi en la seua totalitat per productes envasats en àmfores de la Bètica. El port del Grau Vell de Sagunt ens ofereix un panorama semblant per al mateix període cronològic.

La vaixella de taula i cuina importada està ara representada per la Sigil·lata Africana A, que apareix pràcticament en tots els jaciments costaners o de l'interior del nostre territori que estan habitats

durant els segles II i III; el mateix pot dir-se de la ceràmica africana de cuina, que substitueix la itàlica a les acaballes del segle I, i perdura fins al Baix Imperi. El seu transport va ser necessàriament per mar, acompanyant carregaments africans d'oli o derivats de peix procedents d'allí o bé de ports principals de redistribució, com *Gades*.

Les esporàdiques però constants troballes subaquàtiques d'àmfores i altres ceràmiques bètiques i africanes, en la seua majoria descontextualitzades en les costes valencianes entre Sagunt i Cullera, com també les de *Valentia*, ens parlen d'una relació comercial constant de les comarques valencianes amb les romanitzades províncies africanes que es tractarà més avant en aquesta mateixa obra.

La producció monetària

Pere P. Ripollès
Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València

La moneda va ser un objecte conegut en les nostres terres amb anterioritat a l'arribada dels romans i en determinades zones costaneres va existir una incipient economia monetària. *Arse* va ser la primera ciutat ibèrica valenciana que va encunyar moneda, a partir de la segona meitat del segle IV aC; al llarg del III aC, va emetre una variada sèrie de denominacions, entre les quals destaca l'abundància de hemiòbols de plata que testifiquen que una part dels serveis estaven monetitzats i que amb ells es podien fer pagaments de reduïda quantia. La societat ibèrica d'*Arse* havia arribat a aquesta situació com a conseqüència dels contactes amb navegants i comerciants grecs i fenopúnics de la Mediterrània occidental, de qui van aprendre l'ús de la moneda. En aquestes emissions, els dissenys i el concepte mateix de moneda procedeixen de l'àmbit cultural grecohel·lenístic; la mateixa moneda i la seua qualitat mostren l'elevat grau d'organització social, política i econòmica que en una època primerenca havia arribat a aquesta ciutat.

Durant els últims anys de la Segona Guerra Púnica es daten unes noves emissions de dracmes d'argent i de divisors de bronze d'*Arse* i les primeres encunyacions d'argent de la ciutat ibèrica de *Saitabi*. Les unes i les altres han estat posades en relació amb el finançament dels esforços de guerra romans, encara que ambdues van ser quantitativament modestes, per la qual cosa van tenir escassa incidència en la massa monetària que circulava en l'època, dominada essencialment per la moneda emporitana, cartaginesa i, en menor mesura, per la romana. A pesar del curt període de temps que feia que els romans estaven en la península Ibèrica, en les encunyacions d'*Arse* i de *Saitabi*, s'observen, no obstant això, alguns préstecs iconogràfics romans que revelen la ràpida penetració de la seua influència.

En el cas d'*Arse*, amb una producció monetària ja arrelada en la societat, pocs elements iconogràfics es poden relacionar amb la influència romana, d'ells la proa de nau elegida per als divisors de bronze resulta ser el més notori. Pel que fa a *Saitabi* la influència romana sembla més excel·lent, degut al fet que en la seua emissió de monedes de plata (didracmes, dracmes i hemidracmes) el tipus de revers va ser directament pres de les emissions d'or romanes dels anys 211-208 aC. Potser també podríem proposar com a influència romana la metrologia de les monedes de plata en ambdues ciutats, ja que el pes mitjà dels seus dracmes és de *ca* 3,32 g, que resulta ser tres quartes del pes d'un denari.

La presència dels romans a *Hispania* va tenir unes conseqüències importants per al desenvolupament de les cultures nadiues i colonials, tant gregues com fenicipúniques, en tant que mediatitzaren el seu posterior desenvolupament i van provocar en la població canvis forçosos d'ordre jurídic. Si bé

Dracma pesada d'Arse (Sagunt, València). Darreries del segle III aC.

Després d'haver estat alliberada la ciutat pels romans, *Arse* va encunyar dracmes de plata amb un pes més elevat que les anteriors, probablement per a adequar-les al denari romà, del qual resulten ser-ne les tres quartes parts.

en els dues primers terços del segle II aC la influència romana sobre la producció monetària de les ciutats ibèriques valencianes va ser poc apreciable, posteriorment es produirà una tendència cap a la incorporació de models iconogràfics, conceptes ideològics i l'escriptura llatina.

La major part de la producció monetària de les ciutats ibèriques valencianes es va produir, per tant, durant el domini romà de les províncies hispanes, la qual cosa suposa un grau d'intervenció romana en la posada en marxa i el desenvolupament d'aquestes emissions, en qüestions relacionades amb l'autorització i, potser, en una possible orientació a l'hora de l'elecció dels dissenys en algunes ciutats. Convé assenyalar que de les cinc ciutats del nostre territori que van encunyar moneda en aquesta època (quatre ibèriques i una romana) només dues (*Arse-Saguntum* i *Saitabi*) van tenir una producció destacable i perllongada, ja que la resta (*Kili*, *Kelin* i *Valentia*) es va caracteritzar pel seu menor volum d'emissió i per la seua intermitència.

L'única ciutat que va encunyar durant els primers anys del segle II aC va ser *Arse* i en les seues monedes no reflecteix cap influència iconogràfica romana, ja que va mantenir els dissenys anteriors, com el retrat d'Hèracles, el bou amb rostre humà o sense ell, el *pecten* i el dofí. No obstant això, és probable que la ciutat adaptara el pes de les seues monedes d'argent al pes del denari romà, ja que, amb un pes mitjà d'uns 2,60 g, els dracmes seguien sent de nou tres quartes d'aquell. No ens ha d'estranyar aquesta conducta, ja que és lògic que es busque una homologació i una conversió fàcil d'ambdós tipus de monedes.

L'economia de les ciutats ibèriques valencianes va començar a monetitzar-se amb una major intensitat a partir del segle II aC, entenem que com a una lògica evolució del context mediterrani en el qual es trobaven immerses, tot i que és evident que el domini romà va contribuir a potenciar aquest desenvolupament, ja que va ser una societat amb un creixent i important nivell de monetització, afavorit per la necessitat de finançament del seu aparell militar i estatal. Com a conseqüència de la pro-

Didracma de Saitabi (Xàtiva, València). Darreries del segle III aC.

Saitabi va ser la segona ciutat ibèrica valenciana que es va incorporar a l'encunyació de moneda; en el disseny del revers mostra una clara influència romana al copiar l'àguila de les monedes d'or romanes dels anys *ca.* 211-208 aC.

Unitat de bronze de Kelin (Los Villares, Caudete de las Fuentes, València).

Cap a mitjan segle II aC, l'estratègica posició de la ciutat en la via de penetració cap a l'interior des de la costa va fer que des d'una data primerenca conegués i utilitzàs la moneda. Només en va encunyar una emissió, que es va difondre en un àmbit molt local.

gressiva ampliació dels intercanvis en el si de la societat ibèrica valenciana, a més de les emissions d'argent i de bronze d'*Arse*, cap a mitjans del segle es va produir la represa de les encunyacions de la ciutat de *Saitabi*, aquesta vegada només en bronze, i la incorporació de *Kelin* i *Kili*, ambdues també en bronze. Posteriorment, poc temps després de la fundació de la ciutat de *Valentia*, aquesta també va encunyar les seues emissions, que facilitaren als seus ciutadans els intercanvis menuts i contribuïren a la difusió de l'hàbit monetari.

Totes les ciutats ibèriques valencianes, cap a mitjans del segle II aC, van utilitzar en les seues unitats majors de bronze uns dissenys similars, en l'anvers un cap masculí, descobert o amb diadema, i en el revers un genet amb llança o palma, els quals amb el temps es convertiran per la seua enorme difusió en els dissenys característics del món ibèric i celtibèric. La uniformitat de dissenys s'ha intentat explicar de diverses formes, com a una imposició o un suggeriment de les autoritats romanes o com a una influència lliurement assumida dels tipus adoptats per les ciutats més importants sobre els centres emissors de menor rang. Els divisors també van utilitzar en la major part dels casos tipus que no es poden posar en relació directa amb el món iconogràfic romà.

Una altra característica comuna de les emissions ibèriques valencianes de mitjans del segle II aC, compartida amb moltes altres seques de la Citerior, va ser el sistema de pes que van seguir. El patró de pes de les unitats de bronze oscil·la entre els 13,23 g d'*Arse* i els 9,40 g de *Kelin*. Les lleugeres variacions de pes tenen una importància relativa tenint en compte que les emissions de bronze estaven destinades a circular en l'àmbit local de la ciutat, per la qual cosa l'únic important era la coherència interna del sistema monetari. No obstant això, a pesar que la moneda de bronze va tenir un propòsit i una circulació local sembla que va existir una tendència, lliure o induïda per les autoritats romanes, a uniformitzar la producció monetària de les diverses ciutats, amb el propòsit de fer-la compatible entre si, la qual cosa explicaria no només l'ús de dissenys similars sinó també dels pesos.

Unitat de bronze de Kili. Cap a mitjan segle II aC.

Les seues encunyacions seguixen el model de les monedes de *Saitabi* i *d'Arse*; esta circumstància i la dispersió de les seues troballes permeten situar-la en la zona de la Foia de Bunyol.

A partir de l'últim terç del segle II aC, coincidint amb la recent fundació de la ciutat romana de *Valentia*, va començar a fer-se més visible la influència cultural romana sobre la producció de les ciutats ibèriques valencianes. Això s'aprecia en la producció monetària d'*Arse*, en l'adopció dels dissenys més habituals del repertori iconogràfic monetari romà per a les seues unitats majors de bronze, ja que per a l'anvers es va triar el retrat de Roma dels denaris i per a el revers la proa de nau que va ser el revers característic del bronze romà. Aquestes peces es van encunyar amb un pes mitjà superior, uns 20-21 g, la qual cosa les va fer pràcticament canviables amb una paritat presumiblement similar a la moneda de bronze romana.

Unitat i mitja/as de bronze d'Arse-Saguntum (Sagunt, València), encunyat ca. 130-72 aC. [Numag-CN 2/3/2001, 296].

L'elecció de dissenys netament romans i l'ús del llatí en la llegenda de l'anvers reflectixen els canvis socials i culturals que ja s'havien produït aquells anys a la ciutat.

La fundació de la ciutat romana de *Valentia*, l'any 138 aC, degué tenir una incidència sobre les ciutats i assentaments indígenes de l'entorn que és difícil de valorar, perquè si bé és veritat que els seus primers pobladors van ser veterans de l'exèrcit romà, d'origen itàlic, segons suggereixen els *nomina* que coneixem a partir de les llegendes monetals, no és menys cert que *Arse* era ja en aquests moments una ciutat molt desenvolupada i amb un dens bagatge cultural i econòmic. La producció monetària de *Valentia* va ser l'única que pot conceptuar-se com a romana entre la que es va realitzar al nostre territori durant els segles II-I aC; va prendre els seus dissenys de la moneda romana d'argent, el cap de Roma per a l'anvers i un caduceu sobre un feix de rajos en el revers. Es tractava de dissenys que formaven part del seu repertori cultural itàlic, mitjançant els quals van poder manifestar la seua vinculació amb diversos membres la *gens* Fàbia, sota les ordres dels quals havien estat lluitant en les guerres lusitanes abans de ser desmobilitzats i assentats a *Valentia*. La producció monetària de *Valentia* no va ser especialment voluminosa, ja que se situa per darrere de la que van efectuar *Arse* i *Saitabi*, però de segur que va contribuir de forma substancial a la fluïdesa dels intercanvis quotidians. Tres són les emissions que es coneixen, emeses cadascuna d'elles per un parell distint de magistrats, identificats com a qüestors.

A *Arse*, a la influència romana que es manifesta en els dissenys, prompte es va sumar l'aparició de llegendes llatines en les quals s'esmenten presumptes magistrats amb onomàstica romana. També de cabdal importància va ser la indicació del nom llatí de la ciutat, *Saguntum*, perquè això testifica un progrés en les institucions per part de la societat italoromana que habitava en el territori d'*Arse*. Amb tota probabilitat, la població italoromana allí assentada i els contactes amb Itàlia van propiciar aquests canvis.

Unitat de bronze bilingüe de SAETABI-saiti (Xàtiva, València). Mitjan segle I aC.

Les emissions bilingües constituïxen un clar testimoniatge del progrés de la llatinització de la societat ibèrica, encara que el manteniment dels dissenys habituals mostra encara l'important pes de les seues tradicions culturals.

Quart de bronze de Arse-Saguntum (Sagunt, València), encunyat per MA i MB, ca. 72-40/30 aC. [Museu de Prehistòria de València].

Divisors com este, amb valor d'un quart i amb els mateixos dissenys en anvers i revers, foren molt encunyats al llarg dels segles II i I aC i significaren la popularització de l'ús de la moneda. La seua romanització es manifesta en l'aparició de magistrats amb onomàstica romana.

As de Valentia (València). Darreries del segle II o inicis de l'I aC. [Estocolm, Royal Coin Cabinet].

La producció monetària de *Valentia* va ser l'única del territori valencià que pot conceptuar-se com romana durant els segles II-I aC; va prendre els seus dissenys dels denaris romans encunyats per *Q. Fabius Maximus*.

A mitjan segle I aC la producció monetària de les ciutats valencianes es romanitzà encara més, dins d'una lenta però imparable evolució cap a l'adopció de formes de vida romanes. *Arse-Saguntum* va continuar sent la ciutat indígena valenciana que més estava assimilant els usos i els costums romans, ja que van ser precisament les monedes les que, a mitjan segle I aC, publicitaren l'obtenció de l'estatut jurídic de colònia llatina i documenten l'edilitat com a una magistratura de govern de la ciutat: Es tancà amb això més de segle i mig en el qual *Arse-Saguntum* va posseir l'estatut jurídic de ciutat federada.

La romanització va progressar de forma més lenta en la resta de ciutats ibèriques. En les dues que encara encunyaven moneda, *Saitabi* i *Kili*, la influència romana en les seues emissions es va manifestar cap a mitjans del segle I aC, però només en la llatinització dels seus topònims, ja que els dis-

Unitat de bronze bilingüe de GILI-kili. Mitjan segle I aC. [Museu de Prehistòria de València].

Esta emissió compartix moltes característiques amb les monedes bilingües de *Saetabi*, la qual cosa denota una proximitat geogràfica i un similar progrés de la llatinització.

senys d'anvers i revers es van mantenir immutables. Va ser aleshores quan a *Saitabi* es va encunyar una emissió amb la llegenda llatina SAETABI en anvers i la ibèrica *saiti* en el revers; la mateixa estructura d'encunyació presenta *Kili*, amb la llegenda llatina GILI en anvers i la ibèrica *kili* en el revers. Durant els últims anys del període republicà, la desaparició dels trets d'identitat de les ciutats indígenes i el cessament de l'emissió de *Saitabi* i de *Kili* va coincidir amb importants transformacions en l'estatut jurídic d'algunes ciutats. De totes elles, només dues van encunyar durant l'època imperial, *Saguntum* i *Ilici*. Les diferències entre ambdues van ser importants, almenys al principi, ja que mentre *Saguntum* va tardar a adaptar-se al model iconogràfic de la moneda provincial (fins el regnat de Tiberi no va utilitzar el retrat de l'emperador), a *Ilici* les encunyacions es van ajustar des de l'inici al model romà d'encunyació.

La societat de *Saguntum*, després d'un curt període en el qual va posseir l'estatut de colònia, durant el regnat d'August va obtenir el de municipi que mantindrà al llarg de tota l'època imperial. Durant el regnat d'aquest emperador va emetre unes poques emissions que no havien estat atribuïdes a aquesta època a causa de l'absència del retrat imperial. Amb tota seguretat pertanyen al regnat d'aquest emperador les encunyacions a nom dels magistrats *L. Sempronius Vetto* i *L. Fabius Post*, on s'esmenta explícitament la condició de municipi. Les característiques polítiques i socials de la ciutat en cap moment van fomentar la possibilitat de realitzar canvis en els tradicionals dissenys de les seues monedes, per la qual cosa no es va adoptar el model d'encunyació provincial, consistent en l'ús del retrat de l'emperador en l'anvers, envoltat amb una llegenda que l'identifica, i en el revers una figura amb un significat local, acompanyada del nom de la ciutat emissora i, en moltes ocasions, del tipus d'estatut jurídic que tenia.

Durant l'època d'August es va encunyar a *Saguntum* una rara emissió en la qual en l'anvers es mostra Neptú i en revers una Victòria sobre una proa de nau, acompanyada de la llegenda ΣΑΓ ΠΟΛ, per a la qual nosaltres proposem el seu desplegament com a ΣΑΓ[ΟΥΝΤΟΝ] ΠΟΛ[ΙC]. La major part de les troballes esporàdiques conegudes d'aquestes monedes es localitzen en el territori de *Saguntum*, la qual cosa, unida al fet que els dissenys del revers són una variació dels que s'havien estat utilitzant fins ara i a la verosimilitud del desenvolupament de la llegenda, ens ha dut a proposar el seu origen saguntí a pesar que la llegenda siga grega, ja que una de les característiques de la població d'*Arse-Saguntum* va ser la diversitat i heterogeneïtat, pròpies d'una ciutat comercial i oberta a la Mediterrània.

Les emissions de *Saguntum* del regnat d'August no van esmentar el tipus de magistratura que van ocupar les persones que figuren en elles; no obstant això, les emissions posteriors sí que ho van fer i suggereix que amb el canvi d'estatut jurídic de colònia a municipi també es van modificar les magistratures de govern de la ciutat o almenys les que es van ocupar de la fabricació de la moneda. Mentre *Saguntum* va ser una colònia les emissions monetàries van ser controlades pels edils, no obs-

tant això, en les emissions realitzades durant el regnat de l'emperador Tiberi el control el posseïen els duumvirs i, en una reduïda porció, els edils, fent l'efecte que el duumvirat va ser una magistratura més important que l'edilat. En conseqüència, tot sembla indicar que amb el canvi d'estatut jurídic de la ciutat també es va canviar el tipus de magistratures de govern, tot i que les funcions pogueren ser substancialment les mateixes. Durant el regnat de Tiberi, *Saguntum* només va encunyar una emissió de moneda, que va ser controlada essencialment pels duumvirs, al nom de la qual es coneixen dupondis (?), asos i semis. Va ser una emissió important des del punt de vista del volum de monedes emeses i es va adaptar de forma canònica al model de moneda d'època imperial, ja que l'anvers que havia estat sempre ocupat per una divinitat protectora de la ciutat, normalment una figura femenina galeada, ara mostra l'emperador Tiberi, convertit en el nou protector. En el revers va mantenir la seua atracció pels dissenys de caràcter marí, ja que per als dupondis (?) va continuar representant una proa de nau, però en aquest cas més compacta per a permetre l'existència d'una llegenda circular, i per als asos i semis es va elegir una nau de guerra presa del model que es va utilitzar en els denaris romans encunyats per M. Antoni en els anys 32-31 aC.

Una característica habitual dels asos de Tiberi és l'elevada quantitat que es contramarcaren. Tres són els punxons que més es testifiquen sobre aquestes peces, MS, CR i DD; d'ells el que més destaca numèricament és DD, ja que el trobem aplicat sobre un 83 per cent de les monedes que s'han conservat. Aquestes contramarques proporcionaven una informació complementària i, encara que d'algunes podem saber el desplegament de les abreviatures, es desconeix la raó i el propòsit que van tenir.

La segona ciutat localitzada en el territori valencià que va encunyar moneda en els últims decennis del segle I aC i en els inicis del període imperial va ser *Ilici*. Amb anterioritat a la seua transformació en una colònia, *Ilici* va ser una important ciutat ibèrica que curiosament mai no va disposar de moneda pròpia, encara que les troballes a la ciutat i al el seu territori testifiquen que va ser àmpliament utilitzada.

A partir de la dècada dels anys quaranta, quan *Ilici* ja havia obtingut el rang de colònia, va encunyar una emissió de semis, a nom dels duumvirs *C. Salvius* i *Q. Terentius Montanus*, que mostra en l'anvers un *simpulum* i en el revers unes mans palmellades. Poc després va posar en circulació altres dues a nom de l'emperador August; amb elles, *Ilici* va seguir el model romà d'encunyació provincial amb el retrat de l'emperador en l'anvers, mentre que en el revers va mostrar en una d'elles un àguila i un *vexillum* entre dues insígnies, en clara al·lusió a l'origen militar dels colons allí assentats, i en l'altra, un temple d'estructura netament romana. Les tres primeres emissions es caracteritzen per estar formades només per semis, la qual cosa denota la intenció de cobrir només les necessitats de moneda fraccionària per a pagaments d'escàs nivell. Els duumvirs van ser els magistrats encarregats del control de l'encunyació.

As del municipi Saguntum (Sagunt, València). 14-37 dC.

Després del regnat de l'emperador Tiberi, el municipi romà de *Saguntum* no va tornar a emetre moneda; des d'este moment tota la moneda nova utilitzada a la ciutat procedí de la producció que es va portar a terme en ciutats provincials i tallers imperials.

◄ *As de bronze de la colònia Saguntum (Sagunt, València). Cap a mitjan segle* I *a*C.

La datació d'esta i d'altres peces que esmenten els *aed*(*iles*) *col*(*oniae*) en la llegenda de l'anvers permeten conéixer que *Arse-Saguntum* va obtenir l'estatut jurídic de colònia llatina cap a mitjan segle I aC.

Semis de la colònia Ilici (Elx, Alacant). Regnat de l'emperador August (27 aC-14 dC). [SIAM]. ►

Ilici i *Saguntum* van ser les úniques ciutats valencianes que van encunyar monedes en època imperial. Les primeres emissions d'esta colònia es van caracteritzar per estar formades només per semis, la qual cosa denota la intenció d'utilitzar-les per a cobrir les necessitats de moneda fraccionària per a pagaments d'escassa quantia.

Al llarg del regnat de Tiberi, *Ilici* va realitzar tres emissions que van posar en circulació un volum de monedes netament superior al que s'havia encunyat prèviament. Ara, a més de semis també es van encunyar asos de coure, cosa que denota la necessitat de moneda amb un major poder adquisitiu, provocat no sols per l'expansió de l'economia monetitzada, sinó també per una pressumible elevació dels preus. Els dissenys van continuar remetent de forma directa al món cultural romà, en mostrar en els reversos ensenyes militars, altars i dues persones togades que es donen la mà. Després del regnat de l'emperador Tiberi cap ciutat romana localitzada en el territori valencià va emetre moneda, a pesar que amb Calígula huit ciutats hispanes ho van fer. D'aquesta manera, després de *ca.* 37 dC i al llarg de tota l'època imperial la moneda nova utilitzada en el territori valencià va procedir en la seua totalitat de l'exterior; en l'època dels visigots es van tornar a reprendre les encunyacions, però només en dues ciutats, València i Sagunt.

En els primers temps del regnat dels visigots el territori valencià va estar dividit entre els visigots i els bizantins; els primers van dominar la part nord i els segons la sud; la delimitació d'ambdues àrees és confusa, encara que la zona fronterera degué estar per baix de València i per damunt de Cullera. Des de l'any 624 Suíntila va anul·lar definitivament el domini bizantí en les terres valencianes, quedant a partir d'aleshores incorporat en la seua totalitat al regne visigot. Poc es pot dir sobre el domini bizantí de les ciutats valencianes, llevat que sembla que va ser superficial i efímer.

En el territori valencià només dues ciutats visigodes, Sagunt i *Valentia*, van encunyar moneda, a pesar que es té constància de l'existència de bisbats a València, Xàtiva, Dénia, Elda i Elx. Les encunyacions van ser poc importants com es dedueix de la raresa de les peces conservades i fins fa molt poc temps es tenia la impressió que la producció d'ambdues ciutats va poder ser alternativa, ja que

no es coneixien emissions d'un mateix monarca en cadascuna d'elles; no obstant això, un trient inèdit, encunyat per Ègica i Vítiza a Sagunt, donat a conèixer recentment, suggereix que es tracta de ciutats que van encunyar de forma paral·lela i revela la importància de Sagunt com ciutat a pesar de no ser seu episcopal i de l'escassesa de dades sobre la seua història en aquests anys.

La moneda que van encunyar aquestes ciutats va ser el trient d'or, que corresponia a un 1/3 del *solidus aureus* encunyat per Constantí, amb un pes teòric d'1/72 monedes per lliura romana, uns 1,516 g, encara que els pesos reals estan per sota. Els trients, per ser d'or i pel reduït volum d'encunyació, van tenir un elevat valor com ho demostra el fet que amb tres peces una persona de nivell mitjà podia cobrir les necessitats aliments durant tot un any.

Les emissions visigodes de l'antiga ciutat de Sagunt es van realitzar a nom de tres monarques: Gundemar (609-612) (✠ GVNDEMARVS REX), Sisebut (612-621) (✠ SISEBVTVS REX) i Ègica i Vítiza (698-702 dC.) (✠ [I]INM. N EGICA REX y ✠ VVITIZA REGES).

El disseny monetal és el mateix en les encunyacions dels dos primers i en ambdues cares: el bust del monarca de front, amb fíbula en el muscle esquerre. El nom de la ciutat apareix en el revers de les encunyacions d'ambdós monarques amb la forma SAC.VNTO IVSTV, que Milers considerava que ja seria la forma acceptada del seu topònim, encara que corresponga a l'ablatiu de *Saguntum*.

Per a les encunyacions de Gundemar i Sisebut, i per a les de Suíntila de València, s'ha proposat un origen militar, per a finançar les tropes que es trobaven en aquesta zona defensant-la dels bizantins, als quals Suíntila va aconseguir expulsar definitivament.

L'última ocasió en la qual Sagunt va encunyar moneda va ser durant el regnat conjunt d'Ègica i Vítiza. Els dissenys varien substancialment i també la forma com s'esmenta la ciutat. En l'anvers es mostren dues busts enfrontats, amb una creu entre ells, mentre que en el revers es representa un monograma cruciforme amb les lletres S-C-V-N-T-O, amb la V intercalada.

La quantitat de monedes que es conserven de la producció portada a terme per aquests tres monarques és molt escassa, ja que del primer només es coneix una peça; del segon, dues i del tercer, una. De moment és difícil valorar aquesta raresa per ser l'or un metall que ha estat molt reciclat al llarg de tota la història, però suggereix que el volum de monedes que la seca de Sagunt va posar en circulació va ser escàs.

Pel que es fa a la ciutat de *Valentia*, aquesta va ser ocupada pels visigots durant el regnat de Euric (466-484), ja que se sap que l'any 506 havia arribat a dominar Tortosa. En anys posteriors va encunyar trients d'or durant els regnats de Suíntila (621-631), Khíntila (636-639), Ègica 687-702) i d'Ègica i

Trient de Suintila (621-631), encunyat a Valentia (València). [Universitat de València].

Les emissions visigodes en les ciutats valencianes, tant les de *Valentia* com les de Sagunt, foren d'escàs volum segons es deduïx de la raresa dels exemplars conservats. La moneda encunyada va ser el trient d'or, que corresponia a 1/3 del *solidus aureus* constantinià, amb un pes teòric d'1/72 monedes per lliura romana, uns 1,516 g aproximadament.

Vítiza (698-702). Els epítets que s'atribueixen a la ciutat són els de IVSTV en les emissions de Suíntila i de P(I)VS en les de Khíntila i Ègica.

Els dissenys van ser variats. Les encunyacions de Suíntila i de Khíntila mostren un bust de front, amb diferents tipus de mant; les peces d'Ègica utilitzen en l'anvers un bust de perfil a la dreta i en el revers una creu sobre tres esglaons; i, finalment, les monedes d'Ègica i Vítiza ens mostren en l'anvers un ceptre entre busts confrontats i en el revers un monograma cruciforme amb les lletres V-N-T-A.

Les peces encunyades a València pels quatre monarques esmentats van ser bastant escasses, com a Sagunt, segons es desprén de la reduïda relació de monedes conegudes, una de Suíntila, dues de Khíntila i d'Ègica, i una del regnat conjunt d'Ègica i Vítiza.

Les dues monedes que es coneixen a nom de Leovigild, amb la llegenda VALENTA, es consideren falsificacions, una més antiga, del segle XVII, i una altra més recent a partir del dibuix que de la primera va publicar Heiss, l'any 1872.

La circulació monetària

Manuel Gozalbes
Servei d'Investigació Prehistòrica. Diputació de València

LA MONETITZACIÓ DEL TERRITORI VALENCIÀ

La Segona Guerra Púnica suposà en les nostres terres el començament d'una disponibilitat efectiva de monedes i que aquestes començaren a utilitzar-se habitualment com a mitjà de pagament. Fins a l'inici del conflicte, el diner en forma de moneda havia estat poc comú; en els intercanvis s'havia utilitzat la barata i altres formes com l'argent en brut, de la qual coneixem retalls i fragments informes. Tot i que coneixem algunes troballes monetàries anteriors al conflicte, datables entre *ca.* 475 i 237 aC, són relativament escasses i cobreixen un període massa perllongat que no permet parlar d'una monetització significativa del món ibèric. Es tracta fonamentalment de monedes gregues d'*Emporion*, *Massalia* o Sicília dels segles V-IV aC, cartagineses del segle III aC, o de les modestes i pioneres emissions d'*Arse* que només van arribar a conéixer-se en el seu entorn més immediat.

Amb l'inici del conflicte arribaren a la península Ibèrica dues potències fortament centralitzades que reunien els requisits necessaris per a dur a terme encunyacions a gran escala. Durant la guerra, els soldats cobraren amb unes monedes que després van utilitzar per a pagar els béns i els serveis que consumien en les seues relacions amb la població local. Tot i que continuaven existint altres formes d'intercanvi o de diners, la situació va propiciar que molta gent s'habituara ràpidament a la utilització de monedes. Un dels avantatges que incorporava l'ús de les monedes era que tenien un valor garantit per l'autoritat emissora. No obstant això, al principi no es va obtindre una confiança total dels usuaris, ja que trobem moltes peces d'argent cisellades amb la intenció de comprovar la seua composició metàl·lica. Això demostra que la confiança en la qualitat de les peces no era total i que la moneda o els seus fragments mantenien el seu valor després de la comprovació; l'argent era un metall apreciat i la importància de la seua forma resultava secundària. El cas de les monedes de bronze va ser diferent i la seua generalització més nova, ja que el seu caràcter més fiduciari implicava que el seu valor en circulació era una convenció acceptada per tots a partir d'un valor intrínsec molt reduït.

Per a saber quines monedes es manejaren a les nostres terres durant la Segona Guerra Púnica, el millor és analitzar la composició dels abundants tresors que es van perdre en aquells anys, fruit de la inestabilitat regnant (Orpesa, Xest, la Plana d'Utiel, els Villars, Moixent, Barrada i l'Escuera). En ells veiem que apareixen fonamentalment monedes d'*Emporion*, *Arse*, *Massalia* i dracmes d'imitació ampuritana, al costat de les peces hispanocartagineses i romanes. El sistema monetari grec d'*Emporion* o *Massalia* era diferent de l'hispanocartaginés i del romà, i per això durant alguns anys la massa monetària va ser molt heterogènia tant pel que fa a l'argent com al bronze. Al principi de la guerra

El Mas d'Aragó, 266 dC
Càlig, 10.000 monedes romanes
Vinaròs, monedes imperials
Torreblanca, Còmode
Orpesa, fin. s.III aC
Borriol, ca. 75 aC
EL MADRIGAL
Marc Aureli
Galié
Les Alqueries, 265 dC
Vall d'Almonesir, s.II aC
Benicató, 253-260 dC
Horta Seca, 82 dC
Almenara, 266 dC
Romeu, 238 dC
Balsa de Camporrobles, 392-395 dC
Edeta, 44 aC
LLÍRIA
Llíria, principis S. III dC
Partida de Mura, 301 dC
Plana d'Utiel, fin. s.III aC
Los Villares, fin. s.III aC
c/ Sagunt, mitjan s.II aC
c/ Salvador, 77 aC
c/ Roc Chabàs, 270 dC
c/ Avellanes, principi s.V dC
'en la ciutat', Gordià
Cheste, fin. s.III aC
VALENCIA
Alaquàs, Trajà
Castilblanques, 44 aC
Jalance, 199-170 aC
Vallada, fin. s. III aC ?
Moixent, fin. s.III aC
Benisuera, Honori
Pedreguer, s. II aC
Dianium, 240 dC
Tossal de Manises, Còmode
Montfort B, ca. 388
ELX
La Coronela, s.II-I aC
L'Alcúdia, 406 dC
Catxapets, 101 aC
Fonteta del Sarso. Crevillent, 100 aC
PORTUS ILICITANUS
Filipo II
303 dC
La Escuera, fin. s.III aC
TRESORS D' OR
TRESORS D' ARGENT
TRESORS DE BRONZE O VELLÒ
TRESORS SENSE DETERMINAR
0
20 Km

Denari de Q. MAX. Roma, 127 aC. [Museu de Prehistòria de València].

Amb l'arribada dels romans, els denaris es van convertir en la moneda comuna de plata. La seca de *Valentia* va prendre com a model per a les seues emissions la cornucòpia que apareix en el revers d'este denari.

els romans encunyaven en argent *quadrigati* (6,8 g), per a passar poc després a fabricar denaris de 4,5 g, i victoriats de 3,4 g que al final del conflicte havien rebaixat el seu pes fins els 3,9 i 2,4 g respectivament. Totes aquestes peces van arribar a terres valencianes. A pesar de la diversitat, totes les monedes devien acceptar-se amb facilitat, ja que fins al moment no havia existit a les nostres terres un sistema monetari propi (amb l'única excepció d'*Arse*) i per tant la possible rigidesa d'aquesta situació no era coneguda. Al final del conflicte, els diferents sistemes s'havien aproximat en alguna mesura, però de poc va servir ja que el romà fou el que finalment es va imposar, com a sistema dels vencedors.

EL PERÍODE REPUBLICÀ

Les terres valencianes quedaren incloses dins de la *Hispania Citerior* i per tant en un context monetal plenament romà. Això va comportar que Roma havia d'abastir les necessitats i els salaris de les forces d'ocupació en un nou territori, que encara no estava completament controlat. Els alçaments i la resistència dels ibers durant els primers anys del segle II aC demostren que la integració no va ser immediata. No obstant, això no va impedir que la població autòctona utilitzara la moneda romana com un mitjà habitual de pagament si podien disposar-ne. La troballa d'asos romans i d'un denari folrat en el fortí ibèric del Puntal dels Llops (Olocau, València), la cronologia del qual no supera el 180-175 aC, mostra aquesta actitud. En el tresor de denaris romans de Jalance (València), perdut durant aquestes primeres dècades d'ocupació, resulta interessant comprovar que juntament amb les monedes es van guardar les retallades i el fragments d'argent en brut que encara funcionaven com a forma de diners habituals.

A la fi del segle II aC el circulant estava format per asos i denaris romans i per denaris i una gran diversitat de bronzes ibèrics de vells i nous tallers. Les ciutats valencianes que van encunyar moneda van cobrir amb ella les seues necessitats a molt diferent nivell, com mostren els casos d'*Arse-Saguntum* (64%), *Saitabi* (66%), *Kelin* (18%) o *Valentia* (8%). En la resta del territori aquestes monedes es barrejaven amb les d'altres tallers de la zona catalana, andalusa, o més tard de les seques de la vall de l'Ebre.

Les troballes de monedes dels segles II-I aC a *Kelin* mostren un panorama on predominen les peces encunyades per la mateixa ciutat, al costat de les quals apareixen nombrosos exemplars de *Kili, Valentia, Arse-Saguntum, Kese* o Càstul i de molts altres tallers ibèrics. Les monedes romanes de bronze també estan presents en quantitats significatives.

◀ *Mapa dels tresors de moneda romana trobats en terres valencianes. [Tractament gràfic A. Sánchez].*

Tresor de Jalance (València). Primeries del segle II aC.

El tresor inclou, al costat de denaris romans, els fragments i retalls de plata bruta que encara s'utilitzaven com a diners en els intercanvis.

As republicà procedent del Puntal dels Llops (Olocau, València). Cap al 211 aC. [Museu de Prehistòria de València].

Durant la república, la plata que va circular en terres valencianes era quasi exclusivament romana. El bronze, al principi va arribar-hi en quantitats significatives, però no va tardar a veure-s'hi acompanyat i substituït per les diverses emissions ibèriques.

Entre les monedes valencianes, les més abundants van ser les d'*Arse-Saguntum*, que van cobrir les necessitats de bona part del nostre territori. La influència del taller va ser molt significativa en un radi d'uns 100 km, i resulta interessant constatar com a *Valentia* abundaven els seus divisors de bronze, mentre que a Sagunt arribaven monedes de la llunyana *Saitabi* i no de la propera *Valentia*. L'argent encunyat per *Arse* va jugar també un paper important tal com es comprova a partir dels tresors de la Vall d'Almonacid o del carrer Sagunt de València.

Durant la segona meitat del segle II aC i fins al final de les guerres sertorianes el 72 aC, les emissions ibèriques van ser especialment abundants i van aportar una gran diversitat a la massa monetària valenciana. Tresors ocultats durant aquests anys són el tresor castellonenc de Borriol, format per bronzes ibèrics, i els alacantins de Catxapets i la Fonteta del Sarso (Crevillent), compostos exclusivament per denaris republicans, els exemplars més recents dels quals es daten respectivament als anys 101 i 100 aC. Els abundants denaris ibèrics encunyats a primeries del segle I aC a la vall de l'Ebre no van arribar a territori valencià, que es nodria quasi exclusivament de la plata romana. En relació amb les guerres sertorianes, disposem del conjunt de denaris romans del carrer Salvador de València, que sembla estar directament relacionat amb la lluita lliurada a la ciutat cap al 75 aC. Pocs anys més tard, les guerres cesarianes van provocar la pèrdua dels tresors d'*Edeta* i Castilblanques, també formats amb argent romà. Veiem doncs, que al segle I aC la moneda en circulació en terres valencianes era romana, exclusivament en el cas de l'argent, mentre que en el cas del bronze es barrejava amb les abundants emissions ibèriques.

L'ESTABILITAT DEL SISTEMA ALTOIMPERIAL

Després de la reforma monetària d'August van canviar moltes coses. En bronze es va reorganitzar la producció i es van posar en funcionament nombrosos tallers locals en les províncies, que en el cas d'*Hispania* van mantenir la seua activitat només fins al regnat de Claudi. *Ilici* i *Saguntum* van ser les úniques seques valencianes que van encunyar moneda i els seus habitants es van nodrir en bona mesura d'aquesta producció. No obstant això, amb ella no es cobria més que una petita part de les necessitats de moneda de la costa valenciana, que va ser coberta també amb la producció d'altres ciutats hispanes, fonamentalment de la vall de l'Ebre i de la costa mediterrània. Al costat d'aquestes produccions, el paper jugat per les emissions de la seca de Roma va ser més bé modest, per situar-se en una mitjana del 15% aproximadament.

Tresor de Castilblanques. Segona meitat del segle I aC (Cortes de Pallàs, València).

Polsera formada per denaris pertanyents a un tresor perdut durant les guerres cesarianes, i que, junt al conjunt de Llíria, fa palesa la inestabilitat del període.

Els bronzes que circulaven tenien ara un caràcter propagandístic imperial i la temàtica de les emissions provincials hispanes atorgava una personalitat un poc més local al circulant. Aquest context monetari es va mantenir vigent fins al final de la dinastia júlio-clàudia, perquè a mitjan segle I ja no s'encunyava moneda a *Hispania*. A partir d'aleshores la tendència va ser la progressiva desaparició d'aquestes emissions autònomes entre el circulant i la gradual integració en un context monetal produït quasi íntegrament a Roma. Aquesta situació, en la qual la moneda d'or, la d'argent i la de bronze tenien el mateix origen, es va mantenir plenament vigent fins a mitjan segle III. Les troballes relacionades amb aquest context altoimperial són de monedes d'or (tresor de Torreblanca), d'argent (tresors de Llíria i Alaquàs) i de bronze (tresors d'Horta Seca, Romeu de Sagunt i *Dianium*). Entre tots ells destaca el tresor de Llíria, compost per més de 6.000 denaris, encunyats entre l'últim terç del segle I i començament del segle III.

EL VELLÓ I LES REFORMES

A mitjan segle III tingué lloc un important canvi en el sistema monetari romà, que desembocà en una pràctica desaparició de les monedes d'argent i de bronze. Després d'uns anys de convivència, la moneda encunyada durant els segles I-III fou reemplaçada per «antoninians» o «radiats» de velló que es fabricaven amb una barreja que tenia molt de coure i poc d'argent. La transició entre ambdós sistemes es comprova en el tresor del Mas d'Aragó (Castelló), l'excepcionalitat del qual radica precisament en la seua formació mixta dels antics sestercis i els nous antoninians.

As de Celsa (Velilla de Ebro, Saragossa) del 44-35 aC procedent de Carlet. [Museu de Prehistòria de València].

Durant els primers decennis del segle I, la major part del bronze en circulació procedia dels tallers hispànics que van funcionar entre el regnat d'August i el de Calígula.

Sesterci de Neró dels anys 64-66 procedent de Manises (València). [Museu de Prehistòria de València].

Amb Neró ja no s'encunyava moneda a Hispània, que es va abastir des d'aquell moment i fins a mitjan segle III quasi exclusivament de la producció del taller de Roma.

Durant aquests anys comencen a funcionar noves seques en diferents llocs de l'imperi, associades generalment a un proveïment de l'exèrcit en zones frontereres, i s'inicia una tendència a la descentralització de la producció que tendirà a augmentar i que ja no s'abandonarà. Els tresors castellonencs de les Alqueries, Almenara i el Mas d'Aragó contenen entre un 24% i un 56% de monedes encunyades en la zona de Síria, mostrant que aquí van abundar unes peces d'origen molt remot per primera vegada en la nostra història monetària. Les lluites relacionades amb la usurpació de Pòstum a la *Gallia*, i el seu pas a *Hispania*, produït durant el regnat de Gal·lié, van poder ser la causa directa de la pèrdua d'aquests conjunts.

Poc després els antoninians de Claudi II, que només regnà durant dos anys, són els protagonistes d'un panorama similar, i protagonitzen un circulant que coneixem gràcies al tresor del carrer Roc Chabàs de València i a les nombroses troballes esporàdiques de monedes d'aquest emperador. La qualitat del velló havia disminuït molt ràpidament i cap al 270 les imitacions eren molt abundants. Entre els antoninians del Grau Vell de Sagunt, el 37% són irregulars, encara que hem de tindre present que en ocasions resulta complicat establir un límit entre l'oficial i la imitació. Igual que va succeir en moltes altres parts de l'imperi occidental, el tipus més comú entre les produccions irregulars va ser el de les monedes pòstumes de Claudi II.

El descens de qualitat en la producció estatal va ser molt notable i per això les imitacions s'havien integrat amb facilitat en el circulant. La moneda oficial va intentar recuperar-se i les imitacions es feren menys habituals, cosa que va propiciar potser en alguna mesura que es mitigaren les pèrdues d'unes monedes més acurades. Els intents de recuperació tingueren poc èxit i, finalment, el sistema monetari es reformà per Dioclecià, creant-se els nous *folles* i els seus divisors radiats. Les troballes esporàdiques d'aquestes monedes de finals del segle III i primeries del IV són relativament escasses, tal com es comprova al Grau Vell, on els exemplars del 284-313 suposen només un 1,63% sobre el total. Coneixem també d'aquests anys dos dipòsits monetals molt modests com són el de la Partida de Mura (5 peces) i el del *Portus Ilicitanus* (7 peces). Entre les seques imperials apareixen ara com a destacats els exemplars procedents de *Roma, Ticinum, Carthago* i *Cyzicus*. El tancament de la seca de *Carthago* el 311 va impedir que continuara sent una de les principals proveïdores de moneda de la península Ibèrica durant la resta de la centúria.

Tresor de Llíria (València). Inicis del segle III. [Fot. V. Escrivà].

Format per més de 6.000 denaris, encunyats entre els regnats de Neró i de Caracalla, és un dels tresors més importants que es coneixen d'època romana.

LES PECULIARITATS DEL BAIX IMPERI

Parlar de troballes de monedes del segle IV és referir-se a peces de bronze de les quals desconeixem el nom i que convencionalment anomenem amb el terme genèric de *nummi*. Els canvis més significatius de la producció monetària d'aquest període es refereixen a constants variacions en la metrologia de les peces, en el seu sistema de fraccionament i a la quasi exclusiva temàtica militar dels seus tipus. Els detalls d'aquests canvis són prescindibles en una visió general de la circulació d'aquestes monedes en les nostres terres.

Cal destacar que les troballes de monedes del segle IV són en línies generals les més freqüents del món romà i que tornen a ser comunes les imitacions en les nostres terres, de la mateixa manera que ho van ser en la resta de l'imperi. L'enorme producció, causa i efecte de la inflació de l'època, unida al baix valor de les peces, va fer que la seua custòdia fóra més descurada que la d'altres monedes en períodes precedents.

Les troballes d'encunyacions de la dinastia de Constantí són molt comunes. D'elles destaca la reduïda grandària i pes, i la facilitat amb què van arribar a les nostres terres les peces de tots els tallers que van produir moneda imperial. Va ser una tònica mantinguda durant un segle en què el circulant de qualsevol província estava format per peces de molt divers origen. Les terres valencianes van rebre la seua aportació tant de tallers occidentals com orientals, encara que el percentatge d'aquests últims va ser sensiblement menor, situant-se entre el 23,5% del Grau Vell i el 29% del *Portus Ilicitanus*. De les seques occidentals, les més comunes van ser *Roma, Arelate* i *Treveri*, i de les orientals Constantinoble i *Cyzicus*. Al costat d'elles van arribar en menors quantitats peces de *Londinium, Lugdunum, Aquileia, Ticinum, Siscia, Sirmium*, Tessalònica, Antioquia, Alexandria i *Heraclea*. Resulta curiós assenyalar que les terres valencianes no han proporcionat cap tresor de les dècades centrals del segle IV, ja que entre el conjunt de la Partida de Mura (301) i el de Monfort B (*ca.* 388) no tenim constància de cap troballa.

Tresor d'Alqueries, Vila-real (Castelló). Cap al 265. [Museu de Belles Arts de Castelló].

Els antoninians van acabar amb el sistema monetari altimperial i protagonitzaren el circulant durant uns trentacinc anys a la segona meitat del segle III. Foren encunyats en un major nombre de seques i amb qualitats molt diverses.

Un dels indicadors més clars del context monetal de la segona meitat del segle IV és la presència del tipus FEL TEMP REPARATIO que després de la seua aparició el 348 i el desenvolupament de les seues múltiples variants, va passar a protagonitzar de forma molt significativa el circulant valencià tant en la seua forma oficial com en la d'imitacions. Els revessos més comuns són els típics del genet clavant la llança sobre un guerrer caigut. A partir del 378 es va produir el nou tipus REPARATIO REIPVB que fou el protagonista del circulant durant les últimes dècades del segle IV i les primeres del V, també en les seues formes oficial i irregular, amb el seu disseny de l'emperador ajudant a alçar-se una figura d'una dona agenollada amb corona de torre.

Els tresors de finals de segle sintetitzen d'alguna forma les característiques de la moneda en circulació durant aquest segle, el de Monfort B, representatiu de l'heterogènia massa monetària de la major part del segle, i el de La Balsa de Camporrobles, que mostra del circulant de final de la centúria amb la presència dels tipus REPARATIO REIPVB i GLORIA ROMANORVM.

Tresor de l'Alcúdia d'Elx , Alacant. Inicis del segle v. [Museu de L'Alcúdia d'Elx].

És l'únic tresor valencià que es conserva de monedes romanes d'or, acompanyades en este cas per joies. Encara que circulaven, les monedes d'or es perdien menys perquè es custodiaven amb més zel que les d'altres metalls.

Nummus de Constantí de l'any 321 procedent del Corral de la Negra (Bèlgida, València). [Museu de Prehistòria de València].

La inflació del període i el baix valor de les peces propicia que les troballes de monedes del segle IV siguen especialment abundants. Les seques són molt diverses i predominen les emissions occidentals (75%) enfront de les orientals (25%).

La informació disponible per al segle V únicament ens permet aprofundir un poc en les dues primeres dècades, ja que en el transcurs d'aquests primers anys la informació de troballes en contextos estratigràfics es dilueix ràpidament fins desaparéixer per complet. El canvi polític amb l'arribada a la península Ibèrica de sueus, vàndals i alans el 409 sembla determinant en aquest cessament de l'aprovisionament. Encara que les troballes esporàdiques de peces encunyades durant aquests anys són molt escasses, hem de considerar que es tracta d'un moment en el qual sembla que van utilitzar intensament les monedes de períodes precedents, a pesar que en alguns casos van existir prohibicions explícites respecte al seu ús. A aquests anys pertany el tresor de l'Alcúdia d'Elx del 406, que, format per tres monedes i joies, és l'únic tresor d'or del període romà que conservem. En l'extrem oposat trobem el tresoret del carrer Avellanes de València, compost pels bronzes coneguts com AE 4, que mostren les característiques d'un circulant en el qual les peces són d'unes dimensions menudes i on ni tan sols la seua acumulació fa l'efecte de ser representativa del concepte riquesa.

Una darrera referència, que d'alguna manera es troba aïllada de la resta, però que resulta de gran importància per al coneixement de l'ús de moneda durant l'Antiguitat Tardana valenciana, la proporciona el jaciment de la Punta de l'Illa de Cullera. Les troballes ens informen sobre les monedes en ús durant el segle VI, cosa que resulta excepcional, perquè cap altre jaciment valencià compta amb una mostra monetal representativa tan tardana. El conjunt revela que es continuaven utilitzant les monedes romanes del segle IV, però sobretot que arribaven peces vàndales i bizantines encunyades en el nord d'Àfrica al segle VI.

V·AGER

- EL TERRITORI, VIES I CENTURIACIONS
- LES VIL·LES. EXPLOTACIONS AGRÍCOLES
- FORNS ROMANS I PRODUCCIÓ CERÀMICA
- JACIMENTS NO URBANS D'ÈPOCA VISIGODA (SEGLES VI-VII)

El territori, vies i centuriacions

Ferran Arasa
Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València

LA XARXA VIÀRIA

Les vies romanes poden classificar-se en diferents tipus segons la seua importància. Així, Sícul Flac, agrimensor del segle I, distingeix entre *viae publicae, viae vicinales* i *diverticula* o camins d'accés a les propietats. De la mateixa manera, segons el seu acabat les vies rebien diferents denominacions: Ulpià, al començament del segle III, distingia diferents tipus de camins segons estigueren fets de terra (*viae terrenae*), de grava (*glarea stratae*) o pavimentats (*silice stratae*). La varietat observada entre les vies, fins i tot en un mateix itinerari, depenia de la solidesa del terreny natural i dels materials i recursos disponibles.

Per a construir una via, els topògrafs (*gromatici*) estudiaven curosament el terreny i en triaven els llocs més aptes per al pas. En primer lloc s'excavaven dues trinxeres paral·leles menudes (*sulci*), i tot seguit s'excavava l'espai intermedi fins a arribar a un terra ferm (*fossa*). Ací es preparava un llit de morter, arena i pedres sobre el qual es depositaven tres capes de pedres, grava i arena (*statumen, rudus* i *nucleus*), i finalment es preparava l'empedrat (*summa crusta*), bombat en el centre per a facilitar el desguàs. Dues vores enllosades (*margines* o *crepidines*) cenyien la calçada (*agger*), al llarg de les quals es disposaven pedres en forma de falca per a consolidar-les (*gomphi*). Dues fosses laterals arreplegaven l'aigua de pluja. Les vies es construïen per trams, la qual cosa explica els lleugers canvis de direcció que en ocasions s'observen sobre el terreny.

En l'ascensió de muntanyes se solia utilitzar el traçat en ziga-zaga, de manera que des d'un angle se'n veia el següent. Quan la via travessava una zona rocosa s'aprofitava el ferm natural, sense necessitat de fonamentar-la, tallant roderes que servien com a rails per a les rodes dels carros. Aquests treballs eren necessaris quan la calçada travessava terrenys difícils com ara forts pendents o vora penya-segats. Un dels casos millor coneguts és el de la Roca Tallada, entre Palanques (els Ports, Castelló) i Castellote (Terol), on va ser necessari obrir un pas tallat en la roca en un tossal amb forts pendents. Alguns exemples de roderes poden observar-se en el mas de Mestres de Baix (Morella), possiblement en una via de caràcter local que es dirigia cap a la ciutat de *Lesera* (la Moleta dels Frares, Forcall), i a Arguinas (Sogorb) en la via que remuntava el riu Palància.

La documentació escrita sobre els camins romans és de dos tipus: els itineraris, o guies de carreteres, i les fonts epigràfiques, fonamentalment els mil·liaris. L'existència dels itineraris ha de posar-se en relació amb el servei públic de transport, organitzat per l'emperador August amb la finalitat de disposar d'un servei d'informació ràpid i eficaç. El *cursus publicus* garantia el transport de missatges,

LESERA
XXVII
Intibili
XXIV
Ildum
XXIV
Ad Novlas
Sebelaci
II
XXII
SAGVNTVM
EDETA
XVI
VALENTIA
XX
Sucronem
Portum Sucrone
XVI
SAETABI
XVI
IX
Ad Statuas
DIANIVM
Ad Turres
Ad Aras
XXIV
Ad Ello
LA VILA JOIOSA
XXIV
Aspis
XXIV
LVCENTVM
ILICI
Portus Ilicitanus
XXVII
Thiar
XXV
CIUTAT
Mansio
Via Augusta
Via Augusta. Traçat possible
Altres vies
Altres vies. Traçat possible
0
40 Km
0
40 MP*
* MP (millia passuum): Milla romana = 1.481,5 m

La Via Augusta al seu pas pel Pla de l'Arc, entre Bell-lloc i la Pobla Tornesa (la Plana Alta).

Este és un dels trams millor conservats de la via, amb un traçat rectilini de 8'2 km que apunta a una referència orogràfica.

persones i mercaderies que viatjaven a compte de l'administració estatal. Per a això s'establí en les carreteres més importants una xarxa d'estacions de posta per al canvi de cavalls (*mutationes*) i per al descans i la manutenció dels funcionaris de l'administració estatal en camí (*mansiones*), entre els quals es trobaven els correus (*cursores*). Aquestes estacions estaven situades a una distància regular segons la seua funció, menor en el cas dels *stabula* per al canvi de cavalls dels correus (12-14 km) i més llarga per als *hospitia* que permetien passar la nit (30-36 km).

ELS ITINERARIS

Els itineraris, veritables guies i mapes de carreteres de l'època, eren de dos tipus: *itineraria adnotata* i *picta*, segons foren només escrits, una guia amb la relació d'estacions i distàncies, o tingueren un format cartogràfic, semblant a un mapa de carreteres actual. Els més importants que proporcionen informació sobre el País Valencià són els Vasos de Vicarello, l'Itinerari d'Antoní i l'Anònim de Ràvena. Els més antics són els primers, que es daten en els regnats d'August i de Tiberi. No tenen caràcter oficial i en cada un apareix escrit en quatre columnes l'Itinerari de *Gades* a Roma amb la relació de 106 estacions i les distàncies entre elles. La informació que proporcionen sobre terres valencianes es refereix als dos terços septentrionals del traçat de la via Augusta. L'Itinerari d'Antoní és un elenc d'estacions i distàncies que es data en època de Dioclecià, al final del segle III; la via Augusta queda repartida en diferents trajectes parcials, dels quals el segon inclou el seu traçat per terres valencianes. Finalment, l'Anònim de Ràvena és un document tardà que possiblement recull informació d'un mapa del segle III, al qual s'han afegit altres dades més recents fins al segle VIII. No inclou distàncies entre les estacions i afegeix dues vies no citades per l'anterior que discorren per terres valencianes: una que per Morella es dirigia cap a Caesaraugusta i una altra que seguia la costa entre *Portum Sucrone* (Cullera) i *Ilici*.

◀ *Principals vies, ciutats i mansions i les distàncies que les separaven.*

Al País Valencià els itineraris només citen la Via Augusta i altres dos camins secundaris, i ometen altres vies d'importància que sens dubte degueren existir.

Els itineraris ens proporcionen informació sobre 25 estacions de la xarxa viària principal al País Valencià, de les quals sis són ciutats i poden ser identificades amb seguretat (*Saguntum, Valentia, Saetabis, Dianium, Lucentum* i *Ilici*). Aquestes estacions pertanyien a dos camins: la via Augusta i una altra que tenia el seu principi i el seu final en ella seguint la costa entre el Xúquer i Elx. Entre les de la via Augusta hi havia postes de caràcter oficial, com les esmentades ciutats i *Intibili, Ildum, Sebelaci, Sucro, Statuas, Turres, Ello, Aspis* i *Thiar*; i possiblement altres establiments privats, les denominades genèricament *tabernae*, entre les quals podien trobar-se *Novlas* i *Aras*, esmentades únicament per documents privats com els Vasos de Vicarello. Entre les oficials, per la seua proximitat a altres estacions, és possible plantejar la funció de *mutatio* de *Statuas* y *Aspis*. Els seus topònims són en alguns casos d'indubtable origen ibèric, com ara *Ildum* i *Intibili*, i en altres clarament llatins, com *Alterum, Aras, Statuas*, etc.

Les possibilitats d'identificar les estacions que no estaven situades en ciutats són bastant limitades per la falta d'evidències; per a això poden tenir-se en compte les distàncies esmentades pels itineraris i els mil·liaris, els jaciments arqueològics i la seua localització geogràfica. Segons aquests criteris, en la via Augusta i seguint un recorregut nord-sud, *Intibili* podria reduir-se a Traiguera o la Jana; *Ildum* a l'Hostalot (Vilanova d'Alcolea), segons la reducció tradicional que ha confirmat el mil·liari de Caracal·la; *Novlas* a la Quadra de Na Tora (Castelló de la Plana); *Sebelaci*, 2,9 km cap al sud, possiblement a la partida de Ramonet (Almassora); *Sucro* a l'Alter de la Vintihuitena (Albalat de la Ribera); *Statuas* a Moixent; *Turres* cap a la Font de la Figuera; *Aras*, només a 4,4 km al sud de *Turres*, possiblement en la cruïlla amb el Camí d'Anníbal; *Ello*, al Monastil (Elda); *Aspis*, entre Novelda i Montfort; i *Thiar*, a Pilar de la Horadada. En la segona via esmentada sembla raonable la reducció de dues poblacions: *Portum Sucrone* a Cullera i *Allon* a la Vila Joiosa.

ELS MIL·LIARIS

Les fonts epigràfiques només donen notícia de la via Augusta a través dels mil·liaris i d'un camí privat en una inscripció rupestre d'Algímia d'Almonacid. Els mil·liaris constitueixen la millor prova per a confirmar l'origen romà d'un camí. En terres valencianes la via Augusta va ser l'únic dels camins romans que –fins on hui sabem– s'amollonà amb mil·liaris. Les troballes de Bétera i Sogorb, atribuïdes a sengles camins que des de *Saguntum* es dirigien cap a *Edeta* i *Caesaraugusta*, respectivament, semblen correspondre per les seues proporcions a fusts de columnes arquitectòniques més que a mil·liaris anepigràfics.

Els mil·liaris eren columnes de pedra que s'erigien a una distància de mil passes (1.481,5 m). En la seua superfície s'inscrivia un text amb

Mil·liari de Borriol (la Plana Alta, Castelló) dedicat a l'emperador Deci. 250 dC.

L'abundància de mil·liaris que poden datar-se al segle III degué obeir més a raons propagandístiques que a obres de reconstrucció de la Via Augusta.

informació sobre el nom del constructor o restaurador de la via, el nom d'aquesta i la distància que els separava del punt de partida o d'arribada. Al País Valencià s'han trobat 24 d'aquests monuments, llavurats en pedres locals com la calcària i sobretot el gres. La seua distribució geogràfica és bastant desigual, ja que en un tram d'uns 100 km de la via, entre el riu Cérvol i Xilxes, se n'han trobat vint exemplars. En destaca el reduït nombre en les comarques centrals, on només s'ha documentat un d'insegur a Sagunt i un altre a València, i també en les meridionals, amb dos més a Oriola i Pilar de la Horadada.

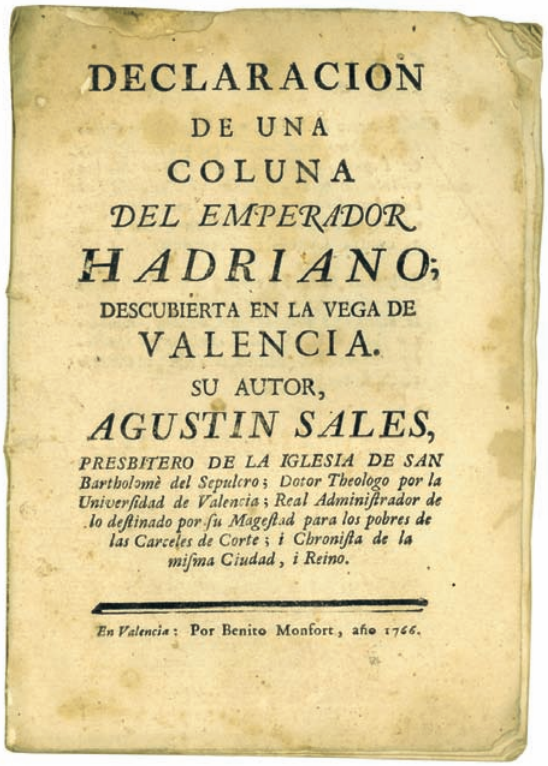
DECLARACION
DE UNA
COLUNA
DEL EMPERADOR
HADRIANO;
DESCUBIERTA EN LA VEGA DE
VALENCIA.
SU AUTOR,
AGUSTIN SALES,
PRESBITERO DE LA IGLESIA DE SAN Bartholomè del Sepulcro; Dotor Theologo por la Universidad de Valencia; Real Administrador de lo destinado por su Magestad para los pobres de las Carceles de Corte; i Chronista de la misma Ciudad, i Reino.

En Valencia: Por Benito Monfort, año 1766.

Portada de l'opuscle del cronista Agustín Sales sobre la troballa del mil·liari de l'emperador Adrià (117-138).

El mil·liari va ser trobat el 1766 a l'altura del pont de Peris i Valero, en les obres de reparació del camí real de València a Xàtiva realitzades sota el regnat de Carles III.

La major part d'aquests monuments s'han trobat fragmentats i alguns han desaparegut. Només catorze en conserven almenys una part de la inscripció i proporcionen alguna informació d'interés per a la història de la via; vuit en poden atribuir-se a un emperador determinat, en alguns casos amb la data concreta d'erecció. Hi destaca l'absència de l'emperador epònim, August, del qual fins ara no s'ha trobat cap mil·liari. El més antic dels coneguts, incomplet i no conservat, es trobà a les Coves de Vinromà i pot atribuir-se amb dubtes a Tiberi (33-34). Tot seguit, el d'Adrià (117-138) trobat a València, també desaparegut, és la primera prova d'intervencions en la part central del tram valencià de la via. La major part dels mil·liaris valencians es daten al segle III i la seua presència no ha d'obeir en tots els casos a obres de refacció de la via, sinó a raons propagandístiques. Hi destaquen el de Vilanova d'Alcolea, dedicat a Caracal·la (214); el de Pilar de la Horadada, a Maximí (235-238); el de Borriol, a Deci (250); el de Xilxes, a Trebonià Gal (252); el de Sagunt, dubtós, a Carí (282-283); i el trobat entre la Pobla Tornesa i Borriol, desaparegut, l'últim d'atribució segura a Galeri (293-311). Finalment, el de Pilar de la Horadada deu correspondre a un emperador d'aquesta mateixa època i el de la Jana deu ser més tardà, possiblement del segle IV avançat.

LA VIA AUGUSTA

La xarxa viària romana en terres valencianes va establir un esquema que encara segueixen les principals carreteres actuals. Està constituïda bàsicament per un eix longitudinal, la via Augusta, que travessa de nord a sud el nostre país i uneix la majoria de les principals ciutats de l'època: *Saguntum, Valentia, Saetabis* i *Ilici*. Des d'aquest camí arranquen en la meitat septentrional una sèrie d'eixos transversals que en direcció oest permeten la comunicació de la zona costanera amb la vall de l'Ebre i la Meseta a través de les terres muntanyenques de l'interior. El més septentrional passava per Morella i Forcall, un altre seguia des de Sagunt per la vall del Palància, al centre arran-

cava un altre des de València per Requena i finalment –poc més enllà de la Font de la Figuera– des de la via Augusta seguia un últim camí cap a Andalusia.

El topònim via Augusta figura en cinc mil·liaris: en els de les Coves de Vinromà, Vilanova d'Alcolea i Borriol es conservava complet i en els de la Pobla Tornesa i Castelló de la Plana, incomplet. La presència d'aquest hodònim ens permet no sols confirmar-ne la utilització al llarg d'almenys tres segles, sinó també fixar el traçat general del camí. L'inici del còmput de les milles en el punt considerat el principi de la via (*caput viae*) devia estar situat a l'estació *Summo Pyrenaeo*, des d'on començava la numeració en direcció sud. Aquesta es conserva completa només en els mil·liaris de les Coves de Vinromà (278) i Vilanova d'Alcolea (283) i en el de Borriol pot restituir-se la xifra de 298.

La via Augusta va ser sens dubte l'eix principal de comunicacions de les províncies hispàniques amb Roma. L'emperador August degué iniciar-ne la construcció després de la visita a *Hispania* els anys 15-14 aC. Va ser jalonada amb mil·liaris erigits entre els anys 8 i 2 aC, que possiblement reflecteixen la seua construcció progressiva en dos grans trams: el primer des del *Summus Pyrenaeus* fins a *Castulo* (Jaén), i el segon des d'aquesta ciutat fins a *Gades* (Cadis), amb una duració aproximada dels treballs de 12 anys. La seua longitud total segons els itineraris de l'època és de 1.005 milles, és a dir, 1.488 km. Però a l'hora de fixar-ne el traçat fins a la vall del Guadalquivir, els enginyers d'August no seguiren el vell camí de Sierra Morena per Albacete, sinó que, com explica el geògraf Estrabó, la dugueren a *Carthago Nova*, desviant-la pel riu Vinalopó fins a la plana litoral on es troba *Ilici* (Elx). Des de Cartagena, la via Augusta es dirigia cap a l'oest per *Acci* (Guadix) i seguia per *Corduba* i *Hispalis* (Sevilla) fins a *Gades*. L'emperador la dotà d'un servei de posta, és a dir, de la infraestructura necessària per a garantir el transport públic.

De les vies romanes que travessaven les terres valencianes, la via Augusta és l'única de la qual els itineraris donen les distàncies entre les estacions de posta. Segons les xifres que transmeten, el còmput total del seu traçat per terres valencianes pot calcular-se, amb les correccions necessàries, en unes 275 milles (407 km). El seu traçat és en general millor conegut en el terç septentrional, on en trobem alguns trams ben conservats. Entre *Dertosa* (Tortosa) i l'estació d'*Aras*, que possiblement reflecteix en el seu nom el caràcter sagrat del *trivium* o encreuament amb el Camí d'Anníbal, hi havia 177 milles (262 km). Fins a *Valentia* la via segueix un traçat més o menys paral·lel a la costa en direcció SSO. Des de *Dertosa* segueix el corredor prelitoral de Godall fins a travessar el riu de la Sénia i entra en terres valencianes per Sant Joan del Pas. Després segueix el corredor central de les Coves de Vinromà per Sant Mateu fins a arribar al Pla de l'Arc, entre Bell-lloc i la Pobla Tornesa, on es conserva un tram de més de 8 km, un magnífic exemple de traçat rectilini seguint una referència orogràfica. Després descendeix per l'estreta vall de Borriol fins a la plana litoral, travessa el riu Millars i segueix un llarg traçat mal conegut per tota la comarca de la Plana Baixa fins a Almenara, des d'on es dirigeix de nou en un tram recte pel Camí Vell fins a *Saguntum*.

De *Saguntum* es dirigeix a *Valentia* en un llarg tram rectilini en el qual possiblement serveix de *kardo maximus* a la centuriació de l'Horta Nord. Al sud de Valentia exerceix la mateixa funció en la centuriació de l'Horta Sud. Des d'aquesta ciutat la via canvia la seua orientació cap al sud. Després d'envoltar l'Albufera i travessar el riu Xúquer, es dirigeix per Alzira i Manuel fins a Xàtiva, des d'on gira cap al SO pel corredor del riu Canyoles fins a la Font de la Figuera. Poc més enllà d'aquesta població devia estar situada l'estació d'*Aras*, des d'on hi havia 121 milles (179 km) fins a *Carthago Nova*. Des d'*Aras* la via gira cap al SSE i es dirigeix cap a Villena per a seguir el riu Vinalopó per Elda fins a *Ilici*, on possiblement servia de *kardo maximus* a la centuriació d'aquesta colònia. D'allí gira de nou cap al SSO i, després de travessar el riu Segura, ix de terres valencianes per Pilar de la Horadada cap a *Carthago Nova*.

ALTRES VIES

La segona en importància de les esmentades pels itineraris és una *via per loca maritima* que des de *Sucro* es dirigia cap a *Ilici*, és a dir, un camí que tenia el seu inici i el seu final en la via Augusta seguint la costa entre el riu Xúquer i aquesta ciutat del Baix Vinalopó. En el seu traçat estaven situats *Portum Sucrone*, possiblement Cullera, i les ciutats de *Dianium* (Dénia), la Vila Joiosa (*Allon*?) i *Lucentum* (el Tossal de Manises). És possible que aquesta via no fóra un camí carreter en tot el seu traçat, a causa de les dificultats orogràfiques que havia de salvar entre Dénia i la Vila Joiosa.

La tercera i última de les esmentades pels itineraris és una via transversal que tenia l'inici en la primera de les mansions de la via Augusta situada al sud de *Dertosa, Intibili*, per a dirigir-se per la comarca dels Ports de Morella cap a *Contrebia*, situada en la rodalia de *Caesaraugusta*. Ens en queda un magnífic exemple de *via per montes excisa*, és a dir, un camí tallat en la roca, en el paratge conegut de forma molt expressiva com la Roca Tallada, per on discorre el límit entre Castelló i Terol.

Els itineraris romans no esmenten altres vies transversals l'existència de les quals sembla indubtable: la que des de *Saguntum* es dirigia en direcció NO seguint la vall del riu Palància cap a *Caesaraugusta* per Terol; i la que des de *Valentia* es dirigia cap a l'oest per Requena i terres de Conca cap al centre de la península.

A més d'aquestes vies principals, la xarxa viària estava constituïda per altres de menor importància que comunicaven algunes ciutats entre si, com degué ser el cas d'*Edeta* (Llíria) amb *Saguntum* i *Valentia* i de *Saetabis* amb *Dianium*, per altres que comunicaven les terres de l'interior, les vies locals i els camins privats com l'esmentat en la inscripció rupestre d'Algímia d'Almonacid, on s'avisa al caminant que es trobava en el camí privat (*iter privatum*) de Marc Bebi Severí.

LES CENTURIACIONS

Probablement la imatge més coneguda del paisatge rural romà siga la parcel·lació geomètrica. El sistema, anomenat centuriació, era una pràctica d'origen militar però amb una aplicació majoritàriament agrària. Inicialment s'utilitzà per al repartiment de terres en els assentaments colonials, però amb el temps el seu ús es va estendre a tota divisió agrària. La seua aplicació implicava la reestructuració d'un territori amb la finalitat de posar-lo en explotació. Les operacions de transformació que s'hi realitzaven eren de major impacte ambiental que la simple regularització, ja que podien incloure la desforestació, la construcció d'una xarxa viària, d'una ciutat, d'assentaments menors, d'una infraestructura hidràulica, etcètera. La parcel·lació romana es presenta com una estructura regular, repetida, d'orientació constant, fundada sobre l'encreuament d'eixos perfectament rectilinis, traçats a intervals idèntics i paral·lels a dos eixos majors: el *kardo maximus* (KM) i el *decumanus maximus* (DM). Tota operació d'agrimensura generava documents escrits, mollons de pedra que fixaven els límits del territori dividit (*cippus terminalis*).

La divisió geomètrica del terreny podia fer-se utilitzant unitats quadrades o rectangulars. La centuriació consistia en la divisió regular del territori en grans quadrats, les centúries. La centúria estàndard era un quadrat de 20 *actus* (35,5 m) de costat (710 x 710 m), els límits del qual eren camins; dos *actus* quadrats equivalien a un *iugerum*. L'origen del nom rau en el fet que inicialment es repartia entre 100 propietaris, a cada un dels quals s'adjudicaven 2 *iugeri* (2.523 m^2), que equivalen a 1 *heredium*. La divisió per *strigas et scamna* era el sistema més antic de divisió agrària. Eren rectangles que podien disposar-se de forma diferent. Les subdivisions entre propietats s'establien per mitjà de *rigores*, és a dir, de línies divisòries que no es basaven en camins. També hi havia divisions per altres mòduls rectangulars i per quadrats atípics, és a dir, diferents a 20 x 20 *actus*.

La centuriació de l'Horta Nord, segons Cano. [Tractament gràfic A. Sánchez].

El territori de la colònia de *Valentia* va ser parcel·lat geomètricament prenent com a eix possiblement la Via Augusta.

Encara que hi ha referències anteriors sobre les centuriacions en terres valencianes, com les de R. Chevalier el 1961, que cita indicis a València, i de García y Bellido el 1972, que publicà una breu nota sobre la centuriació d'*Ilici*, el veritable inici de la investigació pot situar-se el 1974 amb la publicació de l'obra *Estudios sobre centuriaciones romanas en España*, dirigida per V. M. Rosselló, on s'estudiaven, entre altres, els cadastres de Castelló de la Plana, l'Horta Nord, *Ilici* i el Vinalopó. Amb posterioritat es publicaren altres treballs com el de Bazzana sobre parcel·lacions a la Plana; de Rosselló a Caudete i Villena; de Pingarrón a l'Horta Sud; i de Ponce a Sax. En els últims anys, Ariño i Gurt en col·laboració amb altres autors i González Villaescusa han realitzat una revisió d'alguns d'aquests treballs.

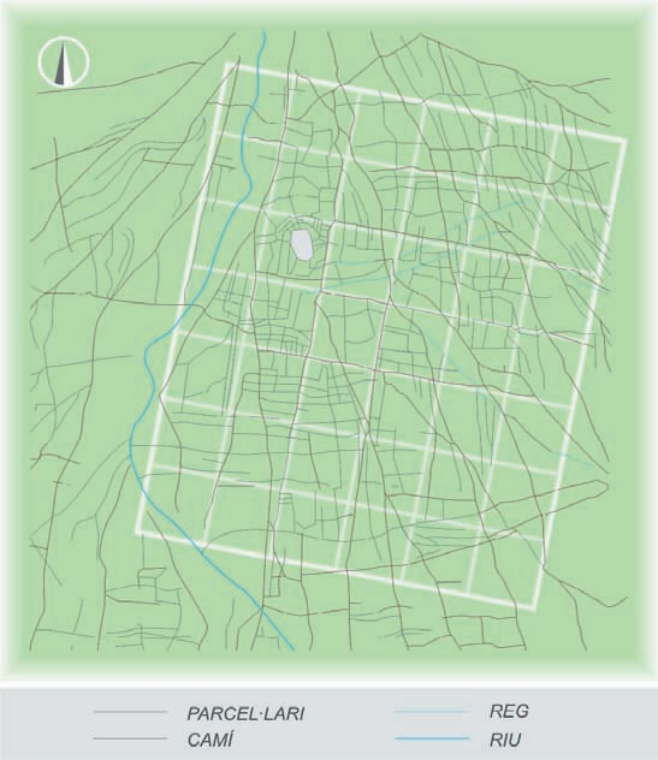

Restitució de la centuriació d'Elx, segons Gurt i altres. [Tractament gràfic A. Sánchez].

Este és sens dubte el millor exemple conservat de parcel·lacions geomètriques romanes al País Valencià.

LES PRINCIPALS CENTURIACIONS VALENCIANES

De nord a sud, la parcel·lació de Castelló de la Plana estudiada per López Gómez el 1974 sembla clarament medieval, possiblement del segle XIV. Ni les seues característiques morfològiques ni el mòdul permeten atribuir-li un origen romà. Les referències documentals a l'amollonament de la Devesa de Castelló i els topònims que designen els camins apunten en la mateixa línia. Entre Castelló de la Plana i Nules, Bazzana ha identificat vestigis de parcel·lacions i d'un itinerari que considera preromà que hi pot estar relacionat. El conjunt és una juxtaposició de parcel·lacions menudes i divergents, en ocasions parcialment solapades, on el mòdul és de 1.160 m, és a dir, de 32 *actus*. El canvi successiu d'orientació dependria del curs del camí preexistent, el Caminàs. Però aquests canvis d'orientació corresponen més aviat a diversos parcel·laris d'extensió reduïda, en els quals el mòdul no és uniforme i la retícula no és estrictament ortogonal, sinó que està molt adaptada al terreny i condicionada per les línies de drenatge.

En la comarca de l'Horta Nord es conserven vestigis de la centuriació coneguda com de la séquia de Montcada. Els vestigis geomètrics van dur Cano, el 1974, a plantejar l'existència d'un parcel·lari del qual la via Augusta, pràcticament coincident amb la carretera de Barcelona (N-340), podia ser el *kardo maximus*. Molts dels límits cartografiats concorden amb divisòries dels municipis actuals, rectes i formant angles rectes, i amb les séquies i obres de drenatge. La màxima densitat d'empremtes es conserva entre Meliana i Massamagrell. Albalat assenyala l'eix de la parcel·lació, que tindria un total de 120 centúries (6.048 ha). Posteriorment, Sales, que ha estudiat el regadiu de la séquia de Montcada, proposa un nou *kardo* en una línia recta que uniria el monestir del Puig i el pont de la Trinitat de València, i destaca també que aquesta séquia ha de ser posterior a la centuriació. González Villaescusa, que ha revisat aquesta centuriació, assenyala la presència d'un mòdul de 706 x 706 m i

destaca també que no té cap relació amb el sistema de regadiu existent a la zona, a causa de la incoherència del parcel·lari amb l'estructura general d'irrigació.

A la comarca de l'Horta Sud, Pingarrón va estudiar una reduïda centuriació alineada amb l'itinerari del Camí Reial de Madrid que possiblement segueix la via Augusta i s'estén entre Benetússer i Silla. L'eix de la carretera N-340 és paral·lel a l'esquema d'unes 10 o 12 centúries que comprenen entre 3.000 i 4.200 ha. Camins secundaris, séquies, límits municipals i algun antic mur conserven les empremtes centurials. L'especial situació geogràfica permet pensar en una probable bonificació de la vora de la propera Albufera, ja que alguns components del sistema de regadiu de Favara s'adapten a la geometria parcel·lària. Aquesta parcel·lació, que alguns autors consideren insegura, ha sigut revisada per González Villaescusa, el qual assenyala la presència d'un mòdul de 706 x 706 m, la prolonga al nord del riu Túria i en proposa la identificació amb la que s'efectuaria en temps de la fundació colonial de *Valentia* l'any 138 aC.

La centuriació d'*Ilici*, estudiada per Gonzálvez Pérez el 1974, és la més espectacular del País Valencià amb les seues 225 centúries (11.340 ha), el seu centre situat en la ciutat i els límits fossilitzats en la xarxa viària i urbana actual. El *kardo maximus*, orientat de N a S, segueix un carrer de la població i la carretera de Dolores fins a l'Alcúdia, per la qual cosa devia ser un tram de la via Augusta. El *decumanus maximus* coincideix amb el Camí de Viscarra, i les séquies de reg mostren molts rastres coincidents amb la quadrícula cadastral, com la séquia Major que presenta trams en ziga-zaga. La parcel·lació es conserva de manera més perfecta en la zona més valuosa i ocupada, és a dir, la regada. Aquesta restitució inicial va ser criticada per Corzo, el qual en va corregir l'orientació. Posteriorment, Gorges va donar per bones les dues propostes i les va posar en relació amb dos assentaments colonials consecutius, l'un de Cèsar i l'altre d'August. L'última revisió efectuada per Gurt, Lanuza i Palet confirma la proposta de Gonzálvez, fixa una orientació de 7,5° respecte del nord geogràfic, estableix un mòdul canònic de 710 x 710 m i considera possible una extensió major que la indicada per aquell, des de la serra fins a l'albufera, amb l'ocupació de tota la plana d'Elx. Pel que fa a les relacions morfològiques entre la ciutat i el parcel·lari, la colònia es localitza aproximadament en el centre de la *pertica*, encara que les orientacions són diferents, fet que pot explicar-se perquè *centuriatio* i trama urbana no naixen simultàniament en el temps. Tanmateix, les dues estructures no s'organitzen de forma independent, ja que la ciutat ocupa l'espai de mitja centúria.

Finalment, pel que fa a les quatre parcel·lacions estudiades per Rosselló entre Caudete i Villena, González Villaescusa ha assenyalat el seu possible origen medieval. Aquest mateix autor ha indicat l'existència d'una centuriació a Llíria amb un mòdul de 706 m, de la qual a penes queden empremtes. Finalment, les parcel·lacions estudiades per Llobregat al Pinós, formades per unes 25 centúries, i per Ponce a Sax, amb unes 2.500 ha, no han sigut revisades.

Les vil·les. Explotacions agrícoles

Ferran Arasa
Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València

En una cultura eminentment urbana com la romana, l'articulació del territori descansava sobre el conjunt de ciutats que es distribueixen principalment per la façana litoral. Els *territoria* de les diferents ciutats dibuixaven un mosaic de grans unitats territorials amb límits –en ocasions basats en accidents físics– que a penes podem restituir. El territori era la superfície de terra adscrita a una ciutat, delimitada per les seues fronteres (*fines*) i sobre la qual aquesta exercia la jurisdicció. Els límits es marcaven amb fites (*termini*); justament el fet que no se'n conega cap en terres valencianes impedeix la delimitació dels territoris de les diferents ciutats.

La ciutat exercia el paper de «lloc central» i disposava de nuclis menors de població que tenien les seues pròpies divisions territorials i estaven subordinats al nucli urbà: els *vici*, *castella* i *fora*. Els *vici*, llogarets on residia part de la població rural, i els *pagi*, circumscripcions o districtes, eren peces fonamentals en el control que la ciutat exercia sobre el seu territori. Els *castella* tenien una funció defensiva i normalment estaven ubicats en llocs elevats. Els *fora* eren centres comercials disposats al llarg de les grans vies de comunicació; amb una periodicitat normalment setmanal s'organitzaven els mercats (*nundinae*) on acudien els camperols i els artesans de la rodalia.

A partir del regnat d'August es desenvolupà un model d'ocupació del territori rural que descansava sobre les *villae*, amb la implantació de les quals s'abandonen definitivament els assentaments ibèrics i la població s'estableix al pla, sobre les mateixes terres de cultiu. Aquest tipus d'assentaments constitueix la base del poblament rural i són els més nombrosos. El terme *villa* s'aplica a l'edificació d'una propietat rural o *fundus*; si aquest està situat prop de la ciutat se'l denomina *fundus suburbanus*. La definició de *villa* no és fàcil, ja que els mateixos autors antics utilitzen el terme per a designar coses diferents. Pot ser tant una mansió senyorial com una modesta construcció dedicada als treballs agrícoles. Per a l'arqueologia no sempre en resulta clara la identificació, i solen considerar-se vil·les els assentaments de major superfície amb restes constructives importants i elements sumptuaris. Per davall d'aquesta categoria queden nombrosos assentaments que poden considerar-se cases de labor o masos; la seua superfície i la importància de les restes arquitectòniques són menors, i els elements sumptuaris es troben absents totalment o parcialment. El fet que s'hi facen treballs agrícoles no permet fer una diferenciació entre ells: tots els assentaments rurals els realitzen, tret d'aquells que són exclusivament residencials, que també es consideren vil·les. Ambdues funcions, residencial i agropecuària, són normalment convergents.

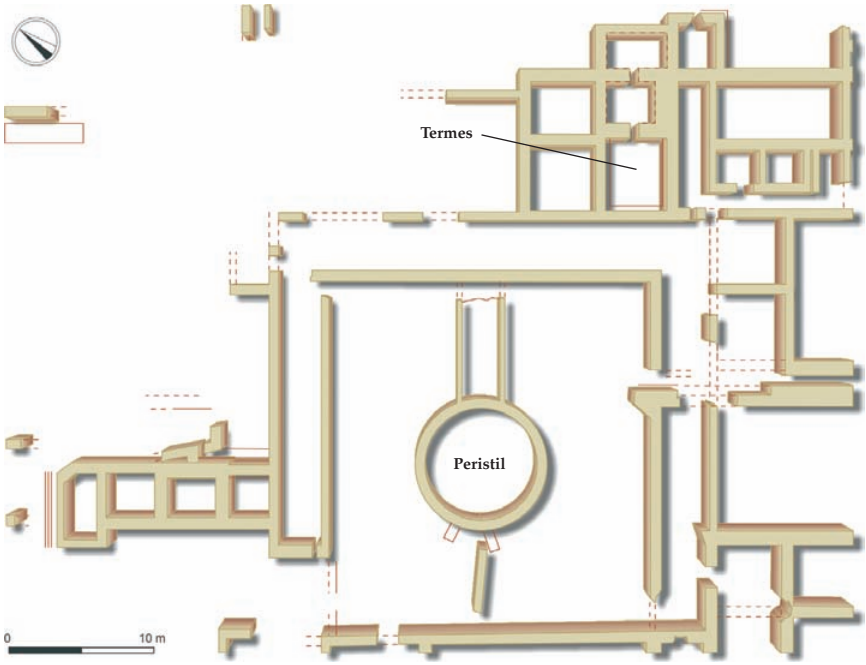

Planta de la zona excavada de la vil·la de Benicató (Nules). [Tractament gràfic A. Sánchez].

Es tracta d'una de les poques vil·les valencianes excavades amb certa extensió. Al voltant d'un pati porticat (*peristylum*), al centre del qual hi havia un estany circular, es distribuïen les diferents dependències de la vil·la.

En general, les vil·les són edificacions que segueixen els models arquitectònics urbans, però sense les restriccions d'espai que sol haver-hi a les ciutats. Per això la superfície ocupada per una vil·la pot arribar a ser molt extensa, fins i tot de diverses hectàrees, encara que no estiga construïda, perquè els espais oberts com patis i jardins són elements freqüents que es troben integrats en el conjunt. La forma de l'edifici i la distribució de les dependències estan relacionades amb la seua localització geogràfica i el clima. D'aquesta manera, l'*ambulacrum* o corredor a la façana és propi de la vil·la en forma de bloc rectangular que es dóna en els països septentrionals i el *peristylum* o pati porticat és la unitat fonamental de la vil·la mediterrània, fortament influïda per l'arquitectura hel·lenística. Segons Columela la vil·la es divideix en tres parts: *urbana*, *rustica* i *fructuaria*. La *pars urbana* o zona residencial és la *domus* dels propietaris, la *pars rustica* és aquella on viuen els treballadors i la *pars fructuaria* és el conjunt de magatzems, graners, almàsseres, cups, corrals, etc. La zona residencial pretén proporcionar als propietaris tot el confort i el luxe del que poden gaudir les cases urbanes, pel que resulta més fàcil determinar la seua presència, com és el cas de les termes (*balneum*). Els programes decoratius de les vil·les inclouen una sèrie d'elements sumptuaris com paviments mosaics, escultures, revestiments de marbre (*crustae*), etc. En les vil·les mediterrànies, al voltant d'un pati porticat –en el centre del qual hi sol haver un estany (*lacus*)– es distribueixen les diferents estances com el menjador (*triclinium*), el saló (*oecus*), l'arxiu (*tablinum*) i les habitacions (*cubicula*).

Quant a la *pars fructuaria*, en relació amb el tipus de planta pot trobar-se formant un mateix bloc amb la zona residencial o separada d'ell. Els elements que hi solen aparéixer són les almàsseres i els cups, corrals, magatzems, graners i forns. Algunes d'aquestes zones amb funcions específiques, com els corrals, magatzems i graners (*granaria*), no sempre poden identificar-se amb seguretat. De les almàsseres (*torcularia*), les restes que solen trobar-se són els contrapesos de pedra de la premsa (*prelum*) i, en les excavacions, les basses o dipòsits on s'aboca l'oli o es fermenta el vi. Els forns ceràmics (*figlinae*) abastien les explotacions agrícoles de grans recipients per al transport i emmagatzematge, com àmfores i *dolia*, a més de material ceràmic per a la construcció (*lateres*, *tegulae*) i ceràmica comuna.

LES *VILLAE* VALENCIANES

Entre els segles I i II s'arriba al màxim apogeu en l'ocupació del territori valencià, el que sens dubte és reflex d'un important augment demogràfic. La immensa majoria dels assentaments rurals poden datar-se en aquest període. A partir del segle III se n'observa una significativa reducció en el nombre, fet que sens dubte reflecteix una creixent disminució de la població. Amb el pas al segle IV, la situació s'estabilitza i encara que tant el nombre d'assentaments ocupats com la seua importància és notablement inferior, el poblament rural sembla experimentar una certa recuperació. La crisi demogràfica degué suposar l'abandó de terres de conreu, amb la conseqüent repercussió en l'estructura de la propietat, i una notable disminució de la pressió sobre el medi natural.

Grans contrapesos de premsa procedents de la vil·la de la Torrassa (Vila-real-Betxí).

Estos blocs de pedra són en ocasions les úniques evidències de l'existència de les instal·lacions per a l'obtenció de vi o d'oli (*torcularium*).

Al País Valencià no es coneix el poblament rural més que de manera bastant superficial. Entre els estudis de conjunt basats en prospeccions i en la revisió d'excavacions anteriors destaquen els realitzats per Pingarrón entre els rius Palància i Magre, i per nosaltres mateixos a les comarques septentrionals del litoral valencià, encara que fins ara l'únic publicat ha estat el de Járrega sobre l'Alt Palància. Les vil·les excavades en extensió i per tant millor conegudes són igualment molt escasses. D'aquestes, algunes van ser excavades en els segles XVIII (el Vilar al Puig; els Banys de la Reina a Calp) o XIX (Algorós a Elx). Unes altres són només conegudes per algun monument (l'Arc de Cabanes; la Torre de Sant Josep de la Vila Joiosa), o principalment per destacades troballes sumptuàries

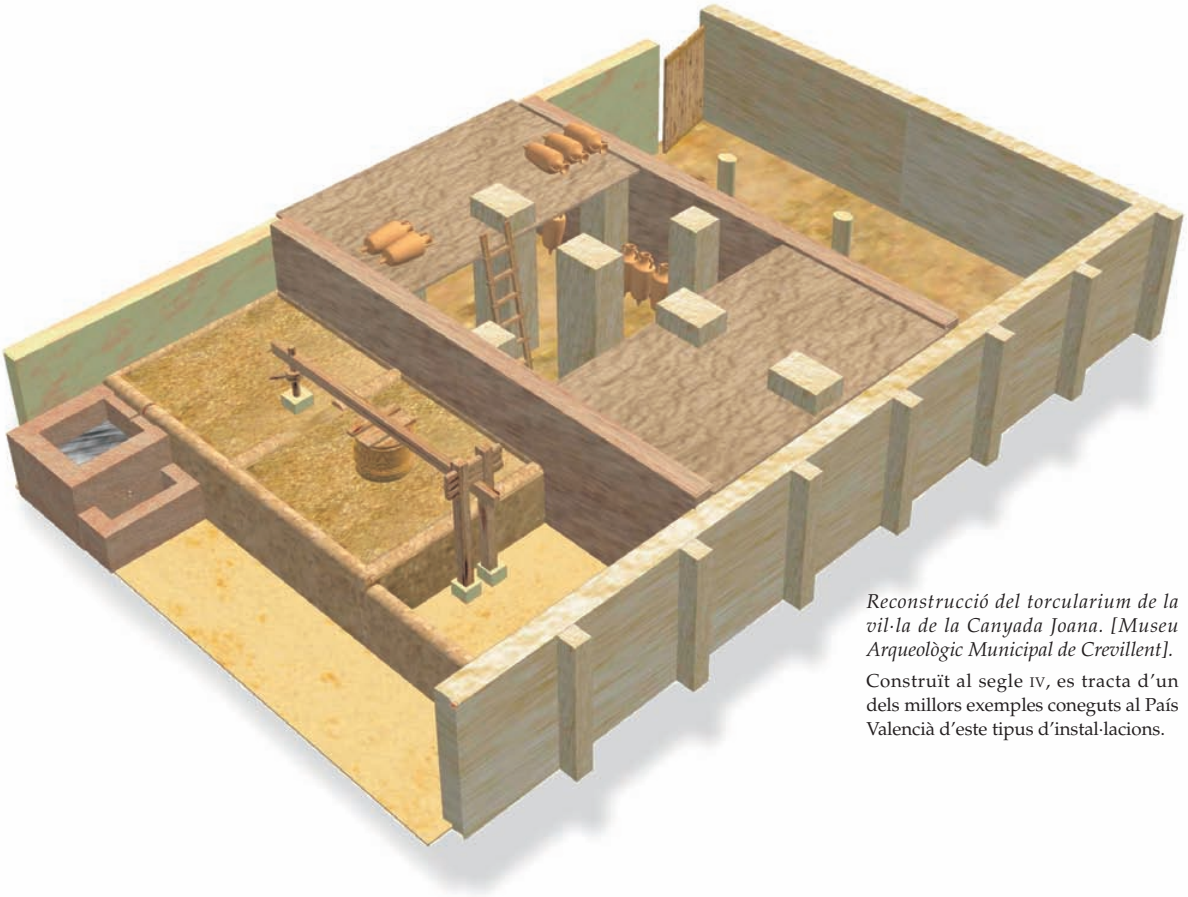

Reconstrucció del torcularium de la vil·la de la Canyada Joana. [Museu Arqueològic Municipal de Crevillent].

Construït al segle IV, es tracta d'un dels millors exemples coneguts al País Valencià d'este tipus d'instal·lacions.

Vista de la vil·la romana de Casa Ferrer I, prop de Lucentum. Segles I-III. [Fot. Arqueogestión].

Recreació artística de la doble premsa trobada en l'almàssera (torcularium) de la vil·la romana del Parc de les Nacions (Alacant). [Dibuix P. Rosser-J. Sáez].

com algunes escultures (l'Ereta dels Moros a Aldaia) o mosaics (el Poaig de Montcada). Finalment, algunes han estat parcialment excavades, però els resultats de la investigació no han estat donats a conéixer més que de manera resumida (Benicató de Nules; el Circuit de Xest; el Parc de les Nacions d'Alacant; la Canyada Joana de Crevillent).

Alguns d'aquests assentaments van ser àmplies i luxoses mansions, en ocasions propietat de riques famílies assentades en les principals ciutats. L'epigrafía confirma la presència de personatges de l'elit social, sobretot magistrats municipals, en diverses localitats del territori de *Saguntum*, com Onda, Nules i Almenara; *Valentia*, com possiblement és el cas de Torrent; *Dianium*, com la Font d'En Carròs, etc. Unes altres, per la seua proximitat al nucli urbà poden considerar-se vil·les suburbanes,

com succeeix amb Can Porcar (Llíria) i el Parc dels Nacions (Alacant). Un cas excepcional és el de la vila del Vilar (el Puig), on una inscripció funerària del segle II que esmenta els propietaris explica que aquesta es trobava circumdada per murs i disposava de banys i jardins. Poques d'aquestes vil·les han estat excavades suficientment com per a determinar el tipus arquitectònic al qual pertanyien. Entre elles es pot citar la de Benicató (Nules), amb un ampli peristil de 22 x 24 m en el centre del qual es troba un estany circular; al seu voltant es distribuïen diferents dependències, entre les quals hi havia unes termes i diverses habitacions. Aquesta pot ser el model de les grans *villae* existents a la Plana de Castelló, en el sector septentrional del territori saguntí, com la Torrassa (Betxí-Vila-real), l'Alter (Xilxes), l'Alqueria (Moncofa), el Pla (la Llosa) i la Muntanyeta dels Estanys (Almenara). En les comarques meridionals, la vil·la del Parc de les Nacions (Alacant) és la que presenta una major superfície, amb 1'4 hectàrees.

La zona residencial s'ha excavat parcialment en alguns casos, com el Parc de les Nacions (Alacant), on es van descobrir dos patis i habitacions decorades amb pintura mural i cornises d'estuc. En ella és relativament freqüenti la presència de petites instal·lacions termals que poden estar situades en un dels laterals del peristil i decorats amb mosaics, com és el cas de Benicató (Nules). De termes se n'han identificat en algunes de les vil·les millor conegudes, com la recentment excavada al Palau (Borriana), i les ja conegudes de l'Horta Seca (la Vall d'Uixó), el Vilar (el Puig), Can Porcar (Llíria), la Font de Mussa (Benifaió), l'Ofra (Castelló de Rugat), els Banys de la Reina (Calp), l'Albir (l'Alfàs del Pi), la Torre Baix (la Vila Joiosa), l'Illeta dels Banyets (el Campello), el Parc de les Nacions (Alacant), etc. Un cas singular és el del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat), on es va excavar el que sembla una gran *natatio*, una piscina de 22 x 7 metres.

Els programes decoratius de les vil·les comprenen fonamentalment escultures i paviments mosaics, a més de la pintura mural, els estucs i els revestiments de marbre. Entre les primeres es troben escultures de jardí com les hermes de Bacus del Mas de Víctor (Rossell), el Cabeçolet (Sagunt) i Fondos (Torís), i l'*oscillum* de Can Porcar (Llíria). Retrats imperials com el d'Adrià del Palmar (Borriol). Entre l'escultura ideal hi ha representacions de Bacus com les de l'Ereta dels Moros (Aldaia) i del Trull dels Moros (Sagunt); d'Afrodita com la de València la Vella (Riba-roja de Túria); de Nimfes

L'Arc de Cabanes (Castelló). Segle II. [Fot. Arxiu SIP].

Es troba situat vora la Via Augusta, en l'àmbit de la vil·la del mas de l'Arc, per la qual cosa podria tractar-se d'un monument privat.

com la de Canyada del Pozuelo (Sinarques); d'Eros adormit com les tres d'Algorós (Elx), etc. Un cas singular és el del Vilar (el Puig), on es van trobar diversos relleus i almenys deu escultures, entre les quals poden identificar-se'n dos d'Attis i unes altres de Bacus, Narcís, Eros i Sàtir.

Els paviments mosaics decoraven estances nobles com els menjadors (*triclinia*) i algunes sales dels banys, com és el cas de Benicató (Nules), l'Horta Seca (la Vall d'Uixó), Can Porcar (Llíria), etc. En una situació semblant a la que s'observa en les cases urbanes, són escassos els *signina*, més abundants els policroms i els més freqüentis els bicroms. Cal esmentar els mosaics policroms dels treballs d'Hèrcules de Can Porcar (Llíria), els de Petrer i Algorós d'Elx (entre els quals destaquen els de Galatea i les estacions), i els possibles mosaics parietals de *vermiculatum* d'aquesta última que representaven un centaure, Apol·lo i una figura femenina, etc. També són importants els bicroms de Benicató (Nules), els nombrosos del Vilar (el Puig), el de les nou Muses del Poaig (Montcada), el recentment recuperat de la Font de Mussa (Benifaió), els de la Punta de l'Arenal (Xàbia) i els Banys de la Reina (Calp) o el *signinum* de l'Horta Seca (la Vall d'Uixó), etc.

La importància de la producció agrícola en l'economia de les vil·les es comprova per la identificació d'almàsseres i cups, magatzems i forns per a la fabricació d'àmfores. Dels primers, se n'han excavat alguns com els de l'Horta Seca (la Vall d'Uixó), el Trull dels Moros (Puçol), el Mas dels Foressos (Picassent), el Parc de les Nacions (Alacant), la Canyada Joana (Crevillent), etc., però la seua identificació resulta més fàcil a partir de la troballa dels contrapesos de les premses, com els de la Torrassa (Betxí - Vila-real). En la vil·la del Parc de les Nacions (Alacant) es va excavar un edifici identificat com un magatzem. Els forns ceràmics dedicats a la producció d'àmfores són igualment abundants: el Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat), la Punta (la Vall d'Uixó), l'Hort de Pepica (Catarroja), Oliva, l'Almadrava i Jesús Pobre (Dénia), etc. Entre els contenidors que es produïen són majoritaris els destinats al transport de vi, com els fabricats en el territori de *Saguntum*, d'on es coneix l'única referència literària sobre l'elaboració d'aquesta beguda. Les factories de saladura són freqüents en la meitat meridional del litoral valencià: Cullera, la més septentrional, la Punta de l'Arenal (Xàbia), els Banys de la Reina (Calp), l'Illeta dels Banyets (el Campello), el Cap de l'Horta i l'Albufereta (Alacant), Moncaio (Guardamar), etc.

Forns romans i producció ceràmica

Jaume Coll
Museu Nacional de Ceràmica i de les Arts Sumptuàries «González Martí». València

INTRODUCCIÓ

El sistema econòmic implantat per la civilització romana es fonamentava en la producció agrícola de l'anomenada trilogia mediterrània, l'olivera, la vinya i el forment. El seu cultiu i els processos d'elaboració que n'exigien els productes derivats per a ser comercialitzats –essencialment oli i vi– estaven fortament atomitzats en els diversos centres d'explotació o *fundus*. Així, la finca rústica com a unitat de producció bàsica no només havia de posseir les instal·lacions essencials per als treballs agrícoles, el processament del producte i la seua conversió en un bé monetitzable, sinó que, a més, havia de disposar de les instal·lacions auxiliars per a fabricar contenidors que facilitaven la seua distribució. L'àmfora va ser l'envàs per excel·lència de l'antiguitat, com a gran element ceràmic capaç de contindre i transportar desenes de litres de preats béns des del productor fins al distribuïdor sense necessitat de transvasaments intermedis. Això va exigir que les explotacions agràries s'especialitzaren també en ceràmica (*opus cretaria*) i instal·laren tallers terrissers *(officinae figulariae, officinae figliniae*) que es destinaren no sols a la fabricació de les àmfores o gerres (*opus doliare*), sinó a tots els béns ceràmics necessaris per a facilitar la vida en el medi rural i a satisfer d'alguna manera l'autosuficiència en altres elements essencials, com ara rajoles, teules, olles, cànters, gibrells, cassoles, etcètera. Un exemple d'aquesta concentració productiva es testimonia a Pompeia, on les famílies dels Stlaborii, Vibii i Cornelii apareixen com a productors de vi i salses de peix, alhora que amos de teulars i fàbriques d'àmfores, *vasa vinaria* (per a vi) i *vasa faecaria* (per a *garum*).

A més, la complexitat de la societat romana es manifesta també en la multiplicitat de raons que afavorien la instal·lació de centres de producció ceràmica fora de les ciutats. L'existència de pesqueries que explotaven la riquesa marina, tant per a la fabricació de salaons com per a les conegudes salses de peix o *garum*, com també la consolidació de grans comerciants (*mercatores, negotiatores*) dedicats a la distribució majorista, de la mateixa manera que l'explotació dels productes ceràmics mateixos com a béns de comerç per l'especialització en produccions de qualitat reconeguda (*opus figlinum*), que eren destinades a un consum massiu (*terra sigillata*, lluernes, ceràmica de cuina, etcètera), afavoriren també l'atomització de tallers. Aquests instal·laren oficines en les riberes costaneres, en els punts d'embarcament, en els llocs on les argiles tenien les propietats requerides per a confeccionar determinats productes, com la naturalesa calcàrio-ferruginosa necessària per a la *terra sigillata*, fangs refractaris per a la ceràmica de cuina, etcètera. Hi havia a més necessitats rituals que exigien la instal·lació de terrisseries prop de santuaris o llocs de cult, especialitzades en la producció dels

Mas d'Aragó.
Cervera del Maestrat
Orleyl. Vall d'Uxó
Estivella
La Maralaga.
Sinarcas
Almenara
La Cargadora.
Olocau
Sagunt
Villarpardo.
Higueruelas
El Picherí
La Llovareta.
Riba-roja
Rascanya. Lliria
El Rebollar.
Requena
La Vallesa. Paterna
Paterna I
Paterna II
VALENTIA
Catarroja
Castellet.
Castelló de la
Ribera
Castelló
de la Ribera
Les Cabeçoles.
Font de la Figuera
Gandia
Rafalcait. Daimús
Partida Catorzena.
Potries
Oliva
Partida Vinyals.
Ondara
L'Almadrava. Dénia
Jesús Pobre,
La Teulera. Dénia
Punta de l'Arenal.
Xàbia
Tossal de Manises.
Alacant
Elx
0
20 Km
FORNS DE TIPOLOGIA DESCONEGUDA
FORNS RECTANGULARS DE PILASTRA CENTRAL
FORNS RECTANGULARS AMB ARCS DE SUSTENTACIÓ
FORNS CIRCULARS SIMPLES
FORNS CIRCULARS AMB PILASTRA CENTRAL
FORNS CIRCULARS AMB ARCS DE SUSTENTACIÓ
TALLER DOCUMENTAT PER REPUSALLS D'ALFAR

Fresc d'una escena d'una taverna vasària. S. I. Pompeia. [Soprintendenza Archeologica de Pompeia].

En la imatge pot veure's el torn baix romà, format per una sola roda de gran diàmetre sobre un eix estàtic, mentre el terrisser seu en un escambell menut.

exvots o dels vasos utilitzats en els diversos ritus, com és ben conegut per a Cumas, segons les fonts literàries llatines.

El fet que la ceràmica fóra tan necessària i disponible per a totes les capes de la societat, va fer dels seus productes béns molt econòmics involucrant en la seua fabricació sistemes d'organització i de producció molt rendibles. La mà d'obra dels grans tallers estava constituïda bàsicament per esclaus, altament especialitzats en tots els nivells de la jerarquia del taller; a pesar que la propietat pertanyia sempre a homes lliures (*civis* o *liberti*) posseïdors del terreny (*domini praedii*), l'ofici podia ser exercit per empresaris (*officinatores*) amb l'autorització del primer si no l'exercia aquell directament. La seua importància arribà a ser tal que fins i tot s'ha indicat que la indústria de la ceràmica va ser en part la base de la riquesa d'alguns membres de la dinastia dels Antonins i dels Severs. Com ha posat de manifest Peacock, en el món romà hi havia tallers amb diferents nivells tècnics i socials, des de la unitat familiar menuda, passant per taller artesà amb especialistes externs a la família –lliures o esclaus–, fins a grans factories altament especialitzades en determinats productes. Hi hagué tallers ambulants que en ocasions seguien les tropes en els seus desplaçaments, constituïts per part de les *cannabae* que les acompanyaven, i fins i tot tallers de l'exèrcit mateix per a proveir-lo de teules, rajoles i productes de primera necessitat. Tanmateix, dins d'aquesta variabilitat es donava una base tecnològica uniforme i utilitzada en quasi tots els nivells.

TECNOLOGIA BÀSICA DE LA PRODUCCIÓ CERÀMICA ROMANA

La producció ceràmica en el món romà incorporava plenament una sèrie d'avanços tècnics consolidats durant l'últim mil·lenni anterior a l'Era al Mediterrani occidental, encara que a Orient tenia alguns mil·lennis d'antiguitat. El procés més tecnificat incloïa la preparació del fang per mòlta de l'argila i el batement en basses, com també la levigació per a aconseguir fangs amb diferents grandàries de partícula que es destinaven a productes també diferenciats. La conformació es realitzava per mitjà del torn ràpid d'inèrcia mogut per un auxiliar, a vegades combinat amb un motle que s'omplia interiorment, com també el motle estàtic usat en estampilles, punxons, i fins i tot motles per a peces no realitzades per revolució com ara figuretes (*sigilla*). La ceràmica romana va estendre l'ús de les engalbes brillants, també anomenades vernissos antics, que s'aplicaven sobre produccions com ara la *terra sigillata* (*vasa samia*), ceràmica coberta d'una llustrosa engalba roja, a vegades amb elements en relleu

◄ *Mapa de les troballes de forns i tallers romans a la Comunitat Valenciana.*

La intensa explotació del camp va contribuir al fet que les explotacions rústiques instal·laren tallers ceràmics per a donar eixida als seus productes. En el cas de l'actual territori valencià estos s'especialitzaren generalment en àmfores per la gran producció de vi.

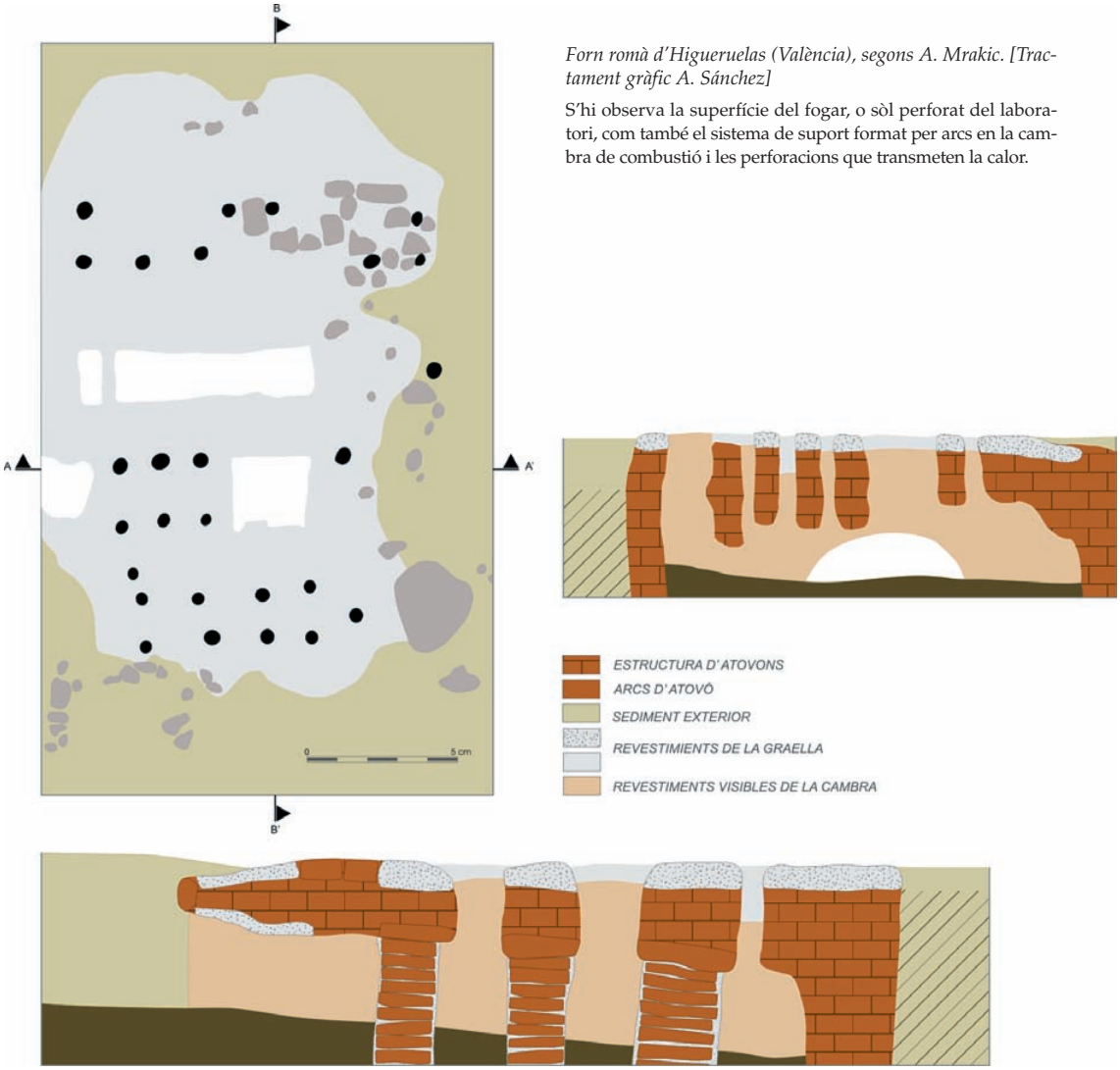

Forn romà d'Higueruelas (València), segons A. Mrakic. [Tractament gràfic A. Sánchez]

S'hi observa la superfície del fogar, o sòl perforat del laboratori, com també el sistema de suport format per arcs en la cambra de combustió i les perforacions que transmeten la calor.

(*emblemata*), o les anomenades ceràmiques lluents, en aqueix cas amb engalba irisada de brillantor metàl·lica. Però també va estendre els primers esmaltats de plom de color melat, verd o terrós, tenyits amb òxids metàl·lics i que requerien ser cuits en cobertores, procediment tècnic que es convertiria en la base de la pisa musulmana i de les posteriors produccions des de l'Edat Mitjana fins a hui.

La cocció es feia de forma generalitzada en forns de convecció i tir directe, implantats en la península Ibèrica des dels primers contactes amb els semites, destacables per posseir espais separats per al lloc on es realitzava la combustió i per al que rebia les peces a coure, que en general no eren afectades directament per les flames, sinó només pels gasos calents. El forn (*furnus*) més estés era el de tir vertical, on la cambra de combustió, o llar, se separava de la cambra de cocció, o laboratori, per mitjà d'un terra perforat (fogar). La cúpula o volta que tancava la cambra de cocció per dalt solia no ser fixa, i es construïa amb enderrocs i terra. Tanmateix, en les zones de fronteres, especialment en el *limes* britànic, s'utilitzaren profusament forns de convecció horitzontals, i fins i tot forns de doble boca de càrrega amb evacuació vertical de fums al centre, sota la qual es dispo-

saven les ceràmiques que s'hi havien de coure. En ser els forns senzilles estructures semiexcavades, en el *limes* s'usaren fins i tot forns mòbils, que es construïen amb un pilar buit transportable que s'inseria en un forat circular de prop d'un metre de diàmetre amb una rampa lateral per a la càrrega de combustible. Sobre el pilar es disposaven radialment barres o rajoles triangulars per a formar el fogar, mentre que els murs de la cambra de cocció es feien amb atovons preparats en el terreny o terra trepitjada. Aquestes estructures permetien traslladar ràpidament els tallers en cas de l'aparició de problemes bèl·lics en les fronteres. Tanmateix, els forns romans instal·lats en les *villae rusticae* i en els centres de producció i comerç solien ser construccions estables que duraven anys, fins i tot dècades. En general hi havia forns menuts (d'un a dos metres cúbics de capacitat) per a la cocció de ceràmica comuna o peces de pisa per a la taula, i uns altres de grans, de fins a prop de quaranta metres cúbics, per a àmfores, gerres, rajoles i teules. En general partien de dues tipologies bàsiques, d'un costat els forns de planta circular, i d'altre els de planta quadrangular. La cambra de combustió o inferior (*furnus, focus, ignis*) s'excavava en terra i anava precedida de la boca d'alimentació del combustible (*praefurnium*) que comunicava amb un espai afonat, mena d'avantsala excavada des d'on s'alimentava el combustible durant la cocció. En les grans instal·lacions, aquesta arribava a tindre l'aspecte d'una gran habitació semisubterrània, ja que s'hi obrien totes les boques de càrrega de combustible de diversos forns, i era també l'espai on s'emmagatzemava la fusta usada per a cremar. En la cambra de combustió se situaven els arcs o murs que, alçats aproximadament fins a l'altura del terra exterior, sostenien el fogar (*opus suspensus, opus pensile*). Si bé els forns romans més simples, i també els més antics, tenien un pilar o mur per al suport del fogar, l'estructura més comuna de sustentació consistia en una sèrie d'arcs paral·lels a la boca de càrrega del combustible. Alguns forns posseïen dues boques de càrrega paral·leles, però l'usual era que en tingueren només una amb un llarg túnel, d'un o dos metres, per on s'introduïa la fusta utilitzada com a combustible. La longitud del túnel de càrrega permetia que, en els forns menors, la combustió es realitzara en ell, per la qual cosa al laboratori –lloc on es depositaven les peces que s'havien de coure– arribaven únicament gasos calents. Aquesta separació permetia un major control de la cocció en les fases crítiques. Tanmateix, en els forns majors destinats a àmfores o gerres, se suplia un corredor curt amb una major altura de la cambra de combustió. Els murs del laboratori es construïen amb atovons, que eren els més

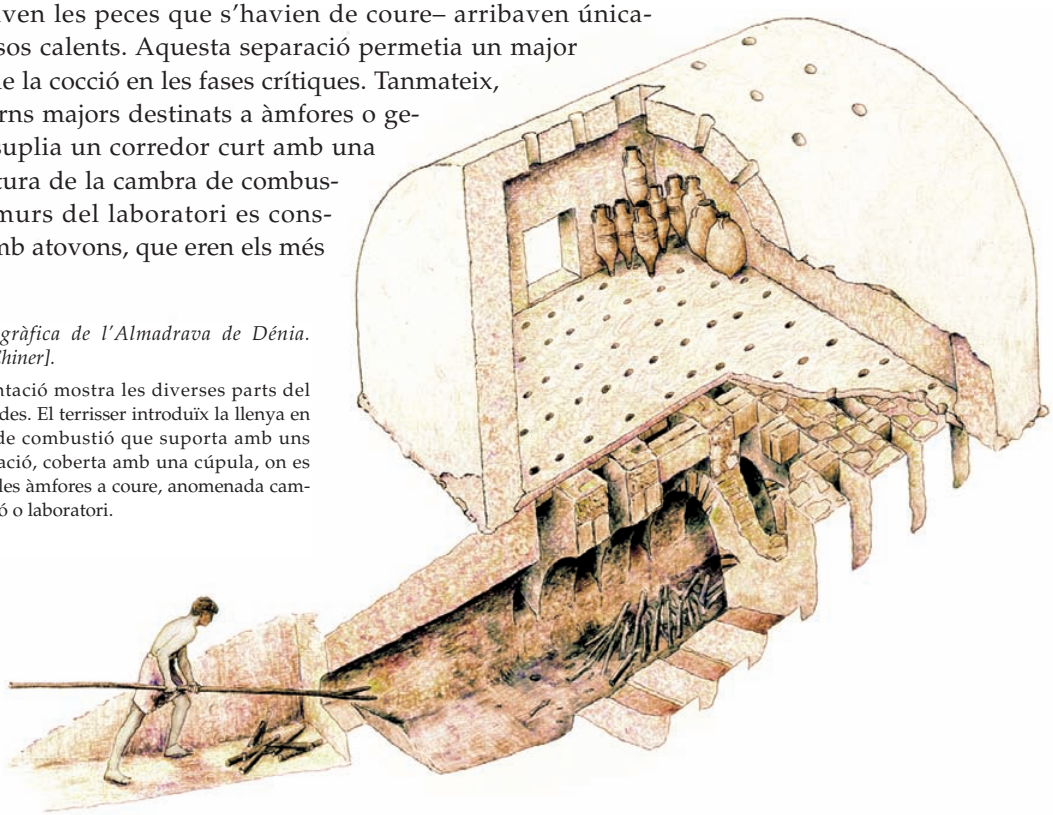

Restitució gràfica de l'Almadrava de Dénia. [Dibuix F. Chiner].

La representació mostra les diverses parts del forn restituïdes. El terrisser introduïx la llenya en la cambra de combustió que suporta amb uns arcs l'habitació, coberta amb una cúpula, on es col·locaven les àmfores a coure, anomenada cambra de cocció o laboratori.

Motles per a sigil·lates de Bronchales. [Museu de Prehistòria de València].

Els vasos de terra sigil·lata es realitzaven sobre motles d'argila cuita que tenien impresa la decoració. Estos s'omplien amb fang fluid, de forma que el dibuix es cobrira bé, en una capa de certa grossària que després era acabada interiorment al torn. En assecar-se, la massa es contreia de forma que es desapegava del motle. Posteriorment rebia el bany de barbotina roja, molt fluida i amb fundents de potassi, que es convertiria en el vernís roig.

econòmics i fiables, tàpia o rajoles. La coberta podia ser fixa en els forns de rajola o en els d'atovó o tàpia amb mur exterior de pedra, encara que en general s'hi buscava l'economia constructiva, per la qual cosa era usual que la volta fóra efímera, construïda amb fragments de peces fallides, *tegulae* i terra. D'altra banda, en el cas de la producció de rajoles o material de construcció, l'etnografia documenta que molts forns no disposaven de murs, i és possible que alguns forns romans tingueren únicament estructures subterrànies on la part visible exterior devia ser el fogar mateix (forns de fogar-plataforma). El laboratori es conformava, en aqueix cas, amb el mateix material que s'hi havia de coure, com evidencien els forns especialitzats en rajoles.

Finalment, en funció del producte, els romans usaren una sèrie de procediments per a millorar les condicions de cocció desenvolupant la transmissió de la calor per radiació. Això era essencial en els forns per a la *terra sigillata*, ja que aquesta s'havia de coure en atmosfera oxidant i de forma uniforme. Per a això idearen un sistema de tubs interns que creuaven el laboratori en vertical per on circulaven els gasos i la calor i deixaven un espai per a col·locar les piles de plats o vasos, amb la qual cosa les peces es coïen per la calor irradiada pels *tubuli* mateixos. En el cas de la ceràmica esmaltada, els romans usaren les primeres caixes, o cobertores, conegudes en el Mediterrani occidental.

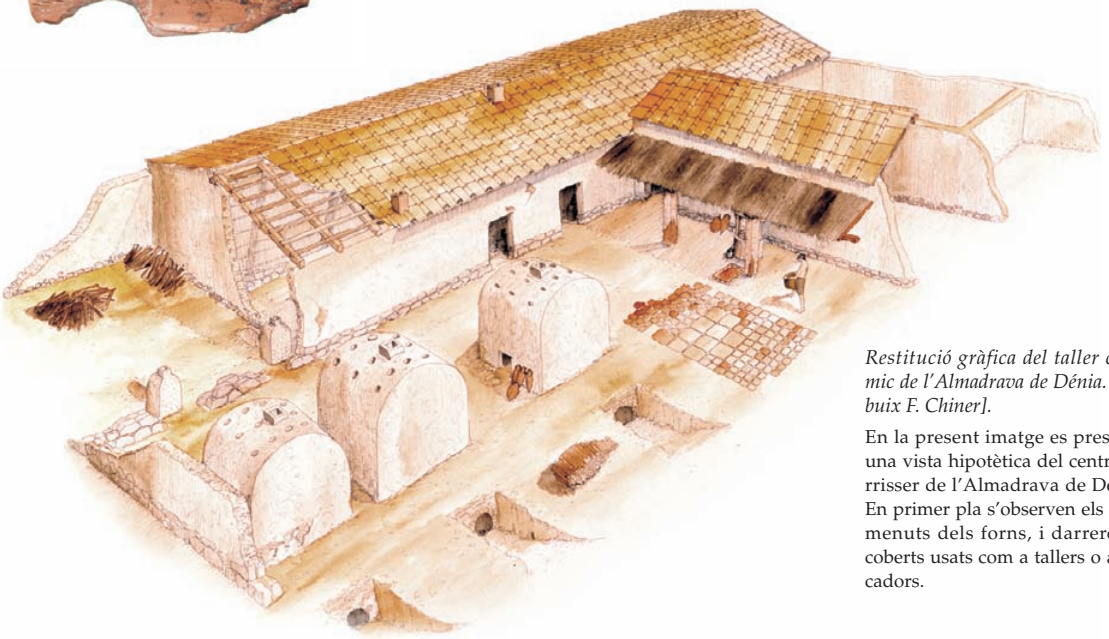

Restitució gràfica del taller ceràmic de l'Almadrava de Dénia. [Dibuix F. Chiner].

En la present imatge es presenta una vista hipotètica del centre terrisser de l'Almadrava de Dénia. En primer pla s'observen els cubs menuts dels forns, i darrere els coberts usats com a tallers o assecadors.

Forn de la Cargadora (Olocau, València). [Arxiu SIP].

L'estructura seguix la configuració general d'un forn, amb pilar central, doble galeria d'arcs i sòl perforat o fogar. Els materials d'esta estructura, que inclou arcs de pinastre i capes de morter, no són habituals en els forns ceràmics, que solen construir-se amb rajola i fang o materials refractaris per a resistir les altes temperatures.

TESTIMONIS ARQUEOLÒGICS EN EL TERRITORI VALENCIÀ

En l'antiguitat romana, la producció terrissera valenciana tingué ja fama, si jutgem les paraules de Plini el Vell, el qual, en la seua *Història Natural* (XXXV, cap. 12), esmenta els calzes de *Saguntum* a *Hispania*, vasos que Valcárcel el 1769 associà de forma errònia a l'abundant *terra sigillata* que apareixia en aquella ciutat. Desconeixem encara les característiques materials d'aqueixa producció esmentada pel gran historiador, encara que s'han descobert gran quantitat de tallers terrissers romans a la Comunitat Valenciana. La bibliografia sobre les troballes de forns en territori valencià no és abundant. Els forns més antics trobats fins al moment, d'època republicana, segueixen l'estructura dels forns ceràmics ibèrics. En el cas dels forns majors, es tracta en general d'estructures de planta circular, amb un mur longitudinal adossat al fons de la cambra de combustió, o bé amb un pilar oblong o rectangular central per a sostindre el fogar. Degueren dedicar-se a la fabricació d'àmfores o de tot tipus de pisa d'ús domèstic o industrial, en especial contenidors, representant en realitat la continuació de les terrisseries ibèriques preromanes. Un exemple d'això pot ser el forn de Rascanya de Llíria. Els forns menors, especialitzats en la fabricació de vasos menuts o plats, eren de planta circular, amb un diàmetre aproximat d'un metre, la cambra de combustió dels quals podia tindre, tot i no ser essencial, un pilar central per a sostindre el fogar. S'han localitzat forns semblants a la ciutat de València i a Paterna. En el cas dels forns menuts de l'àrea urbana, podrien abastir el consum a la menuda dels vins en les *tabernae vinariae* o en els *hospitium*, i fins i tot relacionar-se amb santuaris de cult aquàtic.

En època imperial, a mesura que la producció agrícola s'incrementava i es consolidaven les xarxes de distribució comercial dels productes del medi rural, es començaren a instal·lar en els *fundus* tallers i forns ceràmics per a la producció de contenidors necessaris per a distribuir els seus productes. Aparei-

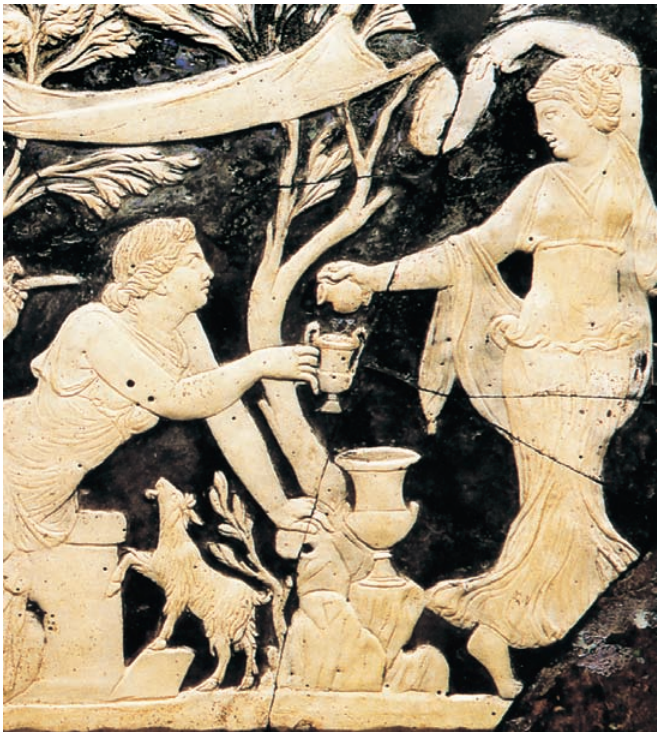

Plafó d'Ariadna iniciant-se en els ritus dionisíacs. Vil·la de Fabius Rufus. Segle I aC-I dC. [Museu Arqueològic Nacional de Nàpols].

L'escena suggerix l'abocament de vi pres del crater en un cànter menut usat per a beure.

xen així centres ceramistes en l'*ager*, com veiem en el cas del forn romà de la Vall d'Uixó, a la vila del Rebollar (Requena), a Paterna, a Oliva, a Catarroja o a Castelló de la Ribera, a vegades agrupats en conjunts com pot veure's en el cas del Mas d'Aragó o de la Llovatera (Riba-roja). Els productes es marcaven en ocasions en el taller mateix sobre el fang verd, la qual cosa ens permet conéixer la seua distribució. Procedents de la zona d'Oliva s'han localitzat les marques F, MF i CA VI estampillades sobre les àmfores, mentre que de la *villa* del Mas d'Aragó sembla que és la marca L EV HER O. La demanda de material de construcció també ocasionà la instal·lació de forns especialitzats en la cocció de rajoles (*opus latericium*) o teules (*tegulae, imbricis*), com succeí a Rascanya (Llíria) o Higueruelas, on es conserven dos forns de planta quadrada d'alguna *officina lateraria* o *tegularia*, segons sembla del tipus de fogar-plataforma. Les estampilles de l'Almadrava documenten fins i tot el nom del *dominus* del predi al segle III, el senador *Lucius Lucretius*, i de l'esclau que s'encarregava de la *figlina*, Felici, com també del ciutadà *Lucius Sulpicius Sabinus*. Fins i tot hi ha tallers que per les seues dimensions sembla que pogueren posar-se en relació amb l'activitat de *mercatores* especialitzats en la redistribució de productes agrícoles; en aquest cas, per la seua especial ubicació vora mar, sembla que podem situar la terrisseria de l'Almadrava de Dénia, on s'ha trobat un conjunt notable d'estampilles sobre la producció amfòrica (PH.I; SAT; PL.CIS; CAL.SIS; FI; C.C.V.LM.F.S.), la qual cosa ens permetrà anar identificant-les en els seus punts de destinació i conéixer la distribució comercial que tingueren els productes elaborats a *Dianium*. Possiblement hi hagué també terrisseries a Estivella (estampilla MPM), mentre que al Puig de Santa Maria han aparegut segells amb les inscripcions BC *Materni Sacynto*, SALVI, GEMINI I MARINI. Les produccions d'aqueixos tallers eren molt variades, encara que entre elles destaca pel seu interés comercial una especialització general en àmfores vinàries de l'anomenat tipus Oliva (Dressel 2/4), típica dels primers segles de l'Era.

Jaciments no urbans d'època visigoda (segles VI-VII)

Empar Juan
Col·laboradora Servei d'Investigació Prehistòrica. Diputació de València
Miquel Rosselló
Servei d'Investigació Arqueològica municipal. Ajuntament de València

El coneixement que tenim sobre el món rural d'època visigoda en la zona valenciana és encara bastant irregular; tanmateix, hom ve constatant, igual que ocorre en altres parts de la Mediterrània, que a part dels llocs urbans que assumeixen funcions episcopals, econòmiques i estratègico-militars, cas de *Valentia*, hi apareixen una sèrie d'assentaments privilegiats i característics d'aquest període, el qual hem de definir ja com altomedieval, íntimament relacionats amb el nucli urbà: són els centres monàstics, *castra* fortificats i residències rurals.

Paral·lelament, la distribució de productes importats, principalment les últimes produccions de vaixella de taula africana (*sigillata*) i àmfores, es produeix preferentment en aquests mateixos llocs: ciutats, normalment seus episcopals; *castra* fortificats, situats en zones de frontera; monestirs, generalment relacionats amb les ciutats; i residències rurals, vinculades a les elits urbanes, civils, militars o eclesiàstiques.

Com a exemples paradigmàtics de l'anteriorment exposat disposem en el *territorium* de *Valentia* de tres jaciments excepcionals: el monestir de Punta de l'Illa (Cullera), el *castrum* fortificat de València la Vella (Riba-roja de Túria) i la vil·la àulica del Pla de Nadal (Riba-roja de Túria).

EL MONESTIR DE PUNTA DE L'ILLA (CULLERA)

El jaciment es trobava situat en una antiga illa, actualment unida a terra ferma, pròxima a la costa cullerana i excavat pel Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València (anys 1955, 1957 i 1966) abans de la seua destrucció per a la construcció de blocs d'apartaments.

El jaciment va ser freqüentat des de la prehistòria, encara que sembla que no hi va haver assentament més o menys estable fins a època tardoromana.

Les diferents campanyes d'excavació documentaren tres grups d'estructures i un important conjunt de materials que van ser qualificats, en aquell moment, com a «factoria d'època constantiniana». Investigacions posteriors han identificat les restes de l'Illa amb un conjunt monàstic i, més concretament, amb el cenobi que el bisbe Justinià de València manara construir en una illa en honor a sant Vicent Màrtir, tal com s'infereix de la lectura del seu epitafi, com també datar el moment de destrucció i abandonament del conjunt a l'últim quart del segle VI.

Al centre de l'illot i en lloc prominent s'alçaven les restes d'una estructura de planta rectangular, orientada E-O, amb murs de maçoneria assentats sobre bancs de cimentació d'1,10 m d'amplària,

Vista aèria de l'antiga ínsula de la costa de Cullera (València), on es localitzava el monestir de Punta de l'Illa. [Arxiu SIP].

En l'antiga ínsula, anomenada Punta de l'Illa del Portitxol o Illa dels Pensaments, el bisbe Justinià (segle VI) ordenà construir un monestir en commemoració de l'arribada del cos de Sant Vicent Màrtir.

amb unes dimensions de 13,50 x 8,75 m i subdividida en diversos departaments. Aquest edifici presentava una sèrie de peculiaritats que el diferenciaven clarament dels altres grups d'estructures, tals com la seua ubicació privilegiada al centre de l'illa i en el lloc més elevat, la seua orientació est-oest, la solidesa dels seus murs, millors acabats (paviment, probablement de *signinum*, de 10 cm d'espessor, enlluïts), la presència d'elements arquitectònics de certa riquesa (pilar *in situ* amb base emmotlurada, petita base de marbre potser pertanyent a una columneta de finestra, l'extrem d'un braç de creu potada de pedra tosca calcària) com també la recuperació de materials significatius de caràcter litúrgic: pàtera gran de marbre, creu gran de bronze per a penjar, creu petita de bronze enllaçada amb tres làmines rematades amb enganxalls que formaria part d'una peça més complexa (corona votiva, encensari, lampadari...). En la mateixa estança es van recuperar un tresoret de monedes i diversos ungüentaris ceràmics d'origen oriental –Palestina o Panfília– el contingut dels quals, probablement oli santificat, estava relacionat amb usos litúrgics i curatius.

Aquestes peculiaritats apunten que el citat edifici pogué haver tingut una funcionalitat cultual, com ara església o capella commemorativa.

En la part oriental de l'ínsula es concentraven unes construccions rectangulars, quatre en total, disposades en bateria, sense divisions internes i orientades nord-sud. Realitzades també en maçone-

Vista des de ponent del conjunt d'edificacions excavades l'any 1955 en el jaciment de Punta de l'Illa (Cullera, València). [Arxiu SIP].

La primera campanya d'excavacions se centrà en la part més alta del penyal; s'hi localitzà un edifici dividit en tres departaments on es recuperaren, entre altres, un tresoret de quaranta monedes, dues creus litúrgiques de bronze i ceràmica abundant.

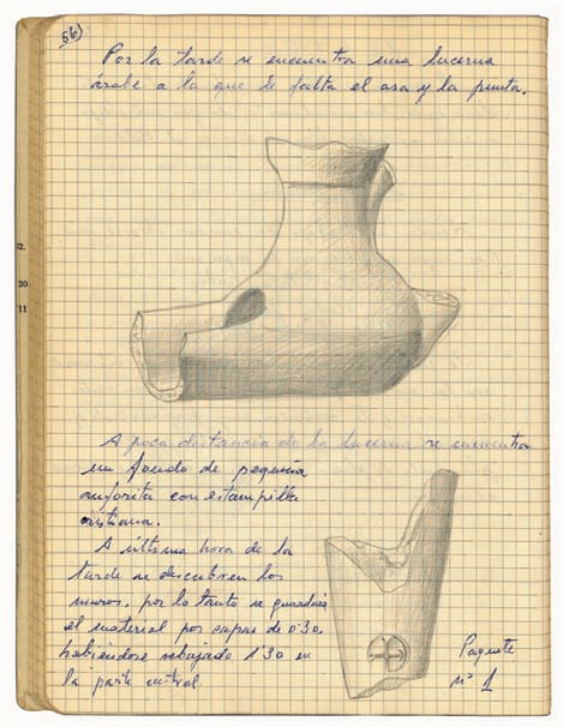

Detall del diari d'excavacions de Punta de l'Illa (Cullera, València) de l'any 1955 manuscrit per Enrique Pla. [Biblioteca SIP].

S'hi aprecien els dibuixos a mà alçada d'un gresol islàmic i el fons estampillat d'un ungüentari cristià oriental.

ria, es caracteritzaven per la seua senzillesa i presentaven dimensions de 10 x 4,20 m per a la més petita i 19 x 5,25 m per a la més gran. En un d'aquests coberts, l'únic que va poder excavar-se, es van trobar, especialment al costat dels murs, gran quantitat d'àmfores, majoritàriament identificades com grans contenidors cilíndrics olearis del nord d'Àfrica (Tunis) i, en menor mesura, àmfores de la Mediterrània oriental (Gaza, Síria-Palestina, Egeu), en les quals s'exportaria, entre altres, el reputat i preadíssim vi de Gaza, com també petites àmfores de fons còncau-convex amb decoració incisa a pinta procedents d'Eivissa i el nord d'Àfrica. Aquests coberts s'han interpretat com un *cellarium*, i no és estranya la seua presència en àmbits basilicals i monacals pròxims, com el cas de la basílica d'Es Cap des Port, a Menorca. És molt probable que els canals de distribució d'alguns d'aquests productes, susceptibles de ser usats en la litúrgia cristiana i popularitzats per les seues qualitats terapèutiques, cas del vi de Gaza (el bisbe Gregori de Tours en referencia l'ús en l'Eucaristia) i dels olis dels ungüentaris (potser utilitzats en la cerimònia del baptisme o en el sagrament de l'extremaunció), estiguessen directament controlats per la mateixa Església.

En l'extrem occidental del penyal es van excavar petits departaments, també alçats amb maçoneria.

Pareix que tot el conjunt, o almenys la part meridional més desguarnida, estava protegit per un mur, o una tanca, tal com va quedar reflectit en els minuciosos diaris d'excavació d'Enric Pla i Miquel Tarradell.

Minuciosos diaris d'excavació que, al costat de l'estudi de les fonts històriques, han permés reintegrar de l'oblit una important part del nostre passat i dotar de contingut històric el voluminós i excepcional conjunt de materials recuperats abans que l'especulació urbanística acabara amb un dels jaciments més singulars per al coneixement de la nostra Antiguitat Tardana.

EL *CASTRUM* HISPANOVISIGOT DE VALÈNCIA LA VELLA (RIBA-ROJA DE TÚRIA)

El jaciment de València la Vella es troba situat sobre una terrassa entre el marge dret del riu Túria i el barranc de la Cabrasa, depressions topogràfiques que aprofita com a defenses naturals, distant uns 3 km al SE de Riba-roja de Túria. La seua ubicació en una terrassa fluvial del Túria li permet el control del pas al llarg del riu, via natural de comunicació entre la costa i l'interior. Es tracta d'un punt estratègic amb una marcada funcionalitat militar, estructurat per a la defensa i el control del territori.

Les referències sobre el jaciment es rastregen des del segle XIV en què apareix el nom de 'València la Vella' en un document del *Consell de València* a propòsit d'un projecte de transvasament d'aigua

Vista general de la ubicació del jaciment de València la Vella (Riba-roja de Túria, València).

Situat estratègicament sobre una terrassa fluvial delimitada pel riu Túria i el barranc de la Cabrassa, que aprofita com a defenses naturals.

Alçat d'un tram de muralla del campament fortificat de València la Vella (Riba-roja de Túria, València).

La muralla té d'amplària entre 1,80 i 2,00 m, i està formada per una doble paret de maçoneria travada amb formigó de calç i farciment interior de pedres i formigó, està reforçada amb diverses torres quadrades (3x3 m) d'aparell semblant, i es calcula que envoltava una superfície aproximada de 4 ha.

del Xúquer al Túria. Posteriorment, quasi tots els cronistes regnícoles i diferents erudits han tractat, amb major o menor encert, sobre les ruïnes de València la Vella, que esdevé un dels jaciments arqueològics valencians sobre els quals vam disposar de notícies més antigues. Mereix destacar la monografia que va fer Valls David el 1902, en què apareix la planta del jaciment.

El nom de València la Vella tindria relació amb la suposada existència d'una primitiva València que després va ser abandonada al traslladar-se a l'emplaçament actual, tradició que ha estat rebutjada per tots els investigadors, antics i moderns, i totalment rebatuda per l'arqueologia.

A pesar de la monumentalitat del conjunt i les controvèrsies sobre el seu origen, no va ser fins a finals de la dècada dels anys 70, amb motiu de la destrucció d'una bona part del tram occidental del

recinte, quan el Servei d'Investigació Prehistòrica realitzà tres breus campanyes d'excavació que van permetre comprovar l'existència d'estructures constructives en l'interior del recinte i fixar la seua cronologia, si més no baiximperial, descartant altres cronologies més primerenques aventurades per la historiografia que pretenia amb això donar reputada antiguitat i un nom honorable a les ruïnes.

Allò característic i definitori del lloc, d'una superfície aproximada de 4 ha., és l'existència d'una potent muralla que s'adapta a la topografia del terreny, dibuixant una planta trapezoïdal que envolta el jaciment. La muralla, d'entre 1,80 i 2,00 m d'amplària, està formada per un doble parament de maçoneria travada amb formigó de calç i, entre ambdós, un farcit intern de pedres i formigó. En alguns trams es detecten pedres de maçoneria col·locades obliquament a manera de *spicatum* i l'ocasional utilització, principalment en les filades inferiors, de carreus reaprofitats ben escairats. L'argamassa sobrant de la juntura de les pedres s'utilitza a manera de tosc esquerdejat per a tapar les unions, donant-los un aspecte molt característic. L'alçada màxima conservada arriba, en alguns punts, fins prop dels tres metres.

La tanca apareix reforçada per torres quadrades de 3 x 3 m, de projecció exterior que traven amb la muralla i amb un lligam similar. Són torres massisses, amb farcit interior de pedres i formigó de calç.

En l'interior del recinte són visibles diverses estructures, encara per excavar, de les quals destaca un gran edifici situat al sud, pròxim a la muralla, en el qual es van centrar les tres campanyes d'excavació. Es tracta d'un edifici de planta rectangular d'uns 25 x 7 m. El lligam utilitzat és el mateix que el de la muralla, maçoneria travada amb morter de calç i graves, morter que serveix al seu torn per a tapar la unió entre les pedres a manera d'esquerdejat. A més a més, s'hi reutilitzen carreus i elements arquitectònics altoimperials de calcària dolomítica grisa blavenca (probablement procedents de la propera Llíria) en les zones actives de la construcció –cantons i brancals– i com a basament dels murs.

Els treballs pioners del SIP, una anàlisi de les característiques tècniques i constructives de les restes conservades, la seua ubicació en el territori, els paral·lelismes amb altres jaciments de similars característiques, l'estudi dels materials ceràmics prospectats i l'anàlisi de les dades històriques, han fet possible estructurar una sèrie d'hipòtesis de treball per a abordar una aproximació històrica del conjunt.

València la Vella té paral·lelismes amb una sèrie de jaciments peninsulars de similars característiques i cronologia (Recópolis, el Puig Rom, Begastri...).

El material ceràmic recuperat proporciona una cronologia centrada entre mitjan-finals del segle VI i mitjan segle VII, i es pot destacar la presència d'importacions de vaixella de taula de *Sigillata* Africana Clara (Hayes 91, 99, 101, 103, 104, 105), abundants ungüentaris orientals (*Late Roman Unguentarium*), ceràmica africana de cuina i àmfores africanes i de la Mediterrània oriental. La recuperació de molins de pedra per a cereals i les abundants escòries de mineral de ferro són altres indicis d'algunes de les activitats econòmiques i de transformació que es realitzaven en el lloc.

El significat d'un establiment defensiu d'aquestes característiques, en un context de finals del segle VI, s'ha relacionat amb el complex moment històric de reorganització i control d'aquest territori per part de l'estat visigot enfront de l'ocupació bizantina del sud i el sud-est hispans i enfront de l'àmplia autonomia adquirida per les aristocràcies locals –civils i episcopals– d'algunes regions peninsulars. Moment que coincideix amb un profund procés de 'bizantinització' político-ideològica que afecta el regne visigot a partir de Leovigild, molt palés en l'organització militar del regne visigot, que adopta el model bizantí –present en la mateixa província imperial *Spaniae*– en l'estructuració dels diferents sistemes defensius de frontera.

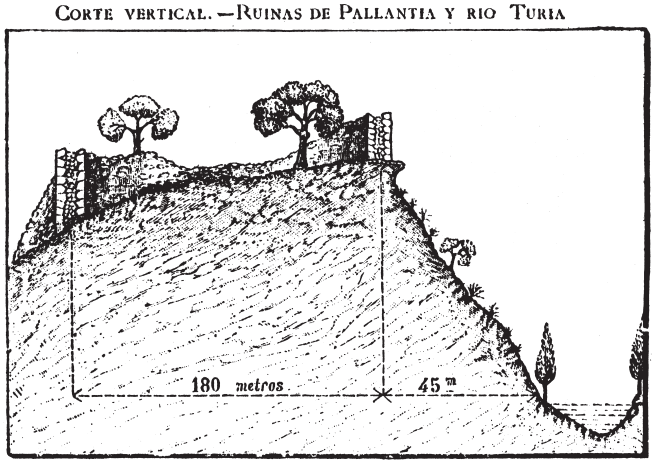

▲ *Alçat d'un tram de muralla del castre fortificat de València la Vella (Riba-roja de Túria, València).*

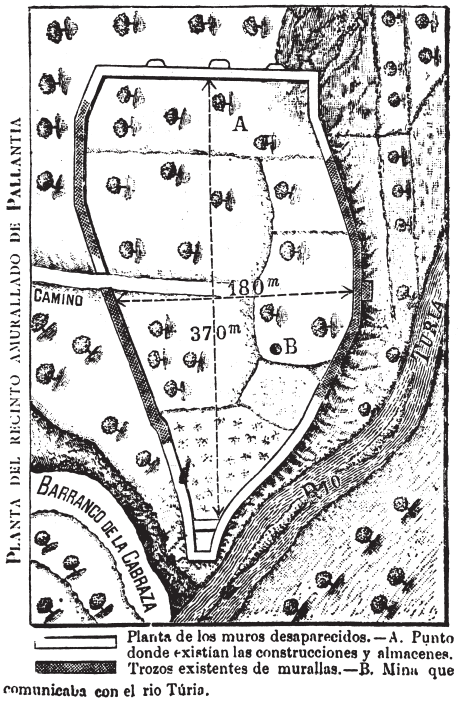

▶ *Planta del recinte de València la Vella (Riba-roja de Túria, València) extreta de l'obra de Rafael Valls David, Pallantia (Valencia, la vieja), de 1902.*

Es tracta d'un testimoni gràfic de gran valor, ja que representa l'aspecte que tenia el recinte abans de les diverses destruccions, algunes molt recents, que han disminuït irremeiablement un jaciment únic, per la seua cronologia i característiques, en tota la Comunitat Valenciana.

L'activitat militar de Leovigild va a permetre consolidar la seua posició territorial i establir un *limes* defensiu enfront de la província bizantina hispana. Aquest *limes* estaria format per dues línies defensives successives o doble *limes*. Una primera línia formada per fortificacions tipus *castrum* i *castellum* estratègicament situades controlant el territori circumdant i articulades a l'entorn de calçades estratègiques i estructurades d'acord amb els centres urbans. La segona la conformarien ciutats emmurallades, generalment amb funcions episcopals i centres emissors de moneda.

València quedaria integrada dins d'aquesta línia defensiva en l'època de Leovigild, car la seua seu episcopal apareix representada en el III Concili de Toledo del 589, i l'existència d'un bisbe arrià en la cadira episcopal (Ubiligiscle) és una prova segura de la presència d'importants contingents militars visigots.

València, terra de frontera, adquirirà en aquests moments una fonamental importància estratègica enfront del domini imperial en el sud-est peninsular, i l'espectacular recinte fortificat de València la Vella sols es comprén en funció de la política d'afirmació territorial empresa pel monarca, que el convertirà en una baula del sistema defensiu enfront dels bizantins.

Baula de la primera línia defensiva en funció de la defensa de la ciutat de València i del seu territori i, sobretot, del control de la via natural –riu Túria– que comunica València i el litoral amb les terres de l'interior, en un intent de controlar les rutes d'accés al llevant bizantí i tenir una base ferma i estable des d'on estructurar el sistema fronterer de defensa enfront dels imperials.

LA VIL·LA ÀULICA VISIGÒTICA DE PLA DE NADAL (RIBA-ROJA DE TÚRIA)

En el terme municipal de Riba-roja de Túria, a uns 20 quilòmetres al nord-oest de la ciutat de València, es troba el jaciment visigòtic de Pla de Nadal, que pren el nom de la partida en què s'assenta, al peu de la lloma dels Carassols, sobre una lleugera elevació de la plana circumdant. La transformació de l'entorn en camps de tarongers que va donar lloc al seu descobriment ha modificat la topografia del lloc, afectant fins i tot una part de les estructures que ja havien estat destruïdes quan es va produir la troballa. Les primeres informacions arribades al Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València daten del 1971. Els treballs d'excavació arqueològica es van desenvolupar sistemàticament al llarg de vuit campanyes, entre els anys 1981 i 1989. El 1999 s'iniciaren les obres de restauració i posada en valor del jaciment recentment finalitzades.

Les restes descobertes configuren una trama espacial metrològicament jerarquitzada. Hi resulta notable la rígida simetria dels espais respecte a un pla nord-sud, assenyalat per les portes que s'obrin, centrades, en ambdós murs del major espai conservat. La crugia meridional, única conservada, està formada per una nau rectangular, o aula, de 17 m de longitud per 5,30 m d'amplària, proveïda de finestres, tres a cada costat de les portes esmentades, en els seus costats majors. Per la seua banda, els flancs menors s'obrien a sengles atris o vestíbuls quadrangulars accessibles a través de tres arcs adovellats de ferradura sobre impostes baixes, d'un interés extraordinari per a la història de l'arquitectura no solament a les terres valencianes. La transició cap als àmbits exteriors es realitza per mitjà d'almenys tres pòrtics, amb pilars cúbics flanquejats per estances avançades; el meridional apareix disposat a l'entorn de l'estreta obertura de la porta central com a *nartex* principal. Aquest singular recinte nobiliari presenta un paviment de terra batuda en la seua planta baixa, funcionalment destinada a l'emmagatzematge de gra, vi o oli, com ho prova la presència de fragments de *doliae*, rodes de molí i un morter manuals. Al nord-est de l'edificació s'han conservat, molt deficitàriament, les restes d'una possible exedra d'aparat, fet arquitectònic que ens remet al luxós model de residència rústica organitzada a l'entorn d'un peristil central. Així mateix, recents estudis realitzats per Charles Bonnet i Júlia Beltran en el palau episcopal d'època visigòtica de Barcelona han assenyalat les similituds en l'organització dels espais amb l'edifici de Pla de Nadal.

La majoria de les estructures conservades van ser realitzades amb maçoneria revocada amb toscos enlluïts, per bé que també es va recórrer ocasionalment a la utilització de carreus de pedra tosca i, significativament, al reaprofitament de calcàries dolomítiques de talla romana, provinents probablement de monuments clàssics arruïnats de l'antiga Edeta i emplaçades com a impostes.

Les restes conservades formen part d'un complex palacial que ofereix múltiples evidències de l'existència d'una planta alta, d'estructura lígnia, conformada per paviments d'*opus signinum* possiblement emmarcats per bandes de rajoles bescuitades, en la qual se situarien les estances pròpiament dominicals, profusament decorades en els seus paraments.

En aquest sentit, una de les singularitats més notòries de l'edifici de Pla de Nadal consisteix precisament en la seua gran riquesa escultòrico-arquitectònica, havent-s'hi recuperat unes 800 peces de pedra llaurada, 400 de les quals corresponen a les fàbriques d'ell mateix i altres tantes a elements ornamentals.

Entre aquests últims, el grup més representatiu és el constituït pels frisos, tallats al biaix, que mostren els motius decoratius de trifolis o pentafolis enllaçats, roleus classicistes de vinya, amb penjolls, trifolis i palmetes, i petxines separades per trifolis oposats i units per la tija.

Els capitells de factura plenament visigoda presenten una marcada influència estètica bizantina, i un d'ells, de grandària mitjana i forma troncopiramidal, és una original evolució del corinti vitrubià, amb les fulles d'acant convertides en penques enfondides, volutes indicades amb perforacions de

Vil·la nobiliària del Pla de Nadal (Riba-roja de Túria, València). Panoràmica des de l'est. [Arxiu SIP].

Conserva la nau central rectangular amb finestres i contraforts, dos vestíbuls i tres pòrtics flanquejats per habitacions. Entre els seus més de vuit-cents elements arquitectònics destaquen arcs de ferradura, capitells, gelosies i peces decorades que presenten relleus de roleus vegetals, trifolis o flors de lotus i petxines.

trepà i àbac quadrat amb rosetes tetrafòlies o creus, substitutives dels florons canònics, centrades sobre una banda de motius incisos al biaix compostos en ziga-zaga.

Per altra banda, es poden catalogar com suports accessoris una sèrie d'objectes arquitectònics de dimensions menors amb una doble interpretació funcional: balustres i elements ornamentals i compositius pertanyents, en la seua major part, a un ordre d'obertures originalment situat en una alçària molt superior a la dels murs conservats. Entre aquests últims es trobaria un salmer de finestra geminada amb arquets de ferradura.

Un altre grup nombrós el constitueixen les gelosies circulars de pedra calada, entre les quals destaquen les creus calades, llises o treballades al biaix per les dues cares, que freqüentment conserven restes de la fosca pigmentació original i els peus d'inserció. Les traceries d'aquestes albergarien, molt probablement, fragments de guix especular, cosa que redundaria en favor de l'atribució funcional d'algunes d'aquestes peces com a ulls d'il·luminació translúcids.

Especialment significatives resulten una reduïda sèrie de plaques decoratives discoïdals o trapezoïdals, de pràcticament segura inserció parietal. Quant a la ubicació de les primeres, sembla adequada la hipòtesi de la seua instal·lació en els carcanyols dels arcs, d'acord amb models constructius bizantins i omeyes. Pel que fa a les dues úniques plaques trapezoïdals, de dimensions mitjanes, una de les quals s'ha conservat íntegrament, pareix que es tracta de claus adovellades de les llindes de les portes d'accés d'alguns dels seus pòrtics. Aquestes peces contenen en si mateixes els tres principals motius ornamentales desenvolupats en aquest monument i constitueixen autèntiques claus de tot el seu elaborat programa iconogràfic.

Entre les peces singulars destaca un petit medalló amb anagrama, orlat de roleus vegetals similars als que es troben en frisos i plaques decoratives d'aquesta mateixa construcció. La part central

Capitell visigot de tradició bizantina. Pla de Nadal (Riba-roja de Túria, València). Segle VII. [Museu de Prehistòria de València].

està ocupada per un anagrama en forma de creu en el qual poden identificar-se les lletres T, E, B en el braç vertical; D, E, M en l'horitzontal i novament en el vertical I i R, que segons la lectura realitzada pel llatinista Josep Corell es pot transcriure com *Tebdemir*. Nom similar a l'epígraf *Tevdinir* esgrafiat en el revers d'una venera i que es podrien entendre com referits a un mateix personatge.

En les *villae* tardoromanes és freqüent la presència, generalment als mosaics, del nom del propietari traçat en un anagrama, com ara en el cas de *Villa Fortunatus* de Fraga o en el de la vil·la de Cuevas de Sòria. També en l'arquitectura bizantina trobem freqüentment anagrames amb el nom del dignatari sota el govern del qual es construeix l'edifici. Així mateix, en l'arquitectura d'època visigoda es troben anagrames cruciformes als frisos de les façanes exteriors de Quintanilla de las Viñas. En aquest sentit, l'anagrama orlat de Pla de Nadal podria correspondre al nom del fundador o propietari d'aquesta magnífica vil·la palatina, algun significat personatge d'origen germànic pertanyent a la societat hispanovisigoda del segle VII.

VI VRBS

- URBANISME I ARQUITECTURA A LES CIUTATS ROMANES VALENCIANES
- L'ESCENARI EPIGRÀFIC A LES CIUTATS
- LES MANIFESTACIONS ARTÍSTIQUES
- LA VAIXELLA ROMANA
- LA CULTURA DE L'AIGUA
- LA CIUTAT TARDOANTIGA

Urbanisme i arquitectura a les ciutats romanes valencianes

Manuel Olcina
MARQ. Museu Arqueològic Provincial. Alacant

En la nostra història la civilització romana és la primera que ha deixat empremtes que es reconeixen en el territori. La racionalitat i la solidesa de la configuració urbana i la creació de construccions monumentals que marcaven de manera rotunda en l'àmbit de les ciutats (i també en el medi rural) els seus codis culturals, socials, econòmics i ideològics, van transformar, com en cap moment anterior, el paisatge de l'occident europeu. Aquesta presència es deu al paper fonamental de la urbanització que Roma utilitza com a instrument de consolidació dels territoris adquirits i de difusió dels seus models culturals, de tal manera que l'esplendor de l'Alt Imperi (segles I i II) es deu en bona mesura al fet que està fonamentat en una extensa xarxa de ciutats.

LA CIUTAT. QÜESTIONS GENERALS

En el món romà, la ciutat pot definir-se des del punt de vista de la seua configuració física i funcional i des de la seua constitució jurídica. En el primer aspecte es mostra com una aglomeració destacada, definida per un límit (*pomerium*) concretat sovint per la muralla i en la qual es distribueixen els edificis i els complexos arquitectònics mínims (fòrum, termes, temples), que possibiliten la forma de vida romana. L'enriquiment i el creixement de les ciutats propicià l'aparició en les àrees periurbanes de grans monuments funeraris en els cementeris, barris de vil·les, instal·lacions artesanals i, a vegades, edificis d'espectacles que van diluir la imatge compacta del nucli urbà.

Jurídicament la ciutat es defineix com una entitat que gaudia d'àmplia autonomia administrativa la plasmació legal de la qual, en els nivells més alts, es concreta en dos règims: colònies i municipis. Les colònies generalment duen aparellades la implantació de població de ciutadans en una ciutat creada *ex novo* o en nuclis indígenes, mentre que els municipis suposen la seua promoció jurídica. Paisatge urbà romà i privilegi administratiu no sempre coincideixen, però és evident que aquest últim desencadenà en molts casos la renovació i la monumentalització de la trama urbana. D'igual manera, les poblacions que havien realitzat un esforç per aproximar-se als patrons urbans romans van ser així mateix recompensades amb la promoció jurídica. Dependrà de les circumstàncies pròpies de cada ciutat el grau de desenvolupament urbà i el seu desplegament arquitectònic.

Tornant a l'aspecte físic, la forma urbana en una fundació *ex novo* correspon al model colonial: límit emmurallat, regularitat de la seua trama amb carrers de traçat ortogonal delimitant illes de cases

Les ciutats romanes valencianes. [Tractament gràfic A. Sánchez].

(*insulae*) quadrades o rectangulars, emplaçament del fòrum en la intersecció de les vies principals (*cardo* i *decumanus*). Però aquest patró, que és la imatge que normalment s'associa a la ciutat romana, no és automàticament transportable a aquelles ciutats que arranquen de realitats preexistents, on els condicionaments de tipus orogràfic o constructiu poden produir formes variables dins de la tendència a la regularitat i a la distribució racional dels espais públics i privats. De la mateixa manera, la ciutat romana no és un fenomen d'implantació uniforme en el temps i en els distints territoris. Les bases culturals de les regions adquirides i l'evolució de l'estat romà mateix en determinaren els ritmes d'implantació i els models.

A partir d'aquestes premisses i cenyintnos al cas de l'urbanisme romà en les terres valencianes analitzarem les etapes de creació de les ciutats i les característiques de cada una d'elles segons l'estat actual de la investigació. Tenint en compte les definicions bàsiques ja esmentades, al final del procés, el mapa urbà romà estarà ocupat per nou ciutats, de nord a sud: *Lesera* (el Forcall, Castelló), *Saguntum* (Sagunt, València), *Edeta* (Llíria, València), *Valentia* (València), *Saetabis* (Xàtiva, València), *Dianium* (Dénia, Alacant), el municipi de nom llatí debatut emplaçat a la Vila Joiosa (Alacant), *Lucentum* (Alacant) i *Ilici* (l'Alcúdia d'Elx).

EL PROCÉS DE DESENVOLUPAMENT URBÀ I ARQUITECTÒNIC

ROMA I LES CIUTATS IBÈRIQUES. Quan Roma va véncer Cartago en la Segona Guerra Púnica a les acaballes del segle III aC va incorporar als seus dominis els pobles ibers de l'orient i el migdia peninsular. En terres valencianes els edetans, al centre, i els contestans al sud tenien alguns nuclis de població que poden ser considerats ciutats mentre que la Ilercavònia al nord presentava menys trets urbans. En algunes d'elles l'arqueologia ha mostrat destruccions que podrien situarse en l'escenari de la repressió de les revoltes indígenes dirigida perAtó (primeries del segle II aC). Creiem que aquests fets seran decisius en el procés de conformació del mapa i la configuració particular de les ciutats romanes. Així, la destrucció d'*Edeta*, la capital dels edetans, i la seua posterior decadència estaria en l'origen de la discontinuïtat física i retard de la seua monumentalització. A *Lucentum* la destrucció detectada en les últimes excavacions i l'atonia durant el segle II aC serien causes del seu escàs desenvolupament posterior davant altres ciutats pròximes. Contràriament, ciutats ibèriques tan destacades com ara *Arse, Saiti* i la situada a l'Alcúdia d'Elx arribaran a ser importants ciutats romanes (*Saguntum, Saetabis* i *Ilici* respectivament), que tenen com a característiques comunes el no trencament físic i la promoció jurídica i monumentalització augustea. Com a conclusió a aquest primer moment Roma es basà per a consolidar el seu poder

en els centres urbans existents, però no en tots. Un indici d'allò es troba a Sagunt on la primera construcció romana documentada (primer quart del segle II aC) és una torre que formaria part d'una muralla en la part superior del tossal del Castell, a l'est del nucli ibèric. En definitiva, el model de control territorial passà per trencar l'estructura de poblament tot anul·lant la capacitat rectora d'algunes ciutats (i per tant alterant la jerarquia social), i per ajudar-se en altres segons els seus interessos.

L'ETAPA REPUBLICANA. Fins a la constitució del poder personal d'Octavi August, el qual inaugurà un període molt distint d'organització de les terres conquistades, Roma es limitarà a projectar el seu model de ciutat en pocs casos, només en aquelles fundacions de nova creació, de les quals tenim un magnífic exemple en *Valentia*.

Tanmateix, a Sagunt, especialment lligada a Roma per la seua fidelitat durant la Segona Guerra Púnica, al llarg del segle II aC es construeix, en l'àrea que tancaria la primera muralla romana indicada més amunt, un complex arquitectònic aterrassat presidit per un temple de *cella* tripartita i alt pòdium precedit per una cisterna. Probablement es tracta d'un *capitolium* que, segons alguns autors, presidiria un fòrum. Entre el 100 aC i l'època d'August, davant el temple i sobre el vessant sud, s'alçà un accés en rampes sostingut per voltes paral·leles. Aquestes construccions aterrassades que integren l'edifici religiós mostren una forta influència de l'arquitectura centreitàlica que suggereix el desig de la societat indígena saguntina de vincular-se el més possible a Roma assumint monumentalment els seus símbols ideològics, encara que potser es podria pensar en un col·lectiu romà instal·lat d'hora que impulsa aquestes realitzacions.

La profunditat d'adopció de fórmules arquitectòniques d'aquesta transcendència no s'adverteix en altres poblacions d'origen preromà millor documentades. Així, a *Lucentum*, al final del segle II o primeries del següent, es construeix una potent muralla romana amb torres de sòcol de carreus i cos superior d'atovons, però la seua perfecta adaptació al perímetre fortificat precedent i l'absència pel moment de configuració urbana interior més aviat sembla respondre a la creació d'un fortí (només té 3 ha) que no descartem que fóra alçat durant les guerres civils sertorianes (80-73 aC). A l'Alcúdia d'Elx només es constata l'aparició d'elements que poden suggerir l'adopció d'edificis singulars de tipologia romana com el mosaic hel·lenístic amb noms ibèrics escrits en grafia llatina del final del segle II aC.

La fundació de Valentia. És el fet més transcendent des del punt de vista de l'urbanisme i l'arquitectura romana en aquest període. A pocs quilòmetres al sud de Sagunt i sobre la via Heraklea mateixa, *Valentia* naix l'any 138 aC com a assentament en terreny verge dels veterans que havien lluitat contra Viriat a les ordres del cònsol D. Juni Brut.

Segons les excavacions arqueològiques, en els primers anys tindria més l'aspecte d'un campament militar, amb tendes, cabanes i barracons. Cap a les darreries del segle II aC l'assentament va anar dotant-se de construccions més sòlides, entre elles la muralla. La ciutat s'estendria sobre una àrea vora el riu de 10 ha de forma rectangular un poc deformada amb l'eix major N-S i el centre situat sota l'actual Basílica dels Desemparats. A la plaça de l'Almoina, just darrere d'aquest temple, les excavacions han posat al descobert diversos edificis que en mostren les pautes urbanes i arquitectòniques. Hi destaquen les termes, de les més antigues de la Península i semblants a les que en el seu temps es realitzaven a Itàlia. No massa grans, amb només tres cambres (vestuari, sala calenta i tèbia), la seua característica principal és que encara no consta de calefacció a través de la cambra d'aire (*hypocaustum*) sota el terra de les sales calentes. Únicament la banyera del *caldarium* rebia aigua calenta des d'una caldera situada en la sala del forn contigua. Al costat d'aquest edifici, cap a ponent estaria el fòrum republicà del qual es coneixen les *tabernae* (botigues o tallers) que delimita-

Vestigis del temple republicà de Sagunt (València). Segle II aC. [Fot. M. Olcina].

Este edifici sacre perdura i manté la seua preeminència en el fòrum construït en època augustea.

L'anomenada «torre del bou» de la muralla republicana de Lucentum. Darreries del segle II o principi del segle I aC. [Fot. Arxiu MARQ].

Se'n conserva el sòcol de carreus sobre el qual es desenrotllava el cos superior d'atovons.

rien un dels costats. Al nord, separat per un carrer, una construcció amb diverses naus paral·leles interiors interpretada com un *horreum* o magatzem. Aquest conjunt d'edificis i altres troballes disperses marquen una orientació dels espais construïts i vials rigorosament ortogonal N-S i E-O amb illes de cases (*insulae*) de planta quadrangular o rectangular.

A *Valentia* es data amb precisió la introducció en les nostres terres de materials de construcció típicament romans com són l'argamassa de calç, els morters hidràulics (*signinum*) i paviments ceràmics.

La forma urbana, la tipologia arquitectònica i els materials de construcció utilitzats en dates tan primerenques en parlen clarament d'una fundació romana. Però, a més, el component humà d'aquesta època, conegut pel nom dels magistrats monetals o el ritual de soterrament en necròpolis com la del carrer de Quart, n'assenyala l'origen itàlic. El seu camí històric, però, quedà temporalment truncat. L'any 75 aC, *Valentia*, embolicada en la guerra civil, va ser destruïda pels exèrcits de Pompeu enfrontat al rebel itàlic Sertori. La ciutat es va cobrir de ruïnes i quedà pràcticament abandonada, encara que va renàixer a l'inici de l'etapa imperial. La crisi bèl·lica hi tingué la seua repercussió en el pla urbanístic, ja que la nova configuració com a ciutat romana serà un poc més tardana que la d'altres nuclis pròxims i d'origen indígena com Sagunt.

L'ALT IMPERI. En poc més de cent anys es conformà el mapa de les ciutats romanes valencianes. No va ser un procés uniforme, ja que algunes van nàixer aviat, amb el primer emperador, August (31 aC-14 dC), i unes altres van constituir-se progressivament fins a les darreries del segle I. Gran part de l'equipament urbà en serà finançat per les elits locals mogudes per un afany de prestigi i emulació en un ambient de forta competitivitat. Un segment social no menyspreable en la monumentalització urbana van ser els lliberts que per mitjà d'actes de liberalitat cívica, entre els quals està la construcció d'edificis, aconseguien el reconeixement de la comunitat.

L'impuls augusteu. Octavi August comença la reorganització del dilatat territori conquistat per Roma i una de les seues mesures principals, ja iniciada amb Cèsar, va ser l'extensió del model de ciutat per mitjà de la promoció jurídica de les ciutats preexistents i la fundació d'altres, fenòmens que desencadenaren una autèntica revolució en el pla urbanístic, ja que les ciutats van haver de dotar-se dels espais necessaris per a desenrotllar l'administració i la forma de vida romana de tal manera que és a partir d'August quan podem parlar del començament de la generalització de la ciutat romana. Amb aquests edificis s'estenen els nous materials i les noves tècniques de construcció: ús massiu de l'argamassa en els aparells de pedra i de l'*opus caementicium* (formigó de morter de calç), la rajola, la teula, etcètera, encara que no s'obliden alguns materials tradicionals com ara l'atovó.

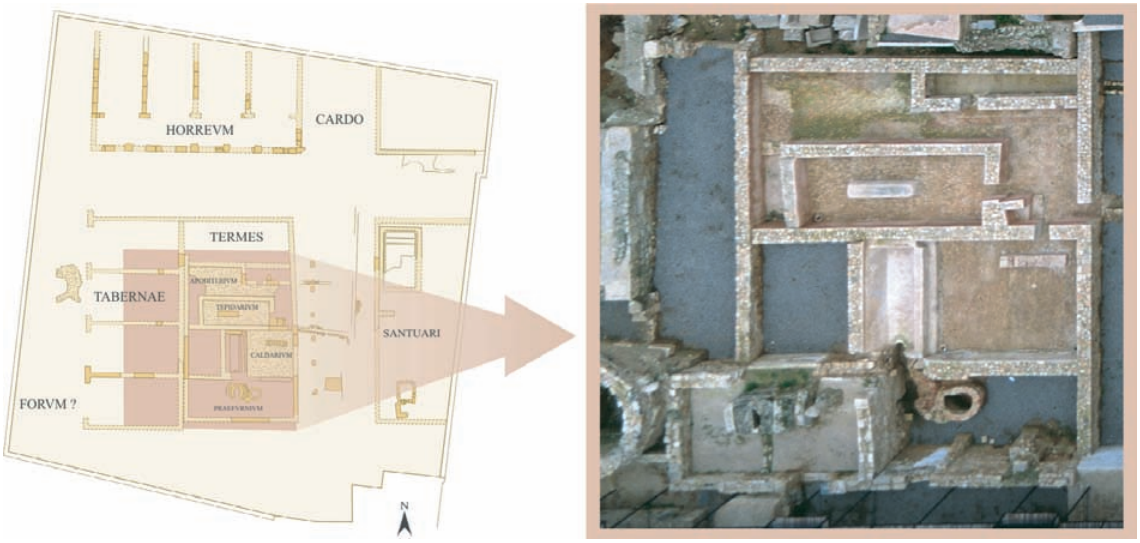

Termes republicanes de Valentia.

Una de les primeres d'Hispània i que reafirmen el caràcter itàlic dels seus habitants en els primers passos històrics de la ciutat.

Gàrgola de terracota amb forma de gos. Roma. Època Imperial. [Museu de Prehistòria de València].

En el cas valencià, el primer impuls només abastà quatre ciutats: *Saguntum, Saitabi, Ilici* i *Lucentum*. No és casual aquesta llista ja que són vells nuclis preromans en els quals, almenys en les tres primeres, no s'adverteix trencament de poblament i semblen haver sigut afavorides per Roma des del primer moment de conquista o més tard (el cas de *Lucentum*). Són ciutats que, per la seua evolució històrica, estarien en condicions d'assumir el nou estatus i reformar el paisatge construït.

És *Saguntum* la que amb més rotunditat es monumentalitza. Sense veïns que pogueren rivalitzar amb ella, ja que *Valentia* continuava quasi deshabitada i *Edeta* encara no havia nascut com a ciutat, la vella aliada de Roma, promocionada a *municipium* durant els primers anys del regnat d'August, emprén i planifica en aquest període tota una sèrie d'edificis i reformes urbanes adaptades a les condicions topogràfiques prèvies. És a dir, la renovació urbana no hi va suposar el trasllat de l'espai habitat.

Per l'epigrafia sabem de la reconstrucció de les muralles que en aquest període augusteu es renoven o construeixen com a element de dignificació de la ciutat més que com a element defensiu. Comença la monumentalització amb la construcció del fòrum i continua amb el teatre en els primers emperadors júlio-claudis, tot i que, molt probablement, ja entrara en la planificació augustea i s'executara una vegada enllestit el complex forense.

El fòrum és l'espai públic romà per excel·lència on es reuneixen aquells edificis que allotgen els organismes de la vida civil (basílica o edifici judicial, la cúria o lloc de reunió del senat municipal entre altres) i de caràcter religiós com ara els temples articulats a l'entorn d'una plaça generalment rectangular i porticada.

El fòrum de Sagunt es va construir en la part superior de la muntanya en el mateix lloc en què se situava el temple republicà que va ser respectat i privilegiat per a presidir tota la nova configuració arquitectònica. Des del punt de vista urbà, aquest nou fòrum continuaria perpetuant l'àrea central de la ciutat. Com s'establí sobre l'àrea en declivi per a aconseguir un pla de circulació i articulació horitzontal dels diferents i grans edificis, calgué practicar desmunts i construir nous i enormes aterrassaments sobre la base d'alts murs amb contraforts. La planta resultant estava configurada per una plaça rectangular presidida al nord pel vell temple republicà i al seu costat la cúria. I recaient als costats llargs de la plaça, a l'est successió de *tabernae* i a l'oest la basílica. La formidable obra va ser pagada per Cneu Baebi Geminus, membre d'una de les famílies més poderoses i antigues de Sagunt. La seua acció quedà reflectida en forma d'inscripció monumental en les lloses que pavimentaven la plaça.

Teatre i fòrum crearien un imponent efecte escenogràfic que quedava subratllat des del pont sobre el riu Palància situat en la prolongació de l'eix visual que passava entre els dos edificis. La imatge de *Saguntum* en les primeres dècades del segle I seria la d'una ciutat desenvolupada pel vessant nord des de la part superior, ocupant fins i tot l'antic recinte ibèric on es troben gran quantitat de construccions romanes, fonamentalment cisternes. De la trama urbana interior, que es mostraria escalonada, pràcticament no n'ha quedat res. La intensa urbanització del nucli medieval i la constant utilització del castell ha esborrat les seues empremtes.

A *Saetabis*, tot i que desconeixem l'extensió precisa del nucli romà és molt possible que en part s'emplaçara en la mateixa àrea que l'ibèric *Saiti* (del qual es calcula una extensió de 8 ha) indicant una continuïtat de poblament. Situen la dispersió de les troballes en el vessant nord de la cresta de la serra del Castell i en el pla de l'escaló que el precedeix (àrea de Montsant, Sant Fèlix, Bellveret i les Santes), no ocupant l'àrea urbana medieval i moderna que es desenvolupà al peu d'aqueixa zona. A pesar de no conéixer edificis singulars en part per falta d'investigacions sistemàtiques, és segur que la seua monumentalització es donaria en època augustea, ja que la ciutat va rebre en aqueix temps l'estatut municipal. La riquesa derivada del lli i els teixits, la qualitat dels quals és assenyalada per autors clàssics ja des de mitjan segle I aC contribuiria a l'embelliment urbà.

A *Lucentum* la renovació urbana començarà a mitjan segle I aC i s'intensificarà en època augustea amb l'esperó en aquest moment de la concessió de l'estatut de municipi. Entre aquella data i primeries del segle I es plasma la trama urbana amb xarxa de carrers que tendeixen a l'ortogonalitat delimitant *insulae* de variada extensió. Aquesta distribució no té res a veure amb l'ocupació precedent, tal com anem coneixent a partir de les últimes excavacions. Amb August s'alça en el centre de la ciutat el fòrum, que actualment està en procés d'excavació i apareixen els primers edificis típics romans com les termes que mostren encara trets dels edificis balnearis republicans (amb l'*hypocaustum* limitat a la banyera i el caldari). A mitjan segle I aquestes seran reformades per M. Popili Onyxs, sacerdot del Cult Imperial, i molt probablement un llibert ric, que sufraga amb aquesta obra i un temple (conegut per l'epigrafia) part de l'escenari arquitectònic d'aquesta ciutat menuda que no superà, intramurs, les 3 ha d'extensió.

Vista aèria de Sagunt (València). [Paisajes españoles].

La ciutat romana imperial es desenrotllà en la part superior, on s'alçaren el fòrum i el teatre, i al vessant nord del turó del Castell.

Vista aèria del Tossal de Manises (Lucentum). [Fot. Arxiu MARQ].

L'antiga capital meridional dels contestans es converteix de facto en la colònia d'***Ilici*** en època augustea, probablement cap al 27 aC i amb *deductio*, és a dir, amb instal·lació d'un contingent humà i repartiment de terres. Van ser legionaris veterans, com testimonia una emissió monetal del 19 aC A més dels espais i els edificis oficials necessaris per a desenvolupar la nova condició jurídica, el contingent de ciutadans romans arribats hi promouria aquelles construccions que donaren satisfacció al seu estil de vida. Els uns i els altres suposarien una autèntica revolució urbana i arquitectònica de la qual en realitat poc sabem per ara. Consta l'erecció d'un temple a Juno la façana del qual es mostra en una emissió monetal un poc posterior a l'any 12 aC. La imatge representa un temple sobre pòdium amb quatre columnes en la part anterior. Recentment s'ha excavat un sector que s'ha identificat amb el fòrum, en el qual es troben dos temples. El que s'ha exhumat per complet no correspondria per la seua forma al que s'ha il·lustrat en les monedes, ja que presenta només dues columnes en façana.

La ciutat tindria una forma oblonga de perímetre un poc irregular amb l'eix major N-S i de 10 ha d'extensió. Els carrers excavats, la direcció dels edificis i el traçat de les clavegueres marquen pautes ortogonals NO-SE, ja consolidades en l'últim quart del segle I aC, però no queda clar si el seu traçat originari és romà o ibèric.

L'etapa Júlio-Clàudia i Flàvia. Durant les dues dinasties d'emperadors, que abracen el segle I, les ciutats de promoció augustea van progressivament monumentalitzant-se amb la construcció d'edificis públics com ara el teatre de Sagunt, els dos grans complexos termals d'*Ilici*, situats quasi enfrontats en els límits oest i est, les termes de la Muralla a *Lucentum*, i fins i tot apareixen els habitatges de clara tipologia romana en aquestes dues últimes ciutats.

Per a la construcció del teatre saguntí, l'únic documentat fins ara en les ciutats romanes valencianes, es condicionà el vessant de la muntanya sobre la qual s'acomodà la *cavea* (graderia semicircular). L'escena, recolzada sobre potents murs que salvaven el desnivell, presentava una façana en tres ordres columnats superposats. D'aquest edifici caldria destacar també l'abundant ús de l'*opus caementicium* revestit de maçoneria concertada (*opus vittatum*). Pel que fa a un altre tipus d'edificis d'espectacles d'aquest moment a *Ilici* és possible que hi haguera un amfiteatre, hui desaparegut i conegut només per referències d'època moderna. Segons sembla se situaria vora el

costat nord de la ciutat i flanquejaria l'entrada per aqueix costat. Quant als edificis termals, tant els d'*Ilici* com el de *Lucentum* mostren els avanços tècnics i el desplegament de sales que caracteritza aquests edificis en època altoimperial. Estan dotats de vestuaris (*apodyterium*), sala freda (*frigidarium*), calenta (*caldarium*) i tèbia (*tepidarium*). El sistema d'*hypocausta* (cambres sota els pisos per on circula l'aire calent originat per combustió de llenya en el forn), afecta tant el caldari com el tepidari i l'evacuació de fums s'efectua a través de les parets per mitjà de cambres d'aire construïdes amb tubs o separadors ceràmics. Aquestes termes tenen ja àmplies *natationes* (piscines d'aigua freda).

Els millors habitatges de tipus romà excavats a *Ilici*, de final del segle I, es troben sobretot en el costat oriental i responen, encara que de manera no rigorosa, a les de tipus pompeià. Presenten un desenrotllament en profunditat de les distintes dependències estructurades al voltant d'un atri columnat i amb patis posteriors porticats amb estancs les parets del qual formen casetons quadrangulars i semicirculars.

Però el més significatiu dels períodes júlio-claudi i flavi és la creació de diverses ciutats que constituirien la «segona onada» urbanitzadora. Un fet transcendental va ser l'extensió del *Ius Latii* a *Hispania* per Vespasià (73-74) que va permetre la conversió a municipis de gran quantitat de nuclis de població i amb això el procés de monumentalització i de reorganització de l'espai urbà.

A *Dianium* les dades arqueològiques mostren la creació d'una població al peu del vessant septentrional del tossal del *Castell* a partir de mitjan segle I. Es terraplena una zona humida, al voltant del que hui es coneix com l'Hort de Morand, i es tracen carrers orientats N-S i E-O. Cap al nord, en l'avinguda de les Indústries, naix un barri portuari amb dos edificis d'emmagatzematge. És possible que *Dianium* tinguera un aqüeducte, ja que d'ací prové una inscripció dedicada a un ciutadà que a càrrec seu «dugué aigua saludable a través de llocs difícils».

El cas de Dénia suposa la fundació d'una entitat urbana sense continuïtat amb l'emplaçament anterior. Aquest enclavament havia sigut la base naval de Sertori, i els vestigis arqueològics n'indiquen una ocupació de la primera meitat del segle I aC en el vessant septentrional del tossal del *castell* on es conserva alguna construcció de carreus interpretada com a part de la fortificació. Ja que no hi ha

Vista de les termes de la partida de Mura, a Llíria (València). Darreries del segle I. [Fot. Museu Arqueològic de Llíria].

El conjunt està format per unes termes grans i unes altres de menudes, i és el major complex valencià d'este tipus.

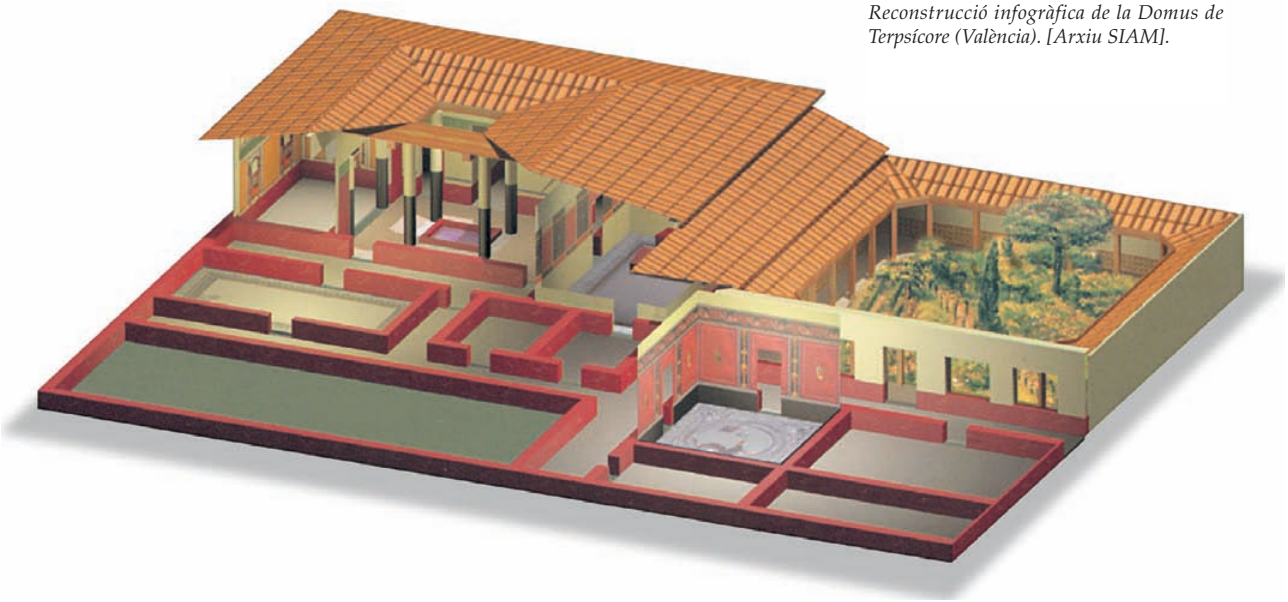

Reconstrucció infogràfica de la Domus de Terpsícore (València). [Arxiu SIAM].

vestigis d'època ibèrica, probablement *Dianium* naix físicament amb el conflicte sertorià o poc abans, i es consolida a partir d'aleshores com a enclavament portuari redistribuïdor de la comarca. A partir d'August, amb la intensa explotació del territori segons el model romà de *villae*, passà a ser un centre productor i a estar en disposició econòmica i social per a convertir-se físicament i jurídicament en ciutat romana, la qual cosa implicà la seua creació *ex novo*. És possible també que el seu paper en el conflicte civil suposara que no entrara en les primeres promocions jurídiques augustees, la qual cosa va poder retardar la seua definitiva configuració urbanística i la seua monumentalització.

A *Edeta* la ciutat romana també apareix completament desplaçada del nucli anterior indígena situat al tossal de Sant Miquel, el qual després de la destrucció de principi del segle II aC mostra escassa presència humana fins a un moment indeterminat del segle I aC. El que es constata és una ocupació en aqueixos dos segles de llocs en pla, mai com a entitat urbana definida sinó dedicades molt possiblement a l'explotació agrícola.

Domus d'Ilici (l'Alcúdia d'Elx, Alacant). [Fot. Arxiu MARQ].

Vista del pati porticat (peristil) amb estanc central les parets del qual estaven decorades amb cassetons quadrangulars i semicirculars.

Els vestigis constructius relacionables amb el municipi remeten a un període que comença en la segona meitat del segle I situats al nord del nucli històric de la Llíria actual. Hi destaca el gran complex termal d'època flàvia vinculat a un temple menut en la partida de Mura i del qual s'ha excavat una superfície de quasi 4.000 m^2. Són dos edificis de carreus independents, probablement per a ús separat masculí i femení situats en angle que flanquegen una gran palestra a l'aire lliure. Presenten un recorregut lineal en les distintes dependències (vestuari-frigidari, tepidari i caldari) i un desenvolupat sistema de calefacció per *hypocaustum*.

A l'oest, s'ha excavat una sèrie de construccions que semblen correspondre a habitatges. Al sud, també pròxims a les termes i a aquestes edificacions, diversos monuments funeraris alineats en els carrers del Duc de Llíria i de Sant Vicent indicarien una via en àrea extraurbana. Al nord de les termes, a Ca Porcar, es trobà el mosaic dels Treballs d'Hèrcules que correspondria a una vil·la suburbana. En la mateixa direcció, vora l'antic camí de València es trobava la base incompleta d'un arc que dóna nom a la zona (Pla de l'Arc). Amb les poques dades de què es disposa, la ciutat d'*Edeta* sembla haver-se desenvolupat a l'oest de les termes de Mura. Si bé el municipi quedaria configurat des del punt de vista urbà en època flàvia, alguns dels seus investigadors situen la promoció jurídica amb August. Però no ho creiem probable ja que, a més del clar moment d'urbanització, l'extens corpus epigràfic no té inscripcions d'època augustea i quasi la totalitat s'agrupa a les darreries del segle I i al segle II. Algunes làpides pertanyen a *M. Cornelius Nigrinus Curiatus Maternus*, un dels fills més conspicus d'*Edeta*, rival de Trajà a la successió de l'Imperi, del qual cal sospitar que finançà part de l'ornament edilici.

Valentia renaix com a ciutat també a mitjan segle I. Encara que a partir del final del segle anterior s'hi té constància de presència humana esporàdica, és a partir d'aquella data quan s'hi consolida el nucli habitat tal com testimonien algunes construccions, entre les quals destaquen unes termes menudes a la plaça de la Reina.

Un gran canvi hi tindrà lloc en les últimes dècades del segle I. *Valentia* comença a dotar-se de grans construccions públiques com ara el fòrum, situat en l'actual plaça de la Mare de Déu i la Basílica dels Desemparats, i a créixer cap a l'est i el sud-est doblant la superfície de la ciutat republicana. El fòrum estaria configurat per una enorme plaça rectangular porticada presidida pel temple, ara dedicat al Cult Imperial. Immediat a ell se situà el mercat (*macellum*), edifici tancat amb pati central i envoltat de botigues dedicades a la venda d'aliments i una monumental font pública (ninfeu). El proveïment d'aigua constant no podia faltar en aquesta nova ciutat. Restes d'un aqüeducte s'han localitzat al carrer de Quart. L'aigua conduïda arribaria a un gran depòsit distribuïdor (*castellum aquae*) esmentat en una inscripció i que s'alçaria entre els carrers de Cabillers i Avellanes. En aquest moment ja s'hi constaten els habitatges familiars de les classes acabalades que responen a la planta de casa itàlica. La més destacada n'és l'anomenada *domus* de Tepsicore, trobada al palau de les Corts, amb atri, jardí porticat posterior i decorada amb esplèndids mosaics i pintures murals.

Aquesta ampliació urbana obligà a realitzar obres d'infraestructura i condicionament del terreny, principalment a desviar o cegar canals fluvials que envoltaven la colònia republicana. La ciutat imperial mostra una planta de carrers de traçat ortogonal. El cardo màxim seguia el traçat de l'actual carrer del Salvador i el decumanus màxim el de Cavallers i el de Quart i s'encreuaven en l'àrea central vora el fòrum. Possiblement l'abast i la profunditat d'aquesta fase urbana està lligada a la instal·lació d'un important contingent humà durant el regnat de Vespasià (69-79). Devien ser els *veterani* que apareixen en les inscripcions posteriors.

Les dues últimes ciutats que ens queda per considerar es troben als dos extrems del territori valencià.

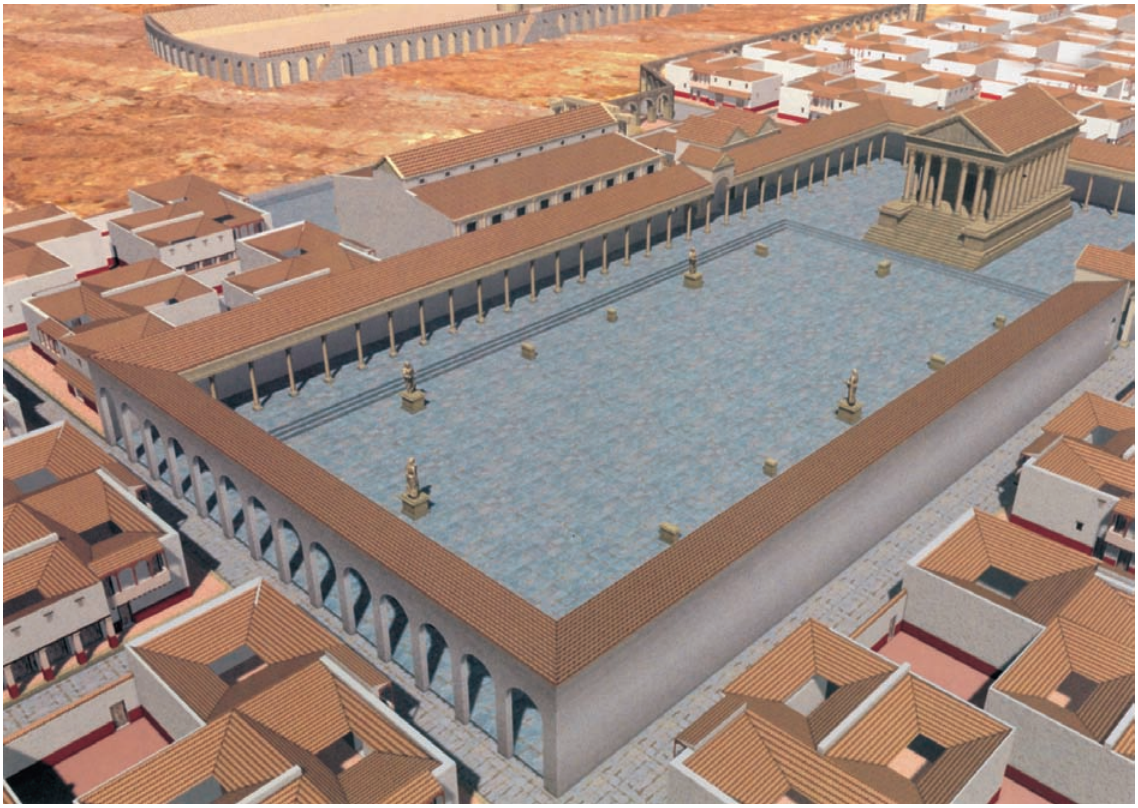

Fòrum de Valentia en època imperial. [Arxiu SIAM].

El temple estava situat en l'àrea on s'alçà la catedral gòtica. Al fons, el circ romà, en el límit oriental de la ciutat romana.

Lesera, situat al nord, al Forcall, va ser un nucli ibèric situat sobre un altiplà allargat que supera els 800 m d'altura, que va rebre l'estatut municipal en època flàvia probablement com a conseqüència de l'edicte de Vespasià, la qual cosa possiblement desencadenà la seua monumentalització, de la qual només es coneixen per ara indicis. Tanmateix, no passà de ser una ciutat menuda que ompliria un gran buit en l'administració territorial en un territori sense tradició urbana ja des d'època ibèrica plena. Es coneix molt poc de la seua estructura física: el camí d'accés, un llenç de muralla de 70 m de longitud, un gran mur d'*opus caementicium*, possible resta d'un aqüeducte i que delimitaria, amb la muralla, l'àrea forense situada en la terrassa superior. La topografia imposaria una xarxa viària principal de direcció N-S.

La localitat romana de la qual sabem menys de la seua localització concreta, estructura urbana i arquitectura és la que hi hagué a la Vila Joiosa. No se'n coneix ni tan sols el nom llatí cert, encara que alguns investigadors la identifiquen amb *Allon* o *Allonis*, citada en algunes fonts de tipus geogràfic. Del caràcter de ciutat, que en tot cas degué ser menuda, no se'n dubta, ja que apareixen magistrats entre les seues inscripcions i aquestes apunten clarament a una promoció jurídica d'època flàvia. També l'epigrafia esmenta l'existència d'un *macellum* (mercat) que va ser restaurat amb diners propis per Marc Semproni Himne, la qual cosa indica un cert grau de desenvolupament arquitectònic i una classe social de conducta urbana. Sobre la seua ubicació, la dispersió de troballes i situació de les construccions més destacades (el monument funerari de la Torre de Sant Josep) apunten als voltants del riu Torres, al nord de la població actual.

El segle II. Especialment en la seua primera meitat la majoria de les ciutats romanes arriben a la seua plenitud, però al mateix temps ja s'adverteixen símptomes de decadència. El primer fenomen es comprova a *Saguntum*, *Valentia* i *Ilici*, mentre que la crisi, molt aguda, es manifesta a *Lucentum*.

La imatge urbana de Sagunt al segle II sembla apuntar a una intensa ocupació de vil·les a l'exterior del *pomerium* en la plana entre la muralla i el riu i en la confluència de la via Augusta i la que comunicava amb el port (el Grau Vell), al peu del vessant oriental. En aqueixes àrees el paisatge construït estava esguitat per construccions privades, com la *domus* del solar del carrer de Romeu, o les desaparegudes al costat de la parròquia del Salvador, i grans monuments funeraris com el de la *Gens Sergia* o el que s'emplaça en el col·legi Romeu. Possiblement, a causa de la incomoditat de l'emplaçament en altura, la dinàmica urbana s'orientà a espais millor comunicats amb l'entorn geogràfic evitant l'aïllament de l'ocupació encimada. Símptoma d'aquest fet és que el fòrum a partir del segle I va perdent importància com ho indica l'escassa presència d'inscripcions honorífiques posteriors consolidant-se un altre possible centre cívic al voltant de l'Ajuntament i la Plaça Major. El desplaçament del centre de gravetat urbà pot explicar la posició del circ, construït a mitjan segle II vora el llit del riu que interromp l'anterior comunicació entre el pont i l'elevat centre urbà augusteu.

Valentia continua equipant-se d'edificis de caràcter públic com són les termes del carrer Salvador, però el més destacat hi és la construcció del circ a mitjan segle II.

Els circs són les majors construccions, en superfície, de tot el món romà, capaços d'albergar milers d'espectadors àvids de contemplar carreres de carros. La seua forma és allargada, amb les grades perimetrals i una barrera central (*spina*) al voltant de la qual competien els carros. A causa del seu cost elevat i de l'enorme superfície de terreny que requereix és l'edifici d'espectacles menys construït. Per això només estan presents en les ciutats més importants. En terres valencianes, a Sa-

Vista de l'excavació de l'Almoina (València). [Arxiu SIAM].

Entrada al recinte de Lesera (La Moleta dels Frares, Castelló). [Fot. F. Arasa].

La més septentrional de les ciutats romanes valencianes ve rebre l'estatut municipal a època flavia. Fou abandonada al segle III.

gunt i a València. El primer, hui desaparegut, se situà davant la ciutat vora riu. El de *Valentia* s'ha descobert recentment gràcies a les excavacions en distints solars de la ciutat. Es va construir en el costat de llevant entre l'actual carrer del Baró de Petrés, on se situarien les *carceres* o els compartiments des d'on prenien l'eixida els carros, fins al carrer de la Pau, emplaçament de la capçalera, de forma semicircular. Els dos edificis mostren característiques semblants com ara les dimensions (350 x 70 metres el de *Valentia* i prop de 350 x 73 metres el de *Saguntum*) i que les grades serien de fusta recolzades en els murs perimetrals.

A *Lucentum* el panorama és completament distint. Ja en època flàvia les clavegueres se ceguen i a mitjan segle II es documenten expolis de materials de construcció. Al segle III la ciutat està pràcticament abandonada. La seua crisi, en termes concrets, cal entendre-la des del punt de vista econòmic per la competència i l'erosió del seu desenvolupament que li suposaria la veïna *Ilici* amb millors condicions per a concentrar l'activitat comercial i major capacitat de producció agrícola en el marc d'un espai geogràfic reduït.

EL FINAL D'UN CICLE URBÀ. El segle III és un període que actua com a frontissa en la història de les ciutats romanes. S'hi fa evident les empremtes de declivi en forma d'abandonament d'edificis o sectors urbans i, fins i tot, com en el cas de *Lucentum* i també de *Lesera*, patiran el despoblament. Les causes de la decadència són múltiples dins d'un clima de crisi generalitzat. Però des d'un punt de vista urbanístic, probablement les ciutats durant l'Alt Imperi estaven sobredimensionades respecte a la seua capacitat econòmica. La iniciativa privada, causant en gran part de l'embelliment compulsiu dels seus llocs d'origen o residència, deserta d'aquesta activitat, i el manteniment de la infraestructura urbana i dels edificis públics recau en la caixa municipal que no és capaç de disposar-hi dels recursos suficients. Les classes acabalades invertiran a partir d'aquesta època en les seues residències campestres. *Villae* sumptuoses com les de Calp, Xauxelles a la Vila Joiosa o d'Algorós al Camp d'Elx, dels segles III i IV, són bona mostra d'aquest fenomen. Moltes ciutats valencianes sobreviuran, i fins i tot amb vigor durant el segle IV, com ara *Valentia* o la mateixa *Ilici*. Però l'escenari construït i la vida urbana hi seran distints.

L'escenari epigràfic a les ciutats

Rosario Cebrián
Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València

L'epigrafia constitueix un element consubstancial al marc urbà de les ciutats antigues; la necessitat de traslladar als ciutadans un sistema de referències que permeteren identificar els edificis, els afanys de notorietat de determinats individus i la projecció pública de la política i la religió, es van fondre en una pràctica epigràfica progressivament marcada per tendències uniformes i trets comuns, de manera que les ciutats es van convertir en escenaris epigràfics singularitzats només per les tradicions locals i les dimensions de l'espai monumental.

Les ciutats es van constituir com a centres cívics i socials, on el control imperial de les obres públiques, amb programes decoratius oficials, aconseguí la uniformitat dels criteris constructius. Lògicament, el finançament privat tingué un pes important en la construcció dels espais públics de les ciutats i els seus evergetes no oblidaren deixar-ne constància epigràfica.

En la monumentalització jugà un paper destacat l'epigrafia. Des d'August, es va estendre el costum d'honorar els emperadors i els membres de la família imperial amb pedestals d'estàtues erigides en els fòrums. També les elits locals utilitzaren els pedestals amb estàtues honorífiques com a forma d'autorepresentació i mostrar el seu rang social. Tampoc no van ser aliens a aquesta pràctica els sectors de la població que tenien la solvència econòmica suficient per a imitar el costum de les elits.

Les ciutats valencianes demostraren el seu prestigi i la riquesa de les seues elits en utilitzar l'epigrafia en els llocs públics. No sols col·locaren pedestals d'estàtua amb inscripció en els fòrums sinó que a més els edificis públics es transformaren en suports epigràfics de grans dimensions. L'escenari epigràfic presentat per les diferents ciutats de l'àrea valenciana durant l'època imperial ens ofereix una multitud de suports en els quals apareixen els noms dels emperadors, membres de la seua família i de les persones més importants, els seus càrrecs i els seus mèrits, que se situaren preferentment en els fòrums.

Entre totes elles va ser *Saguntum* la ciutat més monumental, ja que tingué unes circumstàncies històriques excepcionals, suficients per a crear un escenari urbà propi de les capitals de les províncies hispanes. *Cn. Baebius Geminus* inaugurà la participació privada en la construcció de la ciutat, en pagar el fòrum amb els diners que deixà en el seu testament (CIL II^2/14, 374). El van seguir els individus que ocuparen càrrecs dins de les magistratures locals i aquells que aconseguiren els honors de l'ordre eqüestre i senatorial, entre els quals se situaren membres de les famílies dels *Aemilii, Calpurnii, Fabii, Licinii*, etcètera, sense oblidar els *Baebii*. Al seu costat, la comunitat dels *saguntini* expressà

Inscripció del fòrum de Saguntum. [Arxiu SIP].

Fragment d'inscripció monumental amb lletres de bronze que se situà en el fòrum de *Saguntum* i que commemora la seua construcció pel ric saguntí *Cn. Baebius Geminus.*

Pedestal de Viria Acte de l'Almoina (València).

Pedestal tallat sobre pedra calcària de buixcarró del fòrum de *Valentia*. S'hi esmenta *Viria Acte,* una lliberta que jugà un paper important en la vida pública de la colònia.

la seua lleialtat a l'emperador August i membres de la seua família amb la dedicació dels pedestals d'estàtua (CIL II^2/14, 305 i 306).

En els primers anys del segle I, el fòrum de *Saguntum* albergava gran quantitat de pedestals epigràfics amb les seues estàtues corresponents, si acceptem que la presència d'un pedestal honorífic pressuposa l'existència d'una estàtua de material lapidi o metàl·lic. Al mateix temps, se situà, almenys, una estàtua eqüestre dedicada a *C. Fabius Probus* per son pare, el qual també pagà el suport de l'estàtua i el text epigràfic (CIL II^2/14, 385).

Saetabis va ser una altra de les ciutats valencianes que, molt prompte, inicià el costum d'erigir estàtues en els llocs públics. Entre els anys 6-4 aC s'alçà una estàtua dedicada a *C. Caesar* i s'honorà *Q. Iunius Iustus*, magistrat municipal, en època de Tiberi (CIL II, 3620). Durant el segle II, la zona pública de *Saetabis* tingué un pedestal d'estàtua eqüestre dedicat a *M. Granius Superstes* (CIL II, 3624). També la colònia d'*Ilici* documenta una dedicació a l'emperador August per *C. Maecius Celer* (CIL II, 3555) sobre un suport en forma de columna, tallada sobre calcària de Buixcarró extreta d'unes pedreres pròximes a *Saetabis*. D'altra banda, *T. Statilius Taurus*, patró d'*Ilici* durant l'època d'August, va ser honorat amb un pedestal d'estàtua (CIL II, 3556). Desconeixem la identitat dels espais públics ocupats pels pedestals de *Saetabis* i *Ilici*, ja que encara no han sigut localitzats els seus fòrums respectius.

L'impuls urbanístic que va viure *Valentia* en època flàvia es va traduir en la construcció d'un important conjunt arquitectònic monumental. El seu fòrum nou albergà una estàtua de l'emperador Titus (69-79), probablement dedicada per la comunitat dels *Valentini* (CIL II^2/14, 13). La mentalitat oberta de la població de la colònia en la qual tingué molt a veure la presència d'immigrants i d'un port amb activitat comercial, va permetre a alguns rics personatges tindre una estàtua en la plaça pública. Entre ells trobem *L. Scribonius Euphemus*, el qual, gràcies a la seua riquesa personal, aconseguí accedir al càrrec de *sevir augustal* i posseir un pedestal epigràfic amb estàtua en el fòrum de la ciutat (CIL II^2/14, 29). La mateixa situació es va repetir amb *Q. Sertorius Abascantus* (CIL II^2/14, 30), però el seu pedestal d'estàtua, dedicat pels seus lliberts, degué situar-se en la seua *uilla*, si considerem el lloc de troballa de la inscripció, extramurs de la ciutat. A més, ordenà construir un edícul amb els seus diners en la zona pública de *Valentia* (CIL II^2/14, 12).

El reconeixement social també li arribà a *Viria Acte*, una rica lliberta que va ser propietària d'un taller d'*arar(um) et signorum* i que degué tindre un paper important en la vida pública de *Valentia*, ja que va ser honorada amb quatre pedestals d'estàtua en el fòrum (CIL II^2/14, 37, 81, 82 i 83). Al seu costat se situaren els pedestals d'alguns membres femenins de les famílies més influents de la societat valenciana, com ara els *Sertorii* i els *Antonii* (CIL II^2/14, 43 i 76).

A *Edeta*, els pedestals d'estàtua que se situaren en el seu espai públic ens presenten *M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus*, que aconseguí accedir a l'*ordo* senatorial per *adlectio* dels emperadors Vespasià i Titus (CIL II^2/14, 125, 126 i 127). La seua carrera es desenvolupà entre el final del segle I i primeries del segle II i va ser una de les persones més influents del municipi, ja que arribà a optar al tron imperial. També el seu fill tingué un pedestal d'estàtua (CIL II^2/14, 128). La resta dels pedestals honorífics trobats en el municipi ens ofereixen els noms de sis magistrats municipals i d'un individu que va pertànyer a l'ordre eqüestre.

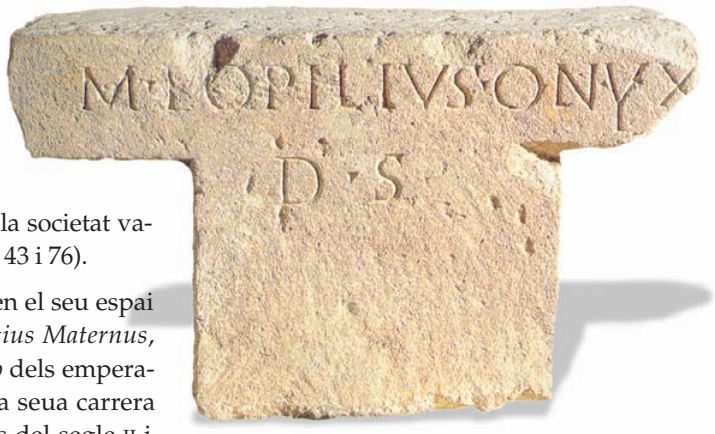

Inscripció de les termes de Lucentum. [MARQ].

M. Popilius Onyx va finançar la construcció d'unes termes en el municipi de *Lucentum*, i deixà constància de la seua acció en una inscripció que es col·locà a l'entrada del conjunt termal.

Inscripció de l'Almoina, València.

Llinda de la porta d'entrada en un edifici religiós, trobada en el fòrum de *Valentia*, amb la inscripció que esmenta els dos personatges que en pagaren la construcció.

El finançament privat en la construcció d'edificis públics es documenta també a *Lucentum*. Allí, el ric llibert *M. Popillius Onyxs*, que ocupà el càrrec de *seuir augustal*, va construir un temple (CL II, 3563) i unes termes amb els seus diners. Els suports utilitzats en el cisellament dels dos textos van ser encastats en alguna de les parets dels edificis. El municipi de *Lucentum* dedicà una placa amb inscripció als emperadors Marco Aureli i Còmode (CIL II, 5958), que, probablement, va ser penjada de la façana d'algun edifici públic, construït durant els seus governs.

A *Dianium* caldrà esperar fins a la dinastia dels emperadors antonins per a veure erigir els primers pedestals d'estàtua en el seu fòrum. L'elit local, composta per les famílies dels *Cornelii, Granii, Sempronii, Terentii* i *Valerii*, entre altres, utilitzà els pedestals d'estàtua per a demostrar la seua riquesa personal i el prestigi social a la resta dels seus conciutadans. Destaquem el pedestal que, per gratitud, alçà el municipi per a honorar l'acció d'un membre de l'elit social, de qui desconeixem el nom, el qual canalitzà les aigües de pluja i proporcionà a la població el subministrament de gra necessari per a un any, a causa d'una mala collita (CIL II, 3586).

La reconstrucció del *macellum* de la Vila Joiosa al final del segle II va ser realitzada amb els diners de *M. Sempronius Hymmus* i el seu fill *M. Sempronius Reburrus* (CIL II, 3570). El seu gest quedà gravat en la mateixa taula del mercat.

No només els fòrums de les ciutats valencianes allotjaren pedestals d'estàtua. Així, per exemple, en els temples, els monuments epigràfics informaven sobre els déus venerats, les accions realitzades individualment en favor de les divinitats i fins i tot el nom de la persona que va pagar les obres o el del déu venerat. És el cas de la placa situada en la façana del temple dedicat a les *Nymphas* a *Edeta* per alguns membres de la família dels *Sertorii* (CIL II^2/14, 121), de la donació que *M. Marcius Celsus* realitzà en el temple dedicat a Hèrcules a *Valentia*, que va incloure una estàtua del déu, un ara i uns bancs (CIL II^2/14, 5), o la *tabula ansata* cisellada en la part superior de la porta d'entrada a un edifici religiós també de *Valentia*, en la qual es llegeix que un edetà i *L. Fabius Fabianus* en pagaren amb els seus diners la construcció i la decoració arquitectònica.

Les manifestacions artístiques

José Luis Jiménez
Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València

La importància d'una societat, ja siga antiga o moderna, ve determinada per diversos indicadors entre els quals es troba el gust per tot allò que tinga a veure amb l'art en les seues diverses expressions. L'antiga Roma no hi podia ser una excepció i, de fet, l'esdevenir de la civilització romana estigué presidit pel tantes vegades al·ludit binomi constituït pel sentit pràctic, *utilitas*, i el gust per l'ostentació, per l'ornament, *decor*. Els dos aspectes marcaren la personalitat de la més gran superpotència del món antic, Roma, dominadora *de orbi universo*, no sols des del punt de vista polític, sinó també des del cultural, fins al punt que si hui dia estem tan habituats a parlar de l'hegemonia política i cultural dels EUA, representada per la cèlebre expressió de l'*american way of life*, fa dos mil·lennis imperava un *roman way of life* en punts tan distants entre si com podia ser la costa galaica, *Finis Terrae*, i la recòndita Palmira en la província de Síria.

Fins a arribar a aqueixa condició de potència imperial, Roma hagué de recórrer un llarg camí, espasa en mà, amb la qual imposar un poder militar que acabaria per donar pas a la introducció de les seues modes i els seus costums entre l'element indígena. Es denomina romanització a aquest lent procés d'assimilació del conjunt de trets que defineixen la cultura romana per tot aquell alié a ella, ja fóra aliat o sotmés per la força. Aqueix solatge cultural que arribaria a la seua major expressió durant l'època imperial ja va anar depositant-se en l'etapa precedent, segles II i I aC, de la mà dels veterans i dels immigrants que quan s'assentaven en terreny conquistat feien ús de les tècniques imperants en la península Itàlica en el camp de la construcció, de les modes en la decoració o de la vaixella i fins i tot de les lluernes amb què il·luminaven els seus habitatges.

ESCULTURA

Les manifestacions d'escultura romana en terres valencianes no arriben al volum constatat en els grans centres urbans, com les capitals de província, *Tarraco, Corduba, Augusta Emerita* i, a més, corresponen en bona part a troballes antigues registrades els segles XVIII i XIX. Això no obstant i a nivell general, constitueixen un indicador magnífic del grau de sensibilitat cultural dels que poblaren aquestes terres en època romana, que pot ajustar-se en la mesura que es té informació relativa al context en què s'integraven, que, lluny del que puga imaginar-se, no era exclusivament urbà, ja que una quantitat considerable d'exemplars documentats en formava part de la decoració d'importants *villae* rurals, com en data recent ha posat de relleu Arasa en un treball de síntesi; aspecte que també s'ha ocupat d'abordar en aquest Catàleg dins de l'apartat dedicat a les vil·les.

Bacus procedent d'Aldaia, València. Segle II. [Museu Arqueològic Nacional].

És un tipus clàssic de Bacus jove que sostenia un kantharos en la mà dreta, el vi del qual anava a parar a la boca d'una pantera menuda asseguda als seus peus, mentre que amb la seua esquerra empunyava un altre dels seus atributs característics, el tirs.

Mercuri procedent possiblement de València. Antiga Col. Rojas. Segles I-II. [Fot. Arxiu SIP].

Bronze de grandària menuda que representa Mercuri amb el seu característic capell (petasos); en la seua mà dreta sostenia la bossa amb diners (*marsupium*) conservada parcialment, mentre que el braç esquerre, mutilat, estaria cobert per un mantell (clàmide).

Apol·lo de Pinedo. Segle I. [Museu de Prehistòria de València].

Es tracta d'una estàtua de bronze descoberta fortuïtament el 1963 per uns submarinistes davant la platja de Pinedo. L'Apol·lo està inspirat en un prototipus d'època hel·lenística avançada atribuït a Demetri de Milet.

Grup d'escultures procedents de la vil·la del Puig de Cebolla (València). Gravat inclòs en l'obra d'Alexandre de Laborde Voyage pittoresque et historique de l'Espagne, París 1811.

S'hi mostren diverses escultures, dos d'*Attis*, una de vult redó i una altra en relleu, un Dionís coper i alguns membres del seu seguici. Estes escultures formaven part de la decoració d'una luxosa vil·la romana i van ser sostretes durant la Guerra de la Independència.

Al marge d'aquesta consideració, els conjunts més importants se'n localitzen en les ciutats més rellevants, cas de *Saguntum, Valentia, Ilici,* i en menor mesura *Edeta, Dianium* i *Lucentum*.

Els criteris de classificació responen, d'una part, al tipus de suport utilitzat, ja siga bronze o pedra, i d'una altra, als temes triats: escultura religiosa, imperial, privada, decorativa, funerària, etcètera.

En l'apartat d'estatuària en bronze, l'exemplar més destacat correspon a la imatge del déu Apol·lo recuperada del fons marí davant la platja de Pinedo l'any 1963 i que el 1994 va ser objecte d'un nou estudi per la nostra part amb motiu de la restitució de la seua cama dreta. Es tracta d'una còpia romana de l'original realitzat per Demetri de Milet a les darreries del segle II aC, que representa Apol·lo Delphinis. Aquesta imatge, la data de la qual cal situar al llarg del segle I, devia estar destinada a formar part de la decoració d'una residència privada de rang elevat, ja que la seua qualitat denota un alt nivell econòmic dels seus destinataris alhora que un elevat bon gust.

Togat de Sagunt. Segle I. [Museu Arqueològic de Sagunt].

Escultura de marbre que representa un baró que vestix la toga. Procedix de les excavacions que González Simancas efectuà entre el 1923 i el 1926 en el fòrum romà de Sagunt.

Retrat de xiqueta. Carrer de Sant Vicent-Mesó de Teruel, València. Època imperial. [Museu de Prehistòria de València].

Cap de figura femenina infantil seccionada a l'altura del coll, amb una cinta que li subjectava el cabell. La falta d'acabament de la part superior denota la seua probable pertinença a un monument funerari al qual s'adossaria.

Ja a una escala inferior, encara que no per això menys interessants, cal esmentar diversos exemplars de bronzes menuts, començant pel conjunt de 13 exvots de Sagunt, datats cap a l'any 100 aC, llevat d'una imatge de Peplòfora, i que van ser descoberts en un edifici de cult anterior a les obres d'aterrassament del fòrum saguntí en època augustea. En relació amb l'àmbit rural cal esmentar dues imatges de Mercuri, l'una de Xilxes (Castelló) i l'altra de l'Alcúdia d'Elx, com també un Neptú de Dénia i una estatueta de Traiguera (Castelló), la identificació amb Bacus de la qual no és del tot segura. Sagunt ha deparat una estatueta de Mercuri, exposada en el Museu Nacional de Dinamarca i datada entre la meitat del segle I i l'època de Trajà.

Pel que fa a escultura en pedra, continua sent molt útil la síntesi que efectuà Abad el 1985, per la qual cosa ens referirem a les novetats produïdes amb posterioritat a aqueixa data. Així, les escultures de *Saguntum* van ser objecte d'una exposició l'any 1990, el catàleg de la qual ofereix el millor estat de la qüestió. Igualment el 1996 es publicà una aproximació al primer *Corpus* de la plàstica romana d'època imperial a *Ilici*, a càrrec de Noguera; mentre que per a la província de Castelló disposem de sengles estudis publicats per Arasa els anys 1998 i 2000. Tots aquests treballs, molt recents, han permés disposar de visions de conjunt sobre aquesta important manifestació de la cultura romana. A aquestes tasques de recopilació caldria afegir altres aportacions dedicades, bé a l'estudi de troballes abordats molt succintament, com el que realitzàrem sobre una herma bàquica de València, bé a la revisió d'antigues troballes com l'esdevingut al carrer de la Pau a València el 1899, en la qual, junt amb V. Lerma, vam suggerir una possible identificació amb la imatge d'un atleta jove.

Terracota de flautista. Època imperial. [Museu de Prehistòria de València].

Fragment de placa de terracota amb representació d'un personatge jove masculí de perfil en actitud de tocar la doble flauta (*aulós*).

LA DECORACIÓ DE PAVIMENTS

L'empremta que de les manifestacions artístiques d'època republicana ha quedat en terres valencianes es fa palesa de manera principal en els paviments decorats, ja que d'altres manifestacions com la pintura mural o l'escultura, a penes si en queda rastre d'aquesta època.

Durant els segles II i I aC la tècnica més estesa i millor coneguda és la de l'*opus signium* que perviu almenys durant la primera època imperial. Es componia d'una mescla de pols ceràmica i calç amb aigua a la qual abans de forjar podia incrustar-se-li tessel·les –peces cúbiques de pedra– de diferents colors, formant motius decoratius que destacaven sobre la superfície que resultava de color rogenc per efecte de la pols ceràmica. La seua incorporació a la cultura romana significà tota una revolució, ja que el més usual eren els paviments de terra trepitjada o de terra i cendres que devien resultar molt incòmodes si jutgem el comentari d'un personatge inclòs per Varró en les seues *Sàtires menipees* (80-60 aC), que reclamava paviments de mosaic per als carrers de la seua ciutat,

Paviment d'opus signinum. Carrer de Roc Chabàs, València. [Fot. Arxiu SIAM].

Paviment sobre fons roig ataronjat decorat amb tessel·les de color blanc formant un motiu de puntillat, mentre que en una altra zona de l'habitació la decoració és a base d'un reticulat de rombes. Les dues decoracions estan separades per una banda ornamentada amb cercles. Segle I aC.

fart de la pols que hi provocaven els sòls de terra. Un altre tipus de paviment, que segurament faria les delícies del personatge de Varró, és el descobert en les termes republicanes de l'Almoina a València, constituït per llosetes ceràmiques en forma d'escama, assentades sobre una preparació de morter de calç, arena, grava i ceràmica triturada que cobria el vestuari, *apodyterium*, l'habitació temperada, *tepidarium*, i la càlida, *caldarium*. Paviments de llosetes en forma d'escama idèntics als de València s'han localitzat en ciutats del sud del Laci i la Campània a la península Itàlica.

La difusió de paviments amb la tècnica de l'*opus signinum* a Hispània discorre de la mà de l'expansió romana a la península Ibèrica, la qual cosa explica la seua presència al llarg de tota la franja costanera mediterrània peninsular, com també a la vall de l'Ebre. En l'àrea que ens ocupa, aquest tipus es localitza en les principals ciutats com *Saguntum*, *Valentia, Lucentum* i *Ilici*. El cas d'*Ilici* té un interés particular, ja que al costat d'un exemplar d'aquestes característiques va aparéixer en una estança contigua un mosaic denominat «hel·lenístic» en atenció tant a la seua tècnica, en la qual es combinen les típiques tessel·les de pedra amb altres de ceràmica junt amb còdols menuts a manera de tessel·les, com pels detalls de la seua decoració, basada en una roseta central de sectors de cercles secants envoltada per diverses sanefes amb diferents motius, alguns d'ells, com les volutes o la muralla torrejada, extrets del repertori ornamental de la musivària del Mediterrani oriental dels segles III i II aC, amb bons paral·lels en mosaics de Delos, datats entre l'últim quart del segle II i l'inici del segle I aC, com també en un exemplar de Viterbo, del final del segle II aC. En territori hispà un motiu semblant s'evidencia en un mosaic procedent de la serra minera de La Unió (Múrcia). Com a contrapunt, aquests motius decoratius s'acompanyen d'una sèrie de paraules ibèriques escrites amb grafia llatina, probablement noms.

La vigència d'aquest tipus de paviment arribà al segle I dC, i coexistí amb els més antics d'*opus tessellatum*. A les primeries del segle I dC pertany la troballa recent produïda el 1994 al carrer de Roc Chabàs de València, en el transcurs d'una excavació arqueològica i que sembla correspondre a una gran estança d'una *domus*, si jutgem les dimensions del que se'n conserva. La decoració, a base de tessel·les blanques, consisteix en el clàssic motiu de reticulat en forma de rombes

i s'endevina la presència d'un emblema central de forma circular. Una banda decorada amb cercles dóna pas a un altre sector decorat a base de línies discontínues de tessel·les blanques.

En aquelles regions on havia calat la moda de l'*opus signium*, al llarg del segle I dC cobrà força una nova modalitat constituïda per l'ús de tessel·les blanques i negres. Les terres valencianes han deparat una quantitat considerable de realitzacions d'aquest tipus, pràcticament la meitat del total de mosaics testimoniats per Abad en el *Corpus* realitzat el 1985, amb alguns exponents interessants, com el recuperat en la vil·la del Puig de Benicató (Castelló) que mostra un variat repertori de motius geomètrics, com també els mosaics del Puig de Cebolla i un exemplar trobat a Sagunt el 1953. Un altre mosaic bicrom de tema geomètric es trobava entre els que dibuixà Cavanilles el segle XVIII procedents de Calp. En canvi, un altre exemplar de l'Alcúdia d'Elx ofereix una combinació de motius figurats de caràcter marí al costat de cavalls, aus i al centre bous, lleons, porcs senglars i gossos envoltant un cercle central.

ELS MOSAICS POLICROMS

Ja ben entrat el segle II es produeix la reafirmació de la tècnica del mosaic –*opus tessellatum*– policrom. Junt amb el gust per la utilització de tessel·les de distints colors s'hi constata un esquema compositiu basat en la partició del tapís en registres menuts destinats a plasmar episodis o personatges de la tradició i la mitologia grecohel·lenística. Aquesta disposició s'evidencia en tres exemplars procedents de Llíria, Montcada i Sagunt que il·lustren distintes al·lusions a la mitologia clàssica; així, mentre que l'exemplar edetà exhibeix els Treballs d'Hèrcules a l'entorn d'un quadre central amb la representació d'Hèrcules i Onfalia, el mosaic de Sagunt recrea el Càstig de Dirce i en el mosaic de Montcada el tema escollit són les Nou Muses. Aquests exemples denoten un gust pels temes mitològics com a exponent d'un refinament i d'un nivell cultural que podia resultar una mera aparença, ja que es troben lluny de les elevades cotes de qualitat que contenen les grans composicions de clara concepció pictòrica. Com a mostra, és suficient contemplar el mosaic de Llíria per a comprovar com la figura d'Hèrcules es repeteix en la mateixa actitud en alguns dels seus treballs, la qual cosa no deixa de ser un signe evident de limitació en el repertori iconogràfic –els anomenats cartons– d'acord amb la categoria tant del poderdant, com del taller que l'executà.

En constitueix un exponent de major entitat el mosaic recuperat en la *domus* excavada recentment sota el palau de les Corts Valencianes, datat en la segona meitat del segle II, que en el seu emblema central i a pesar del seu notable deteriorament ha pogut identificar-se la Musa Terpsícore amb la lira recolzada sobre un ara o pedestal i acompanyada per un personatge masculí mínimament conservat que poguera tractar-se d'un filòsof, tot això enmig d'un paisatge rocós.

Una altra composició destacada de les darreries del segle II o el principi del III i destruïda ja en època antiga, devia decorar el gran pati circular de 22 m de diàmetre d'una de les residències excavades en data recent als Banys de la Reina (Calp, Alacant). El seu emblema central degué ser policrom, mentre que la resta de la superfície quedava resolta per un tapís de tessel·les blanques i negres amb motius vegetals i geomètrics.

Altres referències a la mitologia clàssica hi ocupen també un lloc destacat. Així, el tema de Bacus cavalcant sobre una pantera constituïa l'emblema d'un mosaic descobert en Sagunt al segle XVIII, hui desaparegut. Una representació de Medusa figura en un mosaic descobert al carrer del Rellotge Vell de València. La vil·la d'Algorós, prop d'Elx, deparà diversos mosaics, un d'ells amb una representació de la nimfa Galatea cavalcant sobre un cavall marí –hipocamp–, mentre que un altre devia mostrar les Quatre Estacions, representades per sengles erotes, dels quals només es conserva un.

Mosaic de les Nou Muses. El Pouatxo, Montcada. Segle III. [Museu de Belles Arts de València-Fot. F. Alcántara].

Mosaic policrom trobat de manera casual el 1920 en la partida del Pouatxo de Montcada. Representa els bustos de les Nou Muses amb els seus respectius noms i atributs amb una disposició a base de tres quadres en tres files.

La pràctica totalitat dels mosaics polícroms que acabem de citar es caracteritza per reservar la policromia als motius figurats de l'emblema o als representats en quadres, mentre que la resta de la superfície es reduïa a dos colors, blanc i negre, per raons d'economia.

Pel seu nombre elevat, superior al dels mosaics amb escenes figurades, mereixen ser destacats els mosaics amb decoracions estrictament geomètriques, presents en gran quantitat de punts com ara Sagunt, València, la Vila Joiosa, Elx, Petrer, Santa Pola, etcètera.

Un altre tipus de paviment molt apreciat per la qualitat dels seus materials era l'*opus sectile*, constituït a base de plaques de marbre retallades amb les quals es formaven composicions geomètriques o florals. L'any 1956 Sagunt proporcionà el descobriment d'un interessant conjunt de mosaics d'aquest tipus en la seu de la Societat Musical Lira Saguntina, al qual cal afegir la sèrie d'habitacions pavimentades amb marbres de diferents colors i procedències, descobertes als Banys de la Reina de Calp en excavacions recents.

La nòmina de mosaics romans en terres valencianes s'ha vist incrementada en data recent amb l'exemplar descobert a la Font de Musa a Benifaió, que, a falta del seu pertinent estudi, es revela com un dels exponents de major qualitat.

PINTURA MURAL

Com els paviments, els murs de les construccions podien rebre una decoració pictòrica a base de composicions merament ornamentals o més elaborades de caràcter figurat. Encara que el conjunt de vestigis recollits dista molt de constituir un *Corpus* important, troballes recents localitzades a València, el Grau Vell de Sagunt, Llíria, Tossal de Manises, etcètera, han incorporat un interessant volum d'informació a la ja coneguda d'antic i procedent de Castelló (Almenara, vil·les del Puig de Benicató i d'Onda), València (l'Alcúdia, Daimús, Gandia, Llíria, Sagunt, València) i Alacant (la Vila Joiosa, Tossal de Manises, Elx).

Sens dubte, la troballa més espectacular ha sigut la registrada en les excavacions al palau de les Corts de València amb la recuperació de les restes de la *domus* del mosaic de Terpsícore que ha deparat els vestigis d'una exquisida decoració pictòrica amb representacions al·legòriques de diverses províncies romanes, sota forma de figures femenines de cos sencer. Fins al moment s'han restituït tres figures abillades amb túnica i mantell i acompanyades dels símbols més característics de les províncies que representen, en els tres casos nord-africanes, el nom de les quals, escrit en grec, està als peus de cada una d'elles, Mauritània, Àfrica Proconsolar i Egipte. Es tracta d'una troballa excepcional, ja que es tracta de l'únic exemple en pintura en el qual apareixen diverses províncies aïllades al centre de plafons i amb la seua llegenda corresponent. Tenint en compte les dimensions de l'estança i de l'esquema compositiu de la decoració pictòrica devia ser major la quantitat de províncies representades i podia constituir una visió simbòlica de l'Imperi.

A escassa distància de la denominada *domus* de Terpsícore, en recents excavacions realitzades en la plaça de Cisneros s'ha recuperat un altre interessant conjunt de restes de diverses composicions, en el qual destaca, d'una part, les imitacions de marbres amb la presència d'un *titulus pictus* de dubtosa lectura, relacionat amb l'arrel PORC, i acabat en M, ¿PORCIUM? La tècnica, que s'aparta dels graffiti incisos més freqüents i la discreta posició que ocupa el nom, disimulat dins d'una banda de separació entre el sòcol i la zona mitjana, sembla estar apuntant una cosa tan poc habitual en pintura mural romana com és la firma del pintor. Una altra troballa interessant és la constituïda per la representació d'un cap femení situat entre dues garlandes i coronada

Pintura mural romana amb representació del déu Mercuri. Presó de Sant Vicent, València. [Fot. Arxiu SIAM].

Mercuri apareix amb el seu capell característic dotat de dues ales molt exagerades (petasos). Decorava l'estança d'una casa romana dels segles I-II.

amb una diadema daurada i que porta unes arracades cridaneres, detalls que units a la presència d'un element vegetal a la dreta del cap apunten, salvant les distàncies, a dues composicions procedents de Pompeia, al·lusives a la Venus Pompeiana. Una possible representació de Venus en aquesta zona cobraria sentit en qualitat de protectora dels mariners, ja que el seu lloc de descobriment pràcticament coincideix amb l'emplaçament del port fluvial de *Valentia*.

La troballa de restes *in situ* permet una millor comprensió del vincle establit entre la decoració pictòrica i el seu suport. Així, sota la denominada Presó de Sant Vicent a València es recuperà una bona part del sòcol d'una estança domèstica decorada amb una imitació de marbre *cipollino* al costat d'una interessant representació de Mercuri o Hypnos i un bucrani. La mateixa valoració mereix la troballa de diversos sòcols decorats amb imitacions de marbres de Llíria, com també part de la decoració trobada *in situ* en l'estança nord de la *Domus* de la Porta Oriental a *Lucentum* (Tossal de Manises, Alacant).

Una última menció mereix el Grau Vell de Sagunt, que ha proporcionat restes de diverses decoracions corresponents a dues etapes cronològiques diferents; la primera, datada al segle II, es caracteritza per l'existència de sòcols decorats amb simples clapats i interplafons en la zona mitjana amb representacions de canelobres vegetals. Major interés tenen les imitacions de lloses marmòries datades al final del segle III o principi del IV per l'escassesa de testimonis d'aqueixa època.

Pintura mural romana amb representació de província romana. Segle II. Palau de les Corts Valencianes, València. [Fot. Arxiu SIAM].

Esta pintura mural decorava l'estança d'una de les cases més luxoses documentades fins al present en la *Valentia* romana.

La vaixella romana

Rosa Albiach
Servei d'Investigació Prehistòrica. Diputació de València

Les restes materials que l'arqueologia posa al nostre abast per a acostar-nos a l'estudi del passat revelen que la vaixella i els objectes domèstics són allò més abundant i variat. Les contínues investigacions de les peces contextualitzades van establint classificacions segons la seua procedència, la seua funció i la seua cronologia de manera que, per elles mateixes, arriben a constituir una gran ajuda per a entendre i interpretar alguns aspectes de la vida quotidiana i de la dinàmica dels circuits comercials.

Encara que el territori que ocupava la cultura romana va ser molt ampli, les ceràmiques presents en els seus assentaments coincideixen majoritàriament a ser del mateix tipus, exceptuant-ne les produccions locals, ja que n'hi hagué una gran demanda i una xarxa comercial organitzada que abastia d'aquests productes tots els centres redistribuïdors de l'àmbit romà.

Per tant, també les ceràmiques romanes dels jaciments valencians, tant si es tracta de ciutats com d'establiments rurals, són similars a les que trobem en la resta del territori romanitzat. Van arribar a aquestes terres a partir del segle III aC acompanyant els nous habitants itàlics que posseïen diferents costums alimentaris i, en un primer moment, van conviure amb les ceràmiques ibèriques, que, a poc a poc, van anar desapareixent. Amb el temps, van perdurar i es van ampliar aquestes importacions i també els llocs de procedència i, de la mateixa manera, també van ser manufacturades diverses ceràmiques en la península Ibèrica. Aquest canvi va oferir un mercat nou i ampli per a la introducció de nous productes de primera necessitat com també una oportunitat per als artesans, els navegants i els comerciants, creant-se, així, una xarxa d'importacions i exportacions que augmentà i consolidà les relacions de la península amb els pobles de la Mediterrània.

LES PRODUCCIONS CERÀMIQUES

Els recipients associats a l'alimentació van anar variant de tipologia i de matèria depenent de les modes i de la dinàmica del mercat. Aquests atifells es van fer majoritàriament de ceràmica, elaborada al torn i cuita en forns específics, encara que també n'hi hagué que eren de vidre, de fusta, de metall (plata, bronze o ferro), de marfil i, fins i tot, de pedra. Sobre aquests recipients es van aplicar diferents tractaments i decoracions amb engalbes, pintures, aplicacions, incisions i gravats. La tipologia dels objectes comprenia des del servici de taula fins als objectes de cuina i d'emmagatzematge, amb diverses grandàries i característiques morfològiques que diferien depenent de la classe d'argila, de la cocció i de la qualitat del vernís, aquesta última en el cas de la vaixella.

LESERA
Les Carrasques
Pedreres de la Barda
Pou de Llobet
Brossenal
Benicató
SAGVNTVM
Grau Vell
EDETA
València la Vella
VALENTIA
Punta de l'Illa
Saitabi
DIANIVM
Garganes
El Monastil
LA VILA JOIOSA
Albufereta
LVCENTVM
ILICI
Tabarca
Portus
Ilicitanus
0
20 Km

Es van anar creant centres productors en diversos punts de la Mediterrània, en què destacaren els de la península Itàlica, la Gàl·lia, Hispània, el nord d'Àfrica i el Pròxim Orient. Hispània va mantindre relacions comercials amb tots eixos tallers i, així, en els jaciments valencians trobarem una gran varietat d'importacions de vaixella de taula i d'altres ceràmiques d'ús domèstic.

La comercialització de les produccions ceràmiques de vaixella, sobretot de les provinents de la península Itàlica i del nord d'Àfrica, va ser una càrrega subsidiària en els vaixells perquè, de manera prioritària, es transportaven àmfores amb vi, oli, salaons i cereals i altres productes alimentaris.

LA VAIXELLA FINA

Dins de la denominació de «vaixella fina» s'inclouen les peces que s'usaven per al servici de taula, les quals destaquen per la seua qualitat i perquè disposem d'una bona sistematització d'aquestes, cosa que les converteix, a vegades, en un excel·lent fòssil director. La vaixella fina més usada per al consum fou la provinent de la producció industrial de peces ceràmiques envernissades, per dins i per fora, amb una solució argilenca, inicialment de color negre, denominada vernís negre i, a partir de l'últim terç del segle I aC, de color roig, coneguda com a terra sigil·lata. De vegades, la marca del terrisser era impresa en l'interior de la peça, on constava el *praenomen* abreujat, *nomen* i *cognomen*, i, ocasionalment, s'incloïa entre la mateixa decoració de la peça. Els recipients més habituals eren els vasos, les copes, els gots, els plats i les plàteres de diferents grandàries, amb peu o sense. Aquests atifells es van produir a Itàlia, la Gàl·lia i a Hispània, i, a partir del segle II, en el nord d'Àfrica. Les peces de luxe eren escasses i es feien d'argent.

Època republicana: segles II-I aC. L'origen de la ceràmica de taula romana es remunta a la fi del segle IV aC quan els tallers àtics entren en crisi i són substituïts per un grup de fàbriques itàliques amb noves peces de vernís negre que seran més econòmiques i se subministraran als compradors habituals de la Mediterrània occidental. Aquestes peces segueixen la tradició àtica però amb formes diferents, amb una qualitat molt inferior i amb decoracions decadents basades en estampillats de palmetes fetes amb punxons i de rosetes dins de cercles puntillats a rodeta. Es van elaborar en la península Itàlica a partir del segle III aC, amb centres de producció a la Campània (Nàpols o *Cales*) i a Etrúria, i són conegudes com a campanianes. L'arribada a Ibèria de les ceràmiques de vernís negre es va produir en eixe moment tot convivint amb altres peces itàliques de tradició hel·lenística, però va ser a partir de l'inici del segle II aC quan es van intensificar les importacions campanianes, produïdes en grans quantitats i a baix preu. Hi hagué imitacions del tipus de vernís negre elaborades en tallers locals, com els de Catalunya.

Aquestes ceràmiques estan presents en els jaciments valencians que tenen una cronologia emmarcada entre els segles II-I aC que, o bé van ser assentaments ibèrics que van perdurar en la seua ocupació fins a eixe moment, o bé es romanitzaren com en el cas de les ciutats de *Saguntum* (Sagunt) i *Lucentum* (Tossal de Manises, Alacant) i, sobretot, en les noves fundacions com ho va ser la colònia de *Valentia* (València). Les formes ceràmiques més habituals aparegudes en aquests jaciments són els vasos de parets rectes o amb ala, els plats, les copes, les pàteres i els tinters. Les tendències comercials d'aquesta vaixella, que s'establien entre les terres valencianes i la península Itàlica, poden veure's des de l'any 138 aC en els nivells fundacionals de *Valentia,* on Ribera ha constatat un predomini de la campaniana A i, en menor mesura, de la campaniana B de

◀ *Jaciments valencians destacats amb publicacions de ceràmiques romanes.*

Estes investigacions han permés conéixer algunes produccions de ceràmica locals i importacions, i establir les relacions comercials entre les terres valencianes i els diferents pobles de la Mediterrània.

Vaixella domèstica d'època republicana. Segles II-I aC. Procedència diversa. [Museu de Prehistòria de València].

Vaixella d'ús habitual en els jaciments valencians entre els segles II-I aC, on destaca la convivència de la ceràmica ibèrica amb les peces romanes de vernís negre, parets fines i ceràmica comuna.

bona qualitat, de l'etrusca, com també de les produccions de vernís negre de *Cales*. Entre l'any 100 aC i el moment de destrucció de la ciutat, el 75 aC, predominen la campaniana B de *Cales* juntament amb la beoïdea sobre la campaniana A, tres produccions també presents en *Ilici* (l'Alcúdia d'Elx) en eixe moment. Queden ja com a importacions minoritàries la B etrusca, la Byrsa 661 i la campaniana C.

Època imperial: segles I-III. Amb l'arribada de l'Imperi els artesans de diversos tallers de la ciutat d'Arezzo (Etrúria, Itàlia) van imposar les seues produccions, que s'han denominat terra sigil·lata aretina, que s'iniciaren cap a l'any 40 aC i perduraren fins a mitjan segle I, amb una àrea de difusió que comprén tot l'àmbit romà. Es tracta d'una ceràmica de qualitat excel·lent en tant que té una argila molt depurada amb un vernís ataronjat molt bo. Es van elaborar peces llises i decorades amb temes vegetals i humans, fabricades amb motle i amb torn. Dins de la vaixella es pot distingir la copa i el plat, anomenat també servici, les plàteres de grandària variada i altres peces addicionals com les grans copes i vasos, de vegades decorats en relleu amb temes mitològics emmarcats amb sanefes vegetals. Els segells d'oficina podien tindre una disposició radial o bé central, de forma circular, oblonga o *in planta pedis,* aquesta última amb cronologia a partir de l'any 15. Aquesta producció es va comercialitzar per via marítima acompanyant el vi itàlic transportat en àmfores Dressel 1.

Dins del territori valencià destaquen les ciutats de *Ilici* i *Saguntum* per la seua proporció més alta de troballes, a les quals s'ha incorporat recentment *Valentia* després de la trobada d'un conjunt d'aretines en un depòsit votiu datat entre els anys 5 aC i el 10. En aquestes poblacions, com també a *Lucentum*, al *Portus Ilicitanus* (Santa Pola), *Lesera* (Moleta dels Frares, Forcall, Castelló) i en El Monastil (Elda), s'ha pogut constatar un comerç superior de peces llises sobre les decorades. Els estudis efectuats a *Ilici* per Montesinos evidencien que una gran varietat de centres de producció situats en la península Itàlica i la Gàl·lia van abastir aquesta ciutat, com s'ha pogut constatar amb les primeres produccions de ceràmiques de vernís negre amb segells llatins que són anteriors a l'any 15 aC i procedeixen d'Arezzo, que serà el centre proveïdor més important per a *Ilici*. També és considerable la quantitat de sigil·lates aretines que procedeixen d'Ateius, seguides per les de Roma i la Itàlia central, Puteoli, les de Lyón, el nord dels Alps, el sud de la Gàl·lia i la vall del Po. Entre elles abunden els plats i les copes sense decoració, i destaquen els caliciformes decorats tant

amb frisos amb òvuls dobles amb llengüeta simple com també els cercles concèntrics i les rosetes, les figures en relleu de grifó, d'amoret, d'esquelet i d'Hèrcules. Així mateix les aretines trobades a *Valentia* tenen un origen majoritari d'Arezzo i, en menor proporció, de Puteoli, en què ressalta una copa decorada amb un fris de dones acompanyades per xiquets.

L'última producció d'Arezzo, anomenada aretina tardoitàlica, també arriba des de mitjan segle I a les ciutats de *Ilici*, *Saguntum* i *Valentia.* Es van importar, a més, produccions del nord-est de Catalunya i ceràmiques oxidants de vernís roig, que imitaven i es comercialitzaven juntament amb aquestes.

Els terrissers aretins van instal·lar, al poc de temps, nous tallers o sucursals en altres llocs de la península Itàlica, com Pisa, i també en el sud de la Gàl·lia, com a Lyón (Graufesenque), Banassac i Montans, i en altres llocs de la zona central i oriental gal·la. Aquesta ceràmica prompte va adquirir un important desenvolupament i la seua comercialització va entrar en auge a mitjan segle I, i la difusió comprengué tot el mercat de l'imperi romà i s'extingí a partir de la primera meitat del segle III. Aquesta producció es coneix com a terra sigil·lata sudgàl·lica; la seua argila és de color rosat intens amb desengreixant de quars visible i un vernís brillant de to violaci de bona qualitat. Es van elaborar peces llises i decorades, on els temes decoratius predominants van ser els vegetals, incloent-ne d'animals i d'humans. La Graufesenque, entre els anys 40-70, duu a terme una producció minoritària anomenada marmorata, de vernís groc vetejat en marró, algunes amb marca d'oficina.

Copa de terra sigil·lata sudgàl·lica decorada amb la figura del déu Mercuri. Segle I. Empúries. [Museu de Prehistòria de València].

A partir de la fi del segle I aC la terra sigil·lata, vernissada de color roig va ser la vaixella ceràmica més utilitzada per al consum. N'hi hagué una gran demanda i una xarxa comercial organitzada que proveïa d'estos productes tot el món romà.

De nou, i per a aquestes produccions de la Gàl·lia que arribarien a les terres valencianes per via marítima, destaquen les ciutats de *Saguntum* i *Ilici*, atés el seu percentatge més alt de troballes i d'acord amb els estudis duts a terme. En aquestes ciutats es pot veure l'abundància d'importacions des de les primeres produccions, amb un predomini de les peces llises (copes i plats) sobre les decorades, entre les quals hi ha algun exemplar de marmorata. A *Ilici*, entre les peces decorades, el vas més habitual és el Dragendorff 37, seguit del 29 i el 30, on destaquen motius com l'alternança de garlandes ondulants amb plantes o figures, bandes de plafons o arcades amb figures, gallons, medallons amb motius cruciformes, mètopes dividides i motius vegetals, entre d'altres. Els segells terrissers, presents sobretot en les peces llises, remeten com a font d'importació principal a La Graufesenque i, en menor mesura, a Montans o Banassac. Aquestes ceràmiques també s'han documentat en alguns assentaments rurals o costaners i en les ciutats de *Valentia*, *Lesera*, en el *Municipium Liria Edetanorum* (Llíria) dins de set pous votius, a *Lucentum*, al *Portus Illicitanus* i al Monastil.

Dins de les produccions romanes provincials també van haver-hi imitacions de ceràmiques sigil·lates fetes a Hispània, que es van difondre cap a mitjan segle I. La seua producció, que actualment denominem terra sigil·lata hispànica, es va realitzar en tallers situats en diversos punts de la península Ibèrica: Tricio, Corella, Liédana, *Pompaelo*, Abella, Solsona, Bronchales, Andújar i Granada, i va començar imitant alguns tipus gals. Segons els centres de producció, variaren les argiles, des de grogues a ataronjades i rosades, amb un vernís ataronjat o marró rogenc, de bona qualitat, que va degenerar amb el temps. Aquesta producció va perdurar fins a la fi dels segles V i VI, i es coneix com a hispànica tardana. Les decoracions consistien, sobretot, en franges de rosetes o cercles, alternant algunes amb motius vegetals i figures animals o humanes. La seua difusió va ser general en el món romà, i va arribar al sud de la Gàl·lia, a Itàlia i al nord d'Àfrica, encara que predominaren a Hispània.

Centres productors i redistribuïdors de ceràmica que mantingueren relacions comercials amb jaciments valencians.

Els materials ceràmics romans que trobem en els jaciments valencians indiquen l'existència de relacions comercials destacades amb la península Itàlica, la Gàl·lia, Hispània, el nord d'Àfrica i el Pròxim Orient.

La presència d'aquestes ceràmiques en els nostres jaciments està relacionada, sobretot, amb tallers de la Rioja, de Terol i d'Andújar, i el seu percentatge és elevat respecte a la resta del servici de taula, com es desprén de l'estudi d'Escrivà en el cas de la ciutat de *Valentia.* Aquesta ciutat presenta el volum més significatiu de sigil·lata hispànica a les terres valencianes, amb l'índex més notable entre mitjan segle I i mitjan segle III a causa, probablement, del seu paper de centre redistribuïdor, que perdurarà amb peces tardanes fins a la fi del segle VI en què seràn substituïdes per la ceràmica africana. La gran majoria de les peces procedeixen de la Rioja (Arenzana de Arriba, Bezares, Tricio, Nájera) ja des dels anys 60-65, amb una comercialització marítima feta des de Dertosa, i amb un predomini dels vasos hemisfèrics o carenats juntament amb alguna forma tancada, com la cantimplora, i majoritàriament tenien un segell del terrisser. En menor mesura estan documentades les ceràmiques de Bronchales ja des dels anys 80-85, amb una via terrestre per a la comercialització, que va ser local i regional. En termes generals, a *Valentia,* el percentatge de peces llises és més gran que el de les decorades, com també passa al *Portus Illicitanus,* i entre aquestes últimes destaca com a més abundant la forma Dragendorff 37 amb ornament amb òvuls, llengüetes, cercles, angles i puntes de fletxa, amb frisos de mètopes i cercles amb animals o motius verticals estilitzats. Li segueixen, en proporció, la forma Dragendorff 29 i 37, amb predomini de l'estil de mètopes amb motius figurats humans, animals i escenes. Així mateix, han sigut documentades a *Saguntum* un conjunt d'hispàniques en què predomina una bona qualitat, també amb alguns exemplars de Bronchales i una major proporció de formes decorades sobre les llises, com ocorre a *Ilici* on hi ha una quantitat d'hispàniques escassa que Montesinos relaciona amb una disminució d'aquestes ceràmiques cap al sud del territori valencià. També cal destacar la seua presència en el *Municipium Liria Edetanorum*, en la ciutat de *Dianium* (Dénia), al Monastil i, en la província de Castelló a les Carrasques (la Jana).

La proliferació en aquest moment de l'hàbitat rural en *villae* (vil·les) queda, en molts casos, constatada per la presència d'aquestes ceràmiques, que a més d'indicar-nos la difusió d'eixa producció ens mostra una perduració més gran en les zones de l'interior que en les de la costa del territori valencià.

Els tallers productors de ceràmiques del nord d'Àfrica, a partir del final del segle I, van prendre protagonisme dins del cercle comercial del món romà i es van difondre per via marítima a través de la conca mediterrània. La primera exportació massiva d'aquesta ceràmica, que actualment coneixem com a terra sigil·lata clara A, va ser produïda en l'Àfrica Proconsular (Numídia i la part oriental de Mauritània). Aquesta ceràmica es documenta en les terres valencianes, tant en les seues ciutats com en les nombroses vil·les, des de la fi de l'època Júlia-Clàudia, com s'ha vist a *Valentia.* A partir del segle III s'introdueix de forma massiva la ceràmica africana A tardana i la terra sigil·lata clara C, que va començar a fabricar-se en eixe moment, prolongant-se fins al segle IV. Ambdues posseïen una argila rogenca amb un vernís ataronjat de poca qualitat, mancaven de segells terrissers i les decoracions hi eren escasses, encara que a vegades incloïen alguns motius en relleu aplicats i estampats, o barbotina de fulles d'aigua, rodeta i temes vegetals o figurats. Aquestes produccions també han sigut documentades en diferents ciutats com *Saguntum* i el seu port del Grau Vell, el *Municipium Liria Edetanorum,* el *Portus Illicitanus* i *Lucentum*, amb un percentatge reduït, donada l'evolució de la ciutat, com indiquen Olcina i Pérez.

Des de mitjan segle II i al llarg del segle III, també arriben a les terres valencianes les produccions del sud-est de la Gàl·lia, denominades lucente, amb un vernís que té irisacions metàl·liques i una tipologia composta de gots, pitxers i copes.

Antiguitat tardana: segles IV-VII. Les produccions del nord d'Àfrica van continuar sent preferents dins de l'àmbit comercial romà fins al segle VI, que se'n fabricaren els últims testimonis a gran escala, i van quedar només produccions minoritàries, però perduraren les exportacions. Les ceràmiques dels segles IV-VI s'anomenen terra sigil·lata clara D. L'argila continuarà sent rogenca i el seu vernís ataronjat de baixa qualitat. La decoració es feia en relleus aplicats o amb punxó i estampats i, en molts casos, mancava de decoració. Els motius consistien en estampilles, palmetes, rosetes, cercles concèntrics i reticulats. Durant els segles V i VI van sorgir motius d'animals, símbols cristians, creus geminades i escenes amb figures humanes, totes elles característiques de les produccions de terra si-

Vaixella domèstica d'època imperial procedent de jaciments valencians. Segles I-III. [Museu de Prehistòria de València].

Vaixella d'ús habitual en terres valencianes entre els segles I-III, en la qual predominen les peces de terra sigil·lata acompanyades de ceràmica comuna. Els recipients més habituals van ser els bols, les copes, els gots, els plats, els pitxers i les plàteres de grandàries diferents, amb peu o sense.

gil·lata paleocristiana ataronjada i grisa (Gàl·lia), la qual va ser molt escassa a partir de la segona meitat del segle VI, com s'ha vist *a Valentia.*

La presència de la terra sigil·lata clara D s'ha documentat en la província de Castelló, on tres assentaments testimonien la continuïtat romana durant els segles V-VI. Els jaciments són Pou de Llobet (Albocàsser), Benicató (Nules) i el Brosseral (Cabanes), així com també el fondejador de les Pedreres de la Barbada (Benicarló), segons ha estudiat Arasa. Més al sud, es constata a *Saguntum* i en el seu port, i a *Valentia* on Rosselló ha documentat que arriba, esporàdicament, vaixella de taula oriental anomenada Late Roman C (Focea) i Late Roman D (Xipre), ceràmica egípcia o copta i altres produccions (Fini Byzantine Wares). Altres importants assentaments amb aquesta perduració són *Lucentum*, la necròpolis de l'Albufereta, *Ilici*, el *Portus Illicitanus*, i també El Monastil entre mitjan segle IV i la fi del segle V, i també Garganes (Altea, Alacant) amb activitat comercial elevada des de mitjan segle IV fins a mitjan segle VI, en què destaca l'alt percentatge de ceràmiques estampillades. L'existència d'aquestes ceràmiques en les vil·les ha permès constatar una proliferació de l'hàbitat rural durant el segle IV.

ELS GOTS PER A BEURE

Els gots, gobelets o calzes emprats més assíduament per a beure eren de ceràmica comuna amb parets molt primes, anomenats parets fines, als quals, a partir del segle I, es van afegir i s'hi van imposar les peces de vidre. Durant els segles II-I aC aquests es van importar des de la península Itàlica, encara que també va haver-hi imitacions en Ibèria i en l'illa d'Eivissa. Inicialment no presentaven decoració o bé tenien incisions i barbotina. A partir de mitjan segle I, a més d'importar-se, sobretot es van produir en diferents punts d'Hispània, majoritàriament en la Bètica, i van perdurar fins al començament del segle II. La seua decoració es basava en galbes, motius incisos i «a pinta», tractament sorrenc, a barbotina i a rodeta, i els anomenats «corfa d'ou».

Calze de vidre d'època imperial. Tisneres (Alzira, València). [Museu de Prehistòria de València].

Els recipients de vidre usats per a beure es van imposar, a partir del segle I, sobre els vasos de ceràmica comuna amb parets molt primes, i van perdurar fins al començament del segle II.

Pel que fa als jaciments valencians, els gots per a beure que han sigut documentats se cenyeixen a les característiques i procedències descrites, però a més cal assenyalar la possible producció d'aquests gots en terres de Sagunt, que són esmentats com a «calzes» o «copes saguntines» per Plini en la seua *Història Natural* (XXXV, 160-161) i per Marcial en la seua obra poètico-satírica (IV, 46, 12-17; VIII, 6, 1-4; XIV, 108), encara que també s'ha considerat que podria tractar-se de terra sigil·lata hispànica; aquesta ciutat, a més, també ofereix exemplars itàlics. A *Valentia* els gobelets de parets fines ja estan presents en el moment fundacional (138 aC) i en època tardo-augustiana (8 aC-9) tenen un origen itàlic (d'Etrúria i del sud) i hispà (grisa catalana), i també són produïts a la fi del segle I aC, com s'ha vist en l'excavació d'un forn en l'Almoina. A *Ilici* apareixen en els nivells compresos entre mitjan segle I aC i mitjan segle I, com també en la necròpolis de l'Albufereta (el Campello, Alacant), on han estat estudiats els gots d'època imperial.

Vasos de parets fines d'època imperial. Eivissa i Empúries. [Museu de Prehistòria de València].

Els gobelets usats més assíduament per a beure eren de ceràmica amb parets molt primes. Entre la seua decoració es podia incloure la barbotina, com en el cas d'estes dues peces que tenen motius aplicats de fulles de pinya i palmes amb fulles d'aigua.

Ceràmica comuna de cuina d'època imperial. Segles I-V. Font de Mussa (Benifaió, València) i Llíria (València). [Museu de Prehistòria de València].

El parament de cuina comprenia les peces que anaven al foc i altres per a la contenció de provisions. Hi havia olles i cassoles per a cuinar directament al foc o al forn, gerres per al fregit o el rostit d'aliments i tapadores per a cobrir els recipients.

LA CERÀMICA COMUNA I DE CUINA

Dins d'aquest ampli grup hi ha els recipients de servici de taula i de cuina usats per a l'aprovisionament, la preparació, la transformació, la conservació i l'emmagatzematge d'aliments, alguns d'ells amb un ús multifuncional. En general, el conjunt de materials consistia en urnes per a contindre i transportar aigua i també per a conservar aliments, pitxers amb una o dues anses per a escalfar i servir líquids, gots per a beure i per a mesurar capacitats, plats i plàteres per a servir i també per a menjar i preparar aliments líquids i sòlids, vasos per a rentar-se les mans i transformar aliments, recipients per a la higiene personal i per a tasques domèstiques, gerres per a l'elaboració de salses o de condiments, morters, taps, tapadores amb funció també de plats, coladors i embuts. La vaixella de cuina comprenia les peces que es posaven al foc per a guisar o per a fregir, entre les quals hi havia olles per a la cocció d'aliments i la contenció de provisions, gerres per al fregit o el rostit, cassoles de grandàries variades per a cuinar directament al foc o al forn i per a usar-se amb trípode, i a més les tapadores.

Aquestes ceràmiques van ser cuites tant de forma reductora com oxidant, generalment sense tractament posterior, excepte les produccions africanes de cuina amb una engalba interior o alguns exemplars de vasos i pitxers decorats amb traços lineals de pintura.

Les importacions que van arribar a les terres valencianes procedien de la península Itàlica, el nord d'Àfrica, alguns exemplars orientals, però, sobretot, les peces més utilitzades van ser les produccions locals, existint un comerç a nivell regional, amb una major presència en els assentaments rurals.

Època republicana: segles II-I aC. Durant els segles II-I aC la major part dels recipients coneguts provenien de la península Itàlica i eren per a la cocció d'aliments; es tractava d'olles, paelles, morters, tapadores i cassoles, entre les quals les roges pompeianes, que posseïen una engalba d'aquest color per dins, com s'ha documentat a *Valentia.* Acompanyant aquest conjunt hi havia algunes peces d'origen púnic, pitxerets de ceràmica grisa, pàteres, *kálathos* i

Pitxer de bronze. Els Horts (Vallada, València). Segle I. [Museu de Prehistòria de València].

Els recipients associats a l'alimentació es van fer majoritàriament de ceràmica, encara que també n'hi hagué de vidre, de fusta, d'ivori, de pedra i de metall de plata, de ferro o de bronze, com és el cas d'esta peça.

setrilles ibèriques pintades juntament amb pitxers de ceràmica comuna per a abocar líquids i altres recipients per a cuinar. En la ciutat de *Saguntum* també han sigut estudiades aquestes importacions itàliques i púniques (eivissenques i cartagineses) per Pascual i Aranegui, com també un alt percentatge de ceràmica ibèrica local i altres produccions locals i regionals dels voltants de *Saguntum.*

Època imperial: segles I-III. En època augustiana, com s'ha vist en el cas de *Valentia,* van continuar les importacions itàliques de cassoles altes i de morters, i de la Campània arribaren cassoles baixes i tapadores a més de plats rojos pompeians. De l'Àfrica Proconsular i de Byzacena (Tunísia) es van importar cassoles altes i baixes i tapadores, i també diversos recipients consistents en bols, vasos, pitxers i olpes, i també algun exemplar oriental, com els pitxerets. També van haver-hi produccions locals d'olles, tapadores i pitxers, diferenciant-se diversos grups atenent a la pasta. A la fi del segle I i començament del II, el conjunt de materials de cuina va continuar tenint una procedència itàlica, africana i de producció local, entre els quals s'han estudiat plats/tapadora i cassoles africanes a *Valentia*, i, dins de les ceràmiques comunes locals, en el *Municipium Liria Edetanorum* es coneix un ampli repertori en relació amb la transformació i la contenció d'aliments, a més de gerretes per a líquids, vi o oli. A mitjan segle II es van ampliar les tipologies ceràmiques de cassoles, gots globulars i olles. Ja en el segle III el lot de materials més important va ser el d'origen africà, com es pot veure a *Saguntum.* Aquesta visió es repeteix en la província d'Alacant, on al *Portus Illicitanus* els estudis efectuats per Sánchez han pogut establir diferències entre importacions i produccions locals o regionals, així com també ha estat estudiada la ceràmica comuna dels jaciments de la vall del riu Vinalopó (Alacant). A *Ilici* els estrats augustians presenten gots, plats i olpes amb decoració pintada, i en els nivells del segle II gran part dels materials tenen una procedència africana. A la Vila Joiosa s'ha documentat ceràmica africana de cuina i comuna i a l'illa de Tabarca s'han trobat restes d'ocupació romana amb materials des del segle II fins al segle IV provinents del nord d'Àfrica.

Antiguitat tardana: segles IV-VII. La dinàmica de l'est d'Hispània, segons Gutiérrez, estava dins de l'evolució de l'economia mediterrània, amb un mercat en les ciutats portuàries i en els centres rurals costaners assortit d'abundants importacions que, amb el temps, van donar pas a les produccions locals orientades a l'autoconsum. Les ceràmiques que coneixem en els jaciments valencians per als segles IV-VI tenen un origen divers, i destaquen en proporció les produïdes tant a Cartago com a Sardenya, al sud d'Itàlia o a Sicília, que corresponen a plàteres, vasos, cassoles i tapadores, i s'han pogut diferenciar per Reynolds en la vall del riu Vinalopó. També es coneixen cassoles altes i baixes de ceràmica feta a mà o tornejada de les províncies d'Alacant i Múrcia, documentades en El Monastil entre mitjan segle IV i final del segle V, que perduraran fins al segle VII. En *Ilici*, a mitjan segle IV, destaquen els materials de procedència africana i les ceràmiques comunes fetes a mà amb desengreixant de mica daurada.

Ceràmica comuna d'època visigoda de jaciments valencians. Segles VI-VII. [Museu de Prehistòria de València].

Entre mitjan segle VI i la primera meitat del VII, va haver-hi un predomini de productes africans, com s'ha pogut veure *a Valentia,* amb olles sense anses, cassoles, morters, vasos, setrilles amb tub abocador, pitxers d'una ansa i broc abocador i també tapadores, que evidencien la intensa relació amb l'Àfrica bizantina. També del Mediterrani oriental s'importava ceràmica de cuina com olles (algunes de l'àrea de Constantinoble i Palestina), cassoles, pitxers amb anses dobles sobremuntades i ampolles amb broc. A la Punta de l'Illa (Cullera), València la Vella (Riba-roja de Túria) i a Alacant, també es coneixen ungüentaris litúrgics contenidors d'oli consagrat de Palestina o Pamfília. Tot aquest conjunt es va acompanyar de ceràmiques a mà o a torn lent procedent de la Mediterrània central (Lípares) i de Sicília, com també d'Eivissa van arribar vasos, alguns amb tub abocador i àmfores menudetes.

La cultura de l'aigua

José Luis Jiménez
Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València

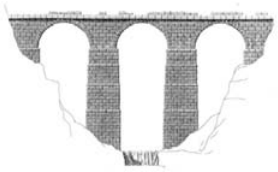

LA RECOLLIDA I L'EMMAGATZEMATGE D'AIGÜES

La civilització romana no podia ser una excepció a l'hora de concedir una importància vital a la disponibilitat d'un bé tan preat com l'aigua. Fins a la posada en funcionament dels aqüeductes que en el cas de la ciutat de Roma es testifica a partir del segle IV aC, els nuclis de població s'abastien per mitjà de deus, pous subterranis i cisternes per a recollida i emmagatzematge de l'aigua de pluja; procediments que van seguir vigents fins i tot quan a partir de començaments del segle I dC els aqüeductes es van instal·lar definitivament en el paisatge urbà.

L'antiga Roma concedia una importància singular a les fonts naturals, imbuïdes d'un caràcter sacralitzant, perquè les associaven amb les Nimfes, o en altres casos amb les Nàiades o les Muses. Un bon exemple d'aquest procés el constitueix *Valentia*, on ja en la seua primera fase republicana existia un santuari relacionat amb l'aigua. Localitzat en el solar de l'Almoina, estava dotat d'un gran pou d'1,82 x 1,54 m, revestit amb blocs escairats, com també d'una piscina o dipòsit de 6,8 x 4,9 m. Sobre aquest conjunt republicà, es va construir un gran nimfeu, ben entrat el segle I dC, i temps després, al segle XI, s'hi va instal·lar un safareig monumental i, al costat de l'antic pou romà, es va col·locar una gran nòria. *Edeta* (Llíria, València) proporciona un altre exponent interessant de culte relacionat amb les aigües en aquest cas, gràcies a una inscripció que confirma l'existència d'un temple dedicat a les Nimfes, *templum Nympharum*, en la font que subministrava l'aigua a la ciutat.

A partir de la baixa època ibèrica comença a fer-se palés l'ús de cisternes rectangulars o en forma de banyera per a l'emmagatzematge d'aigua. El control militar romà a partir del 218 aC no alterarà aquesta situació, sinó que milloraran les tècniques constructives dels aljubs. Així, no falten exemples de cisternes *a bagnarola*, com la testificada a Sagunt, davant del temple capitolí, que va quedar amortitzada cap a l'any 100 aC. A aquest tipus pertany també la cisterna més antiga documentada a la ciutat iberoromana de *Lucentum* (Tossal de Manises, Alacant) amb una cronologia de darreries del segle III aC. Precisament, *Lucentum* constitueix el millor exemple de la importància que posseïa un bon sistema d'emmagatzematge d'aigua quan, segons tots els indicis, no va disposar d'un aqüeducte, dificultat que es va salvar amb una xarxa de cisternes de les quals, fins a hores d'ara, se n'han documentat 17.

El fòrum de *Saguntum* en època imperial estava dotat d'una gran cisterna de dues naus i una longitud d'uns 60 m, que s'estenia per tot el seu costat meridional, per baix del nivell de la plaça, i complia la funció de recollir les aigües procedents de les cobertes dels pòrtics del conjunt forense.

Reconstrucció del nimfeu de l'Almoina, València. [Arxiu SIAM].

València en la seua fase romanoimperial tingué una gran font monumental situada en un punt privilegiat prop de la cruïlla dels dos carrers principals. Este monument, que degué incloure una gran façana adornada amb escultures, és un bon exponent del nivell de desenvolupament urbà que posseïa la ciutat a la fi del segle I.

L'ús de nòries per a l'obtenció d'aigua ja està testificat en la cultura romana. Amb aquest procediment es va abastir un dels immobles situats en l'enclavament romà de Banys de la Reina que ocupa una franja litoral situada entre el nucli urbà de Calp (Alacant) i el seu port als peus del penyal d'Ifach. Aquest sistema hidràulic datat a primeries del segle I dC es componia d'una nòria i quatre grans aljubs tallats en la roca i comunicats amb canonades de plom. La nòria s'abastia de les filtracions d'una bossa d'aigua situada al seu davall, que traspua directament de la roca amb un cabal encara avui molt estable i amb una potabilitat confirmada per anàlisi. En canvi, un altre habitatge contigu s'abastia per mitjà de pous.

EL TRANSPORT D'AIGUA

La tècnica constructiva dels aqüeductes sobre arcuacions (*arcuationes*) va tenir el seu inici a Roma amb la construcció el 144 aC de l'*Aqua Marcia*. Tanmateix, fins a primeries del segle I dC aquest procediment no arribaria a la seua plena afirmació en la cultura de l'aigua. Aquesta situació és palesa en terres valencianes, on s'han documentat diverses conduccions, totes elles d'època imperial. *Saguntum* va disposar d'un aqüeducte que devia prendre les aigües d'un punt no localitzat del riu Palància. Les primeres restes es localitzen en la partida de Figueroles, a 1,5 km al sud-oest de la ciutat i s'endinsen tot seguit pel barri de les Basses o Clot del Moro, i és molt probable que entre ambdós trets la conducció s'elevara sobre arcuacions; encara que resulta evident que la major part del traçat s'adaptaria a la configuració del terreny, com s'observa en un tram d'uns 350 m de longitud que discorre per damunt de la carretera local Sagunt-Gilet. La traça de l'aqüeducte es perd per l'interior del

Pont-aqüeducte sobre el barranc de la Cueva del Gato (Xelva-Calles, València). Segle I. [Fot. Arxiu SIP].

Este pont de tres arcs amb una longitud de 36 m i una altura màxima de 33 m constituïx la fàbrica més espectacular de l'aqüeducte de Peña Cortada.

nucli urbà, encara que, gràcies al testimoniatge de Chabret, fa poc més d'un segle podia seguir-se pels carrers Dos de Maig, Aqüeducte i Sant Ramon.

Un clar exponent de l'elevat nivell de desenvolupament assolit per *Valentia*, ja ben entrat el segle I dC, el constitueix l'aqüeducte la font de subministrament del qual se situava a l'oest, en l'actual zona de Manises i Riba-roja de Túria. D'aquesta conducció s'han localitzat tres trams en diversos punts del carrer de Quart, que han vingut a sumar-se al que ja es coneixia prop de la presó Model. Gràcies a una inscripció se sap que aquest aqüeducte s'endinsava en la ciutat per la anomenada *Porta Sucronensis*, situada en la part meridional, entre els actuals carrers de Cabillers i d'Avellanes, on molt probablement s'emplaçaria el *castellum divisorium* per a la distribució de l'aigua per l'interior de la ciutat.

L'aqüeducte conegut com la Peña Cortada, que travessa diversos municipis de l'actual comarca dels Serrans a València, constitueix l'exemple més espectacular de construcció hidràulica romana en terres valencianes, amb els seus més de 26 km de traçat discontinu que hi ha entre la presa d'aigües a Tuéjar fins a les últimes restes localitzades en el terme de Domeño. El seu tram inicial, comprés entre les localitats de Tuéjar i Chelva, ha quedat perpetuat en la séquia major de Chelva, la qual cosa ha contribuït a mantenir la memòria de l'obra romana, a pesar de les successives refaccions que n'han esborrat la traça original. Aquest aqüeducte ofereix una completa mostra dels recursos tècnics que estaven a l'abast dels enginyers romans en matèria de conducció d'aigua, on la major part discorre en forma de canal tallat en la roca seguint una corba de nivell, excepte quan les exigències del terreny obligaven a construir ponts de dimensions concordes amb l'obstacle a salvar i que en ocasions presenten una gran espectacularitat, com ara el pont de l'Arc que salva el barranc del Convent, objecte de diverses refaccions, o el pont de la

Roca tallada pertanyent a l'aqüeducte de Peña Cortada (els Serrans, València). [Fot. J. L. Jiménez].

Este tall en la roca de més de 20 m d'altura dóna nom a l'aqüeducte romà que prenia l'aigua de l'actual riu Toixa. Se'n conserven trams en una longitud de 27 km travessant els actuals termes de Toixa, Xelva, Calles i Domeño. La qüestió de la seua destinació final continua sent una incògnita.

rambla d'Alcotas que en l'actualitat mostra l'únic arc que ja assenyalara Cavanilles a la fi del segle XVIII, dels sis que va poder contemplar Marés el 1681. Més imposant resulta l'exemplar que salva el barranc de la Cova del Gat, amb els seus tres arcs i una altura màxima rasant que supera els 33 m. Una vegada depassat aquest pont, el canal gira bruscament en direcció est per a seguir a través d'un impressionant penya-segat, conegut com la Serrada o Peña Cortada, que dóna nom a l'aqüeducte. A continuació se succeeix una alternança de trams tallats en la roca, bé a cel obert, bé en galeria coberta, amb la particularitat que cada vegada que la conducció devia sortejar un barranc ho feia per mitjà d'un pont. La brusca interrupció de les últimes restes localitzades en el terme de Domeño i la seua acusada llunyania dels grans centres urbans com *Edeta*, *Valentia* o *Saguntum* deixen oberta la qüestió de la seua destinació final, i arribem a preguntar-nos si realment va arribar a prestar servei. Una situació semblant s'ha plantejat recentment pel que fa a l'aqüeducte de Cella-Albarracín, amb el qual guarda aquest estretes concomitàncies.

Al marge dels exemples comentats d'aqüeductes sobre *arcuationes*, podien donar-se altres solucions, com ara la possibilitat de canals de fusta sostinguts mitjançant puntals també de fusta formant una V invertida, circumstància que va poder donar-se en els aqüeductes I i II de Riba-roja de Túria.

Els establiments rurals també es van beneficiar dels avanços tècnics relacionats amb les infraestructures hidràuliques, com pot apreciar-se en la vil·la recentment descoberta en l'Horta Vella (Bétera, València).

LA DISTRIBUCIÓ URBANA

D'acord amb les prescripcions vitruvianes, l'aigua que arribava a les ciutats devia distribuir-se atenent tres graus de necessitat. En primer lloc, la destinada a ús domèstic (habitatges i fonts); a continuació, la reservada als edificis públics, sobretot les termes, i finalment la dedicada a les fonts decoratives i jocs d'aigua; de manera que en cas d'una pèrdua de la quantitat aportada amb motiu d'un trencament o avaria, les restriccions en el subministrament començaven pels jocs d'aigua i fonts decoratives, a continuació les termes i en últim lloc l'ús domèstic.

Les termes com a expressió del lleure urbà havien començat a cobrar força en la península Itàlica a partir del segle II aC, alhora que s'incorporaven a les noves fundacions de colònies. En aquest sentit, és molt revelador que *Valentia* ja comptàs amb unes termes en la seua primera fase urbana, amb unes característiques que concorden amb els models itàlics en voga.

El nou règim polític representat pel principat d'August significaria la consolidació definitiva de la inclusió dels banys públics en els programes monumentals urbans. Aquest fet es fa palés, tant en la mateixa Roma, que al començament del segle I dC ja disposava de 170 instal·lacions d'aquest tipus, com en el gran nombre de ciutats repartides per tots els territoris de l'Imperi, dotades de més d'un edifici per a banys. És el cas de *Valentia* en la seua fase imperial, que va disposar

d'almenys dos conjunts enclavats en sengles zones escollides pels voltants de les portes septentrional i meridional i en estreta relació amb el traçat del seu carrer més important, el *kardo maximus*. Les restes de la primera construcció es van localitzar entre l'actual carrer Cabillers i la plaça de la Reina. La seua edificació es remunta a l'època de l'emperador Claudi, a mitjan segle I dC, i seria desmantellat a les acaballes d'aquest mateix segle. Vestigis d'un altre edifici situat a l'entrada nord van aparéixer en una excavació realitzada recentment al carrer Salvador. La seua data de construcció es remunta al segle II dC i degué romandre en funcionament fins a la segona meitat del segle III. Un altre exemple de gran interés el constitueix el cas de la ciutat iberoromana de *Lucentum* (Tossal de Manises, Alacant), que, malgrat les limitacions derivades de la mancança d'un aqüeducte, va disposar de dos banys públics; com també són dos els nous conjunts termals descoberts a *Ilici* amb una clara disposició perifèrica.

Cisterna tipus de banyera. Tossal de Manises, Alacant. [Fot. M. Olcina].

Dipòsit per a l'emmagatzemament d'aigua situat al costat de la torre VIII del sistema defensiu de la ciutat preromana. La seua cronologia, fi del segle III aC, i el seu tipus constructiu denoten una marcada influència cartaginesa d'època bàrquida.

Termes grans i santuari de la Partida de Mura (Llíria, València). [Fot. Museu Arqueològic de Llíria].

La *civitas edetanorum*, municipi de dret llatí d'època augustea, té el conjunt termal més important de les terres valencianes.

Vil·la romana de l'Horta Vella (Bétera, València). Segle II. [Fot. Josep M. Burriel].

Estructures corresponents a la sala amb piscina d'aigua freda (*frigidarium*) d'un complex termal pertanyent a un establiment privat rural. Conserva el mur més alt, 4.50 m, en edificis d'este tipus a la Comunitat Valenciana. A la dreta s'il·lustren les latrines amb el seu sistema de desguàs i la piscina d'aigua freda i el paviment de rajola.

Atenent el grau de conservació de les restes, no hi ha dubte que el conjunt de major entitat en terres valencianes es localitza en la partida de Mura, en l'antiga *Edeta* (Llíria). Fruit d'excavacions recents, s'ha recuperat un complex constituït per un santuari dotat d'una àrea religiosa presidida per un temple i unes termes dobles que conserven el circuit de bany complet. Aquest conjunt podria tenir un caràcter medicinal i utilitzaria l'aigua com a element terapèutic, duta per un aqüeducte del qual es conserva part de la traça en un dels extrems del complex. La datació d'aquesta gran obra en època flàvia permet posar-la en relació amb personatges locals molt influents i poderosos en el pla polític i econòmic, com és el cas de *M. Cornelius Nigrinus Curiatus Maternus*, esmentat en una inscripció monumental conservada en una mínima part. L'exemple edetà demostra que les termes van passar també a engrossir la nòmina d'edificis compresos en el fenomen de l'evergetisme, terme emprat per a les donacions efectuades pels membres de les capes socials més influents, amb les quals es guanyaven la lleialtat dels seus súbdits alhora que elevaven el seu propi prestigi personal. Dintre d'aquest mateix fenomen cal incloure el finançament de la construcció d'una de les termes de *Lucentum* per part de *M. Popilius Onyxs*.

Una conseqüència lògica de l'enorme calat que va tenir la moda urbana del bany va ser la seua extensió a l'àmbit rural, com ho demostra l'elevat nombre de vil·les d'esbarjo dotades d'instal·lacions que reflectien a escala reduïda els models urbans. En aquest apartat cabria destacar les termes dels Tunos, a Requena, i el recent descobriment d'un *frigidarium* (bany fred) en l'Horta Vella (Bétera) amb un mur de més de quatre metres d'altura que encara conserva part de la coberta de volta.

Les fonts monumentals representaven un altre signe de distinció en els paisatges urbans, d'aquí la seua situació en punts molt freqüentats, com els carrers més importants, cosa que fomentava l'estima de la ciutadania, alhora que proporcionava un segell de prestigi de cara a l'element forà. La *Valentia* imperial va disposar, entre el seu programa monumental, d'una gran font, nimfeu, segons la termino-

Termes de la muralla de Lucentum. Segle I. [Fot. Arxiu MARQ].
Són les termes públiques més grans de la ciutat amb una superfície aproximada de 340 m^2. Es deixaren d'utilitzar en un moment indeterminat del segle II.

logia de l'època, situada a la vora del *kardo maximus* quasi en la seua intersecció amb el *decumanus maximus* i molt pròxima al fòrum. Aquesta zona posseïa un significat especial per haver albergat prèviament un santuari dedicat al culte a les aigües en època republicana. La prova més evident de la seua importància simbòlica rau en el fet que la construcció del nimfeu, a la fi del segle I dC, va respectar la gran cisterna de l'àrea sacra republicana, arribant a l'extrem de fer coincidir la seua línia de façana meridional amb la paret nord del pou republicà. El nimfeu és un gran edifici de planta quadrangular, de 21 m de costat, dotat en el seu interior d'un dipòsit de planta quadrada de 8 m de costat i revestit amb morter hidràulic. Dues petites fonts d'escassa fondària s'adossen a la cara interna del mur nord de l'edifici, quedant avançades i alineades respecte al dipòsit central. El nimfeu es completaria amb un mur alt estés al llarg del costat meridional i del qual no n'ha quedat rastre, encara que es pot suposar que estaria decorat amb la típica successió de nínxols. Nombrosos fragments i plaques de revestiment de marbre van aparéixer en un abocador molt pròxim, de cronologia tardoromana, on també es va recuperar la meitat d'un *labrum* tallat a Buixcarró amb decoració floral en la vora interna. Aquesta font estaria situada en la part davantera del nimfeu, com s'ha reconegut en altres exemples documentats.

Dues inscripcions es poden associar a aquest edifici. La primera és una ara recuperada el 1905 amb una dedicació a les nimfes per part de Marc Valeri Munit com a promesa, segurament en agraïment per la seua salut. La segona inscripció és una placa fragmentada de marbre blanc apareguda en l'Almoina, que forma part del nivell de destrucció del nimfeu, enfront de la seua façana nord. La placa estava dedicada, amb els seus càrrecs i títols honorífics, a l'emperador Antoní Pius i degué estar col·locada en un lloc destacat de la façana nord del nimfeu.

Finalment, cal esmentar la troballa molt recent d'un altre nimfeu en un solar del carrer Sariers de Xátiva, les característiques i dimensions del qual fan palesa la importància que va arribar a tenir el municipi romà de *Saetabi*.

La ciutat tardoantiga

Albert V. Ribera
Servei d'Investigació Arqueològica Municipal. Ajuntament de València

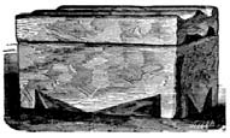

Cal fugir del tòpic de ciutats devastades pels bàrbars, esdevingudes camps de ruïnes, com el panorama típic per definir un suposat decrèpit món urbà d'aquesta època. El llarg període tardoantic (segles IV-VIII) no és una etapa sense ciutats, més bé tot el contrari, però tampoc no trobarem en aquest període les esplendoroses urbs de l'Imperi Romà, encara que n'hi havia, com ara Constantinoble o Ravenna. Les ciutats d'aquest moment, tantes vegades citades per les fonts històriques, es regien per uns altres paràmetres, els de l'època. Els grups episcopals i els palaus substitueixen els fòrums com a centres de poder, diversos habitatges modestos, amb tallers, femers, corrals i horts, ocupen l'espai d'una sola *domus* romana. Els recintes urbans es fan més menuts, no només per l'evident minva demogràfica, sinó per necessitats mínimes de tipus militar que no acomplien les extenses (o inexistents) muralles romanes. No podem parlar de la decadència de la ciutat, sinó de l'evolució d'aquesta per adaptar-se als nous temps, en els quals la figura d'un poder civil autònom desapareix, substituït per la nova centralització del Baix Imperi i, més tard, pel poder religiós, que acaba convertint el bisbe en el representant i governador de la ciutat, situació de fet ja reconeguda per l'emperador Justinià.

Aquests plantejaments generals són extensament corroborats a tota l'àrea mediterrània. Per a la zona valenciana, tanmateix, les dades de què disposem es redueixen pràcticament a la ciutat de València, mancança que en part podem suplir gràcies al gran volum d'informació que aquesta ciutat ha proporcionat.

LA DARRERA ÈPOCA DE LES CIUTATS ROMANES

Valentia i *Ilici* van patir el que podem anomenar la crisi del segle III, ocorreguda entre els anys 260-280, que tingué com a efectes destruccions, incendis i abandonaments. Molts habitatges ja no varen ser reparats, com va succeir a la part nord de *Valentia,* i es van abandonar barris sencers, dins del procés general de reducció de l'espai urbà. Uns altres efectes comuns a *Valentia* i *Ilici* serien el curullament d'algunes clavegueres.

El primer element a destacar en algunes ciutats d'aquest període és la perdurabilitat de la vida urbana com a tal, sempre dins de les pautes de l'època baix imperial. Encara que la informació arqueològica només és eloqüent per a *Valentia* i, en molta menor mesura, per a *Ilici,* es suposa que les que assoliren el rang episcopal, com ara *Saetabis* i *Dianium*, degueren mantenir sempre la categoria

urbana. A *Valentia* i *Ilici* es percep la continuïtat física de l'antic centre públic romà i que el pols i la imatge de l'*urbs* clàssica encara sembla estar viva.

A *Valentia* la continuïtat urbana es manifesta en la zona del fòrum i en el viari, que es mantenen en ús durant alguns segles més. Els símptomes més evidents de la recuperació urbana són els nous edificis que es construeixen i les obres de reparació dels ja existents. L'exemple més clar ens el dóna l'edifici públic de l'Almoina. També s'ha detectat una nova canalització paral·lela al *decumanus maximus*. Una nova zona artesanal va sorgir al nord-oest de la ciutat, prop del port fluvial o romà, que va ser l'únic barri extramurs al qual no se li suposa un origen funerari o religiós. Un altre edifici que en mantindria l'ús original fins el segle V va ser el circ, no debades al segle IV va créixer encara més l'afecció cap a aquesta classe d'espectacles. El gran mur oriental, de 350 metres de llargària i 5 d'amplària, pot ser usat com a muralla urbana.

Només a partir de finals del segle V detectem les primeres grans transformacions urbanes, la reorganització de l'espai, l'espoli sistemàtic d'alguns edificis romans i el primer cementeri dins de la ciutat.

Basílica d'Ilici (l'Alcúdia d'Elx, Alacant).

Este edifici es coneixia des del començament del segle XX, però no ha sigut fins fa poc quan s'ha explicat amb claredat. Amb anterioritat s'havia interpretat erròniament com una sinagoga. El mosaic també s'havia prestat a confuses digressions, fins que s'hi ha reconegut un fragment del naufragi de Jonàs, tema recurrent en la iconografia cristiana del segle IV.

Casa amb mosaic del Palmeral (Portus Ilicitanus). [Fot. M. J. Sánchez].

El port d'*Ilici* va ser un centre comercial actiu de l'Antiguitat Tardana, com demostra esta gran casa del segle IV amb el seu mosaic i una factoria per a elaborar saladures de peix.

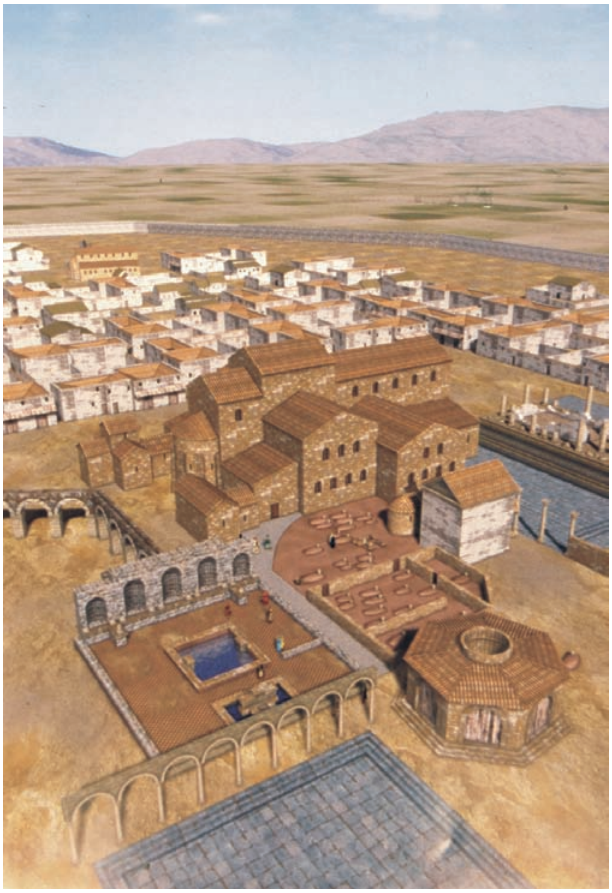

Reconstrucció del centre episcopal de Valentia. [Arxiu SIAM].

Les excavacions en el solar de l'Almoina i en la Presó de Sant Vicent, en ple centre de València, han permés reconstruir com seria el conjunt episcopal durant l'època visigoda.

LA CRISTIANITZACIÓ DE LA TOPOGRAFIA

Els edificis dels fòrums de *Valentia* i *Ilici* només van perdre la funció original a partir del segle V, com els restants d'Hispània. La inevitable cristianització d'alguns dels espais públics degué començar a partir de la segona meitat del segle IV. Aquest procés seguiria un ritme lent però continu, com demostra la complexa realitat hispana de la primera meitat del segle IV, que retrata una societat en procés de cristianització que encara conserva costums arrelats no només en el paganisme quotidià sinó també en l'oficial. La confusió afectava els alts càrrecs eclesiàstics, que en aquesta època inicial del cristianisme «legal» arribaven a alternar, com si tal cosa, els seus càrrecs religiosos amb les seues prebendes i càrrecs civils, que encara conservaven a l'hora d'exercir cerimònies i ritus pagans, difícils de conciliar amb la pràctica cristiana.

Ja des del segle IV Sant Vicent va ser objecte d'especial veneració per la comunitat cristiana universal, tal i com ho testimonien les primerenques referències de Prudenci i Sant Agustí i les esglésies que des de molt aviat se li dedicaren en diferents llocs. La ciutat que va veure el seu martiri i va acollir el seu cos santificat degué posseir edificis notables per allotjar les restes mortals d'un gran màrtir, cosa que era molt excepcional en aquesta època i servia per augmentar el prestigi de la ciutat i la convertia en un centre d'atracció de pelegrins.

La situació dels nuclis episcopals en els entramats urbans romans no segueix una norma fixa, ja que depén de molts condicionants. Són més usuals els casos que s'instal·len en la perifèria interna de la ciutat, allunyats dels fòrums cèntrics i prop de les muralles, com sembla succeir amb la basílica d'*Ilici*. La motivació d'aquesta excèntrica situació seria la plena vigència, en aquest moment inicial, de les institucions civils i religioses paganes, que impedirien que en l'àrea del fòrum hi haguera espai per a la nova religió.

Però tampoc no falten exemples d'ubicació dels centres episcopals als voltants del fòrum i de l'ús dels antics edificis romans com a esglésies o altres dependències eclesiàstiques. Es coneixen diversos fòrums «cristianitzats» a l'Àfrica o a la mateixa Roma. Pel que fa a València, sembla bastant clara la seua situació al sud i sud-est del fòrum romà. La recent hipòtesi sobre la ubicació exacta de l'episodi martirial en un edifici del fòrum que allotjava la suposada cel·la, obri tota una sèrie d'esclaridores

Baptisteri de Valentia. L'Almoina. [Arxiu SIAM].

Un dels edificis més emblemàtics i monumentals dels nuclis episcopals era el seu baptisteri. El de València acaba de ser identificat en les excavacions del solar de l'Almoina. Està construït amb grans carreus romans i presenta la particularitat d'estar situat al costat de l'absis de la catedral i no als peus de la basílica com sol ser habitual.

possibilitats. Aquest edifici públic, o almenys part d'ell, pel seu simbolisme especial per a la puixant religió cristiana, degué ser molt aviat, dins encara del segle IV, adscrit al culte i convertit en una mena d'oratori o capella. El total arrassament al segle V, no dugué apariada la seua reconstrucció, però molt prompte, potser massa prompte pel que sol ser habitual, sobre les runes d'aquest començaren a alçar tombes, però no per damunt de l'espai que va ocupar la suposada cel·la, sobre la qual s'excavà un senzill pou, sinó al voltant d'aquesta. Pel que sembla, malgrat la destrucció de l'edifici, durant la resta dels segles V i VI, es va mantenir viu el record de l'existència d'aquest lloc tan especial, que pogué estar rematat amb algun element commemoratiu.

La ubicació en aquesta mateixa zona d'una gran catedral pogué ser facilitada, a més a més per l'atracció del lloc martirial, perquè hi haguera disponibilitat de l'espai necessari, una vegada que el fòrum havia deixat d'acomplir amb la funció original.

Una característica comuna als murs construïts en aquesta època, tant dels grans edificis de l'àrea episcopal com d'aquestes modestes mansions, és que la major part de les pedres semblen procedir de l'espoli de l'època romana, cosa que dóna lloc a una tècnica constructiva molt simple i un poc descurada, però no exempta de solidesa.

ELS GRUPS EPISCOPALS: EL NOU CENTRE DEL PODER URBÀ

A l'hora d'entendre el que era un grup episcopal, no hem de pensar en una sèrie d'esglésies i edificis aïllats envoltats per cementeris desordenats que s'estenien capriciosament, sinó més bé al contrari, l'àrea episcopal seria com un gran barri perfectament delimitat, un poc bigarrat però ordenat, on residien els jerarquies eclesiàstiques més importants de la ciutat i de tota l'ampla rodalia jurisdiccional. El de València ocuparia una superfície mínima de 150 per 100 metres en la mateixa zona de l'Alcàsser de

Anagrama de Teudemir. Pla de Nadal (Riba-roja de Túria). [Museu de Prehistòria de València].

L'aparició d'esta peça, junt amb un grafit d'un antropònim molt semblant, permet plantejar, amb arguments a considerar, la possibilitat de relacionar este personatge amb el Teodomir de les fonts històriques, que, d'esta manera, molt bé va poder ser l'usuari i, fins i tot, el constructor d'este edifici de tons palatins.

l'etapa islàmica, amb la qual cosa hi hauria una perpetuació de les funcions rectores i religioses de la ciutat als mateixos llocs. Hi havia una gran diferència entre els monumentals edificis d'aquesta zona episcopal, amb els més modestos de caràcter domèstic que es troben en la mateixa època a la resta de la ciutat. Pel que fa als elements essencials, el conjunt que s'està començant a descobrir a València sembla encaixar bé amb els models de l'Adriàtic i de l'Àfrica i Orient.

València i el seu territori gaudirien d'una àmplia autonomia sota el govern episcopal de Justinià a la primera meitat del segle VI, organitzador d'un concili, creador d'una important producció literària i promotor d'una immensa activitat edilícia. La iniciativa episcopal degué ser la primera i principal a reanimar el teixit urbà i a recuperar la cohesió perduda, i es va convertir en l'element indispensable de la transmissió de la perdurabilitat de l'estructura urbana, ara ja rehabilitada com a centre de poder. Aquest bisbe entra en el grup dels grans «bisbes-constructors» que destacaren per les seues activitats de mecenatge edilici, religiós i civil, en les seues respectives seus. Justinià, en fer-se càrrec de la seu, va haver de restaurar antics temples i va construir-ne uns altres de nous, fet que indica la presències de diferents esglésies.

Del recinte del complex episcopal valentí coneixem una reduïda però substanciosa part, lluny d'una visió completa d'aquest, però prou aproximada, gràcies a la investigació arqueològica dels últims anys, tant per l'excavació com per la prospecció geofísica, i també per l'anàlisi de l'epigrafia i les fonts escrites.

La prospecció geofísica realitzada a la plaça de l'Almoina ha permés comprovar l'existència d'una gran construcció amb absis poligonal. Les naus laterals connectarien amb sengles capelles, una de cruciforme, la més meridional, amb funcions funeràries clares, s'interpreta com l'església funerària d'un bisbe, molt probablement Justinià. L'altra, la septentrional, sembla correspondre a un baptisteri. Les referències biogràfiques del bisbe Justinià i la coetània cronologia arqueològica assenyalen aquest propòsit com el promotor de la construcció de la catedral. És molt possible que per la seua especial devoció a sant Vicent es duguera a terme un trasllat de les relíquies del sant des de la basílica de la Roqueta fins la catedral, amb la dedicació d'un altar.

Encara es trobava en peu l'antiga cúria romana, que es va mantenir durant tot el període visigot i part de l'islàmic. Quan la cúria va deixar d'acomplir el seu objectiu original, a partir del segle V, es va readaptar a diferents usos, al contrari del que ocorregué amb altres edificis públics que no tingueren la mateixa sort i serviren de pedrera de materials de construcció. La readaptació de la cúria va unida a la cristianització de la topografia urbana, procés relacionat amb la posterior instal·lació d'un cementeri. Davant de la cúria es va construir un monumental pou fet amb uns enormes carreus de pedra. La presència d'un gran pou és un fet normal als centres episcopals, on solen aparéixer a l'atri o relacionat amb el baptisteri. A l'altra banda del *cardo maximus*, s'estenia l'antic nimfeu, un altre dels edificis, junt amb la cúria, que va perdurar fins el període islàmic.

La restitució que podem presentar del conjunt de València té bastants semblances amb alguns edificis del nord d'Itàlia i la costa dàlmata, on normalment hi ha una capella cruciforme al costat de l'absis de la catedral.

De la resta de nuclis episcopals del País Valencià, se'n sap molt poc. El de *Saetabis* es localitza al vessant del Castell, a la zona de l'ermita de sant Feliu, on han aparegut alguns elements litúrgics, com fragments de creu i cancells i una inscripció del bisbe Athanasio del segle VII. De *Dianium* tampoc no es coneix molt d'aquesta època, excepte per un mosaic sepulcral i alguna que altra peça apareguda al segle XIX i de les modestes construccions de les excavacions pràcticament inèdites de l'Hort de Morand. D'*Ilici* provenen diverses peces de l'equipament litúrgic, com taules d'altar, cancells calats i bases de columnes, a més de conéixer-se l'emplaçament de dues esglésies. L'una, situada a la

Interior del monument funerari conegut com Presó de Sant Vicent (València). [Arxiu SIAM].

La tradició local sempre associà esta construcció amb la presó en què patí martiri Sant Vicent. Tanmateix, es tracta d'un mausoleu del segle VI situat sobre la Via Augusta. En la propera excavació de l'Almoina s'ha localitzat l'espai que degué acollir este episodi martirial.

perifèria urbana, és una basílica pavimentada amb mosaic, que pareix correspondre a una època tan primerenca com el segle IV, cosa que la converteix en l'edifici cristià més antic de les terres valencianes. L'altra està a la zona del fòrum i es va construir sobre un temple romà. Les recents excavacions dels grans banys romans d'*Edeta* mostren un clar exemple de cristianització de la topografia, en convertir-se part de les instal·lacions termals en església i, tal vegada, en un conjunt monàstic, en el qual no manca alguna tomba monumental.

LA CIUTAT DELS MORTS

De la mateixa manera que succeeix en la dinàmica urbana, la ciutat dels morts presenta, respecte a la fase romana clàssica, símptomes de continuïtat al mateix temps que de ruptura. La continuïtat ve marcada per la perdurabilitat dels antics cementeris romans, com ho seria a València, fins els segles V o VI, la necròpoli de la Boadella, d'on precedeix una làpida sepulcral de mosaic, que evidencia la transformació del cementeri pagà en cristià i que arribaren a soterrar-se personatges importants, com ara aquell que va poder costejar-se aquesta luxosa tomba i el monument funerari al qual pertanyeria, ja que aquest tipus de cobertes apareixen dins d'esglésies o de monuments funeraris.

De l'entorn rural de València, durant el segle IV, i sempre prop de la Via Augusta, es coneixen unes altres dues zones funeràries, de caràcter diferent entre si. La situada cap al nord és la continuació d'una altra del segle II. Al segle IV pertany un mausoleu al qual aparegueren tres sarcòfags de

plom i algunes restes d'aixovar. Deu tractar-se del cementeri, probablement pagà, d'una vil·la propera. La necròpolis de la Roqueta, al sud, pel contrari, seria d'origen cristià i confirmaria la tradició que situa en aquest lloc la tomba de sant Vicent, que deuria estar sota l'actual església.

Per primera vegada en l'interior del recinte urbà, al nord de la catedral s'estenia, durant el segle VI, una necròpolis de tradició hispanoromana, les tombes de la qual, molt senzilles, de teules planes i en àmfora, s'aglutinen sobre l'espai de l'antic edifici que va ser testimoni del martiri de Sant Vicent, arrasat al segle V. Una altra àrea de cementeris estava al voltant del mausoleu cruciforme, als quatre angles de l'estructura. Es tracta d'inhumacions individuals en grans cistelles de pedres, que responen amb tota probabilitat a altes jerarquies eclesiàstiques o elements privilegiats de la societat.

El cementeri episcopal estaria en la pròpia catedral. A banda de la inhumació del centre del creuer del mausoleu cruciforme, es sospita que en la nau que dóna accés al creuer, pogueren ubicar-se sarcòfags a les capelletes laterals que a manera d'arcosolis apareixen en aquesta. A partir de finals del segle VI i fins al VIII, sobre l'anterior cementeri, aparegueren noves tombes, ara més nombroses, de caràcter familiar i formades per grans cistelles realitzades amb sillars i lloses de pedra procedents de construccions romanes. Aquesta nova necròpoli, de la plena fase visigoda, presenta característiques peculiars que la converteixen en un cas únic. Coetània a aquesta segona necròpoli, s'edificà una construcció amb absis de ferradura, en relació a la qual gira l'ordenació de les sepultures i que compliria la funció d'una memòria del lloc martirial, tal com succeeix en un edifici de l'amfiteatre de Tarragona.

LA CIUTAT RURALITZADA

Un dels tòpics, certament vàlid per aquesta època, és la ruralització de la societat, entesa com el trasllat d'una bona part de la població urbana al camp. Però un altre dels trets d'aquesta etapa és la conversió de l'espai urbà, abans bàsicament de representació i residencial, en un lloc dedicat a activitats de subsistència pròpies del camp o la perifèria, com pot ser el conreu d'horts menuts, la cria d'animals domèstics o l'elaboració de productes artesanals, totes elles portades a terme fora de les ciutats en l'època romana, tal com succeeix amb els cementeris.

En relació amb aquests habitatges modestos, tan fora com dins dels recintes d'aquesta època, destaca la presència de sitges de senzilla construcció, excavades a terra i amb la base recoberta de cudols. En molts casos s'inutilitzen amb enderrocs després d'un curt període d'utilització. En una època tan castigada per la fam, com els segles VI i VII, s'explica aquesta proliferació de llocs per a guardar el gra, sense oblidar el paper centralitzador i fiscalitzador de l'autoritat, en aquest cas el bisbe, que controlava l'activitat econòmica i els subministraments de la diocesi. També podien ser magatzems menuts de tipus familiar, units a la tornada a la manipulació directa del gra pels usuaris, en desaparéixer els grans molins i els forns.

Una altra característica ineludible del paisatge urbà d'aquest període és l'abundància de grans i menudes fosses utilitzades com a abocadors i que originàriament també es pogueren formar per l'espoli de materials de construcció. En alguns casos, les seues dimensions foren considerables.

Al tractar el degradat panorama urbà d'aquest moment, no hem d'oblidar l'apogeu que prengueren les construccions en fusta, difícils però no impossibles de detectar i que ara sorgeixen fins i tot en els centres dels antics nuclis urbans, que en molts casos apareixen ocupats pels forats dels pals de les cabanes, fenomen que trobem des d'Itàlia fins el nord d'Àfrica. A València apareixen sobre el paviment de l'antic nimfeu. Un altre grup de possibles cabanes tardoantigues s'ha pogut constatar a la perifèria sud-est, en un lloc molt proper a un canal fluvial.

EPÍLEG: LA INVASIÓ ISLÀMICA

L'arribada dels musulmans a inicis del segle VIII no va comportar, en principi, un canvi radical en el panorama urbà del País Valencià. Més aviat el contrari, ja que els nous invasors pactaren amb el dignatari visigot Teodomir, que governava aquestes terres, la concessió d'una considerable autonomia en un territori que comprenia part de les actuals províncies d'Alacant, Múrcia i Albacete, incloent-hi, segons els textos àrabs, les ciutats d'*Urîûla* (Oriola), que seria la principal, *Lqnt* (Alacant), *Iyih* (Tolmo de Minateda, Hellín), *Ils* (Ilici), *Lûrqa* (Llorca), *Bqsra* (Begastri, Cehegin), *Mûla* (Mula) i una misteriosa *Blntla*, que podria ser la mateixa València, hipòtesi que s'ha reforçat després de l'aparició al Pla de Nadal de Riba-roja de Túria d'un anagrama on es llig sense cap problema *Tebdemir*. Gràcies a aquest pacte, en una àmplia zona del sud-est peninsular va perdurar durant quasi més de mig segle la manera de viure visigoda. Les ciutats, tot i que no foren seus episcopals, eren bastant freqüents en aquesta època tan avançada, ja que servien com a punt de referència a l'hora de definir un territori. Els indicis arqueològics d'aquesta època serien, a més del palau de Pla de Nadal, algunes tombes del cementeri episcopal de València i el nivell superior de l'Alcúdia d'Elx, a més de les recents troballes del Tolmo de Minateda (Hellín), el Cerro de la Almagra (Mula) i *Begastri* (Cehegín) a les províncies d'Albacete i Múrcia.

Només a partir de la meitat del segle VIII començaria la instal·lació de contingents àrabs al sud del territori valencià i de berbers al centre i nord, i s'inicia un lent però continu procés d'islamització i arabització de la societat i de les ciutats.

L'arqueologia urbana valenciana per als segles VIII i part del IX és pràcticament muda i no permet, de moment, seguir les passes d'aquest període de transició cap a la ciutat islàmica, en el qual a grans trets, sabem que València perdria la seua anterior importància, *Ilici* va ser traslladada des de la seua ancestral ubicació a l'Alcúdia a la que ocupa actualment Elx, *Saguntum* consumaria el seu retrocés urbà i perdria el topònim ancestral, passant a conéixer-se com a *Murbiter* (contracció de «murs vells») precedent de l'actual Morvedre, mentre que *Saetabis* esdevingué momentàniament el principal centre urbà de la zona.

VII ▸ RELIGIO

- LES NECRÒPOLIS
- RITUS FUNERARIS PAGANS
- EL CRISTIANISME PRIMITIU
- L'EPIGRAFIA FUNERÀRIA

Les necròpolis

Lorenzo Abad i Juan Manuel Abascal
Universitat d'Alacant

LA MORT I LA TOMBA

Les necròpolis són una font d'informació de primer ordre per al coneixement de les cultures antigues, sobretot des que el desenvolupament de nous mètodes d'excavació i registre han permés documentar aspectes del ritual fins ara ignorats: els processos de cremació i d'inhumació, la deposició del cadàver, la recollida de les despulles, la preparació del terreny, etcètera. Hui es poden obtindre també dades antropològiques del màxim interés a partir de l'estudi dels ossos, fins i tot dels cremats, com ara les referents a l'edat i el sexe dels difunts, les malalties que han patit i el tipus d'alimentació que han tingut. Tot això s'ha plasmat en els últims anys en un cos doctrinal que ha rebut el nom d'«arqueologia de la mort».

Els ritus i els monuments funeraris documentats a la Comunitat Valenciana en època romana tenen les seues arrels en el substrat ibèric, una cultura que es caracteritza pel seu caràcter cremador, soterrament selectiu, tombes en forat i superestructures en forma de monuments tumulars. Les tombes, agrupades en necròpolis, solen disposar-se al llarg dels camins que duen a les ciutats, un fet que es veu reforçat amb la seua integració en l'àmbit cultural romà, en un moment en què estan en procés de desenvolupament les anomenades vies funeràries; és a dir, la utilització dels camins, en els trams més pròxims a la ciutat, com vertaders aparadors on lluir el rang econòmic i social aconseguit per les famílies principals. Els edificis funeraris comencen a adquirir monumentalitat, amb alts cossos petris que s'alcen sobre el terra, per a ser vistos des de lluny pels caminants que s'aproximen a la ciutat; a vegades es decoren amb les efígies dels difunts, els seus retrats o epígrafs al·lusius a la seua vida.

La tomba romana pot ser individual, familiar o col·lectiva, i estar envoltada per un recinte que la delimita i la protegeix. Els seus tipus són bastant variats, encara que quasi tots tenen en comú el seu caràcter subterrani. Quan es tracta de grans monuments construïts sobre el terreny, la tomba pròpiament dita sol estar baix, en un forat o habitacle excavat. En un primer moment, primen els elements arquitectònics i epigràfics, i amb el pas del temps es produeix una incorporació de temes iconogràfics –retrats, escenes al·lusives a quefers i oficis– i un reforçament del desig d'individualització que du en ocasions a trencar el vincle familiar de la sepultura i a privatitzar els soterraments; la fórmula *hoc monumentum heredes non sequetur* (que aquest monument no passe als hereus) n'és bona mostra.

En els últims anys, el progrés de les excavacions, i sobretot de les de salvament i prevenció en les proximitats de les principals ciutats romanes valencianes, ha posat al descobert gran quantitat de

Necròpolis de la Boatella, València. [Arxiu SIP].

Descoberta en els anys quaranta, es trobava en l'eixida meridional de la ciutat romana de *Valentia*, flanquejant la Via Augusta; al seu costat s'alineen els soterraments d'inhumació que en un primer moment, segle II, coexistixen amb els de cremació. Diverses parts de la necròpolis s'han anat documentant en successives excavacions de salvament al llarg dels anys.

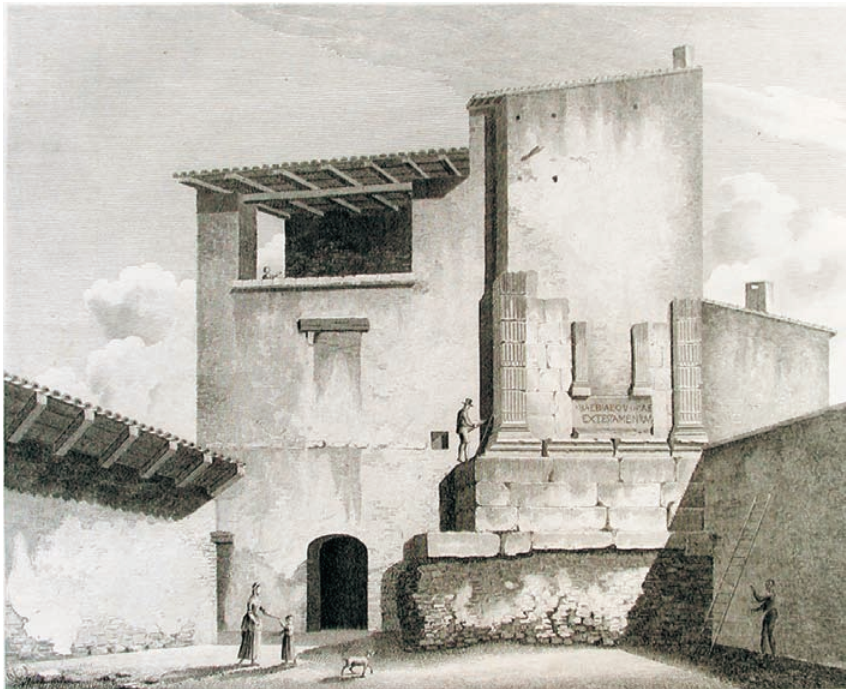

Torre funerària de Daimús (València).

Actualment desmuntada, es coneix gràcies als dibuixos del viatger francés Alexandre de Laborde, realitzats a la fi del segle XVIII. És un monument turriforme de cambra tancada molt semblant al de la Vila Joiosa, encara que més elaborat, i datat com ell al segon terç del segle II. Conservava la inscripció que indicava que s'havia construït per una disposició testamentària de *Baebia Quieta*.

vestigis de tombes aïllades i de necròpolis que, en ocasions, han proporcionat dades molt interessants. Cal destacar les necròpolis de la ciutat de *Valentia*, arreplegades en un número monogràfic de la revista *Saitabi*, dedicat a l'il·lustre canonge i arqueòleg denier Roc Chabás, i les que en aquestes dates s'estan trobant en la ciutat de la Vila Joiosa, corresponents en la seua major part a època ibèrica i a l'Alt Imperi. En quasi totes les ocasions, allò trobat correspon a la tomba pròpiament dita, en haver desaparegut els elements de la superestructura i senyalització dels soterraments. De les restes monumentals conservades, quasi sempre conegudes d'antic, s'han realitzat nous estudis i noves propostes d'interpretació, com ocorre per exemple amb edificis de Sagunt, Daimús o la Vila Joiosa.

La major part de les tombes eren simples fosses excavades en terra que, si bé en un primer moment s'obrin en les necròpolis establides, amb el pas del temps tendeixen a ocupar altres àrees, en ocasions fins i tot restes d'antics edificis. És el que passa, per exemple, en l'antic *vicus* romà de Banys de la Reina (Calp), que al final del segle IV –la data de referència la dóna una moneda de Magnenci datada entre el 350 i el 353– s'utilitzà com a àrea cementerial, arribant a trencar fins i tot el mosaic que pavimentava el pati central per a contindre una major quantitat de tombes; com a mostra de la precipitació d'aquests soterraments, és suficient dir que els enderrocs resultants quedaren amuntegats vora les sepultures. Aquestes eren simples, estaven cobertes per grans lloses i no tenien aixovar, llevat d'una d'elles, que contenia una gerreta menuda de ceràmica. Segons sembla no tenien senyalització a l'exterior. Les fosses de les tombes podien estar cobertes també per teules (*tegulae*) disposades en forma de V invertida, una fórmula que va anar guanyant importància a mesura que ens endinsem en l'Imperi.

ELS EDIFICIS MONUMENTALS

La major part de les tombes no tenia fites de senyalització, o aquestes eren suficientment simples com per a haver desaparegut en el curs dels segles. Tanmateix, sobre elles podien també alçar-se monuments i edificis de tipus molt diversos que, a més de senyalar la seua ubicació, cridaven l'atenció dels vius envers l'individu o els individus allí soterrats i feien que, gràcies a la seua majestuositat, riquesa o textos escrits, el viatger s'hi aturara i dedicara un record al difunt. Per això no és d'estranyar que aquests monuments arribaren a tindre en ocasions altes cotes de desenvolupament arquitectònic i complexitat ornamental.

La majoria devien ser-ne, com sembla lògic, els més senzills, uns monòlits indicadors de la tomba, en forma d'estela, amb inscripció o sense, o d'altar. Entre aquests últims es troben el monument menut de l'Almoina de València, la proposta de reconstrucció del qual ha realitzat José L. Jiménez, i el dedicat a *Domitia Iusta*, a la Calerilla de Hortunas, a Requena; aquest últim, de considerables dimensions, és un edifici quadrangular, acabat per sengles *cornua* –una mena de cilindres que acaben els laterals en la seua part superior– amb una inscripció al·lusiva a la persona d'aqueix nom allí soterrada i *erotes* que simulen sostindre-la. Aquest monument va servir de referència a una necròpolis de cremació que es desenrotlla al seu voltant; sobre alguns d'ells s'edificaren edificis més menuts ja en època flàvia, la qual cosa donaria una data *ante quem* per al de *Domitia Iusta*. Possiblement a un monument semblant de la ciutat de *Valentia*, pertanyent a la família dels *Antonii*, correspon el conjunt de carreus amb inscripció i figures d'Atis que ha estudiat recentment José L. Jiménez.

A vegades, la superestructura funerària pot adquirir la forma d'un edifici d'un pis o més, els anomenats monuments turriformes, molt estesos en tots els territoris de l'Imperi Romà. La seua versió més antiga és la que s'inclou sota la denominació comuna de monuments de fris dòric; estan compostos per un sòcol motlurat, un cos quadrangular coronat per un fris amb tríglifs i mètopes –d'on els ve el nom– i decorat, quasi sempre, amb caps de bous i rosetes; són aquests els motius que trobem en diversos carreus d'un monument de Sagunt, identificat fa alguns anys com a tal per Almagro Gorbea.

Decoració desapareguda del sostre de la tomba del Banquet, en la necròpolis de Carmona (Sevilla), segons R. Jaldón. Segle I.

Mostra una decoració de roses i pètals, que fa referència al costum d'origen grec del «dia de la rosa», pròpia del culte de Dionís i Adonis, que consistix a cobrir la tomba de flors roges, principalment roses.

Torre de Sant Josep, la Vila Joiosa (Alacant).

Es conserva en prou bon estat en l'actualitat i és un exemple, com el de Daimús, dels monuments funeraris en forma de torre característics dels primers segles de l'Imperi, encara que en este cas els seus elements decoratius quedaren sense acabar.

Alguns d'aquests edificis podrien ser en realitat el basament d'un cos superior sobre el qual s'alçava un templet menut en els intercolumnis del qual devien situar-se diverses estàtues.

Molt més abundants en el litoral mediterrani espanyol són altres monuments relacionats amb els anteriors, encara que amb una estructura pròpia, que reben el nom de torres funeràries. En les terres valencianes n'hi havia dos testimonis de gran interés, encara que un d'ells va ser destruït al començament del segle XX. Són els de la Vila Joiosa i de Daimús, en la província d'Alacant el primer i en la de València el segon, més luxós i millor acabat que aquell. Es coneixen des d'antic, gràcies als dibuixos que al segle XVIII en realitzaren l'il·lustrat valencià Antoni de Valcárcel, comte de Lumiares, i el viatger francés Alexandre de Laborde.

El monument de la Vila Joiosa, que hui es troba adossat a l'edifici social d'un càmping als afores de la població, conserva un basament de quatre grades i un cos central, separats per una motlura; els cantons presenten pilastres llises, treballades en els mateixos carreus de la paret; no tenen capitell, encara que degué pertànyer-los un d'ordre corinti que es conserva en les proximitats del monument.

L'interior era buit i estava format per una cambra coberta per una volta de mig canó, l'arrancada de la qual eren els carreus mateixos de les parets. No hi havia subdivisió interna ni tampoc entrada a la cambra, ja que la que actualment s'utilitza és conseqüència del trencament d'un carreu fet amb posterioritat, potser, i si jutgem els materials apareguts en l'interior del monument, durant l'Edat Mitjana. L'única comunicació original amb l'exterior era un orifici menut obert en un dels seus costats, que devia servir per a rebre les libacions, ja que la forma en què està treballat, amb una marcada inclinació cap a dins, així permet assegurar-ho. No s'ha conservat cap vestigi del cobriment, encara que suposem, a causa de l'elevat nombre de paral·lels que es coneixen, que va poder ser una piràmide menuda, element de profunda tradició funerària des de la seua utilització en l'antic Egipte. Piràmides de costats rectes, o de costats corbs, resulten bastant freqüents com a coronament d'edificis funeraris en tot el món romà.

El monument de Daimús és molt semblant al de la Vila Joiosa, tot i que més complex, i hui només se'n conserven uns quants carreus repartits per les cases pròximes. El cos principal tenia les pilastres estriades en els seus angles i els capitells corintis estaven completament treballats; en la cara principal s'obria un menut pseudoedícul, és a dir, una mena de nínxol d'escassa profunditat, flanquejat per dues pilastres semblants a les dels cantons, sobre un basament comú en el qual es llegia la inscripció *Baebia Quieta ex testamento suo*; és a dir, el nom de la difunta, *Baebia Quieta*, i la disposició testamentària que motivà la construcció. És possible que en l'interior d'aquesta fornícula menuda, que no tenia la profunditat suficient com per a contindre una estàtua, hi haguera un relleu en

estuc o una pintura, com sabem que ocorria per exemple en la Torre dels Escipions de Tarragona. També en aquest cas l'interior era buit i estava cobert amb una volta de mig canó; però tot açò ha desaparegut en l'actualitat.

Uns altres monuments descoberts a Llíria, que ha estudiat recentment Carmen Aranegui, deuen estar relacionats amb aquest tipus. Jalonen un carrer, sens dubte una d'aqueixes vies funeràries a què ens hem referit amb anterioritat, i en les seues proximitats s'ha trobat una inscripció reutilitzada com a llosa pavimental i restes de paviments hidràulics. El que es conserva són dos monuments funeraris, amb part del seu alçat *in situ*. El primer és de planta rectangular, s'alça sobre una sabata de carreus i s'ha proposat la seua reconstrucció com un arc d'una sola obertura, un *fornix*, amb pilastres en els seus angles exteriors, segons una tipologia de monuments funeraris coneguda però poc freqüent en el món romà.

El segon edifici és també de planta rectangular i consta d'un sòlid basament de carreus, sobre el qual s'alça l'edifici pròpiament dit; té aquest una àmplia cambra interior, amb un *loculus* al centre que conservava part de l'aixovar de la tomba; els materials apunten cap a una data flàvia, que podria ser indicativa per a la resta dels monuments.

Tots aquests monuments s'inclouen en un grup relativament ampli d'edificis semblants que trobem en molts llocs de l'Imperi Romà, entre els quals destaca la mal anomenada Torre dels Escipions de Tarragona, per l'errònia identificació de les figures que adornen la seua façana principal amb la dels generals romans d'aqueix nom que van morir en el curs de la Segona Guerra Púnica. Es tracta en realitat de dues representacions del déu Atis, la simbologia funerària dels quals hem vist també en el monument dels *Antonii* de València.

Emparentats amb els monuments turriformes se'n troben altres que tenen aparença de temple i que per això reben el nom de naomorfes; aquesta semblança pot reduir-se a la façana principal, però també pot estendre's a la resta de l'edifici, arribant a configurar un vertader temple pel que fa a la forma, encara que la seua finalitat siga bàsicament funerària. L'exemple més característic d'aquest tipus de temples-tomba a la península Ibèrica és l'anomenat Mausoleu de Fabara, en la província de Saragossa, que reprodueix un temple pròstil, tetràstil i pseudoperípter, d'ordre toscà; la cambra funerària, coberta amb volta, s'obri en el pòdium i es comunica amb la principal, també coberta amb volta. La coberta exterior era a dues aigües, pareguda a la dels temples, i en el seu frontó es conserven encara empremtes de la inscripció que indica que l'edifici estigué dedicat a *Lucius Aemilius Lupus*.

En les terres valencianes hi hagué almenys un monument d'aquest tipus dedicat a la família dels *Sergii*, a

Restitució parcial de la Torre de la Vila Joiosa (Alacant). [Maqueta de C. Salvadores sobre proposta de L. Abad i M. Bendala].

L'interior era una cambra coberta amb una volta de canó, de carreus, que es conserva en molt bon estat. Un projecte desenvolupat fa alguns anys proposava el desmuntatge de la part superior, moderna, i la reposició en el seu lloc de les peces conservades de capitells i cornises, per a donar idea de com era el monument original. Segurament estava coronat amb una piràmide menuda de la qual no s'han conservat restes.

Tomba de Banys de la Reina. Calp (Alacant).

El gran pati circular de Banys de la Reina va ser tallat als segles IV i V per a inserir-hi un bon nombre de tombes com esta. Es tracta de sepultures d'inhumació, normalment sense aixovar, el perímetre de les quals està format per lloses de pedra poc treballades.

Necròpolis a l'avinguda de la Constitució, 260 (València). Segle III. [Fot. R. Albiach].

El cementeri es localitza al nord de la ciutat vora la Via Augusta. Els edificis funeraris se situaven al seu costat i en segon terme es disposaven, paral·leles a la via, les tombes en fossa amb coberta de teules. Tots els soterraments són inhumacions a excepció d'un *bustum* al qual se li construí un edifici.

El sarcòfag anomenat de Proserpina es recuperà del mar en els entorns del Portus Ilicitanus (Santa Pola, Alacant). [Museu d'Arqueologia de Catalunya].

Deu el seu nom a la història de la deessa que du esculpida i il·lustra el seu rapte a mans de Plutó, déu de l'Hades, i la incessant cerca de sa mare. Es data a la fi del segle II, i és un sarcòfag de fris continu dels més antics d'Hispània.

Saguntum. El coneixem gràcies als dibuixos i a la descripció d'un viatger italià, Michelangelo Accursio, que el visità l'any 1526. Es tracta d'un edifici rectangular, amb dues façanes majors que tenien sis pilastres sobre les quals voltejaven cinc arcs, que delimitaven unes a manera d'edícules en les quals estaven col·locades les inscripcions dels *Sergii* que han donat nom al monument, algunes de les quals encara es conserven; una de les façanes menors –possiblement la de darrere, perquè no té entrada– tenia quatre pilastres també estriades i no en tenia en els cantons.

Hi hagué altres monuments relacionats amb aquests edificis naomorfes, però molt més menuts, en ocasions monolítics. Molt interessant és la part conservada del frontó d'un edifici d'aquest tipus que hi ha a Cabanes, en la província de Castelló, amb dos rostres frontals; el del centre és el d'un jove amb corona, inserit al seu torn en una corona adornada amb cintes a la manera d'*infulae*; l'altre representa una figura femenina de més edat, amb el cap velat, que possiblement siga un transsumpte de les representacions de l'hivern que coneixem en mosaic i en altres arts romanes; en aquest cas sembla una al·legoria del pas del temps, de la freda estació hivernal que du la mort a la terra, flanquejant el rostre d'un jove heroïtzat, vencedor.

Ritus funeraris pagans

Lorenzo Abad i Juan Manuel Abascal
Universitat d'Alacant

EL RITUAL FUNERARI

En l'antiguitat va ser usual la creació d'un ritual complex al voltant dels principals passos en el cicle biològic i social dels individus: el naixement, el matrimoni i la mort. El més enllà va ser en tot el Mediterrani un lloc comú, un destí irrenunciable però no necessàriament tràgic; per a arribar-hi amb èxit hi havia prou de prendre les precaucions degudes per a fer el viatge en les condicions adequades, amb la protecció ritual o divina necessària i amb el convenient manteniment per part dels hereus d'aqueix lloc de repòs definitiu. Espai funerari, cerimonial i record es convertiren així en els elements decisius per a garantir aqueix viatge final dels individus.

En diverses ocasions, però, s'ha insistit en l'aparent incredulitat dels romans en el més enllà: uns per convicció doctrinal i altres per falta de reflexió imaginaren la mort com el no-res, un son sense despertar que difícilment explica tantes precaucions i rituals tan complexos i la conseqüent complicació de l'arquitectura funerària.

La cultura romana és una de les poques que al llarg de la seua existència ha experimentat un canvi de ritu funerari; la cremació constitueix el ritual predominant durant la República i el començament de l'Imperi, i la succeeix, a partir del segon terç del segle II, la inhumació. Aquest canvi, els motius del qual no estan encara suficientment clars per als investigadors, té profundes repercussions en l'ambient funerari romà; hi canvia el tipus de tomba, que necessita ara un major espai per a cada individu; hi canvia també el recipient en què es deposita el cadàver, cas que n'hi haguera; d'una urna ceràmica o de pedra menuda, es passa ara a una caixa de fusta o de plom o, en els casos de major riquesa, de pedra: en una paraula, es fa el pas de l'urna al sarcòfag.

El trànsit cap al més enllà podia ser dissenyat per cada individu segons les seues creences i les seues possibilitats. Idèntic resultat oferien els complexos cerimonials d'un funeral imperial que el més senzill soterrar d'un esclau; en els dos casos les seues actuacions tenien una destinació comuna. Les diferències entre la qualitat i la quantitat dels ritus i l'actitud davant la mort fan que puguem parlar d'un autèntic «pla de salvació» individual més enllà del que, de manera globalitzada i responent a patrons comuns per a tots, oferien determinades sectes i doctrines. Per a completar aquest pla de salvació calia la protecció dels déus o un complex ritual de purificació, que evitaren a l'individu una existència anguniosa en el més enllà. Les dues solucions eren vàlides i compatibles amb qualsevol mentalitat precristiana.

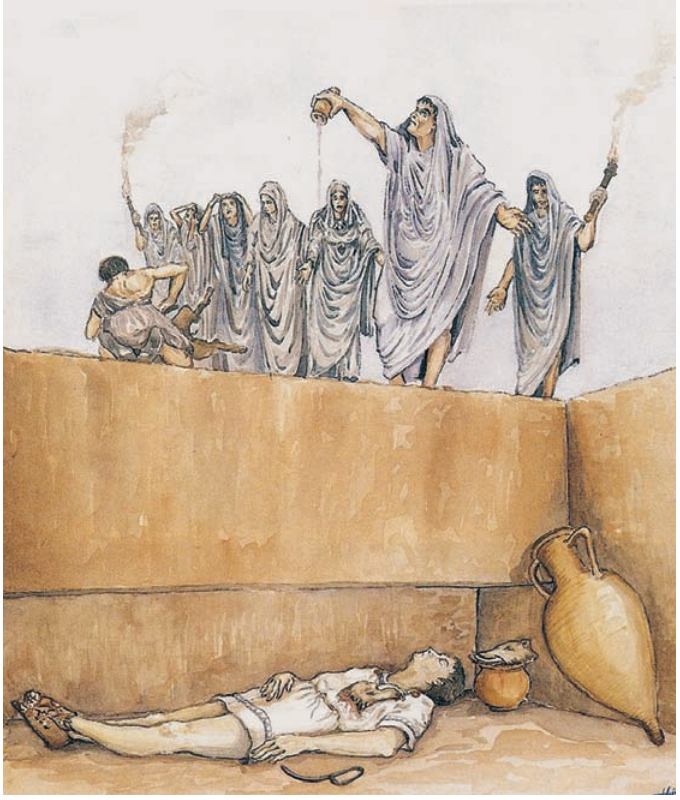

Reconstrucció d'un ritual funerari segons les troballes de la necròpolis del carrer Cañete de València. [Dibuix F. Chiner].

El difunt jau ja en la fossa, acompanyat per unes ofrenes contingudes en diversos recipients i el cap d'un porc senglar, mentre que en la superfície parents i amics duen a terme els ritus funeraris amb laments, libacions i sacrifici d'animals.

Ampolla de vidre d'un aixovar de la necròpolis de Tisneres (Alzira, València). Segles II-III. [Museu de Prehistòria de València].

Les cerimònies del funeral (*funera*) podien reconciliar l'home amb els déus que vetlaven el son dels morts i, més encara, pal·liaven també l'angoixa sobre el destí del difunt entre els qui el sobrevivien. Eren per tant molt importants i variaven en funció del rang econòmic i social de la persona; coneixem així el *funus translaticium* o normal, el *funus militare*, dedicat als soldats, el *funus publicum*, reservat per als personatges d'importància pública rellevant, i el *funus imperatorum*, dedicat als emperadors; tots ells tenien en comú la celebració d'una processó funerària (*pompa*), que havia de fer-se de nit, amb el difunt conduït en un baiard o *feretrum*, fins a la necròpolis, que les lleis obligaven a situar fora de la ciutat; només en casos excepcionals –emperadors, per exemple– podia soterrar-se dins del recinte urbà.

El cadàver es cremava o s'inhumava, segons l'època, però també en el primer cas s'acabava soterrant les cendres, i alguns autors parlen del costum de l'*os resectum*, el tall d'una part del cos menuda, per regla general un dit, que se salvava de la crema i era soterrat amb les cendres. I en el cas de les cremacions, cal distingir entre les primàries i les secundàries, és a dir, entre aquelles en què la crema del cadàver ha tingut lloc en el mateix lloc on després es construirà la tomba, i aquelles altres –la majoria– en les quals la cremació s'ha efectuat en un lloc comú, i són les cendres les que s'arrepleguen i depositen en la tomba definitiva.

Al voltant de la tomba i en la casa del difunt tenien lloc una sèrie de cerimònies, que començaven amb un banquet ritual, el *silicernium*, i duraven nou dies. Amb posterioritat, el banquet es repetia pe-

riòdicament, o bé el dia de l'aniversari del difunt –*dies natalis*– o bé el dia dels difunts, durant les festes anomenades *parentalia* i *lemuria*. En aquestes cerimònies participava figuradament el difunt mateix, a qui s'invocava de diverses maneres i al qual s'oferien aliments i begudes, les *libationes*.

Tots aquests actes són importants perquè el difunt conserve la seua individualitat en el més enllà, sense diluir-se en l'anonimat de la massa comuna; la queixa dels morts, en les poques ocasions que tenen de posar-se en comunicació amb els vius, és justament que aquests obliden amb massa facilitat les atencions que han de tindre amb ells. Aquest és un dels motius pels quals en el món romà els *collegia funeraticia*, és a dir, les associacions que reunien els membres d'una professió o d'un grup social que vivien en un mateix lloc, es van ocupar també d'atendre les necessitats relacionades amb el sepeli dels seus integrants per tal d'assegurar-se, en canvi del pagament d'una quota, el lloc d'enterrament i, el que és més important, la continuïtat dels ritus funeraris després del moment de la mort. En algunes tombes es conserva encara el conducte que permetia als difunts rebre les ofrenes depositades pels vius. Així, per exemple, en el monument turriforme de la Vila Joiosa, l'orifici practicat en la paret permetia que les libacions vessades pels qui participaven en aqueixos ritus s'escamparen per l'interior buit de l'edifici i caigueren al terra en el lloc on estaria soterrat el cadàver de la persona o de les persones honorades. Altres vegades, la tomba mateixa està decorada amb elements al·lusius a aquests rituals; en la necròpolis de Carmona, en la província de Sevilla, per exemple, els sostres d'algunes tombes estan pintats amb roses i pètals de roses, al·lusius al costum d'espargir flors en la festa anomenada *rosalia*.

Un conjunt de tombes excavat a *Valentia* per Pierre Guérin proporciona nova llum sobre aspectes del ritual funerari. La necròpolis se situa al llarg del decumanus màxim, fora del recinte urbà, i s'utilitzà des de la fundació de la ciutat fins al segle IV. En la fase republicana del segle II aC, coexisteixen sense ordre aparent inhumacions i cremacions, amb tombes en fossa, tombes de cambra o hipogeus i un *ustrinum* que es reutilitzà per a inhumacions. La presència des d'un primer moment de tombes de cremació i d'inhumació va fer pensar els autors en la possible coexistència d'una població indígena i una altra de forana, encara que un estudi més profund dels aixovars i dels ritus funeraris va permetre matisar aquesta hipòtesi, en el sentit que els dos corresponien a una població exògena que, possiblement a causa de la seua composició heterogènia, alternava els dos ritus; alguns aspectes concrets, com ara la inhumació en hipogeu al costat de caps de porc i de senglar partides longitudinalment, semblen estar en relació amb cerimònies funeràries en honor de Ceres, pròpies del món itàlic, encara que la presència de tombes de cambra i d'estrígils sembla apuntar més aviat cap a un ambient hel·lènic, propi de la Magna Grècia o d'Etrúria.

Decoració parietal desapareguda de la tomba del Banquete de Carmona (Sevilla) segons R. Jaldón. Segle I.

Representa un dinar ritual en el qual els participants conversen, beuen en gots en forma d'animal o toquen la flauta; als costats, dues figures que s'aproximen; una porta un plat amb viandes i una altra du un tirs i una corona. És la representació gràfica d'una de les cerimònies que tenen per objecte mantenir en pau les ànimes dels morts.

Orifici de libació de la torre funerària de Sant Josep a la Vila Joiosa (Alacant). [Fot. L. Abad].

En un lateral s'obri un orifici tallat en la unió de dos carreus, de forma que els líquids que s'hi aboquen des de l'exterior es vessen per l'interior fins al fons de la tomba, on es trobarien les restes dels soterrats allí. És un exemple monumental dels anomenats «orificis de libació» que tenen com a finalitat que els difunts puguen participar directament de les ofrenes realitzades en la seua memòria.

Làpida en mosaic de Severina, procedent de Dénia. Segle v. [Museu de Belles Arts de València].

Cobria un sepulcre de carreus i pertany a un tipus de mosaic sepulcral bastant freqüent en el món tardoromà, sobretot en el nord d'Àfrica i en les costes del Mediterrani occidental. En la part superior du un epígraf funerari i en la inferior un element decoratiu.

En el cas de la cremació, les cendres s'arrepleguen generalment en una urna ceràmica, corresponent als tipus de recipients característics de cada moment i de cada lloc, que poden tapar-se amb plats també de ceràmica. Més rares, encara que se'n coneixen alguns exemples, són les urnes de vidre que, a causa de la seua fragilitat, poden ficar-se dins d'un recipient de plom. En el cas de la inhumació, els contenidors són molt diversos, des de simples caixes de fusta i àmfores reaprofitades fins a caixes de pedra, algunes decorades amb molta complexitat. D'aquestes últimes, que són les que l'arqueologia coneix com a sarcòfags, n'hi ha alguns exemplars a la Comunitat Valenciana, si bé la majoria corresponen ja a un moment tardà, en relació amb soterrament d'època i segurament de religió cristiana.

El més famós dels pagans és el de Santa Pola, recuperat en el mar en les proximitats d'aquesta ciutat. És de taller romà i, sens dubte, l'encàrrec d'un ric il·licità per a la seua última morada; és un sarcòfag antic, de la segona meitat del segle II, i representa escenes del rapte de Proserpina: al centre, Plutó es disposa a raptar la jove, que cau a terra víctima de la sorpresa; a la dreta, consumat el rapte, el déu condueix Proserpina en el seu carro en direcció a l'Hades; a l'esquerra, Ceres recorre la terra en el seu carro amb una torxa en cada mà buscant la filla desapareguda. En un dels costats menors, apareix una escena molt significativa: una figura embolcallada en un mantell, amb el cap vetlat, és presentada per Mercuri a Plutó, el qual l'acull benèvolament; és una al·lusió a l'Hermes Psicompompos, és a dir, al Mercuri conductor de les ànimes dels difunts cap al Més Enllà, i al lliurament d'aquestes ànimes al déu dels inferns. Tots ells, com es veu, temes relacionats amb el món de la mort i sobretot amb la necessitat de l'home d'aferrar-se a mites i creences que li permeten una certa supervivència en el més enllà.

Religió i món funerari es donaren la mà a fi de garantir una potencial existència en l'altre món, per tal d'assegurar un descans pacífic en un espai del què a vegades es dubtava però amb el qual no es podien córrer riscs. De la complicació del panteó en els albors del món clàssic començaran a sorgir forces relacionades amb la mort, amb la protecció dels difunts, amb el control del món subterrani, i la creença en aquestes manifestacions farà que paral·lelament es desenrotllen els més complexos rituals relacionats amb la mort. Els panteons del món clàssic i les creences d'ultratomba es desenvolupen així quasi al mateix temps, en un procés de complicació formal que té molt a veure amb el creixement dels intercanvis i amb el caràcter cosmopolita dels principals centres urbans.

En paraules de P. Veyne, «la tomba és la morada eterna en què tot es prolonga una vegada que ha cessat i on el no-res adopta les aparences consoladores d'una monòtona identitat». Una identitat semblant entre el món dels vius i el del morts és una cosa consubstancial a l'arqueologia de la mort en el món romà; l'art es posa al servici de la desesperança i del sofriment per a mitigar la por que causa el desconeixement. D'aquí l'íntima relació que hi ha entre l'art i el món de la mort, una relació que s'estreny o es distén en proporció directa amb la preocupació pel més enllà.

El cristianisme primitiu

Miquel Rosselló i Albert V. Ribera
Servei d'Investigació Arqueològica Municipal. Ajuntament de València

ELS ORÍGENS DEL CRISTIANISME VALENCIÀ

Dins de la societat romana, el cristianisme es veia com una més de les diverses i variades religions nascudes en el Mediterrani Oriental (Egipte, Síria, Àsia Menor...) que a poc a poc s'anaven introduint en el flexible panteó pagà. Concretament es confonia o es considerava una modalitat del judaisme, que, per altra banda, estava àmpliament difós a través de les nombroses comunitats hebraiques de l'Imperi, considerablement augmentades després de les revoltes jueves dels segles I i II, que van culminar amb la Diàspora.

A pesar del tòpic que circula sobre les cruels i contínues persecucions que els pèrfids romans sotmetien als primers cristians, la veritat és que, durant els tres primers segles de vida d'aquesta nova religió, el més habitual va ser una tranquil·la convivència que, a la llarga, va propiciar la difusió i l'organització d'aquesta nova fe.

Són molt escassos els testimonis cristians hispans anteriors al segle IV, entre els quals s'inclou un més que hipotètic viatge evangelitzador de sant Pau i els més reals màrtirs de Tarragona de mitjans del segle III, que ja ens mostren comunitats urbanes organitzades entorn d'un bisbe. Per al País Valencià res no se sap fins a principi del segle IV, amb la primera i més important notícia, el martiri del diaca de *Caesaraugusta*, Vicent, que va tenir lloc a València en el 304, dins de l'última i més gran persecució, la de Dioclecià. Aquest episodi martirial marca l'inici del cristianisme antic valencià, sense que això signifique que amb anterioritat no hi hagueren ja algunes comunitats, atesa la relativa àmplia difusió aconseguida per aquesta creença al llarg del segle III. Aquest primer cristianisme va ser un fenomen essencialment urbà i mediterrani, per la qual cosa *Valentia*, *Saguntum*, *Dianium* o *Ilici*, dinàmiques ciutats costaneres, degueren acollir amb bastant probabilitat els seus adeptes. El fracàs de la gran persecució Tetràrquica, l'ascensió al tron de Constantí, el primer emperador cristià, i el seu Edicte de Milà, en el 313, pel qual definitivament es permetia el culte dels seguidors de Crist, marquen una dècada decisiva per al rellançament, ja imparable, d'aquesta religió. El segle IV veu el seu progressiu desenvolupament, indissolublement unit al poder imperial, al mateix temps que s'assisteix al gradual deteriorament dels antics cultes, que al final d'aquest segle van ser definitivament proscrits per Teodosi. Encara que menys conegudes, a partir d'aquest moment, i especialment en la part Oriental de l'Imperi, hi va haver violentes persecucions contra els pagans, que van veure les seues estàtues destruïdes, els seus temples convertits en enderrocs o transformats en esglésies i, paradoxes de la vida, alguns dels seus seguidors van acabar sent martiritzats fins a la mort pels cristians.

Sarcòfag de Valentia. Segle IV. [Museu de Belles Arts de València-Fot. Arxiu SIP].
Es tracta d'un sarcòfag estrigilat fabricat a Roma cap al segle IV.

Caldria considerar el martiri de sant Vicent com el punt de partida segur per al cristianisme valencià. L'impacte d'aquest episodi va ser molt gran a nivell general, lligat al desenvolupament del culte als màrtirs promogut pel papa Damas en la segona meitat del segle IV. Des d'un principi va ser un personatge molt venerat de qui ja parlen sant Agustí i Prudenci i a qui van dedicar moltes esglésies des del segle V o potser abans. Els orígens del nucli episcopal de València estan en estreta relació amb l'episodi martirial de Sant Vicent, cosa que no ha d'estranyar, atés que la gran reputació exterior del màrtir degué tenir la seua justa correspondència en la ciutat que va ser testimoni de la seua passió. Aquesta base ideològica explicaria un suport material, la monumentalitat del qual estem tan sols començant a veure com supera, amb escreix, qualsevol previsió. Els indicis arqueològics de la zona de l'Almoina avalen una probable cristianització primerenca d'alguns espais dins de la zona del fòrum. Ens vam referir a algunes troballes litúrgiques dels segles IV i V, realitzades entre els enderrocs d'un edifici públic, que només s'expliquen per l'existència en aquest mateix lloc d'un primerenc culte cristià, presumiblement lligat a l'existència d'un lloc martirial. Seria el cas d'un extraordinari bol de vidre decorat amb escenes bíbliques. De ser certa aquesta suposició, disposaríem d'un primerenc exemple d'un espai romà cristianitzat, caràcter que, per altra banda, es constata amb total seguretat en aquesta mateixa àrea per a les etapes posteriors.

Altre testimoni inequívoc de la primerenca cristianització associada al culte de sant Vicent el tenim en la necròpoli trobada en el monestir de la Roqueta, al costat del tradicional lloc de soterrament del màrtir, cosa que verifica arqueològicament la seua autenticitat. Amb ell també es relaciona un sarcòfag del segle IV fabricat a Roma.

D'*Ilici* també es disposa d'un dels més antics edificis dedicats al culte cristià, la seua basílica pavimentada amb mosaics, errònia-

Inscripció del bisbe xativí Atanasi. [Museu Municipal de Xàtiva].
És l'única inscripció completa d'un bisbe del territori valencià en l'Antiguitat Tardana. Reutilitza un pedestal romà més antic. També és una de les poques, però molt expressives, restes del bisbat de *Saetabis*.

ment interpretada com a sinagoga, que es data en el segle IV. Les més antigues i irrefutables dades del cristianisme valencià procedeixen de les dues colònies romanes existents, cosa que parla del referit caràcter urbà dels inicis d'aquesta nova religió.

Llàntia nord-africana amb crismó invertit. Segles IV-V. [Museu de Prehistòria de València].

Per contra, les zones rurals degueren romandre paganes alguns segles més, com ho testifiquen els reiterats cànons dels concilis de l'època visigoda que no cessen d'esmentar, i reprovar, la perduració en les zones rurals de pràctiques religioses alienes al cristianisme. La mateixa denominació de pagans, que deriva de *pagus*, llogaret, ja defineix amb claredat la procedència d'aquesta paraula.

L'ORGANITZACIÓ DEL CRISTIANISME: LES SEUS EPISCOPALS

Les seus episcopals es van sobreposar, en l'essencial, als antics *conventus* jurídics romans i les seus metropolitanes a les capitals de les cinc províncies del baix imperi. Mancant dades més precises, és de l'opinió general que la xarxa diocesana en la façana mediterrània hispana estaria ja formada en època primerenca, almenys en aquelles ciutats més importants. Per als primers decennis del segle V constatem que la zona valenciana estava envoltada de ciutats amb seu episcopal ja establida, cas de Saragossa, Tarragona, Barcelona, Cartagena i, més enllà del mar, les illes Balears. És lícit suposar que seria per aquestes dates, o poc temps després, quan les principals ciutats de la zona (*Valentia, Saetabis, Dianium, Ilici*) adquiriran rang de seu episcopal.

Valentia des de l'etapa paleocristiana degué ser la seu d'un bisbat important, del qual es coneixen alguns dels seus personatges més destacats. El primer dels prelats coneguts i, al seu torn, qui major empremta va deixar en la seu va ser Justinià, qui, com sabem, ocupava la càtedra episcopal l'any 546 quan es va celebrar un concili provincial a la seua ciutat. Altres posteriors van ser Ubiligiscle, bisbe arrià de nom germànic, cosa que és un bon indici per a suposar la presència efectiva de visigots a València, o el seu coetani catòlic, Celsí, amb qui formaria una no molt comuna dualitat episcopal. Aquest doble bisbat no degué estar exempt de conflictes, ja que era reflex de la inicial segregació entre romans, catòlics, i germànics, arrians. Eutropi va ser un altre il·lustre bisbe de la seu valentina, que abans havia estat abat de l'important monestir Servità i en qualitat de tal va participar en l'organització del Concili III de Toledo. Posteriorment s'aniran succeint diversos bisbes dels quals només coneixem els seus noms, a l'aparéixer citats en les actes dels concilis toledans: Marí, Musitaci, Anesi, Fèlix, Suinteric, Hospital, Sàrmata i Ubitiscle, últim bisbe conegut abans de Jaume I.

De la resta de bisbats tot just coneixem la relació dels bisbes que van assistir als concilis toledans. De *Saetabis*, a més de l'existència de Mutto, Florenci, Athanasi, Isidor, Asturi i un altre Isidor, només es pot destacar que del bisbe Athanasi es conserva una inscripció de l'any setè del seu pontificat.

La llista de bisbes dianenses només la coneixem a partir de l'any 636, ja que feia poc temps que acabava de passar la ciutat a les mans dels visigots, una vegada expulsats els bizantins. Abans i durant la presència bizantina a la ciutat desconeixem si hi va haver bisbe. En canvi, l'ocupació bizantina no va propiciar, al contrari que en els casos de Cartagena (*Begastri*) i Elx (*Elo*), la creació d'un bisbat visigot paral·lel. Es coneixen els bisbes Antoni, Maurel, Fèlix i Marcià.

Sarcòfag d'Elda. Segle IV. [Museu Arqueològic d'Elda].

Fragment d'un sarcòfag d'Elda amb escenes de l'episodi de Jonàs, un dels més representats en la primera iconografia cristiana.

Joan és el primer prelat de què es té notícia de la seu il·licitana i també el més antic conegut del País Valencià. Apareix en una decretal del Papa Hormisdas de l'any 517 en la qual es nomena aquest bisbe d'Elx vicari apostòlic per a les províncies d'*Hispania*, en època del domini ostrogot de Teodoric el Gran sobre el regne visigot. No serà fins més d'un segle després, l'any 633, quan tinguem notícies d'un altre bisbe al capdavant de la seu, Serpentí. Aquesta llarga absència s'explica, igual que en el cas de Dénia, per estar ocupada pels bizantins. El va succeir Ubínibal, que també va ser bisbe de la seu elotana, de curta existència i creada pels visigots quan l'ocupació bizantina de la seu d'*Ilici* per a regir els territoris d'aquesta que romanien en el seu poder. Leandre també va regir les dues seus. Èmmila i Oppa tanquen la nòmina de bisbes il·icitans.

L'organització episcopal va sofrir alteracions amb l'ocupació bizantina de part de les diòcesis de *Saetabis*, *Dianium*, *Ilici* i *Carthagonova*, incloses aquestes tres últimes seus, cosa que obligà a la creació d'un efímer bisbat a *Elo*, que fins fa poc es relacionava amb Elda, tot i que últimament s'ha identificat amb el jaciment d'El Tolmo de Minateda (Hellín, Albacete). En qualsevol cas, encara que estiguera emplaçada fora de l'actual territori valencià, va estar lligada amb el bisbat d'*Ilici* i subjecta als avatars de la política i les conquestes territorials de visigots i bizantins al llarg de la segona meitat del segle VI i primer quart del VII. La més moderna i de vida més curta de les seus ací relacionades va ser fundada, igual que *Bigastri* en relació amb Cartagena, en oposició a la seu, en poder dels bizantins, d'*Ilici*. Una vegada expulsats els imperials d'*Hispania*, la seu elotana va deixar de tenir sentit i va ser absorbida per la més antiga d'*Ilici*. Sanable és l'únic bisbe independent de la seu.

Inscripció cristiana de l'any 395. Roma. [Museu de Prehistòria de València].

EL CRISTIANISME I LA CONQUESTA ISLÀMICA

La societat visigoda es va mostrar bàsicament pactista amb els nouvinguts, i bona part de les altes jerarquies, tant civils com eclesiàstiques, van optar per adaptar-se a la nova situació. Exemples paradigmàtics de l'un i l'altre estament els tenim en Oppas, metropolità

de Sevilla, i en Teodomir, governador d'*Auriola*. En altres ciutats, en canvi, en les quals hi va haver resistència o es va produir la fugida del bisbe, no va haver-hi pacte, cas del metropolità Pròsper de Tarragona. En l'àrea valenciana, el Pacte de Teodomir va comportar, des d'un punt de vista religiós, una continuïtat de l'estat de coses en aquesta zona meridional del país, i que es pot estendre a part de l'àrea valenciana. El Pacte va establir que no es cremarien les esglésies i que no es forçaria els cristians a abandonar la seua religió.

L'element cristià (mossàrab) va ser encara important durant els primers segles de la dominació islàmica, fins a la instauració del califat per Abd al-Rahman III. L'estructura eclesiàstica va continuar vigent sota el govern dels diferents emirs, la qual gaudia d'una relativa llibertat i vitalitat, tot i que ja privada de l'enorme poder polític que havia detentat amb els monarques visigots, que els va permetre seguir celebrant concilis. Prova d'aquesta vitalitat de l'església hispana durant l'emirat és la controvèrsia adopcionista protagonitzada per Elipand, metropolità de Toledo i primat de l'Església a l'Espanya musulmana, i el bisbe Fèlix d'Urgell, sota l'autoritat carolíngia de l'Església franca. L'extraordinari eco a tota la Cristiandat occidental de l'heretgia va implicar, en les dues últimes dècades del segle VIII, monarques (Abd-al-Rahman I, Hixham I, Al-Hakham I, Carlemany, Alfons II el Cast...), papes (Adrià I, Lleó III), bisbes i pensadors de l'Església (Paulí d'Aquileya, Alcuí de York, Beat, Heteri...), així com la celebració de diferents concilis i assemblees (Concili de Sevilla de 784, Concili de Ratisbona de 792, Concili de Frankfurt de 794, Assemblea Episcopal d'Aquisgrà de 799).

La majoria de les seus episcopals d'època visigoda van perviure i, en el cas de les seus més importants, es coneixen sèries ininterrompudes de bisbes fins a final del segle IX. La situació en les seus episcopals valencianes ens és bastant desconeguda. Es coneix un prelat d'Elx, de nom Teudegut, en el Concili de Còrdova de 862. A València la seu continuaria almenys fins finals del segle VIII, moment que la ciutat va ser arrasada per Abd al-Rahman I l'any 778. De Xàtiva no tenim notícies de bisbes de la seu durant època emiral, en canvi, hi ha una notícia interessant, esdevinguda a principis del segle IX, sobre la fugida d'uns monjos de Xàtiva a l'illa propera de Formentera.

Tot apunta que la xarxa episcopal del País Valencià va perdurar fins al segle IX en el cas d'Elx; a València la seu quedaria desmantellada en el segle VIII; a Xàtiva només tenim notícies d'una comunitat monàstica que fuig de terres musulmanes a una illa encara en poder de l'imperi bizantí; i de Dénia no tenim cap informació. Sembla que, encara amb les escasses dades disponibles, les seus d'Elx i València, ciutats esmentades en el Pacte (si s'accepta que Balantala és València), tenen una certa continuïtat; les dues restants, Xàtiva i Dénia, que no s'anomenen en el Pacte, possiblement desapareixerien amb l'arribada dels musulmans.

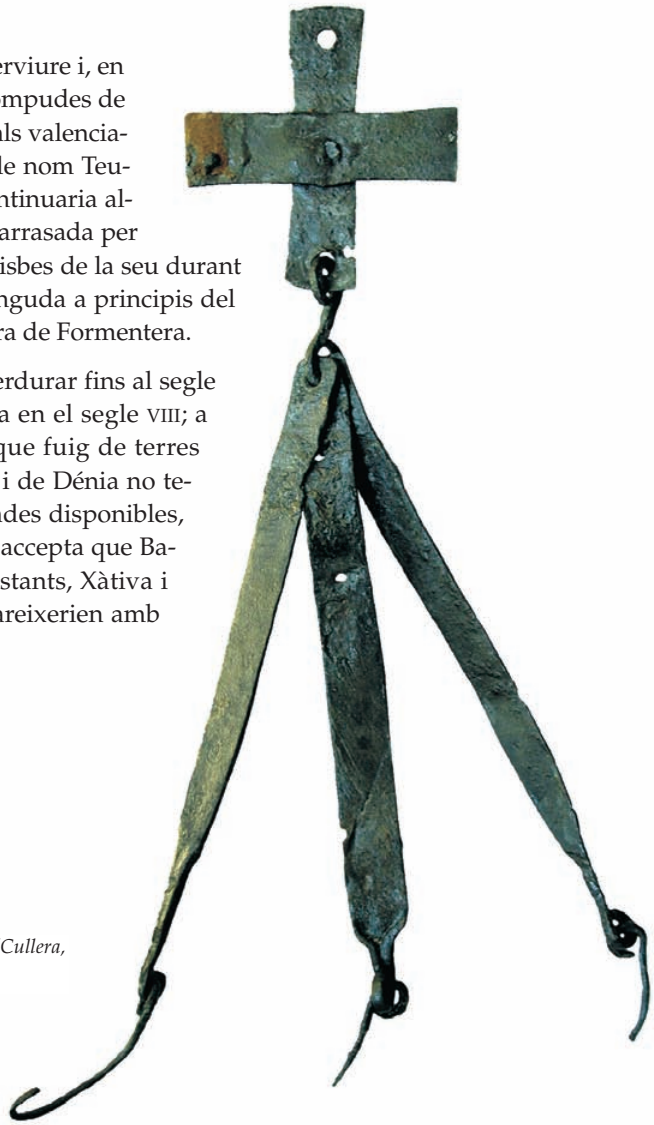

Creu litúrgica procedent del conjunt monàstic de Punta de l'Illa (Cullera, València). Segle VI. [Museu de Prehistòria de València].

L'EPIGRAFIA FUNERÀRIA

LORENZO ABAD I JUAN MANUEL ABASCAL
Universitat d'Alacant
ROSARIO CEBRIÁN
Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València

No hi ha dues inscripcions iguals. Cada inscripció és un document original i genuí, resultat d'hores de pacient labor per part d'un picapedrer, un quadratari o un aficionat; segurament alguns epígrafs són resultat de més d'un intent per obtenir un producte que es trencava en el darrer moment, en el qual apareixien clavills sobtats o que no quedava al gust del client o del fabricant una vegada acabat.

Si les pedreres del món romà estan plenes d'objectes trencats en el moment d'iniciar-se el transport o de donar els últims retocs per a l'enviament a un taller, les *officinae* epigràfiques degueren ser l'escenari de mil i un fracassos que acabarien convertits en plaques per a cobrir parets, tessel·les de mosaic o peces d'*opus sectile* en el millor dels casos. El preu dels productes de qualitat a peu de pedrera i el transport feien dels materials nobles un producte que s'aprofitava fins al final, fins i tot en els seus retalls; les simples calcàries tenien una destinació menys noble, i els fracassos epigràfics acabarien sovint en forns de calç.

Cadascun dels centenars de milers d'epígrafs que queden del món romà té la seua història particular, tot i que l'estudi d'aquests suports ha estat relegat sovint pels estudis del contingut, més evident i al capdavall objecte primordial de la comunicació entre el fabricant i la resta de la societat. Només en els últims quaranta anys se n'ha revaloritzat el suport, tant per la necessitat de l'historiador d'analitzar el context on es generen les seues fonts com per les mateixes tendències de l'arqueologia i de la història de l'art.

Les terres valencianes han proporcionat fins a la data prop de 1.200 inscripcions llatines, amb un repartiment molt desigual no sols per províncies sinó també dins d'aquestes entre unes zones i unes altres. La província de València, amb importants ciutats antigues al seu solar, acumula quasi el 70% del total del conjunt, i la resta es reparteix gairebé per igual entre Alacant i Castelló.

Des del punt de vista geogràfic, l'epigrafia llatina del territori és eminentment urbana, és a dir, es concentra majoritàriament a les ciutats i a la seua perifèria immediata; només una petita part de les troballes procedeix de zones rurals allunyades dels grans centres urbans. D'això és bona prova la quantificació de les inscripcions saguntines després de la recent edició del nou fascicle del *Corpus Inscriptionum Latinarum* amb els epígrafs de la part meridional del *conventus Tarraconensis*; *Saguntum* i el seu *territorium* concentren una mica més de 500 inscripcions, *Valentia* una mica més de 150, *Edeta* unes 115, i quantitats per baix del centenar es registren a ciutats com *Saetabis*, el nucli proper a Xèrica i en totes les alacantines.

LESERA
XERT
LA MARMUDELLA
SEGORBE
LA VALL D'UIXÓ
CHELVA
ALCUBLAS
SAGVNTVM
EDETA
GODELLA
VALENTIA
SAETABI
LA TERREROSA
BARXETA
DIANIVM
LA JARA
CALP
VILLENA
LA VILA JOIOSA
LVCENTVM
ILICI
Portus Ilicitanus
1-5
6-15
16-45
46-100
+100
PEDRERA ARQUITECTÒNICA
PEDRERA EPIGRÁFICA
MIL·LIARIS
0
20 Km

La major part de les inscripcions procedeix de la regió situada al nord del riu Xúquer, és a dir, de les ciutats del sud del convent Tarraconense, amb una clara diferència sobre la zona sud, corresponent al convent Cartaginés. Aquesta diferència pareix tenir diversos tipus d'explicacions.

En efecte, les ciutats meridionals del *conventus Tarraconensis* foren un lloc de residència i centres de promoció d'importants famílies amb un fort protagonisme en la vida d'Hispània durant els dos primers segles de la nostra era; les seues ciutats es veieren afavorides amb programes arquitectònics als quals va seguir un desenvolupament epigràfic important, que es manifesta en ocasions per mitjà de les sèries de pedestals forenses; en el territori circumdant i en les necròpolis urbanes apunten amb força els seus epígrafs funeraris i els dels seus lliberts.

Un altre factor que condiciona la dispersió dels epígrafs és la riquesa del sòl i les seues possibilitats d'aprofitament, com s'observa en els territoris d'*Ilici*, *Dianium* o la zona propera al Villar del Arzobispo, on el volum de textos sembla estar més en relació amb la densitat demogràfica i l'activitat agrícola que amb la força dels grups familiars. Una tercera raó que explica la distribució dels epígrafs és la proximitat a la costa, perquè la major concentració de població i el seu reflex epigràfic guarden relació amb la intensitat de les activitats industrials i comercials relacionades amb el tràfic portuari i els intercanvis marítims.

Estela de Tempestiva, trobada a Pedralba. [Museu de Prehistòria de València].

Les esteles, clavades en terra, s'utilitzaren per a senyalar el lloc d'una sepultura en la necròpolis.

L'EPIGRAFIA FUNERÀRIA

Del conjunt d'inscripcions conegut fins a la data en les terres valencianes, més del 60%, uns 750 textos, són de tipus funerari; aquest conjunt és bastant heterogeni en els seus models formals i en els materials utilitzats.

En les necròpolis es van situar bona part dels monuments epigràfics testificats a l'àrea valenciana. Cada sepultura hi va comptar amb un element distintiu, amb la finalitat de realitzar les cerimònies funeràries en honor del difunt, tot i que és ben veritat que no tots posseïren inscripció i altres molts es van enterrar en columbaris o simplement en terra, sense que se'ls recordara amb un epitafi. La gran diversitat de les sepultures reflectia tots els estaments de la societat.

Els diferents tallers lapidaris que treballaren en l'àrea valenciana oferiren a la clientela una variada gamma de suports petris amb inscripció per a senyalitzar les seues tombes en les necròpolis. Al llarg del període imperial, la producció va seguir els estils i les modes desenvolupades a *Roma* i a les capitals provincials de *Tarraco* i *Carthago Nova*. L'ambient artesanal de les *officinae* lapidàries valencianes es caracteritzà per una forma de treball similar, repetint-se els mateixos tipus de su-

◄ *El proveïment del material lapidari per a la realització de suports epigràfics s'obtingué de les pedreres pròximes als nuclis urbans. La dispersió de les inscripcions valencianes mostren un major ús de l'epigrafia en les ciutats i des d'aquí es va difondre a les zones rurals. [Tractament gràfic R. Cebrián-A. Sánchez].*

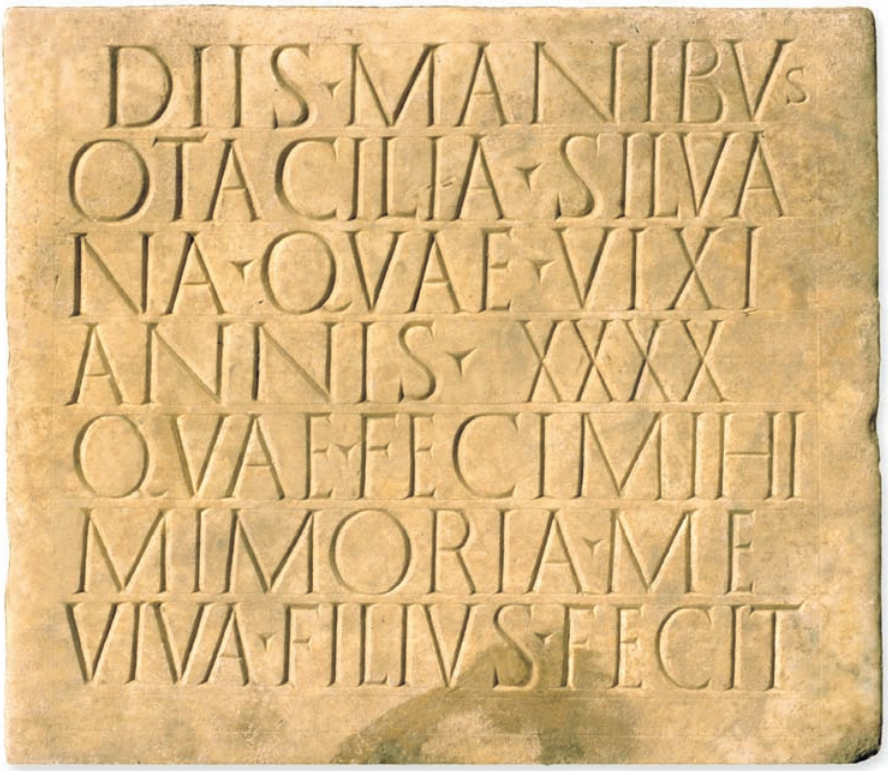

Placa funerària d'Otacilla Silvana de Valentia. [Ajuntament de València].

En les necròpolis, les plaques funeràries s'inseriren en estructures arquitectòniques, preferentment en forma de mausoleus.

Epígraf del monument funerari d'alguns membres de la família dels Caecilii d'Edeta. [Museu de Prehistòria de València].

L'aparició de diverses inscripcions en el mateix suport evidencia el caràcter col·lectiu dels mausoleus funeraris. ▼

ports en cada període d'acord amb les modes del moment. Només a partir de finals del segle I, els tallers lapidaris de les ciutats valencianes s'allunyaren dels models canònics i començaren a imprimir un estil propi a les seues manufactures. És el cas de les *officinae* identificades a la zona de l'Alt Palància i a la Vila Joiosa, a partir de la seua producció epigràfica de caràcter funerari. El taller de Xèrica-Viver, en actiu des de finals del segle I i la primera meitat del segle II, centrà la producció en l'elaboració de suports funeraris, preferentment blocs i esteles, als quals va dotar d'una decoració arquitectònica figurada en la cara frontal del monument. A la Vila Joiosa es produïren ares funeràries amb una tipologia estandaritzada, caracteritzades per la inserció d'un motiu decoratiu en forma de llengüetes al voltant del *foculus*.

ELS MATERIALS

La pedra més utilitzada en la realització dels suports funeraris amb inscripció fou la mateixa que s'emprà en la construcció d'edificis de caràcter públic i privat, de producció local. D'aquesta manera, s'aconseguí abaratir el cost final del monument. Només uns pocs, els millor situats socialment i econòmica, feren ús de materials importats.

El material local s'utilitzà en la construcció d'un gran nombre de mausoleus monumentals, en els quals la inscripció es gravà en un dels blocs de l'edifici. És el cas, entre altres, del de *M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus* (*CIL* II^2/14, 124), el ric senador d'origen edetà que, probablement, va ser enterrat en la seua pròpia *uilla* als afores de la ciutat; del de *Domitia Iusta* (La Calerilla, Requena), en el qual es van combinar dos tipus de pedra local, una arenosa de color groc i una calcària de color gris; i del de *Baebia Quieta* a Daimús.

Al costat de la pedra de producció local es va emprar la calcària de buixcarró, produïda en *Saetabis* i que va tenir una gran acceptació entre els tallers lapidaris de l'àrea valenciana, encarregats d'elaborar, entre altres, els monuments funeraris amb inscripció. La seua demanda tingué molt a veure amb les seues excel·lents qualitats per al polit, la seua aparença marmòria i el seu preu, inferior als marbres que circulaven a través de les xarxes comercials del Mediterrani. En l'àmbit funerari, lògicament va ser *Saetabis* la ciutat que més va usar aquest material per a l'elaboració de plaques, ares, blocs i fins i tot esteles, però també es documenten suports funeraris realitzats amb aquesta calcària, sobretot, a *Valentia*.

Urceus tallat en una de les cares laterals d'una ara trobada a Riba-roja de Túria. [Museu de Belles Arts de València].

En ocasions, en els suports epigràfics de caràcter funerari es gravaren alguns dels objectes utilitzats en les cerimònies religioses.

Els marbres importats fan la seua aparició en les necròpolis de *Saguntum, Edeta, Valentia* i *Dianium* en forma de placa, encara que també hi ha exemples d'ares realitzades sobre materials marmoris. El matrimoni de lliberts format per *Corn(elia) Pantera* i *L. Lic(inius) Nicomedes* (*CIL* II^2/14, 156), possiblement relacionats amb *Nigrinus*, pagaren un suport funerari realitzat en marbre blanc, importat de les pedreres de Carrara (Itàlia). També l'ara funerària d'un membre femení de la família dels *Marcii* a *Valentia* (*CIL* II^2/14, 70) i la placa funerària de *Capraria* a *Dianium* (CIL II, 5963), van utilitzar aquest tipus de marbre. El monument funerari de *Baebius Eros Chilonianus* i la seua esposa (*CIL* II^2/14, 407) fou tallat sobre una placa de marbre blanc, importat de les pedreres de l'illa de Paros (l'Egeu, Grècia). En el seu epitafi es van escriure les mesures de la seua sepultura, un monument de 20 x 20 peus. El marbre d'Hipona (Tunísia) s'utilitzà en les plaques funeràries d'alguns lliberts de la família dels *Fulcinii* (*CIL* II^2/14, 120 a) i de la lliberta *Iulia Tyche* (*CIL* II^2/14, 64) a *Valentia*.

ELS SUPORTS

Els tipus dels suports epigràfics utilitzats en l'àmbit funerari de l'àrea valenciana proporcionen una valuosa informació sobre els monuments que van situar-se en les necròpolis. En els grans centres urbans, com *Saguntum*, *Valentia* o *Edeta*, les necròpolis albergaren una gran varietat de monuments epigràfics, mentre que a les zones rurals i nuclis petits predominà la senyalització dels llocs de soterrament mitjançant suports en forma d'esteles.

Placa funerària de la Vila Joiosa (Alacant). [Museu Municipal d'Arqueologia i Etnologia, la Vila Joiosa].

La placa funerària de *Voconia Macedonia* es pot singularitzar per la curiosa forma circular del suport, que serví per a tapar o segellar el nínxol funerari d'esta jove de 26 anys d'edat, que degué morir al principi del segle III.

Les famílies més solvents econòmicament construïren conjunts monumentals, tipus mausoleu, en l'interior dels quals foren enterrats els seus membres. L'aparició de suports amb forma de paral·lelepípedes permet conéixer el nom d'algunes d'aquestes famílies, com la dels *Sergii* a *Saguntum* (*CIL* II^2/14, 337-346), els *Domitii* a *Lesera* (*CIL* II^2/14, 778-779) o els *Antonii* a *Valentia* (*CIL* II^2/14, 24-25). En la inscripció funerària de *L. Antonius Crescens*, el *ordo Valentinorum* (*veteranorum*) fou l'encarregat d'atorgar el lloc de la sepultura, de cobrir les despeses econòmiques del soterrament i de pagar una estàtua en el seu honor. També els suports en forma de placa s'inseriren en algunes d'aquestes estructures, sempre en un lloc destacat que no oferira dubtes sobre qui o quins es trobaven allí enterrats. Les plaques funeràries testificades en l'àrea valenciana corresponen principalment a lliberts i esclaus, que foren enterrats en l'interior del mausoleu dels seus patrons.

En les necròpolis urbanes es situaren els columbaris o sepultures en comú, on algunes plaques pogueren servir com a tancament dels *loculi*, petits nínxols on es col·locaven les urnes cineràries. En l'interior dels *columbaria* també es col·locaren les ares funeràries de poca grandària.

La presència d'esteles ens informa de l'existència d'àrees funeràries a cel obert, on van ser clavades en el sòl per a assenyalar el lloc de soterrament.

LA DECORACIÓ

La població emprà la decoració en els monuments epigràfics per a accentuar el valor commemoratiu i de senyalització del suport, tenint sempre en compte el lloc on anava a col·locar-se. Els motius decoratius que es representaren en alguns dels suports col·locats en les necròpolis estigueren en estreta relació amb el món dels difunts i les creences, cultes i ritus de la població romana. La importància del culte als difunts i de l'hàbit epigràfic explica la quantitat i la diversitat dels motius decoratius de caràcter funerari utilitzats per a assenyalar el lloc de soterrament.

Els estaments socials que feren un major ús dels elements decoratius en els suports funeraris van ser els lliberts, a pesar que, lògicament, l'ornamentació augmentaria el cost del producte. L'explicació cal buscar-la en l'afany per destacar d'algunes famílies, enriquides gràcies a l'explotació dels recursos agraris de l'entorn o a les activitats comercials i, per tant, amb els suficients recursos econòmics per a pagar-se'l.

En les necròpolis valencianes, la decoració apareix, en un major nombre d'ocasions, en els monuments funeraris exempts: ares, blocs i esteles. En ocasions, les ares van comptar amb el gravat de la *pastera* i l'*urceus*, objectes emprats pels sacerdots en les libacions realitzades als déus. També s'hi representaren animals amb caràcter funerari, tals com l'àguila, que al·ludeix al difunt (*CIL* II^2/14, 156),

Inscripció funerària de dos lliberts de la família Egnatia de Saguntum. [Museu Arqueològic de Sagunt].

Els lliberts podien ser soterrats en els mausoleus dels seus patrons. La placa va ser gravada en dos moments distints.

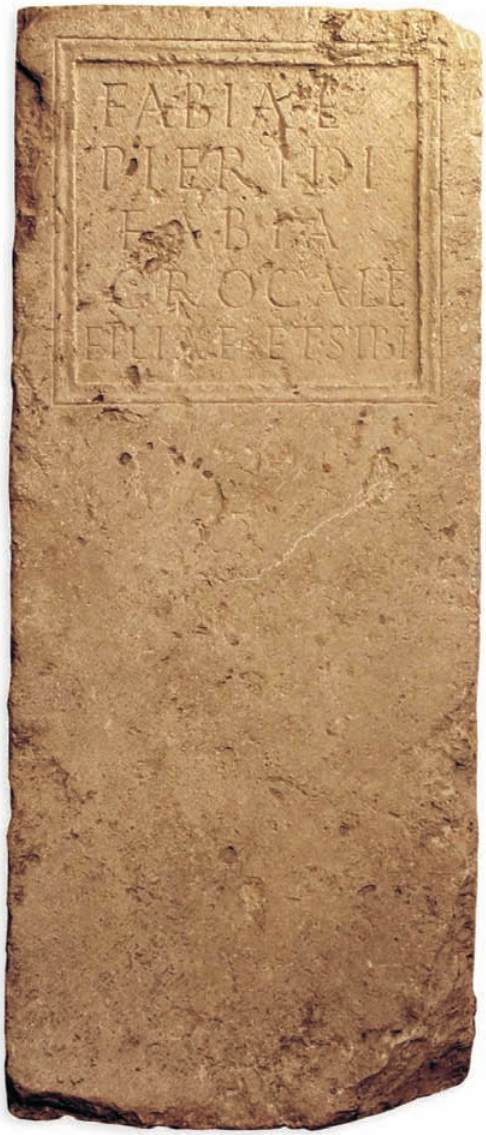

Estela de Fabia Pieris. [Museu de Prehistòria de València].

La gran altura de les esteles edetanes confirma que van ser emprades per a senyalitzar les sepultures en àrees funeràries a cel obert.

ocells amb referència a l'ànima del difunt (*CIL* II 3578, II^2/14, 584), dofins com a símbol del trànsit de les ànimes al més enllà, etc. Des de *Roma*, s'estengué el costum de representar el bust dels difunts en els seus propis epitafis. Entre ells, destaquem l'estela de *M. Acilius Eros* (*CIL* II, 5975) a Almoines.

Juntament amb els motius figuratius, apareixen en alguns suports funeraris els motius vegetals com a elements secundaris: rosetes, volutes de vinyes, fulles de palma, peltes, etc.

BIBLIOGRAFIA
ÍNDEX

BIBLIOGRAFIA

AAVV
1962, *Dos Mil Cien años de Valencia*, València.
1962, *La ciudad romana de Valencia, Estudios Varios, PLAV* 1.
1990, *Conspectus Formarum Terrae Sigillatae Italico Modo Confectae*, Bonn.
1993, *De gabinete a museo. Tres siglos de historia*, Ministerio de Cultura, Madrid.
1997, *Ex Roma Lux. La Roma Antigua en el Renacimiento y el Barroco*, Madrid.
1998, *Felipe II. Un monarca y su época. Un príncipe del Renacimiento*, Madrid.
2001, *Tesoros de la Real Academia de la Historia*, Madrid.

ABAD, L.
1985, «Arqueología romana del País Valenciano: panorama y perspectivas», *Arqueología del País Valenciano. Panorama y Perspectivas*, Alacant, pp. 337-382.
1986, «El relieve romano de Coves de Vinromá (Castellón)», *Lucentum* V, pp. 119-136.
1986, «Arte romano. La escultura», en AAVV, *Historia del Arte Valenciano* 1, València, pp. 170-181.
1988, «En torno a dos mosaicos ilicitanos: el helenístico y el de conchas marinas», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma* 13-14, Homenaje al Prof. Gratiniano Nieto, vol. II, Madrid, pp. 97-105.

ABAD, L.; BENDALA, M.
1985, «Los sepulcros turriformes de Daimuz y Villajoyosa, dos monumentos funerarios romanos olvidados», *Lucentum* IV, pp. 147-189.

ABAD, L.; SANZ, R.
1995, «La cerámica ibérica con decoración figurada de la provincia de Albacete. Iconografía y territorialidad», *Homenatge a la Pra. Dra. Milagro Gil-Mascarell Boscà, Saguntum-PLAV* 29, pp. 73-84.

ABASCAL, J.M.
1986, *La cerámica pintada romana de tradición indígena en la península Ibérica. Centros de producción, comercio y tipología*, Madrid.
1989, *La circulación monetaria del Portus Ilicitanus*, València.
1991, «La muerte en Roma: fuentes, legislación y evidencia arqueológica», en D. Vaquerizo (coord.), *Arqueología de la muerte: metodología y perspectivas actuales, Córdova*, pp. 205-245.

ABASCAL, J. M.; CEBRIÁN, R.; SALA, F. (eds.)
1999, *Baños de la Reina (Calpe, Alicante). Un vicus romano a los pies del Peñón de Ifach, Memorias Arqueológicas y Paleontológicas de la Comunidad Valenciana*, núm. 0, edición en CD-ROM, València.

ABASCAL, J. M.; GISBERT, J. A.
1991, «Numismática y evidencia arqueológica en el alfar romano de la Almadrava (Setla-Mirarrosa-Miraflor)», *Lucentum* IX-X, pp. 133-160.
1992, «Epigrafía romana de la villa de l'Almadrava (Setla-Mirarrosa-Miraflor), Apéndice: nuevas aportaciones de la epigrafía de Dianium (Denia, Alicante)», *Actes del III Congrés d'Estudis de la Marina Alta*, pp. 69-78.

ALBERTINI, E.
1911-1912, *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis, AIEC* IV, pp. 323-474.

ALBIACH, R.; SORIANO, R.
1991, «Estudio de una *Domus* romana de *Valentia* y de los niveles que la amortizaban», *Saguntum-PLAV* 24, pp. 75-95.

ALBIACH, R.; BADIA, A.; CALVO, M.; MARÍN, C.; PIÀ, J.; RIBERA, A.
2000, «Las últimas excavaciones (1992-1997) del solar de l'Almoina: nuevos datos de la zona episcopal de *Valentia*», *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Cartagena 1998), Barcelona, pp. 63-86.

ALBIACH, R.; MARÍN, C.; PASCUAL, G.; PIÀ, J.; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M.; SANCHIS, A.
1998, «La cerámica de época de Augusto procedente del relleno de un pozo de *Valentia* (Hispania Tarraconensis)», *Société Française d'Étude de la Cé-*

ramique Antique en Gaule, Actes du Congrès d'Istres, pp. 139-166.

ALCÁCER, J.
1972, *Catálogo de la Colección Federico de Motos en el Museo de Prehistoria de Valencia*, Serie de *Trabajos Varios del SIP* 43, València.

ALCINA, J.
1947, «Descubrimiento de un horno romano de Vall d'Uxó», *II Congreso Arqueológico del Sudeste Español* (Albacete, 1946), Cartagena 1947, p. 329.
1949, «El horno romano de Vall d'Uxó y su cerámica», *Saitabi* VII, pp. 12-26.

ALFÖLDY, G.
1995, Clauss, M. – Mayer M. (eds.), *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. II: *Inscriptiones Hispaniae Latinae. Pars XIV: Conventus Tarraconensis; fasciculus primus: Pars meridionalis conventus Tarraconensis (CIL II²/14), fasc. 1*, Berlín.

ALFÖLDY, G.; HALFMANN, H.
1973, *El Edetano M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus. General de Domiciano y rival de Trajano*, Serie de *Trabajos Varios del SIP* 44, València.

ALMAGRO-GORBEA, M.
1999, *El Gabinete de Antigüedades de la Real Academia de la Historia*, Madrid.

ANDRÉ, J. M.
1989, *La historia en Roma*, Madrid.

ANTONIO, N.
1788, *Bibliotheca Hispana Nova*, Madrid.

AQUILUÉ, X.
1996, «Cuina i aliments en època romana», *Seure a taula? Una història del menjar a la Mediterrània*, Barcelona, pp. 14-16.

ARANEGUI, C.
1978, «Una teja con marca *L. HERENNI* del poblado de Sant Antoni (Bocairent, Valencia)», *Archivo de Prehistoria Levantina* XV, pp. 223-228.
1981, «La producción de ánforas romanas en el país valenciano: estado de la cuestión», *Archivo de Prehistoria Levantina* XVI, pp. 529-537.
1982, *Excavaciones en el Grau Vell (Sagunto, Valencia). Campañas de 1974 y 1976*, Serie de *Trabajos Varios del SIP* 72, València.
1987, «La cerámica romana», *Historia de la cerámica valenciana*, T. I, València, pp. 147-197.
1992, «Testimonios de vino saguntino, entre otras cuestiones», *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, pp. 35-43.
1992, «Evolución del área cívica saguntina», *Journal of Roman Archaeology 5*, pp. 56-68.
1992, «Un templo republicano en el centro cívico saguntino», *Cuadernos de Arquitectura Romana* 1, pp. 67-82.
1995, «Los monumentos funerarios romanos descubiertos en Edeta (Liria, Valencia)», *Homenatge a la Pra. Dra. Milagro Gil-Mascarell Boscà, Saguntum-PLAV* 29, pp. 197-210.
1996, «Los orígenes de la ciudad de Dénia en Roc Chabás», *Saitabi* 46, *Homenaje a Roc Chabás*, pp. 13-28.
1999, «El comercio del vino en la costa mediterránea española en época romana», *II Simposio de Arqueología del Vino,* Madrid, pp. 79-96.

ARANEGUI, C. (coord.)
s/a, *Guía de los monumentos romanos y del Castillo de Sagunto*, València.
1990, *Espai públic i espai privat. Les escultures romanes del Museu de Sagunt*, València.
1991, *Saguntum y el Mar*, València.
1996, *Els romans a les terres valencianes*, València.

ARANEGUI, C.; MANTILLA, A.
1987, «La producción de ànforas Dr. 2-4 de Sagunto», *I Col·loqui d'arqueologia romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Badalona, pp. 100-104.

ARANEGUI, C.; HERNÁNDEZ, E.; LÓPEZ, M.
1987, «El foro de *Saguntum*: La planta arquitectónica», *Los foros romanos en las provincias occidentales*, Madrid, pp. 73-97.

ARANEGUI, C.; LÓPEZ, M.; ORFILA, M.
1991, «Ánforas tardorromanas en el Grau Vell (Sagunto, Valencia)», *Saguntum-PLAV* 24, pp. 117-127.

ARASA, F.
1987, *Lesera (La Moleta dels Frares, El Forcall)*, Castelló.
1992, «Els mil·liaris del País Valencià», *Fonaments* 8, pp. 232-269.
1994-1995: «Aproximació a l´estudi del canvi lingüístic en el període ibero-romà (segles II-I aC)», *Arse* 28-29, pp. 83-107.
1995, «Dues llànties tardo-romanes del Pou de Llobet (Albocàsser, L'Alt Maestrat)», *Homenatge a la Pra. Dra. Milagro Gil-Mascarell Boscà, Saguntum-PLAV* 29, pp. 253-257.
1999: «La romanización: cambio cultural en el mundo ibérico en los siglos II-I a.C.», *II Congreso de Arqueología Peninsular (Zamora, 1996)*, vol. IV, pp. 65-73.
1999, «Escultures romanes de Castelló», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 19, pp. 311-347.
2000, «Esculturas romanas de la provincia de Castellón», León, P., Nogales, T. (coord.), *Actas de la III Reunión sobre escultura romana en Hispania*, Madrid, pp. 149-172.
2000, «L'oscillum d'Edeta (Llíria, El Camp de Túria)», *Saguntum-PLAV* 32, pp. 143-149.
2001, *La Romanització a les comarques septentrionales del litoral valencià*, Serie de *Trabajos Varios del SIP* 100, València.
2002 (en prensa), «La decoración escultórica de las *villae* romanas en el País Valenciano», *Actas de la IV Reunión sobre Escultura romana en Hispania* (Lisboa).

ARASA, F.; ROSELLÓ, V. M.
1995, *Les vies romanes del territori valencià*, València.

ARBOGAST, R. M.; MÉNIEL, P.; YVINEC, J-H.
1987, *Une histoire de l'élevage. Les animaux et l'archéologie*, París.

ARCE, J.
1988, *Funus imperatorum. Los funerales de los emperadores romanos*, Madrid.

ARIÑO, E.; GURT, J. Mª; MARTÍN-BUENO, M. A.
1994, «Les cadastres romains d'Hispanie: état actuel de la recherche», *Structures Rurales et Sociétés Antiques*, P. N. Doukellis i L. G. Mendoni eds., París, pp. 309-328.

ARIÑO, E.; GURT, J.Mª; DE LANUZA, A.; PALET, J. Mª.
1994, «El estudio de los catastros rurales: una interpretación estratigráfica del paisaje», *Zephyrus* XLVIII, pp. 189-217.

ARROYO, R.
1985, «El tesorillo de monedas tardo-romanas de Monforte (Alacant)», *Acta Numismàtica* 15, pp. 139-156.

BALIL, A.
1961, «Arte helenístico en el Levante Español», *Archivo Español de Arqueología* XXXIV, pp. 41-52.
1970, «Los mosaicos de la villa romana de El Puig de Cebolla (Valencia)», *Studia Archaeologica* 6, pp. 6-18.
1975, «Sobre el Apolo de Pinedo (Valencia)», *Archivo de Prehistoria Levantina* XIV, pp. 65-68.
1978, «El Mosaico de Los Trabajos de Hércules hallado en Sagunto», *Archivo de Prehistoria Levantina* XV, pp. 265-274.
1978, «Mosaico de «El suplicio de Dirce» hallado en Sagunto», *Zephyrus* XV, pp. 265-274.
1979, «Mosaico de Dionysos hallado en Sagunto», *Studia Archaeologica* 53, pp. 21-28.
1980, «Mosaico con representación de las nueve Musas hallado en Moncada (Valencia)», *Studia Archaeologica* 59, pp. 5-16.

BALLARDINI, G.
1964, *L'Eredità ceramistica dell'antico mondo romano. Istituto Poligrafico dello Stato*, Roma.

BAZZANA, A.
1978, «Vestiges de centuriations romaines et d'un itineraire pré-romain dans La Plaine de Castellón», *Archivo de Prehistoria Levantina* XV, pp. 272-292.

BELLOTTI, P.; CHIOCCI, F.L.; MILLI. S.; TORTORA, P.; VALERI, P.
1994, «Sequence stratigraphy and depositional setting of the Tiber delta: integration of high-resolution seismics, well logs, and archeological data», *Journal of Sedimentary Research* Vol. B64, 3, pp. 416-432.

BELTRÁN, J.
1990, «Mausoleos romanos en forma de altar del sur de la Península Ibérica», *Archivo Español de Arqueología* 63, pp. 183-226.

BENDALA, M.
1976, *Las necrópolis, Augusta Emerita, Actas del Bimilenario de la ciudad de Mérida*, Madrid.
1995, «Necrópolis y ritual funerario en la Hispania altoimperial», *Arqueoloxía da morte*, pp. 285-287.

BÉRCHEZ, J.; ORTIZ, J. F.
1981,»Correspondencia mantenida desde Roma a propósito de su traducción de Vitruvio (1780-1782)», *Archivo de Arte Valenciano*, pp. 62-70.

BICKEL, E.
1987, *Historia de la literatura romana*, Madrid.

BONET, H.
1995, *El Tossal de Sant Miquel de Llíria. La antigua Edeta y su territorio*, València.
2002, «El Servicio de Investigación Prehistórica de Valencia y su Museo de Prehistoria: Ayer y hoy», *Historiografía de la Arqueología Española. Las Instituciones*, Madrid, pp. 119-142.

BONET, H.; IZQUIERDO, I.
2001: «Vajilla ibérica y vasos singulares en el área valenciana entre los siglos III y I a.C.», *Archivo de Prehistoria Levantina* XXIV, pp.181-221.

BONET, H.; MATA, C.
1998, «Las cerámicas de importación durante los siglos III y principios del II a.C. en Valencia», *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III i la primera meitat del segle II a. C., Arqueo Mediterrània* 4, pp. 49-71.
2002, *El Puntal dels Llops. Un fortín edetano,* Serie de *Trabajos Varios del SIP* 99, València.
2002: «El final del mundo ibérico en torno a Valentia», Valencia *y las primeras ciudades romanas de Hispania*, València, pp. 233-244.

BONNET, CH.; BELTRAN DE HEREDIA, J.
1999, «El conjunt episcopal de Barcelona». *Del romà al romànic. Catalunya Romàmica*, Barcelona, pp. 179-183.

BORRÁS, C.
1987-88, «Avance de las excavaciones en la villa romana del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 13, pp. 379-397.
1990, «Mas d'Aragó (Càlig. el Baix Maestrat)», *Excavacions arqueològiques de Salvament a la Comunitat Valenciana 1984-1988 II, Intervencions rurals*, pp. 118-119.

BOST, J. P. *et alii*
1992, *L'epave Cabrera III (Majorque)*, París.

BRU, S.
1966, «Exploraciones arqueológicas en el Fossaret de la Catedral de Valencia», *Archivo de Prehistoria Levantina* XI, pp. 215-230.

BURGUERA, J. V.
1990, «C/ Santísimo, 15 - Mestre Chapí. Oliva, La Safor», *Excavacions arqueològiques de Salvament a la Comunitat Valenciana 1984-1988 I, Intervencions urbanes*, pp. 101-103.

BURRIEL, J. M.; ROSSELLÓ, M.
2000, «Un vertedero bajoimperial en la C/ Conde de Trénor, 13-14 (Valencia). Estudio de sus materiales», *Saguntum-PLAV 32*, pp. 169-183.

BURRIEL, J.; RIBERA, A.; ROSELLÓ, M.; SERRANO, M. L.
(en prensa): «Un área portuaria al norte de València», en *Actas IV Jornadas de Arqueología Subacuática, «Puertos Fluviales antiguos»*, València.

CAILLAT, P.
1988, «Étude préliminaire de la faune», *Aquitania* 6, pp. 43-47.

CALVO, M.; MARÍN, C.; MARTÍNEZ, R.; MATAMOROS, C.
1998, *De Valentia a les Corts*. Palau de les Corts, València.

CAMPOS, J.
1960, *Juan de Biclaro. Obispo de Gerona. Introducción, texto crítico y comentarios*, Burgos.

CARMONA, P.
1991, «Interpretación paleohidrológica y geoarqueológica del substrato romano y musulmán de la ciudad de Valencia», *Cuadernos de Geografía* 49, pp. 1-14.
2000, «Progradación fluvial y cambios en la línea de costa en época histórica en el Golfo de Valencia (España)», en: Leveau, Ph., Walsh, K., Trément, F., Barker, G. (eds.), *The Archaeology of Mediterranean Landscapes 2, Environmental Reconstruction in Mediterranean Landscape Archaeology,* pp. 169-179.

CARMONA, P.; RUIZ, J.M.
2000, «Evolución holocena del delta del río Turia en el litoral mediterráneo de la Península Ibérica», en Díaz del Olmo, F.; Faust, D.; Porras, A.I. (eds.): *Environmental Changes During the Holocene*. Commission on the Holocene Meeting 27-31 March, Sevilla.

CARMONA, P.; DUPRÉ, M.; BELLUOMINI, G.
1994, «Coastal changes in the Gulf of Valencia (Spain) during the subatlantic period», *Quaternaire* 5, (2),pp. 49-57.

CARO BAROJA, J.
1992, *Las falsificaciones de la Historia (en relación con la de España)*, Barcelona.

CASAS, J.; CASTANYER, P.; NOLLA, J.M.; TREMOLEDA, J.
1990, «Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana», *Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona, Sèrie Monogràfica 12*, Girona.

CASTAÑEDA, V.
1920, *Los Cronistas valencianos*, Madrid.
1932, «Pedro Antonio Beuter», *BRAH* C, pp. 151-162.

CAVANILLES, A. J.
1797, *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid.
1970, *Materiales para la Historia de la Arqueología Española I. Excavaciones en Calpe (1797), Studia Archaeologica* 5, Santiago de Compostela.

CEBRIÁN, R.
2000, *Titulum Fecit. La producción epigráfica romana en las tierras valencianas*, Madrid.

CID, C.
1949, «El sepulcro de torre mediterráneo y sus relaciones con la tipología monumental», *Ampurias* XI, pp. 91-127.

CODOÑER, C. (ed.)
1997, *Historia de la literatura latina*, Madrid.

COLL, J.
1992, «El horno ibérico de Alcalá del Júcar. Reflexiones sobre los orígenes de la cocción cerámica en hornos de tiro directo y doble cámara en la península ibérica», en *Tecnología de la Cocción cerámica desde la Antigüedad a nuestros dias*, Alacant, pp. 51-63.
2000, «Aspectos de tecnología de producción de la cerámica ibérica», Actas del Congreso de Economía ibérica, *Saguntum-PLAV, Extra 3*, València, pp. 191-207.

COLUMEAU, P.
1984, «La faune archeologique», *Turris Libisonis. Fouille d'un site romain tardif à Porto torres, Sardaigne, BAR International Series* 224, pp. 345-351.

CHABAS, R.
1874, *Historia de la ciudad de Denia*, Dénia.

CHABRET, A.
1888, *Sagunto. Su historia y sus monumentos*, Barcelona.

CONYNGHAM, W.
1790, «Observations on the Description of the Theatre of Saguntum, as given by Emanuel Marti, Dean of Alicant, in a Letter addressed to D. Antonio Felix Zondadario», *Transactions of the Royal Irish Academy* III, Antiquities, pp. 21-46.

CRUSAFONT, M.
1994, *El sistema monetario visigodo: cobre y oro*, Barcelona-Madrid.

CUOMO, N.
1972, «Proposta di classificazione delle fornaci per ceramica e laterici nell'area italiana. Dalla preistoria a tutta l'epoca romana», *Sibrium* 11 (1971-72), pp. 371-461.

CORELL, J.
1996, *Inscripcions romanes d'Edeta i el seu territori*, València.

DAVIES, R.W.
1971, «The roman military diet», *Britannia* 2, pp. 122-142.

DE LABORDE, A.
1811, *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, París.

DELICADO, F. J.
1996, «Valencia y la creación de un Museo de Antigüedades», *Saitabi* 46, pp. 389-405.

DE MIGUEL, J.; MORALES, A.
1984, «Informe sobre los restos faunísticos recuperados en la excavación de la muralla de Tiermes», *Excavaciones Arqueológicas en España* 128, pp. 292-309.

DÍES, E.
1994, «Aspectos técnicos de las rutas comerciales fenicias en el Mediterráneo Occidental (s. IX-VII a.C.)», *Archivo de Prehistoria Levantina* XXI, pp. 311-336.

DUHAMEL, P.
1979, «Morphologie et évolution des fours céramiques en Europe Occidentale-protohistoire, monde celtique et Gaule romaine», *Acta praehistorica et archaeologica 9/10 (1978-79*), pp. 49-76.

DUPRÉ, M.
1988, *Palinología y paleoambiente. Nuevos datos españoles, Referencias,* Serie de *Trabajos Varios del SIP* 84, València.

DURÁN, M.
1993, *Iconografía de los Mosaicos Romanos en la Hispania alto-imperial*, Barcelona.

ENGUIX, R.; ARANEGUI, C.
1977, *El taller de ánforas romanas de Oliva (Valencia)*, Serie de *Trabajos Varios del SIP* 54, València.

ESCOLANO, G.
1610, *Década Primera de la Historia de la Insigne y Coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, València.

ESCRIVÀ, V.
1989, *Ceràmica romana de Valentia. La Terra Sigillata Hispánica*, València.
1995, «Cerámica común romana del *municipium liria edetanorum*. Nuevas aportaciones al estudio de la cerámica de época altoimperial en la *hispania tarraconensis*», *Cerámica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió, Monografies Emporitanes VIII*, pp. 167-186.

ESCRIVÀ, V.; VIDAL, X.
1995, «La Partida de Mura (Llíria, Valencia): un conjunto monumental de época Flavia», *Homenatge a la Pra. Dra. Milagro Gil-Mascarell Boscà, Saguntum-PLAV* 29, pp. 231-239.

ESCRIVÀ, V.; MARÍN, C.; RIBERA, A.
1992, «Unas producciones minoritarias de barniz negro en Valentia durante el s. II a. J.C.», *Estudios de Arqueología ibérica y romana. Homenaje a Enrique Pla,* Serie de *Trabajos Varios del SIP* 89, València, pp. 443-468.

ESCRIVÀ, V.; MARTÍNEZ, C.; VIDAL, X.
2001, «Edeta kai Leiria. La ciutat romana d'Edeta de l'època romana a l'antiguitat tardana», *Quaderns d'història i societat, Lauro* 9, pp. 11-91.

ESPINOSA, A.
1995, *La investigació arqueològica a la Vila Joiosa*, la Vila Joiosa.
1996, «Dos yacimientos romanos del casco urbano de Villajoyosa (Alicante), a partir de los fondos del Museo local. Consideraciones sobre la ubicación del *municipium* y su relación con el poblamiento ibérico», *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueologia. Volumen II*, Elx, pp. 187-194.

ESPINOSA, A.; SÁEZ, F.; CASTILLO, R.
1995-97, «El fondeadero de la Platja de la Vila (La Vila Joiosa, Alicante): la época clásica», *Lucentum XIV-XVI*, pp. 19-37.

ESTELLÉS, J. Mª.; PÉREZ, J.
1991, *Sagunt. Antigüedad e Ilustració*, València.

ESTEVE, F.
1943, «Un horno de cerámica romana en Vall de Uxó (Castellón)», *Saitabi* I, p. 62.

ETIENNE, R.
1970, *La vida cotidiana en Pompeya*, Madrid.

FERNÁNDEZ, A.
1984, *Las ánforas romanas de Valentia y de su entorno marítimo*, València.
1994, «Una producción de ánforas de base plana en los hornos romanos de Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Castellón)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 16, pp. 211-219.

FERNÁNDEZ CASTRO, M. C.
1982, *Villas romanas en España*, Madrid.

FERNÁNDEZ-GUERRA, A.
1863, *Contestación* en *Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la recepción pública de Don Eduardo Saavedra, el día 28 de diciembre de 1862*, Madrid.

FITA, F.
1903, «Inscripción arábiga de Benimaclet», *Boletín de la Real Academia de la Historia* XLII, pp. 69-72.

FLETCHER, D.
1953, «La *Tyris* ibérica y la *Valentia* romana», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* XXIX, pp. 291-300.
1954, «La cueva y el poblado de la Torre del Mal Paso (Castellnovo, Castellón)», *Archivo de Prehistoria Levantina* V, pp. 187-223.
1965, «Tipología de los hornos cerámicos romanos en España», *Archivo Español de Arqueología* XXXVIII, pp. 170-174.
1966, 1973, 1979, 1980, 1982, *La Labor del SIP y su Museo en el pasado año 1965, 1972, 1978, 1979, 1980*, València.

FLETCHER, D.; ALCACER, J.
1959, «Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* XXXII, p. 149.
1961, «El horno romano de Olocau», *Archivo de Prehistoria Levantina* IX, pp. 115-140.

FLETCHER, D.; PLA, E.
1952, «Arqueología de la comarca de Sollana (Valencia)», *Anales del Centro de Cultura Valenciana* XX, pp.270-280.
1977, *Cincuenta años de actividades del Servicio de Investigación Prehistórica (1927-1977)*, Serie de *Trabajos Varios del SIP* 57, València.

FLOREZ, E.
1757, *Medallas de las colonias, municipios y pueblos antiguos de España*, Madrid.

FUENTES, A.
1989. *La necrópolis tardorromana de Albalate de las Nogueras (Cuenca) y el problema de las denominadas «Necrópolis del Duero»*, Conca.

FULFORD, M.G.
1984, «The red-slipped wares», en Fulford, M.G. y Peacock, D.P.S. (eds.), *Excavations at Carthage: The British Mission 1, 2*, Sheffield.

GARCÍA Y BELLIDO, A.
1949, *Esculturas romanas de España y Portugal*, Madrid.
1966, «Estatua de bronce descubierta en la playa de Pinedo (Valencia)», *Archivo de Prehistoria Levantina* XI, pp. 171-176.

GARCÍA Y BELLIDO, A.; MENÉNDEZ PIDAL, J.
1963, *El dístilo sepulcral romano de Iulipa (Zalamea)*, Madrid.

GARCÍA-GELABERT, Mª P.
1999, «La villa rústica de Catarroja (Valencia). Planteamiento de su funcionalidad», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 20, pp. 253-265.

GARCÍA-GELABERT, Mª P.; GARCÍA DÍEZ, M.
1997, «El asentamiento romano de Catarroja. Aproximación a su estudio», *Espacio, Tiempo y Forma* Serie II 10, pp. 351-374.

GARCÍA MORENO, L. A.
1973, «Organización militar de Bizancio en la Península Ibérica (ss. VI-VII)», *Hispania* 33, pp. 5-22.
1974, *Prosopografía del reino visigodo de Toledo*, Universidad de Salamanca.
1977-1978, «La cristianización de la topografía de las ciudades de la Península Ibérica durante la Antigüedad Tardía», *Archivo Español de Arqueología L-LI*, pp. 311-321.
1988, «Problemática de la Iglesia hispánica durante la supremacía ostrogoda (507-549)», *Hispania Christiana*, Estudios en honor del Prof. José Orlandis, Pamplona, pp. 147-160.
1989, *Historia de España visigoda*, Madrid.
1990, «Elites e Iglesia Hispanas en la transición del imperio Romano al Reino Visigodo», *La conversión de Roma. Cristianismo y Paganismo*, Madrid, pp. 223-259.

GARCÍA i RUBERT, D.
2000, «Noves aportacions al procés de romanització del curs baix del riu Ebre: la comarca del Montsià», *Empúries* 52, pp. 137-172.

GARCÍA ROSELLÓ, J.; MARTÍN, A.; CELA, X.
2000, «Nuevas aportaciones sobre la romanización en el territorio de Iluro (Hispania Tarraconensis)», *Empúries* 52, pp. 29-54.

GARCÍA VILLANUEVA, M. I.; ROSSELLÓ MESQUIDA, M.
1992, «Las ánforas tardorromanas de Punta de l'Illa de Cullera», *Estudios de Arqueología ibérica y romana. Homenaje a Enrique Pla,* Serie de *Trabajos Varios del SIP* 89, València, pp. 639-661.

GENNEP, A. VAN,
1986, *Los ritos de paso*, París 1909, Madrid.

GISBERT, J. A.
s/a *Almadrava. Un alfar romano del territorio de Dianium*, Ajuntament de Dénia.
1983, «La necrópolis romana tardía de la partida de Gaià (Pego-Alacant). Puntualizaciones sobre su ajuar y cronología», *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos* 39, pp-157-175.
1983, «L'època romana», *El llibre de la Safor*, Sueca, pp. 241-283.
1985, «Excavacions arqueològiques a l'Almadrava», *Festes Majors*, Dénia.
1987, «La producció de vi al territori de Dianium durant l'Alt Imperi: el taller d'àmfores de la vil·la romana de l'Almadrava (Setla-Mirarrosa-Miraflor)», en *I Col·loqui d'arqueologia romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental,* Badalona, pp. 104-118.
1988, «La Almadrava. Setla-Mirarrosa-Miraflor. La Marina Alta. Alfar de ánforas romanas de finales del siglo I a principios del III d.C.», *Memòries arqueològiques a la Comunitat Valenciana 1984-1985*, pp. 21-24.
1992, «Dues terrisseries romanes del Territori de Dianium. Els jaciments de l'Alter de Perdigo i de la

Teulera de Jesús Pobre (Dénia, Alacant)», *Actes del III Congrés d'Estudis de la Marina Alta (1990)*, pp. 89-100.
1995, «L'Almadrava o la presentació al gran públic d'un conjunt arqueològic», *Espai Obert 2*, pp. 105-114.
1998, «Àmfores i vi al *territorium* de *Dianium* (Dénia). Dades per a la sistematització de la producció amforal al País Valencià», *El Vi a l'Antiguitat, Actes 2º Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana*, Badalona, 383-418.
1999, «El alfar de L'Almadrava (Setla-Mirarosa-Miraflor) -Dianium-. Materiales de construcción cerámicos. Producción y aproximación a su funcionalidad en la arquitectura del complejo artesanal», Bendala, M; Rico, Ch.; Roldán, L., *El Ladrillo y sus derivados en la época romana*, Madrid, pp. 65-102.

GOBERNA, Mª V.
1985, «Arqueología y Prehistoria en el País Valenciano. Aportaciones a la historia de la investigación», *Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas*, Alacant, pp. 9-30.

GÓMEZ, J.
1996, «Apunts sobre l'alimentació al món romà», *Cota Zero* 12, pp. 98-104.

GÓMEZ ESPELOSÍN, F.J. *et alii*
1995, *La imagen de España en la Antigüedad clásica*, Madrid.

GÓMEZ SERRANO, N. P.
1946, «Excavaciones para la ampliación del antiguo Palacio de la Generalidad», *Archivo de Prehistoria Levantina* II, pp. 269-297.

GONZÁLEZ, A.
1984, «Aportaciones al conocimiento del Portus Illicitanus: reseña de los trabajos de urgencia de 1976. «La terra sigillata», *Lucentum III*, pp. 101-134.

GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R.
1995, «Paisaje agrario, regadío y parcelarios en la Huerta de Valencia. Nuevos planteamientos desde el análisis morfológico», *Agricultura y regadío en Al-Andalus. Síntesis y problemas*, Almeria, pp. 343-359.
1997, «Centuriations, *Alquerias* et *Pueblas*. Éléments pour la compréhension du paysage valencien», *Les Formes des Paysages 2, Archéologie des parcellaires*, París, pp. 155-166.
2000, *El mundo funerario romano en el País Valenciano. Monumentos funerarios y sepulturas entre los siglos I aC y VII dC*, Madrid.

GORGES, J.
1979, *Les villes hispano-romaines. Inventaire et Problématique archéologique*, París.

GOZALBES, M.
1999, *Los hallazgos monetarios del Grau Vell (Sagunt, València)*, València.

GRAU, E.
1988, «Étude de la végétation et des relations Homme-Milieu à Valencia (Espagne) à l'epoque romaine, d'après l'analyse anthracologique», *PACT* 22-IV-6, Lovaina, pp. 271-280.
1990, *El uso de la madera en diversos yacimientos valencianos de la Edad del Bronce a época visigoda. Datos etnobotánicos y reconstrucción paleoecológica según el análisis antracológico*, Tesis Doctoral, núm. de Serie: 695-2, València.
1991, «Estudio antracológico de los niveles tardorromanos de la calle Sabaters», en Albiach, R.; Soriano, R., «Estudio de una *Domus* romana de *Valentia* y de los niveles que la amortizaban», *Saguntum-PLAV* 24, pp. 91-92.

GUÉRIN, P. (coord)
1998, «Los primeros pobladores de Valentia. Excavaciones en la necrópolis romana de la calle Quart», *Revista de Arqueología* 204, pp. 34-45.

GUIRAL, C.
1992, «Pinturas murales romanas procedentes del Grau Vell de Sagunto», *Saguntum-PLAV* 25, pp. 155-178.
2000, «La pintura romana en España: aportaciones recientes», *La pintura romana antigua. Actas del Coloquio Internacional* (Mérida 1996), Mèrida, pp. 21-36.

GURT, J. Mª.; DE LANUZA, A.; PALET, J. Mª.
1996, «Revisión del catastro romano de Illici (Elche)», *Pyrenae* 27, pp. 215-226.

GUSI, F.; OLARIA, C.
1977, «La villa romana de Benicató (Nules, Castellón)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de Castellón* 4, pp. 101-144.

GUTIÉRREZ BEHEMERID, M.A.
1990, «Frisos dóricos funerarios en la Península Ibérica: sistematización y cronología», *Boletín del Seminario de Arte y Arqueología* LVI, pp. 205-217.

GUTIÉRREZ LLORET, S.
1996, *La Cora de Tudmîr: de la antigüedad tardía al mundo islámico*, *Collection de la Casa de Velazquez* 57, Madrid-Alacant.

HAUSCHILD, Th.; MARNIER, S.; NIEMEYER, H.
1966, «'Torre de los Escipiones», *Ein römischer Grabturm bei Tarragona*, *Madrider Mitteilungen* 7, pp. 162-188.

HAYES, J.W.
1972, *Latte Roman Pottery*, Londres.

HERMET, F.
1934, *La Graufesenque (Condatomago)*, París.

HINARD J. (ed.)
1987, *La mort, les morts et l'au-delà dans le monde romain*, Caen.

HOFFMAN, G.; SCHULTZ, H.D.
1988, «Coastline shifts and Holocene stratigraphy on the Mediterranean coast of Andalucía (Southeastern Spain)», en Raban, A. (ed.), *Archaeology of*

Coastal Changes. Proceedings of the First International Symposium «Cities on the Sea. Past and Present», Israel, pp. 53-70.

HOPKINS, K.
1996, «La romanización: asimilación, cambio y resistencia», *La romanización en Occidente*, Madrid, pp. 15-43.

HORTELANO, I.
1999, «Memoria de la intervención arqueológica en terrenos anejos a la estación de FFGV de Castelló de la Ribera», *Memorias Arqueológicas y Paleontológicas de la Comunidad Valenciana, CD-Rom*, València.
1993, «Los niveles romanos de la Iglesia de San Salvador (Sagunto)», *Saguntum-PLAV* 26, pp. 253-257.

HOZ, J. de
2001, «La lengua de los iberos y los documentos epigráficos en la comarca de Requena-Utiel», en Lorrio, A.J. (ed.), *Los iberos en la comarca Requena-Utiel (Valencia), Alacant*, pp. 51-62.

HÜBNER, E.
1869, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. II, Berlín.
1871, *Inscriptiones Hispaniae Christianae*, Berlín.

IBARRA, A.
1879, *Illici, su situación y antigüedades*, Alacant.

ISINGS, C.
1957, *Roman glass from dated finds*, Groningen-Djakarta.

JÁRREGA, R.
2000, *El Alto Palancia en la época romana*, Castelló.

JIMÉNEZ, J. L.
1989, «El monumento funerario de los *Sergii* en Sagunto», *Homenaje a Chabret, 1888-1988*, València, pp. 207-220.
1994-1995, «Un herma báquico procedente de Valencia», *Anas* 7-8, pp. 219-221.
1998, «Pintura mural romana», en AAVV, *Cripta arqueológica de la Cárcel de San Vicente*, València, pp. 56-59.
1999, «¿Mercurio o Hypnos? Un ejemplo de ambigüedad iconográfica en una pintura mural romana procedente de Valencia», *Anales de Arqueología Cordobesa* 10, pp. 201-216.
2000, «Pintura mural romana», *L'arqueologia fa ciutat: les excavacions de la Plaça de Cisneros*, València, pp. 31-34.
2001, «Nuevo *titulus pictus* y hallazgos recientes de pintura mural romana registrados en Valencia», *Archivo Español de Arqueología* 74, pp. 303-312.
2001, «Anàlisi estilística», en Burriel, J., Jiménez, J. L., Krougly, L., Monraval, M., *El Mosaic de les nou muses del Pouatxo de Moncada (València), València*, pp. 17-23.

JIMÉNEZ, J. L. (dir.)
1994, *L'Apol·lo de Pinedo*, València.

JIMÉNEZ, J. L.; LERMA, J. V.
2001, «Un nuevo contexto para una escultura romana descubierta en Valencia en 1899», *Saguntum-PLAV* 33, pp. 161-165.

JIMÉNEZ, J. L.; RIBERA, A.
2000, «Urbanismo y arquitectura de la Valencia romana y visigoda», *Historia de la ciudad. Recorrido histórico por la arquitectura y el urbanismo de la ciudad de Valencia*, València, pp. 9-37.

JIMÉNEZ, J. L.; RIBERA, A. (coord.)
2002, *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, València.

JORNET, M.
1946, «Prehistoria de Bélgida. II», *Archivo de Prehistoria Levantina* II, pp. 257-268.

JOVER, F. J.; SEGURA, G.
1995, *El poblamiento antiguo en Petrer de la prehistoria a la romanidad tardía*, Petrer.

JUAN, E.; PASTOR, I.
1989, «Los visigodos en Valencia. Pla de Nadal: ¿una villa áulica?», *Boletín de Arqueología Medieval* 3, pp. 137-179.
1989, «El yacimiento de época visigótica de Pla de Nadal», *Archivo de Prehistoria Levantina* XIX, pp. 357-373.

KEAY, S. J.
1996, «La romanización en el sur y el Levante de España hasta la época de Augusto», *La romanización en Occidente*, Madrid, pp. 147-177.

KING, A.
2001, «The romanization of diet in the Western Empire: comparative archaeozoological studies», *Italy and the West, Comparative Issues in Romanization*, Oxford, pp. 210-223.

KRAUSZ, S.
1990, «La faune de l'Hôpital Sainte-Croix à Lyon», *Gallia* 47, pp. 97-102.

KROUGLY, L.; MARIN, C.; MATAMOROS, C.; MONRAVAL, M.; RIPOLLÈS, E.
1997, «La *domus* de Terpsícore (Valencia, España)», Scagliarini, D. (coord.), *I temi figurativi nella pittura parietale antica (IV sec. a. C.-IV sec. d. C.),* Atti del VI Convegno Internazionale sulla Pittura Parietale Antica (Bolonia, 1995), Imola, pp. 225-228.

LAUBENHEIMER, F.; GISBERT, J. A.
2001, «La standardisation des amphores Gauloise 4, des ateliers de Naronnaise à la production de Denia (Espagne)», *20 ans de recherches à Sallèles d'Aude*, pp. 33-50.

LEGUILLOUX, M.
1991, «L'alimentation. Les donnés archéozoologiques», *Un dépotoir de l'antiquité tardive dans le*

quartier de l'esplanade à Arles, *Revue archéologique de Narbonnaise* 24, pp. 201-234.
1991, «Note sur la découpe de boucherie en Provence Romaine», *Revue archéologique de Narbonnaise* 24, pp. 279-288.
1997, «À propos de la charcuterie en Gaule romaine, un exemple à Aix-en-Provence (ZAC Sextius-Mirabeau)», *Gallia* 54, pp. 239-259.

LESKY, A.
1989, *Historia de la literatura griega*, Madrid.

LÉVI-PROVENÇAL, E.
1931, *Inscriptions arabes d'Espagne*, Leiden-París.

LIGNEREUX, Y.; PETERS, J.
1996, «Techniques de boucherie et rejets osseux en Gaule Romaine», *Anthropozoologica* 24, pp. 45-98.

LÓPÉZ, M.
1989, «La cerámica de producción africana del nivel de abandono del Grau Vell en Sagunto», *Homenatge A. Chabret*, pp. 223-252.

LÓPÉZ, M.; CHINER, P.
1994, «Noticia preliminar de las excavaciones de la *Domus* tardía del solar del Romeu (Sagunto)». *Saguntum-PLAV* 27, pp. 229-237.

LÓPEZ, I.; MARÍN, C.; MARTÍNEZ, R.; MATAMOROS, C.
1994, *Troballes arqueològiques al Palau de les Corts*, València.

LLOBREGAT, E.
1972, «La colección Andrés Monzó Nogués (materiales para el estudio del poblamiento antiguo de la provincia de Valencia)», *Archivo de Prehistoria Levantina* XIII, pp. 55-80.
1977, *La primitiva cristiandat valenciana. Segles IV al VIII, València*.
1977, «San Vicente Mártir y Justiniano de Valencia», *Homenaje a Fray Justo Pérez de Urbel, OSB,* T. II, Silos, pp. 7-18.
1980, *Nuestra Historia, Vol. II*, València, pp. 140-200.
1985, «Las épocas paleocristiana y visigoda», *I Jornadas de Arqueología del País Valenciano. Panorama y Perspectivas, Alacant-Alcoy,* pp. 383-414.
1985, *Els orígens del País Valencià*, València.
1992, «Las cruces de la Punta de l'Illa (Cullera)», *Estudios de Arqueología ibérica y romana. Homenaje a Enrique Pla,* Serie de *Trabajos Varios del SIP* 89, València, pp. 663-670.

LLORENS, Mª M.
1987, *La ceca de Ilici*, València.

LLORENS; M.M.; RIPOLLES, P.P.; DOMENECH, C.
1997, *Monedes d'ahir, tresors de hui*, València.

LUFF, R. M.
1982, *A zooarchaeological study of the roman north-western provinces, BAR International series* 137, Oxford.

MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A.
2000, «Tarraco Visigoda: caracterización del material cerámico del siglo VII dC.», *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica,* Barcelona, pp. 485-497.

MALTBY, M.
1979, *The animal bones from Exeter, faunal studies on urban sites 1971-1975,* Exeter Archaeological Reports, Vol. 2, Sheffield.

MARIMÓN, J.; PORCAR, E.
1990, «Partida de la Llovatera (Riba-roja de Turia, Camp de Turia)», *Excavacions arqueològiques de Salvament a la Comunitat Valenciana 1984-1988 II, Intervencions rurals*, València, pp. 183-185.

MARÍN, C.
1994, «La cerámica de cocina africana: consideraciones en torno a la evidencia valenciana», *Monografies Emporitanes VIII*, pp. 155-166.

MARÍN, C.; RIBERA, A.
1999, «Un edificio público Bajoimperial del Foro de Valentia», *Revista d'Arqueologia de Ponent 9,* pp. 277-290.
2000, «Un caso precoz de edificio termal: los baños republicanos de Valentia», *Termas romanas en el Occidente del Imperio*, Gijón, pp. 151-156.
2000, «Las cerámicas de barniz negro de Valentia», *La ceràmica de vernís negre del s. II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Peninsula Ibèrica, Actes taula rodona*, pp. 91-105.

MARÍN, C.; PIA, J.; ROSSELLO MESQUIDA, M.
1999, *El foro romano de Valentia*, València.

MARÍN, C., RIBERA, A.; ROSSELLÓ MESQUIDA, M.
1999, *L'Almoina: de la fundació de València als origens del cristianisme*, València.

MARINER, S.
1954, «Notas de epigrafía valenciana», *Archivo de Prehistoria Levantina* V, pp. 225-249.

MAROT, T., LLORENS, M. M.
1995, «La Punta de l'Illa de Cullera: aproximación a la circulación monetaria durante el siglo VI en el área valenciana», *Anejos Archivo Español de Arqueología* XIV, pp. 253-260.
1996, «La circulación monetaria en el siglo VI d.C. en la costa mediterránea: La Punta de l'Illa de Cullera (Valencia)», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 6, pp. 151-180.

MÁRQUEZ, J. C.
1999, *El comercio romano en el Portus Ilicitanus*, Alacant.

MÁRQUEZ, J. C.; MOLINA, J.
2001, *El comercio en el territorio de Ilici*, Alacant.

MARTÍ, E.
1735, *Enmanuelis Martini Ecclesia Alonensis Decani, Epistolarum libri duodecim*, Madrid.

MARTÍ BONAFÉ, M. A.
1998, *El área territorial de Arse-Saguntum en época ibérica*, València.

MARTÍ FERRANDO, L.
1972, «Lápidas romanas de Líria», *Archivo de Prehistoria Levantina* XIII, pp. 161-194.

MARTÍ GRAJALES, F.
1982, *El doctor Gaspar Juan Escolano, Cronista del Reino ... Bibliografía*, València.

MARTÍ OLIVER, B.
1992, Museo de Prehistoria de la Diputación de Valencia, vol. I, València.

MARTÍ OLIVER, B. *et alii*
1995, Museu de Prehistòria «Domingo Fletcher Valls», València.

MARTÍN, G.
1960, «La terra sigillata en Sagunto. (Avance preliminar)», *VII Congreso Nacional de Arqueologia*, Barcelona, pp. 367-374.
1962, «Estudio de los materiales arqueológicos hallados en el subsuelo del Palacio de la Generalidad de Valencia», *PLAV* 1, pp. 89-109.
1974, «Cerámicas campanienses de Valencia, Pollentia y Albintimilium», VI *Symposium de Prehistoria Peninsular*, pp. 321-358.
1981, «Representación del camello en la cerámica romana», *Archivo de Prehistoria Levantina* XVI, pp. 553-560.
1992, «Materiales romanos de las colecciones del Museo de Prehistoria de Valencia (antiguos fondos, I)», *Estudios de Arqueología ibérica y romana. Homenaje a Enrique Pla,* Serie de *Trabajos Varios del SIP 89*, València, pp. 411-441.
1995, «Miquel Tarradell en Valencia», *Homenatge al Professor Dr. Miquel Tarradell i Mateu, Saguntum-PLAV* 28, pp. 13-20.

MARTÍN, G.; SALUDES, J.
1966, «Hallazgos arqueológicos submarinos en la zona de El Saler (Valencia)», *Archivo de Prehistoria Levantina* XI, pp. 155-170.

MARTÍN, G.; SERRES, Mª. D.
1970, *La factoría pesquera de la Punta de l'Arenal y otros restos romanos de Jávea (Alicante),* Serie de *Trabajos Varios del SIP* 38, València.

MARTÍN, J.; RODRÍGUEZ, E.
1994, «Una fuente poco conocida en la historiografía del teatro romano de Sagunto: las *Observaciones* de William Conyngham (1789)», *Braçal* 10, pp.107-143.

MARTÍNEZ GARCÍA, J. M.
1990, *Un taller ceràmic de l'època romana al terme de Castelló de la Ribera*, Castelló de la Ribera.

MARTÍNEZ VALLE, A.
1993, «Dos esgrafiados ibéricos sobre una estela romana de Requena (Valencia)», *Saguntum-PLAV 26*, pp. 247-251.
1995, «El monumento funerario de La Calerilla de Hortunas (Requena)», *Archivo Español de Arqueología* 68, pp. 259-281.

MARTÍNEZ, F.; IRANZO, P.
1987, «La Moralaga. Excavación de urgencia. Abril, 1987». *La Voz de Sinarcas* 6, pp. 16-20.

MATA, C.
1991, *Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia): origen y evolución de la Cultura Ibérica*, Serie de *Trabajos Varios del SIP* 88, València.

MATA, C.; DUARTE, F. X.; GARIBO, J.; VALOR, J.; ERES, M. A.
2001, «*Kelin* (Caudete de las Fuentes, València) y su territorio», en Lorrio, A.J. (ed.), *Los iberos en la comarca Requena-Utiel (Valencia), Alacant*, pp. 75-87.

MATEU Y LLOPIS, F.
1972, «Bronces romanos imperiales y vándalos en L'Illa de Cullera», Archivo de Prehistoria Levantina XIII, pp. 241-256.

MAYET, F.
1975, *Les cerámiques a parois fines dans la Péninsule Ibérique*, París.
1984, *Les céramiques sigillés hispaniques*, París.

MELCHOR, J. M.
1999, «Memoria científica. Prospección arqueológica variante comarcal 238 (Borriol Sur- Pobla Tornesa Norte)», *Memorias Arqueológicas y Paleontológicas de la Comunidad Valenciana*, núm. 0, edición en CD-ROM, València.

MÉNIEL, P.
1992, *Les sacrifices d'animaux chez les Gaulois*, París.

MESQUIDA, M.
2001, *Las Ollerías de Paterna. Tecnología y producción. Vol I. Siglos XII y XIII*, Paterna.

MESTRE, A.
1977, *Epistolario VI. Mayans y Pérez Bayer*, València.

MEZQUIRIZ, M. A.
1985, *Terra Sigillata Hispánica*, *Enciclopedia dell'Arte Antica*, *Atlante delle forme ceramiche II*, pp. 99-183.

MILES, G.
1952, *The coinage of the Visigoths of Spain. Leovigild to Achila II*, Nova York.

MIRET, M.; SANMARTÍ J.; SANTACANA, J.
1987, «La evolución y el cambio de modelo de poblamiento ibérico ante la romanización: un ejemplo», *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*, Madrid, pp. 79-88.

MIRÓ, J. M.
1989, «La fauna, Un abocador del segle V d.C. al forum provincial de Tarraco», *Memòries d'excavació 2*, pp. 403-414.

MOLINA, J.
1997, *La dinámica comercial romana entre Italia e Hispania Citerior*, Alacant.

MOLINA, J.; POVEDA, A.
1996, «El nivel de abandono de un sector del foro de *Ilici*», *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueologia. Vol. II*, Elx, pp. 141-154.

MOLTÓ, F. J.
1996, «Las cerámicas africanas con decoración estampada procedentes de Garganes (Altea, Alicante)», *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueologia. Vol. II*, Elx, pp. 225-234.

MONDELO, R.
1985, «Los mosaicos de la villa romana de Algorós (Elche)», *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, LI, pp. 107-141.

MONRAVAL, M.
1992, «La pintura mural romana en el País Valenciano. Estado de la investigación y nuevos hallazgos. Metodología de excavación-recuperación», Jiménez, J. L. (ed.), *I Coloquio de pintura mural romana en España* (Valencia-Alicante, 1989), València, pp. 43-60.

MONTESINOS, J.
1996, «Aportaciones al conocimiento de la cerámica romana en Ilici: las sigillatas», *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueologia. Vol. II*, Elx, pp. 235-244.
1998, *Comercialización de terra sigillata en Ilici (Elche. Comunidad Valenciana. España)*, València.

MONZÓ, A.
1946, «Notas arqueológicas prehistóricas del agro saguntino», *Anales del Centro de Cultura Valenciana* XIV, pp. 29-50; 58-81; 130-156.

MORA, G.; TORTOSA, T.
2001, *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia. Valencia. Catálogo e Índices*, Madrid.

MORÁN, M; RODRÍGUEZ, D.
2001, *El legado de la Antigüedad. Arte, arquitectura y arqueología en la España moderna*, Madrid.

MOROTE, J. G.
1979, «El trazado de la Vía Augusta desde Tarracone a Carthagine Spartaria. Una aproximación a su estudio», *Saguntum-PLAV* 14, pp. 139-164.

MUÑOZ, T.
1858, *Diccionario bibliográfico-histórico de los antiguos Reinos, Provincias, Ciudades, Villas, Iglesias y Santuarios de España*, Madrid.

NAVARRO, R.
1977, «El mosaico blanco y negro de Benicató (Nules, Castellón)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de Castellón* 4, pp. 155-158.

NIETO, X.; CASTELLVÍ, J. M.
1988, *Culip IV, un vaixell romà en el Cap de Creus*, Girona.

NIETO, X. *et alii*
1989, *Excavacions arqueològiques subaquàtiques a Cala Culip I*, Girona.

NOGUERA, J. M.
1996, «Aproximación a un primer Corpus de la plástica romana de época imperial de la colonia Iulia Ilici Augusta (Elche, Alicante)», Massó, J., Sada, P. (ed.), *Actas de la II Reunión sobre escultura romana en Hispania*, Tarragona, pp. 285-318.

NOGUERA, J. M.; VERDÚ, V.
1993-1994, «Esculturas y elementos esculturados ilicitanos, de la antigua colección Ibarra, en el Museo Arqueológico Nacional», *Anales de Prehistoria y Arqueología* 9-10, pp. 269-284.

OLCINA, M.
1991, «El descubrimiento del mosaico de Baco en Sagunto», Arce, J., y Olmos, R. (coord.), *Historiografía de la Arqueología y de la Historia Antigua en España (Siglos XVIII-XX)*, Madrid, pp. 49-55.

OLCINA, M.; PÉREZ, R.
1998, *La ciudad ibero-romana de Lucentum (El Tossal de Manises, Alicante). Introducción a la investigación del yacimiento arqueológico y su recuperación como espacio público*, Alacant.

OLIVER, A.
1995, «La epigrafía ibérica y romana como elemento sintomático de influencia cultural. Aportaciones el proceso escriptuario en la Edad Antigua», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* LX, pp. 33-48.

ORLANDIS, J.
1976, *La Iglesia en la España visigótica y medieval*, Pamplona.
1998, *Estudios de historia eclesiástica visigoda*, Pamplona.

ORTIZ, J.
1787, *Los diez libros de arquitectura de M. Vitruvio Polión*, Madrid.
1807, *Viaje arquitectónico-anticuario de España. Descripción del teatro romano de Sagunto*, Madrid.
1812, *Respuesta del Dr. Josef Ortiz a la carta que le dirigió D. Enrique Palos y Navarro. Antigüedades de Sagunto*, València.

PALAU, M. A.
1975, *Diana desenterrada. Antiguas memorias y breve recopilación de los más antiguos sucesos de la ciudad de Denia y su famoso templo de Diana, desde su antiquísima fundación hasta el estado presente*, Alacant.

PALOL, P. de
1987, «Una cantimplora de bronce con esmaltes del Museo de Prehistoria de Valencia», *Archivo de Prehistoria Levantina* XVII, pp. 383-393.

PALOS, E.
1793, *Disertación sobre el teatro y circo de la ciudad de Sagunto, ahora villa de Murviedro*, València.

PARRA, I.
1983, «Análisis polínico del sondaje CA. L. 81-I (Casablanca-Almenara, prov. Castellón)», *Actas del IV Simposio de la Asoc. Palinol. Leng. Esp.,* Barcelona, pp. 433-445.

PASCUAL BUYE, I.
1989, «La cerámica de cocina de Sagunto», *Homenatge A. Chabret*, València, pp. 95-142.

PASCUAL BUYE, I.; ARANEGUI, C.
1993, «Una torre defensiva de época republicana en el Castell de Sagunt», *Saguntum-PLAV* 26, pp. 189-203.

PASCUAL, J.; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M.; MAROT, T.
1997, «València i el seu territori: Contexts ceràmics de la fi de la romanitat a la fi del califat (270-1031)», *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X), Arqueo Mediterrània 2*, pp. 179-203.

PASTOR, J.
1827, *Biblioteca Valenciana*, Tomo I, València.

PASTOR ALBEROLA, E.
1972, «Carta arqueológica del término de Castellón de Rugat (Valencia)», *Archivo de Prehistoria Levantina* XIII, pp. 209-239.

PLANCHAIS , N.; PARRA, I.
1984, «Analyses polliniques de sediments lagunaires et côtiers en Languedoc, en Roussillon et dans la province de Castellón (Espagne): Bioclimatologie», *Bull. Soc. Bot. Fr.* 131, pp. 97-105.

PASKOFF, R.
1987, «Bilan du colloque» en *Déplacements des lignes de rivage en méditerranée d'après les données de l'archéologie*. Colloques internationaux du CNRS, Aix-En-Provence 5-7 septembre 1985, París, pp. 223-225.

PEACOCK, D.
1982, *Pottery in the Roman World: an ethnoarchaeological approach*, Londres-Nova York.

PEREIRA, G.
1978, «Inscripciones latinas del Museo de Prehistoria de Valencia», *Archivo de Prehistoria Levantina* XV, pp. 255-263.
1979, *Inscripciones romanas de Valentia*, Serie de *Trabajos Varios del SIP* 73, València.

PÉREZ BALLESTER, J.
1994, «Asociaciones de lagynoi, boles helenísticos de relieves y ánforas rodias en contextos mediterráneos», *Huelva Arqueológica XIII 2*, pp. 345-366.
1996, «La excavación arqueológica de urgencia Tabarca 1 (Isla de Nueva Tabarca, Alicante)», *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueologia. Vol. II*, Elx, pp. 179-185.

PÉREZ BALLESTER, J.; PASCUAL BERLANGA, G. (eds.)
1998, *Actas de las III Jornadas de Arqueología Subacuática, «Puertos Antiguos y comercio marítimo»*, València.
(en prensa): *Actas IV Jornadas de Arqueología Subacuática, «Puertos Fluviales antiguos»*, (Marzo 2001), València.

PÉREZ RIPOLL, M.; LÓPEZ, M.D.
2000, «Els talls en ossos prehistòrics i històrics», en *El Tall de la Cultura*, València, pp. 29-35.

PINGARRÓN, E.
1981, *Estructuras del poblamiento rural romano entre los ríos Magro y Palancia*, Tesi de Llicenciatura, València.
1981, «Rastreo de una «centuriatio» en la zona sur del la huerta de Valencia», *Cuadernos de Geografía* 29, pp. 161-176.

PLA, E.
1946, «Actividades del SIP. Excavaciones y exploraciones practicadas desde el año 1929 a 1945», *Archivo de Prehistoria Levantina* II, pp. 361-383.
1957, «Actividades del Servicio de Investigación Prehistórica (1946-1955)», *Archivo de Prehistoria Levantina* VI, pp. 189-243.
1961, «Actividades del Servicio de Investigación Prehistórica (1956-1960)», *Archivo de Prehistoria Levantina* IX, pp. 211-293.
1966, «Actividades del Servicio de Investigación Prehistórica (1961-1965)», *Archivo de Prehistoria Levantina* XI, pp. 275-328.
1972, «Actividades del Servicio de Investigación Prehistórica (1966-1970)», *Archivo de Prehistoria Levantina* XIII, pp. 279-358.

POMEY, P.; GIANFROTTA, P.; NIETO, X.
1997, *La Navigation à l'Antiquité*, Aix-en-Provence.

PONCE, G.
1983, «Residuos de catastro romano en Sax», *Investigaciones geográficas* 1, pp. 199-208.

PONZ, A.
1789(3), *Viage de España* IV, Madrid, pp. 195-196.

POVEDA, A.
1991, «Transformación y romanización del hábitat ibérico contestano de las cuencas alta y media del Vinalopó (provincia de Alicante)», *Del final de la República al Alto Imperio, Alebus* 1, pp. 65-78.

PROAZA, A.
1505, *De laudibus Valentiae*, València.

RABAN, A. (ed).
1988, *Archaeology of Coastal Changes.* Proceedings of the First International Symposium «Cities on the Sea. Past and Present», *BAR International Series* 404, Oxford.

RABANAL, M. A.
1985, «Fuentes literarias del País Valenciano en la Antigüedad», A*rqueología del País Valenciano. Panorama y Perspectivas*, Alacant, pp. 201-255.

RAMALLO, S.
1990, «Talleres y escuelas musivas en la Península Ibérica», AAVV, *Mosaicos romanos. Estudios sobre iconografía*, Guadalajara, pp. 135-180.

RAMOS, A.
1975, «Un mosaico helenístico en La Alcudia de Elche», *Archivo de Prehistoria Levantina* XIV, pp. 69-81.

RAMOS FERNÁNDEZ, R.
1975, *La ciudad romana de Illici*, Alacant.
1976, «Las villas de la centuriación de Illici», *Simposium de Ciudades Augusteas* II, Saragossa, pp. 209-214.
1983, *La Alcudia de Elche*, Alacant.
1983, «Estratigrafia del sector 5-F de la alcudia de Elche», *Lucentum II*, pp. 147- 172.
1991, *El yacimiento arqueológico de La Alcudia de Elche*, València.

REYNOLDS, P.
1984, «African Red Slip and Late Roman Imports in Valencia», *BAR International Series* 193 (2), pp. 474-539.
1985, «Cerámica tardorromana modelada a mano de carácter local, regional y de importación en la provincia de Alicante», *Lucentum IV*, pp. 245-267.
1987, *El yacimiento tardorromano de Lucentum (Benalúa-Alicante): las cerámicas finas*, Catalogo de fondos del Museo (II), Alacant.
1993, *Settlement and Pottery in the Vinalopó Valley (Alicante, Spain) A.D. 400-700*, *BAR International Series* 588, Oxford.

RIBERA, A.
1988-89, «Marcas de terra sigillata del Tossal de Manises», *Lucentum VII-VIII*, pp. 171-204.
1993, Estudi arqueològic de València a l'època romano-republicana, Tesis Doctoral, Universitat de València, València.
1995, «Una peculiar fosa de fundación en Valentia», *Homenatge a la Pra. Dra. Milagro Gil-Mascarell Boscà, Saguntum-PLAV 29*, pp 187-195.
1996, «La topografía de los cementerios romanos de Valentia», *Saitabi 46*, pp. 85-100.
1998, *La fundació de València. La ciutat a l'època romano-republicana*, València.
1998, «The discovery of a monumental circus at *Valentia* (Hispania Tarraconensis)», *Journal of Roman Archaeology* 11, pp. 318-337.
2000, «El influjo ibérico en la ciudad romana de *Valentia*», *La formació d´una societat provincial. La component ibèrica a les fundacions romanes del nord-est de la Hispania Citerior*, *Empúries* 52, pp. 173-181.

RIBERA, A. (coord.)
1998, *50 años de viaje arqueológico en Valencia*, València.
2000, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno, València*.

RIBERA, A.; CALVO, M.
1995, «La primera evidencia arqueológica de la destrucción de Valentia por Pompeyo», *Journal of Roman Archaeology* 8, pp. 19-40.

RIBERA, A.; JIMÉNEZ, J. L.
2000, «La fundación de la ciudad. Urbanismo y arquitectura de la Valencia Romana y Visigoda», AA. VV., *Historia de la Ciudad. Recorrido histórico por la arquitectura y el urbanismo de la ciudad de Valencia*, València, pp. 9-37.

RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M.
1999, *L'Almoina: el nacimiento de la Valentia cristiana*, València.

RICCI, A.
1985, «Ceramica a Pareti Sottili», *Enciclopedia dell'Arte Antica I, Atlante delle forme ceramiche II*, Ceramica Fine romana nel bacino mediterraneo, Roma, pp. 231-356.

RIPOLLÈS, P. P.
1980, *La circulación monetaria en las tierras valencianas durante la antigüedad*, Barcelona.
1982, *La circulación monetaria en la tarraconense mediterránea*, Serie de *Trabajos Varios del SIP 77*, València.
1988, *La ceca de Valentia*, *Estudis Numismàtics Valencians* 2, València.
1992, «Las balsas romanas de Benifaraig (Alberic, Valencia)», *Estudios de Arqueología ibérica y romana. Homenaje a Enrique Pla*, Serie de *Trabajos Varios del SIP 89*, València, pp. 397-410.
1994, «La ceca de Saitabi. Perspectiva metodológica en el estudio de las cecas ibéricas», *Actas del IX Congreso Nacional de Numismática*, Elx, pp.11-18.
2001, «Historia Monetaria de la ciudad ibérica de Kelin», en Lorrio, A. J. (ed.), *Los iberos en la comarca Requena-Utiel (Valencia), Alacant*, pp. 105-115.
2001, «Una leyenda monetal inédita de Saitabi», *Saguntum-PLAV* 33, pp. 167-169.

RIPOLLÈS, P.P.; LLORENS M.M. (eds.)
1999, *Els diners van i vénen*, València.

RIPOLLÈS, P.P.; LLORENS, M. M.; *et alii*
2002, *Arse-Saguntum. Historia monetaria de la ciudad y su territorio*, Sagunt.

RODRÍGUEZ, J.
1747, *Biblioteca Valentina*, València.

RODRÍGUEZ RUIZ, D.
1987, Prólogo a la edición de M. Vitruvio Polión, *Los diez libros de arquitectura*, traducida y comentada por José Ortiz y Sanz en 1787, Madrid.

ROLDÁN, J. M.
1994, *El imperialismo romano. Roma y la conquista del Mediterráneo (264-133 a.C.), Historia Universal Antigua* 11, Madrid.

ROMEO, F.; GARAY, J. I.
1995, «El asedio y toma de Sagunto según Tito Livio XXI. Comentarios sobre aspectos técnicos y estratégicos», *Gerión* 13, pp. 241-274.

ROS, M.
1989, *La pervivencia del elemento indígena. La cerámica ibérica, Múrcia.*

ROSAS, M.
1995, «El jaciment romà de les Carrasques (La Jana, Castelló) i la localització de la mansio d'Intibili», *Homenatge a la Pra. Dra. Milagro Gil-Mascarell Boscà, Saguntum-PLAV* 29, pp. 241-245.

ROSSELLÓ MESQUIDA, M.
1995, «Punta de l'Illa de Cullera (Valencia): Un posible establecimiento monástico del s. VI d.C.», *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 151-161.
1995, «El yacimiento de Punta de l'Illa de Cullera y el impacto de la ocupación visigoda en Valencia: testimonios históricos y arqueológicos», *Primeres Jornades d'Estudis de Cullera* (1993), pp. 38-53.
1996, «El yacimiento de València la Vella (Riba-roja de Túria): Algunas consideraciones para su atribución cronológica y cultural», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 17, pp. 435-454
1998, «La politique d'unification de Léovigild et son impact à Valence (Espagne): évidences littéraires et archéologiques», *XIII Congreso Internacional de Arqueologia Cristiana*, Ciudad del Vaticano-Split, pp. 735-744.

ROSSELLÓ I VERGER, V. M.
1980, «Resíduos de catastro romano en Caudete y Villena», *Estudios geográficos* 158, pp. 5-13.
1995, *L'Albufera de València, Publicaciones de l'Abadía de Monserrat*, Barcelona.

ROSSELLÓ I VERGER, V. M. *et alii*
1974, *Estudios sobre centuriaciones romanas en España*, Madrid.

ROSSER, P.
1990, «Nuevos descubrimientos arqueológicos en el término municipal de Alicante», *Historia de la ciudad de Alicante, I., Edad Antigua*, Alacant, pp. 189-287.
1990-91, «La necrópolis romana alto-imperial del Parque de las Naciones (Albufereta, Alicante): estudio de alguno de sus materiales», *Lucentum IX-X*, pp. 85-101.
1993, «El COPHIAM: seis años de actividad arqueológica», *LQNT* 1, pp. 9-74.

ROUSSEL, D.
1976, *Los historiadores griegos*, Madrid.

ROVIRA, Mª L.; MARTÍNEZ, Mª T.; GÓMEZ, J.; RIVAS, L.; PALOMAR, V.; FALCÓ, V.
1989, «La villa romana de Uxó (Vall de Uxó, Castelló). Nota preliminar», *XIX Congreso Nacional de Arqueología*, pp. 757-768.

ROUGÉ, J.
1975, *La Marine dans l'Antiquité*, París.

RUBIERA, Mª. J.; EPALZA, M.
1987, *Xàtiva Musulmana (segles VIII-XIII),* Xàtiva.

RUIZ, E.
2001, *Los mosaicos de Illici y del Portus Illicitanus*, València.

RUIZ, J. M.
2001, *Hidrogeomorfología del llano de inundación del Júcar*, Tesis Doctoral, Universitat de València, València.

RUIZ, J. M.; CARMONA, P.
1999, «La desembocadura del Guadalaviar en época medieval: progradación deltaica y avulsión», *Geoarqueologia i Quaternari litoral, Memorial Mª Pilar Fumanal*, València, pp. 245-257.

RUIZ DE ARBULO, J.
1990, «Rutas marítimas y colonizaciones en la península Ibérica. Una aproximación náutica a algunos problemas», *Itálica* 18, pp. 79-115.

SABAU, P.
1862, *Noticia de las actas de la Real Academia de la Historia, leída en Junta Pública de 29 de junio de 1862*, Madrid.

SÁNCHEZ ALONSO, B.
1947, *Historia de la Historiografía española*, Madrid.

SÁNCHEZ DE PRADO, M. D.
1984, «El vidrio romano en la provincia de Alicante», *Lucentum III*, pp. 79-100.

SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, M. J.
1983, «Cerámica común romana del Portus Illicitanus», *Lucentum II*, pp. 285-317.
1986, *Portus Illicitanus. Datos para una síntesis*, Santa Pola.

SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, Mª J.; BLASCO, E.; GUARDIOLA, A.
1989, *Portus Illicitanus. Datos para una síntesis*, Alacant.

SÁNCHEZ GONZÁLEZ, L.
2000, *La segunda guerra púnica en Valencia. Problemas de un casus belli*, València.

SANCHIS GUARNER, M.
1972, *La ciutat de València. Síntesi d'Història i de Geografia urbana*, València.

SANCHIS SERRA, A.
1997-98, «Fauna. Apèndix 5», *Memòria de l'excavació arqueològica al solar de l'Almoina (València), 8a campanya (Maig 1997-Gener 1998), L'època romana i tardoantiga*, (Original dipositat al SIAM).
2001, *Alimentación de origen animal en la Valentia romana y visigoda*. Beca de catalogación, inventario y estudio de fondos arqueológicos municipales 2000. Ajuntament de València. Inédita. (Original depositado en el SIAM y en el Ajuntament de València).
2002, «La alimentación de origen animal en la *Valentia* republicana», en *Valencia y las primeras ciudades romanas de Hispania*, Jiménez y Ribera (coord.), València, pp. 323-334.

SANMARTÍ, J.
1984, «Els edificis sepulcrals romans dels Països Catalans, Aragó i Múrcia», *Fonaments* 4, pp. 87-160.

SCHLUNK, H.
1988, *Die Mosaikkuppel von Centcelles*, Magúncia.

SEGURA, G.
1996, «El Peñón de la tia Gervasia (Elda, Alicante): un nuevo yacimiento tardorromano en altura», *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueologia, Vol. II*, Elx, pp. 389-394.

SEGURA, G.; TORDERA, F.
1996, «La necrópolis tardorromana del camino de el Monastil (Elda, Alicante)», *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueologia, Vol. II*, Elx, pp. 379-388.

SENTANDREU, M. C.
1959, «Estátera romana del Museo de Prehistoria de Valencia», *Archivo de Prehistoria Levantina* VIII, pp. 197-202.
1966, «La necrópolis romana de Les Foies (Manuel, Valencia)», *Archivo de Prehistoria Levantina* XI, pp. 197-202.

SERRANO, Mª L.
1999, «Excavaciones en Valencia. Recuperados 22 siglos de Historia», *Revista de Arqueología* 221, pp. 26-35.

SEVA, R.
1991, «El Prado, una villa romana en la zona occidental del medio Vinalopó», *Alebus* 1, pp. 79-104.

SORIANO, R.
1990, *La arqueología cristiana en la ciudad de Valencia: de la leyenda a la realidad, València*.

TARRADELL, M.
1962, *La fundación de Valencia*, Publicaciones del Ateneo Mercantil, València.
1962, «Valencia, ciudad romana: estado actual de los problemas», *Saitabi* XII, pp. 5-34.
1969, «Noticia de las recientes excavaciones del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia», *Crónica del X Congreso Nacional de Arqueología* (Mahón, 1967), Saragossa, pp. 183-186.

TED'A.
1987, *Els enterraments del parc de la ciutat i la problemàtica funeraria de Tàrraco*, Tarragona.

TCHERNIA, A.
1986, *Le vin de l'Italie Romaine*, Roma.

TORTOSA, T.
1996, «Imagen y símbolo en la cerámica ibérica del Sureste», *Al otro lado del espejo. Aproximación de la imagen ibérica*, Madrid, pp. 145-162.

TOYNBEE, J.M.C.
1971, *Death and Burial in the Roman World*, Londres.

TRELIS, J.; MOLINA, F. A.
1999, *La Canyada Joana: un ejemplo de la vida rural en época romana*, Crevillent.

VALCÁRCEL PIO DE SABOYA, A.
1769, *Barros Saguntinos. Disertación sobre estos monumentos antiguos, con varias inscripciones inéditas de Sagunto.* València.
1779, *Barros Saguntinos. Disertación sobre estos monumentos antiguos*, València
1852, *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia, Memorias de la Real Academia de la Historia VII*, Madrid.

VALL, Mª A.
1961, «Mosaicos romanos de Sagunto», *Archivo de Prehistoria Levantina* IX, pp. 141-176.

VALLEJO, M.
1993, *Bizancio y la España tardo-antigua (ss. V-VIII). Memorias del Seminario de Historia Antigua IV*, Alcalà d'Henares.

VALLS, R.
1902, *Pallantia, vulgo Valencia la vieja*, Vinaròs.

VAQUERIZO, D. (coord.)
1991, *Actas del Seminario Arqueología de la muerte: metodología y problemas actuales*, Córdova.

VENTURA, A.
1972, *Játiva romana*, Serie de *Trabajos Varios del SIP* 42, València.

VENERO, A.
1529, *Enchiridion, o manual de los tiempos*, Burgos.

VEYNE, P.
1987, «El Imperio romano», *Historia de la vida privada*, Madrid, pp. 19-228.

VICENT, R.
1995, «Vestigis arqueològics d'època romana al terme de Castelló de la Ribera», *Festes 1995*, Castelló de la Ribera, pp. 10-12.

VICIANA, M.
1564, *Libro Primero de la Crónica de la Ínclita, y Coronada ciudad de Valencia y de su Reino*, València.

VILLANUEVA, L.
1803, *Viaje literario en las iglesias de España*, T. IV, Madrid.

VILLARONGA, L.
1993, *Tresors monetaris de la Península Ibèrica anteriors a August: repertori i anàlisi*, Barcelona.

VITERBO, A.
1498, *Commentarii super opera diversorum auctorum de antiquitatibus loquentium*, Roma.

VIVES, J.
1963, *Concilios Visigóticos e Hispanorromanos*, CSIC, Barcelona-Madrid.
1969, *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, CSIC, Barcelona.

WYNGAERDE, A.
1986, (1563), en Kagan, R.L. (dir.), *Ciudades del Siglo de Oro, Las vistas españolas de A. Van den Wyngaerde*, Madrid.

ZOBEL, J.
1878, *Estudio histórico de la moneda antigua española desde su origen hasta el imperio romano*, Madrid.

Índex onomàstic

Els índex són selectius i en ells els números en cursiva remeten a il·lustracions.
No s'ha inclós en cap cas la toponimia dels mapes.

Abd Al-'Aziz 111
Abd Al-Rahmán I 263
Abd Al-Rahmán III 263
Acilius Eros, M. 271
Adrià *155*, 155, 165
Adrià I, papa 263
Aemilius Lupus, Lucius 249
Afrodita 37, 165
Agila, veure Akhila
Akhila 107, 110
Albí, Clodi 99
Alcuí de York 263
Alexandre VI 42
Alfons II 263
Al-Hakham I 263
Amador de los Ríos, J. 33
Anesi 261
Anníbal 36, 42, 79
Annio de Viterbo 42, 43, 44
Antoni 261
Antoní Pius 233
Antonii 270
Antonio, Nicolau 41
Antonius Crescens, L. 270
Apià d'Alexandria 39
Apol·lo 166, *206*, 207
Apol·lo Delphinis 207
Arcadi 105
Artemidor 37
Artemisa 38
Àsdrubal 37, 79
Asturi 261
Atanagild 107
Atanasi 239, *260*, 261
Athanasi, veure Atanasi
Atis 166, *207*, 247, 249
August 92, 93, 94, 126, 128, *138*, 144, 145, 156, 189, 191, 193, 201
Aurelià *100*, 100
Avié, Ruf Fest 40, 54
Bacus 165, 166, *206*, 210
Baebi Geminus, Cneu; veure *Baebius Geminus Cn.*
Baebia Quieta 246, 248, 269
Baebii 201
Baebius Eros Chilonianus 269
Baebius Geminus, Cn. 192, 201, *202*
Ballester, col. 20
Beat 263
Bebi Severí, M. 157
Beuter, Pere Antoni 41, 42, *42*, 45
Bíclarum, Joan de 40, 108
Blanco, Antonio María 34
Boix i Ricarte, Vicent 31, 52
Borgia 42
Caesar, C. 203
Calígula 145
Calixt III 42
Camacho, Miguel Antonio 52
Campaner i Fuertes, Àlvar *32*, 34
Campillo, Salvador 33
Canga Argüelles, Josep 29
Cano, Alonso 29
Caracal·la 146, 155
Carí 100, 104, 155
Carlemany 263
Ató 37, 67, 188
Cavanilles, Antoni 31, 210, 230
Cazurro, col. 20
Celsí 261
Ceres 255
César 38, 91, 191
César, C.; veure *Caesar, C.*
Chabàs, Roc 33, 52, *53*, 53
Chabret, Antonio 48, *53*, 53, 54
Ciceró 37
Claudi 144
Claudi II 100, 101, 146
Columel·la 66
Còmode 204
Comte de Lumiares, veure Valcárcel Pío de Saboya
Conde, José Antonio 29
Constantí 103, 147, *148*, 259
Corneli Nigrí; veure *Cornelius Nigrinus Curiatus Maternus, M.*
Cornelia Pantera 269
Cornelii 167

Cornelius Nigrinus Curiatus Maternus, M. 97, 197, 203, 232, 269
Cornide, Josep 29
Cortés i López, Miquel 31
Cortines i Espinosa, Josep *30*, 31
Damas 260
Deci, Trajà 155
Delgado, Antonio *32*, 32, 34, *50*, 50
Demetri de Milet 207
Diago, Francesc 41, *44*, 45
Diana 38
Dió Casi 39
Dioclecià 103, 146, 259
Dirce 210
Domicià 66
Domitia Iusta 247, 269
Domitii 33, 270
Dyonisos 207
Edecó 37, 79
Ègica 139, 140
Egnatia 271
Èmmila 262
Eros 166
Escipió 37, 79
Escolano, Gaspar 41, 43, *44*, 45
Esteve de Bizanci 40
Estrabó 37, 38, 66, 67, 156
Euric 104, 105, 139
Fabia Pieris 271
Fabian i Fuero 50
Fabius Fabianus, L. 204
Fabius Probus, C. 203
Fàbrega, Gregori 29
Felici 174
Felip II 41, 47
Felip V 28
Fèlix 261
Fernández-Guerra, Aurelià 27, 33
Fidel Fita 27, *31*, 33
Filip I 100
Florenci 261
Flórez, Enric 33
Florián de Ocampo 43
Floro, A. 38, 44
Frontó 66, 126
Fulcinii 269
Gal·lié 100, 101, 146
Galatea 31, 166, 210
Galeri 155
Giner Bolufer C., 20
Godoy Alcántara 42
Granius Superstes, M. 203
Grattio 38
Gravina 48
Gregori de Tours 177
Gundemar *109*, 139
Hades 251, 257
Heliogàbal 100
Hèrcules *30*, 166 204, 210, 219
Hermenegild 40, 109, 197
Hermes Psicompompos 257
Heteri 263
Hixham I 263
Honori 105
Hormisdas 262
Hospital 261
Hypnos 213
Ibarra i Manzoni, Aurelià 31, 52, *53*
Ibarra i Ruiz, Pere 31
Idaci 40
Isidor 261
Iulia Tyche 269
Iunius, Iustus, Q. 203
Jaume I 62
Joan, bisbe 106, 262
Jonàs *262*
Jornet, col. 21
Juni Brut 38
Juno 94, 194
Justinià 106, 107, 175, 235, 239, 261
Juvenal 38, 66, 126
Khintila 139
Laborde, A. de 49, *207*, 246, 248
Leovigild 40, 107, 109, 140, 179, 180
Licinius Nicomedes, L. 269
Livi, Titus *36*, 38, 44, 82
Llansol de Romaní 41, 45
Lleó III 263
Llorente, Teodor 54
Lucretius, Lucius 174
Maecius Celer, C. 203
Magnenci 247
Maians i Siscar, Gregori 29, 41, 45, 48, 49
Maians, Joan Antoni 45
Majorià 40, 105
Marc Aureli 126, 204
Marcià 261
Marcial 38, 66, 222
Marcius Celsus, M. 204
Marés 230
Marí 261
Mariana, Juan de 43
Marqués de Valdeflores; veure Velázquez de Velasco, L.J.
Martí de Viciana *43*, 43
Martí Garcerán 20
Martí, dean 45, 48
Martí, Emmanuel; veure Martí, dean.
Martínez i Martínez, col. 20
Maurel 261
Maximí 155
Maximus, Allius 103
Medusa 210
Mercuri *206*, 208, *211*, 213, *219*, 257
Metel 38
Miñana 48
Molina, Joan de 41
Montfaucon 48
Monzó, col. 21
Motos, col. 20

Murviedro 52
Muses 166, 210, *211*, 227
Musitaci 261
Mutto 109
Nàiades 227
Nanni, Giovanni; veure Annio de Viterbo
Narcís 166
Neptú 136, 208
Neró *146*, 146
Nimfes 227
Olmo, Vicent de l' 45
Oppa 262
Oppas 262
Orosi, Paulo 39, 44
Ortiz i Sanz, J. 47, 48, *49*
Otero, Tomàs de 29
Palau, M.A. *53*
Pallarés, col. 25
Palos i Navarro, Enric 31, 48
Paulí d'Aquileya 263
Pérez Bayer 41
Pérez Cabrero, col. 20
Plini 38, *40*, 66, 67, 68, 122, 126, 163
Plini Secund 39
Plutarc, 39
Plutó 251, 257
Polibi 37
Pompeu 38, 39, 84, 91, 191
Pomponi Mela 39
Ponz, A. 48
Popili Onyxs, M.; veure *Popillius Onyxs, M.*
Popillius Onyxs, M. 193, *203*, 204, 232
Posidoni 37
Probe 103
Proserpina *251*, 257
Pròsper 263
Prudenci 237, 260
Ptolomeu, Claudi *39*, 39, 98
Pujol i Camps, Celestí *32*, 34
Rebolledo de Palafox, Gaietà 29
Ribelles, Bartolomé 29
Roderic 110
Rodríguez de Campomanes, Pedro 29
Romo 42, 43
Saavedra, Eduard 27, 33
Sabau i Larroya, Pere 33-34
Saenia Abra 29
Sales, Agustí 33, *154*
Saluder, col. 21
Salusti 37
Sant Agustí 40, 237, 260
Sant Isidor 40
Sant Pau 259
Sant Valer 44
Sant Vicent 40, 44, 103, 104, 106, 175, 237, 239, *240*, 240, 241, 260
Sàtir 166
Scribonus Euphemus, L. 203
Semproni Himne, Marc; veure *Sempronius Himnus, M.*
Sempronius Hymnus, M. 198, 204
Sempronius Reburrus, M. 204
Septimi Sever 99
Sergii 270
Serpentí 262
Sertori Abascant; veure *Sertorius Abascantus*
Sertorio 39, 44, 83, 84, 85, 91, 191, 195
Sertorius Abascantus, Q. 45, 203
Sever, Alexandre 100
Severina *256*
Sili Itàlic 38
Silvana, Otacilia 268
Sisebut 105, 139
Statilius Taurus, T. 203
Stlaborii 167
Strany, Joan Andrés 41
Suinteric 261
Suíntila *139*, 139, 140
Sulpicius Sabinus, Lucius 174
Tanit 89
Tempestiva 267
Teodomir 110, 111, 242, 263
Teodoric 262
Teodosi 259
Terpsícore 210, 211
Teudegut 263
Tiberi *25*, *93*, 137, 138, 155
Titus 203
Trebonià Gal 100, 155
Ubiligiscle 108, 261
Ubínibal 262
Ubitiscle 180, 261
Valcárcel Pío de Saboya, Antoni 29, 31, 33, 45, 49, *50*, 248
Valeri Càtul, C. 38
Valeri Munit, Marc 233
Varró 65, 208
Velázquez de Velasco, L.J. 27, *30*, 32
Venus 33, 34, 213
Vespasià 38, 97, 195, 197, 203
Vibii 167
Vicarel·lo 33, *51*
Victòria 136
Villanueva, Joaquim Llorenç 33, *34*
Viria Acte 202, 203
Vitiza 110, 111, 139, 140
Vitrubi 47, 48, 49, 67, 68,
Vives, Antoni 27
Vizcarra 29
Voconia Macedonia 270
Voconius Romanus 39
Wyngaerde, Anton Van den 41, 47, *48*
Ximeno 41, 43
Zóbel, J. 33, 34
Zonaras 39

Índex toponímic

Abella 128, 219
Acci 156
Agost 31
Aix-en-Provence 71
Alacant 62
Alaquàs 145
Albalat de la Ribera 61, 62, 80, 95, 154
Albalat dels Tarongers 21
Alberic 23
Albir, l' 104
Albocàsser 222
Albufera 59, 60, 61, *62*, 119, 122, 127, 156, 160
Albufereta, l' 29, 89, 119, 166, 222,
Alcalà de Xivert 31
Alcoi 80, 89
Alcorcoix 62
Alcúdia d'Elx; veure Alcúdia, l'
Alcúdia, l' *28*, 29, *31*, 31, 33, 81, *81*, 86-88, *88*, 90, *93*, 94, 95, 97-99, 100, 103, 105, 107, 108, 109, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 136-138, *138*, 144, *148*, 148, 153, 188, 192-195, *196*, 200, 203, 208, 209, 210, 218, 219, 222, 224, 231, 235, *236*, 236, 237, 239, 242, 260, 262
Aldaia 22, 165, *206*
Alfàs del Pi, l' 104, 122
Algar 122
Algímia d'Almonacid 154, 157
Algorós 163, 166, 210
Allargats 61
Allon, veure *Allonis*
Allone, veure *Allonis*
Allonis 95, 97, 154, 157, 198
Almadrava, l' 121, 126, 129, 156, 166, *171*, *172*, 174
Almassora 154
Almenara 33, 101, 141, 164, 165
Almoina, l' 70, *71*, 72-75, *73*, *82*, 83, *84*, 84, 125, 189, *199*, *202*, *204*, 209, 222, 227, *228*, 233, 236, *238*, 239, 247, 260
Almoines, 271
Alonae 98
Alqueria, l' 165
Alqueries, les 101, 146, 147
Alt de Benimaquia, l' 65
Alt de la Perdiu 21
Altea 29, 119, 122, 222
Alter de la Caldereria 61
Alter de la Vintihuitena, l' 154
Alter, l' 165
Alterum 154
Alzira 21, 22, 23, 156, 222, *254*
Andújar 128, 219, 220
Anna *128*
Aras 154, 156
Arcs, els 21, 165
Arelate, veure Arles
Arezzo 218, 219
Arguinas 151
Arles 74, 147
Arse 83, 85, 119, 131, *132*, 132-134, 141, 148; veure també *Arse-Saguntum* i Sagunt
Arse-Saguntum 79, 80, 86, 87, 119, *134*, *135*, 135, 143, 144; veure també *Arse* i Sagunt
Asp 98
Aspis 33, 154
Auriola 263
Baetica, veure Bética
Bairén 59, 62
Balsa, La 23, 147
Banassac 219
Banys de la Reina 104, *105*, 110, 163, 165, 166, 210, 211, 228, 247, *250*
Barxeta 21
Begastri 109, 179, 242, 261
Bejís 34
Bèlgida 21, *148*
Bel-lloc 90, 156
Bellveret 193
Benalúa, barri de 110
Beneixida 22
Benetússer 160
Benibaire 23
Benibaire Alt 21
Benicarló 222
Benicató *162*, 164-166, 222
Benidorm 88
Benifaió *24*, 25, 165, 166, 211, *223*
Benifaraig 23

Beniprí 21
Bétera 154, *232*, 232
Bètica 106, 126, 129
Bigastri, veure *Begastri*
Bisgargis 99
Boatella *246*
Bocairent 21
Bordeus 74
Borriana 95, 122, 165
Borriol 144, *154*, 155, 156, 165
Bou Ferrer *118*, 121
Bronchales 21, 128, *172*, 219, 220
Brosseral 222
Bugarra *128*
Buixcarró 33, 94, 128, 129, 233
Bunyol *30*, 31
Ca Porcar, veure Can Porcar
Cabanes 88, 90, 122, 163, *165*, 222, 251
Cabanyal, el 119, 122
Cabeçolet, el 165
Cabrillas, port de las 31
Caesaraugusta 105, 153, 154, 157, 259
Calagurris 98
Calçada 62
Calerilla de Hortunas *90*, 90, 247, 269
Cales *122*, 217, 218
Calp 104, 105, 110, 119, 165, 210, 211, 228, 247
Cambrillas 22
Camí de la Pedrera 21
Camí de Viscarra, el 160
Caminàs, el 159
Camp de Morvedre 21
Campània 119, *122*, 123, 217, 224
Campello, Illeta del 80
Campina 23
Camporrobles 23, 147
Can Porcar 165, 166, 197
Canet d'en Berenguer 119
Canet lo Roig 90
Canyada Joana, la *163*, 164, 166
Canyoles 156
Cap de l'Horta, el 166
Cap des Port, Es 177
Carcaixent 21, 23
Carència 83
Cargadora, la 23, *173*
Carlet 145
Carmona *247*, *255*, 255
Carraixet 59
Carrara 128, 269
Carrasques 220
Cartagena 103, 109, 156, 261
Cartago 37, 53, 54, 79, 80, 105, 125, 146
Carthaginensis 107
Carthago Nova 33, 68, 82, 109, 115, 118, 123, 124, 127, 156
Casa Ferrer *164*
Casa Perot 21
Casa Zapata 22
Castellnovo, 20
Castelló de la Ribera 25, 126, 174
Castelló de Rugat 21, 165
Castellote 151
Castilblanques 144, *145*
Castillo del Rio 98
Castulo 123, 143, 156
Catarroja 95, 174
Catorzena 23
Catxapets 144
Caudete de las Fuentes 66, 81
Cehegín 242
Celsa 145
Cerro de la Almagra 242
Cerro Lucena 88
Cervera del Maestrat 95, 126, 165, 166
Cervera del Maestre, veure Cervera del Maestrat
Cérvol 155
Cheste 22, *32*, 80, *86*, 141, 164
Colonia Iulia Ilici Augusta, veure *Ilici*
Constantinoble 147
Contrebia 157
Corbera 62
Corduba 98
Corella 219
Corral de la Negra *148*
Cosa 124
Cova de les Meravelles 20
Cova del Gat *229*, 230
Cova dels Francesos 21
Coves de Vinromà, les 155, 156
Crevillent 101, 164, 166
Cuevas de Sòria 183
Cullera *23*, 23, 31, 61, 62, 95, 104, 110, 119, 122, 130, 148, 154, 157, 166, 175-177, *176*, *177*, 225, *263*
Cumas 169
Cyzicus 146, 147
Daimús *246*, 248, 269
Dénia 37, 53, 59, 62, 85, 91, 94, 95, 97, 104, 107, 109, 115, 118, 119, 121, 122, 126, 129, 145, 195, 196, 204, 208, 220, 235, 239, *256*, 261, 263, 269
Dertosa 95, 106, 156, 220
Despenyaperros 21
Devesa de Castelló 159
Dianium veure Dénia
Domeño 229, 230
Duanes 122
Ebre 79, 122
Ebusus, veure Eivissa
Edeta, veure Llíria
Eivissa 20, 115, 116, 121, *222*
Elda 107, 108, 123, 154, 156, 262
Elecem 40
Ello, veure *Elo*
Elo 33, 109, 154, 261
Elx *159*, 160, 263; veure també Alcúdia, l'
Emerita 98, 106
Emporion, veure Empúries
Empúries *20*, 20, *75*, 79, 117, 118, 123, 128, 141, *219*, *222*
Encolla 22
Endrinal, l' 21
Enguera 88

Ereta dels Moros, l' 22, 164, 165
Escuera de Sant Fulgenci 80, 87, 141
Estany Gran, 61
Estivella 21, 126, 174
Etrúria 119
Falquia 22
Favara 61, 249
Figueroles 228
Finestrat 29, 122
Foies, les 22
Fondos 165
Font de la Figuera 154
Font de Mussa *24*, 25, *74*, 165, 166, 211, *223*
Font d'en Carròs, la 164
Fonteta del Sarso 144
Fortaleny 62
Fraga 183
Gades 115, 116, 118, 153, 156
Gaià 20
Gandia 20
Garganes 222
Gili, veure *Kili*
Gorgos 122
Granada 219
Grau Vell *62*, 88, 95, 104, *104*, 105, 115, *117*, 118, 119, *128*, *129*, 129, 146, 147, 199, 213, 221
Graufesenque, la 128, 219
Guadasséquies 21
Gual 62
Guardamar 166
Hellín 242, 262
Hemeroskopeion 38, 53
Hiberus 79
Higueruelas *170*, 174
Hort de Morand, l' 195, 239
Hort de Pepica, l' 166
Horta Nord, l' *157*, 159
Horta Seca, l' 145, 165, 166
Horta Sud, l' 160
Horta Vella, l' *232*, 232
Hostalot, l' 154
Iaspis 98
Iglesuela del Cid, la 30, 32, 33
Ildum 154
Ilici; veure Alcúdia, l'
Illa de Benidorm 122
Illeta dels Banyets, la 165, 166
Intibili 154, 157
Jaén *66*
Jalance 143, *144*
Jana, la 154, 155, 220
Jérica 99, 119, 265, 268
Jesús Pobre 166
Karthago, veure Cartago
Kelin 81, 83, 85, 87, 89, 91, *133*, 133, 143
Kese 143
Kili 133, 135, *136*, 136, 143
Lauro 21, 66, 84, 91, 126
Leones 33
Lesera, veure Moleta dels Frares
Liédana 219
Lixus 125
Llíria *22*, 25, 81, 84, 87, 89, 91, *93*, 93, 94, *96*, 97, 99, 100, 101, 103, 104, 126, 128, 144, 145, *146*, 160, 188, 192, 195, 196, 197, 203, 204, 210, 219-221, 223, 224, 227, *231*, 232, 240, 249, 265, *268*, 269
Llonga, la 61
Llosa, la 165
Llovatera, la 174
Lucentum, veure Tossal de Manises
Lugdunum 25
Luni 128
Lyón 74, 128, 218, 219
Magre 59
Malvarrosa, la 119, 122
Manises 146, 229
Manuel 22, 156
Mas d'Aragó 101, 126, 145, 146, 165, 166, 174
Mas de Mestres de Baix 151
Mas de Víctor 165
Mas dels Foressos 166
Massalia 117, 141
Massamagrell 159
Meliana 159
Mèrida, veure *Emerita*
Millars 115, 119, 156
Mirobriga 98
Moixent 80, 141, 154
Moleta dels Frares, la 23, 32, 87, 98, 100, 104, 125, 151, 198, *200*, 200, 218, 219, 270
Monastil, el *107*, 108, 123, 154, 218, 219, 220, 222, 224
Moncaio 166
Moncofa 165
Monfort 147, 154
Montans 219
Montcada 22, 166, 210, *211*
Montesa 31
Montolivet 59
Montsant 193
Montserrat 22, *106*
Morella 153, 155
Morro de Toix, el 122
Mula 242
Municipium Liria Edetanorum, veure Llíria
Muntanya Redona 21
Muntanyeta de les Panses 21
Muntanyeta dels Estanys, la 165
Mura *195*, 197, *231*, 232
Nàpols 217
Narbo 116-118, 128
Neapolis 124
Nicomedia 128
Novelda 154
Novlas 154
Nules *162*, 164, 165, 166, 222
Numància 42
Ofra, l' 21, 165
Olisipo 98
Oliva 23, 95, 166, 174
Olla, l' 119, 122

Olocau 23, 143, *144*, *173*
Onda 164
Oriola 155
Orpesa 141
Òstia 115, 116, 118, 126, 128, 129
Otos 21
Palància 115, 122, 151, 157, 192, 228
Palanques 151
Palau, el 165
Palmar, el 59, 61, 165
Palmeral 236
Parc de les Nacions 89, *164*, 164, 165, 166
Paretetes dels Moros, les 22
Paros 128
Partida de Mura 146, 147
Partida del Calvari 21
Paterna 21, 126, 173
Pedralba *22*, 22, 267
Pedreres de la Barbada 222
Pego 20
Pentèlic 128
Penya de l'Àguila *87*
Penya del Moro, la 122
Penyal d'Ifach 228
Peña Cortada *229*, 229, *230*, 230
Petrer 166
Picassent 166
Pilar de la Horadada 154, 155, 156
Pinar 21
Pinedo 21, 122, *206*, 207
Pinós, el 160
Pireu 118, 128
Pla de l'Arc 23, *153*, 156, 197
Pla de Nadal 23, 181-183, *182*, *183*, *238*, 242
Pla de Penilla 23
Pla, el 165
Planet, el 21
Poaig, el 164, 166, *211*
Pobla Tornesa, la 156
Pompaelo 219
Populonia 124
Portum Sucrone 33, 62, 95, 104, 119, 122, 153, 157
Portus Ilicitanus, veure Santa Pola
Portus Sucronensis, veure *Portum Sucrone*
Potries 23
Pou de Llobet 222
Pouatxo, el; veure Poaig, el
Puçol 29, 50, 119, 166
Puig de Benicató 210
Puig de Cebolla *207*, 210
Puig de la Misericòrdia 88
Puig de Santa Maria, el 50, 84, 126, 159, 174
Puig Rom 179
Puig, el; veure Puig de Santa Maria, el
Punta d'En Silvestre 60
Punta de l'Arenal 23, 110, 166
Punta de l'Illa *23*, 23, 110, 148, 175-177, *176*, *177*, 225, *263*
Punta de la Galera, la 122
Punta Seca 61
Punta, la 126, 166
Puntal dels Llops 143, 144
Puteoli 115, 118, 124, 218, 219
Quadra de Na Tora, la 154
Quintanilla de las Viñas 183
Ràbita 65
Racó de l'Albir, el 122
Racó de l'Oix 122
Ramonet, partida de 154
Rascanya 173, 174
Rebollar, el 174
Recópolis 179
Reguero, el *22*, 22
Requena 25, *90*, 90, 157, 174, 232, 247, 269
Riba-roja de Túria 22, 23, 108, 165, 177-183, *178*, *180*, *182*, *183*, 225, *238*, 268
Ribera de Cabanes 85, 91
Roca Tallada, la 151, 157
Romaní, el 22, *110*
Rossell 165
Sabató 21
Saetabi 33, 38, 39, 83, 85, 91, 94, 97, *98*, 98, 100, 104, 109, 131, *132*, 132-136, *135*, 136, 143, 144, 233, 235, 239, 242, *260*, 265, 269
Sagunt *28*, 31, *32*, 32, 34, 37, 38, 39, 42, 43, 45, 47, *48*, 48, 49, *50*, 50, 52, 53, *54*, 66, 67, 84, 87, 90, 91, *92*, 93, 95, 97-101, 103-105, *104*, *109*, 109, 115, *117*, 118, 119, 123, 125-130, *128*, *129*, *134*, *135*, 136, *137*, 137, *138*, 138, 139, 140, 144-146, 173, 188, 189, *190*, 192, *193*, 194, 197, 199-201, *202*, 203, *207*, 208, 210, 211, 217, 219-222, 224, 227, 228, 242, 247, 251, 265, 269, 270, *271*
Saguntum, veure Sagunt
Saitabi, veure *Saetabi*
Saitabicula 98
Saiti 83, 87, *135*, 188, 193; veure també *Saetabi*
Saler, el 21, 72, 121, 122, 127, *127*
Sant Antoni 21
Sant Fèlix 193
Sant Miquel de Llíria 29, 80, 87
Santa Pola 95, 104, 105, 110, 118, 119, 121, 127-129, 146, 147, 218-222, 234, *236*, *251*, 257
Santes, les 193
Sàrmata 261
Sax 160
Sebelaci 154
Segura 115
Séquia de Montcada, la 159
Séquia Major, la 160
Serpis 59
Serreta, la 80, 87, 89
Sevilla 263
Silla 160
Sinarcas *89*, 90
Sogorb 154
Solana 22
Sollana 22, 110
Solsona 128, 219
Sorrento 124
Statuas 33, 154
Sucro 37, 59, 61, 80, 84, 91, 95, 122, 123, 154, 157

Sucronem, veure *Portum Sucrone*
Sueca 61, 62, *62*
Sumacàrcer 23
Tabarca 224
Tarraco, veure Tarragona
Tarragona 66, 74, 82, 98, 100, 103, 106, 115-118, 123, 126, 127, 241, 249, 259
Tavernes 61
Thiar 31, 33, 154
Ticinum 146
Tiermes 74
Tisneres 23, *222*, *254*
Tol·lo 62
Toletum 98
Tolmo de Minateda 242, 262
Tolosa 107
Torís 165
Torrassa, la *163*, 165, 166
Torre Blanca 145
Torre d'Onda 95
Torre de Baix, la 165
Torre de la Sal, la 125
Torre de Xauxelles 104
Torre del Mal Pas 20
Torre la Sal 85, 88, 91
Torrelló d´Onda 88
Torrent 59
Torres 198
Tossal de la Cala 88, 122
Tossal de Manises 49, 62, *85*, 86, 87, *94*, 94, 95, 99, 100, 104, 119, 121, 123-126, 128, 129, 188, 189, *190*, 192, 193, *194*, 194, 195, 200, *203*, 204, 213, 217, 218, 219, 221, 227, *231*, 231, 232, *233*
Tossal de Sant Miquel de Llíria, veure Sant Miquel de Llíria
Tossalet 21
Traiguera 154, 208
Treveri 157
Trício 128, 219
Trull dels Moros 165, 166
Tuéjar 229
Tunos, los 25, 232
Túria 59, *60*, 60, 61, 67, 115, 119, 122, 177, 180
Turres 33, 154
Turris Libisonis 74
Tyris 54, 82
Unió, la 209
Utiel 22, 141
València 21, 23, 25, 33, 37, 42, 45, 51, 54, 59, *65*, 66, 67, 70, 71, 73-75, *82*, *83*, *84*, 82-84, 86, 89, 91, 93-95, *96*, 97-101, *99*, *100*, *101*, 103, 105-110, *108*, 118, 119, 122, 125, 127-129, 133-135, 138, *139*, 140, 143, 144, 160, 189-191, *191*, *196*, *198*, *199*, 199, 200, *202*, 203, 204, *204*, *206*, *208*, *209*, 209, *211*, *213*, 213, 217, 219, 221, 222, 224, 225, 227, 229, 230, 232, 235-242, *237*, *238*, *240*, *246*, 246, 247, *250*, *254*, 255, 259, 260, *260*, 261, 263, 265, *268*, 269
València la Vella *21*, 22, 23, 108, 165, 177-180, *178*, *180*, 225
Valentia, veure València
Vall d'Albaida 21
Vall d'Almonacid 144
Vall d'Uixó, la 165, 166, 174
Vallada 141, 223
Vallès, El 126
Vélez Blanco *20*, 20
Vila Joiosa, la 95, 97, 104, *118*, 122, 154, 163, 165, 198, 204, 224, 246, *248*, 248, *249*, 255, *256*, 268, *270*
Vila real 147
Vilanova d'Alcolea 154-156
Vilar, el 163, 165, 166
Villar del Arzobispo 267
Villares, els 65, 80, 81, 89, 141
Villargordo del Cabriel 22
Villena 156
Vinalopó 115, 156, 224
Vinaròs 88
Viver 268
Xàbia 23, 110, 122, 166
Xarcons, els 22, 106
Xartet 21
Xàtiva 31, *34*
Xeraco 62
Xest, veure Cheste
Xilxes 155, 165, 208
Xiva 22
Xúquer *61*, 61, 62, 67, 79, 80, 95, 107, 115, 122, 267

El llibre *Romans i visigots a les terres valencianes* va acabar
d'imprimir-se als tallers de Federico Domenech, S. A.
el dia 17 de febrer, festivitat de Sant Ròmul màrtir

Xarxa Museus

MUSEU DE PREHISTÒRIA I DE LES CULTURES DE VALÈNCIA

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

Àrea de Cultura